STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 00441

ASH UN FAYER

Jacob Pat

•

Permanent preservation of this book was made possible by
Benjamin & Mildred Rosenzweig

FUNDING FOR THE CORE COLLECTION OF YIDDISH LITERATURE
WAS MADE POSSIBLE IN PART BY A GRANT FROM THE
DAVID AND BARBARA B. HIRSCHHORN FOUNDATION

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

•

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

•

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified. If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

אש און פייער

איבער די חורבות
פון פוילן

מיר נעמען ארויס

ניט נאָר די אַש,

נאָר אויך דאָס פייער

לעאָן בלום

אש בלעזר

פון

יעקב פאט

JACOB PAT

ASH UN FAJER

Yiber de Hurves fun Poilen

ASHES AND FIRE

Through the Ruins of Poland

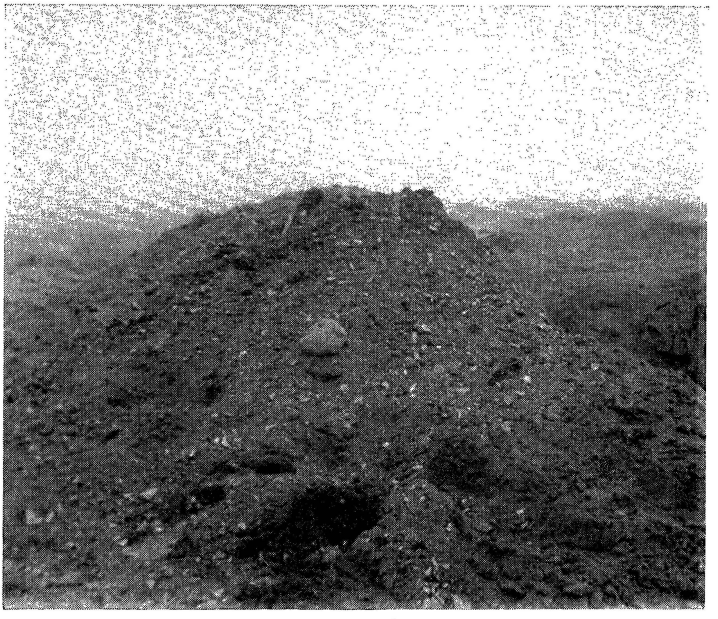
COPYRIGHT, 1946
BY
CENTRAL YIDDISH CULTURE ORGANIZATION (CYCO)

MANUFACTURED IN THE UNITED STATES OF AMERICA
PRINTED BY MARSTIN PRESS, INC., NEW YORK 17, N. Y.

PUBLISHED BY
"CYCO" BICHER-FARLAG
425 Lafayette Street, New York 3, N. Y.

באַרג פון יידן־אַש און
ביינער אין טרעבלינקאַ

דאָס ליד פון טרעבלינקע

אַן אומבאַקאַנטער ייד האָט אין טרעבלינקע צונויפגע שטעלט אַ ליד וועגן טרעבלינקע, וואָס יידן האָבן שפּעטער דאָרט געזונגען. אַן אַנדער ייד, וואָס איז מגולגל געוואָרן איז אַ נאַצי־לאַגער איז רומעניע, שלמה יאָשונער, האָט געהערט ווי מען האָט געזונגען דאָס זעלבע ליד אין רומענישן לאַגער אוו ער האָט דאָרט פאַרשריבן די ווערטער. וועו ניט דער צופאַל וואָלטן די ווערטער צו אונז ניט דערגאַנגען. א דריטער, ש. קאַטשערגינסקי, האָט געזאַמלט די געטאָ־לידער מיט גרויסער קדושה. ער האָט זיי איבערגעגעבן דעם מחבר פון דעם בוך צו פאַרפענטליכן.

טרעבלינקע

אין אַ קלײן שטעטל גאַנץ פרי נאָך פאַרטאָג
מען הערט אַ געוויש, אַ געיאָמער, אַ קלאָג,
מענטשן האַלב־נאַקעט, די שרעק איז דאָך גרויס,
„זשידעם!" — שרייט מען, פון דער שטוב אַרויס.

זשאַנדאַרמען פֿאָליצייַ, אוקראַינער פּיל,
צו מאָרדן די יידן דאָס איז זייער ציל.
מען שלאָגט און מען שיסט, ס'איז אַ מורא, אַ שרעק,
מען פּירט די יידן צו דער באַן אַוועק.

באַשרייבן קען עס נישט קיין פּעדער,
ווי עס דרייען זיך די רעדער,
די וואַגאָנעס זענען פּול,
דאָרט פּירט מען די יידן אויף קידוש השם,
אין טרעבלינקע!

אָן אונזערע ברידער פון יענער זייט ים
זיי קענען נישט פּילן דעם ביטערן טעם,
זיי קענען נישט הערן די ביטערע נויט,
אַז יעדע שעה דערוואַרטן מיר דעם טויט.

די מלחמה וועט אויך אַמאָל נעמען אַן עק,
די וועלט וועט ווערפֿאַרן אַ גרויזאַמע שרעק,
אָנגעפילט מיט ווייטיק דאָס יידישע האַרץ
ווער וועט קענען פּילן אונזער שמאַרץ?

טייכן טרערן וועלן רינען,
אַז מען וועט אַמאָל געפינען
דעם גרעסטן קבר אויף דער וועלט,
דאָרט רוען מיליאָנען יידן אויף קידוש השם,
אין טרעבלינקע!

„טלאָמאַצקער סינאַגאָגע", וואַרשע, ווען זי איז חרוב געוואָרן
צווישן מנורות צווישן רויזינען

וואַרשע

וואַרשעווער געטאָ ברענט אין אויפשטאַנד

„שטילשווייגנד האָבן מיר זיך געזעגנט מיטן
אַש פון אונזער פאַלק און געשוואָרן, אַז עס וועט
אויפשטיין אַ נקמה-נעמער."

פון עדות-זאָגן פון י ע ק ב ו ו ע ר נ י ק,
אַן אויפשטענדלער פון טרעבלינקע

גרויס
ווי דער ים

עס איז דער זעכציקסטער טאָג, וואָס איך בין אין פוילן. באַלד וועל איך אַפּפליען צוריק, דורך שוועדן, קיין לאָנדאָן, קיין ניו יאָרק. איך האָב בין היינט ניט איינגעטונקט די פעדער אין טינט צו שרייבן וואָס איך האָב געזען, געהערט, דורכגעמאַכט און דורכגעטראַכט אין פוילן.

זינט דער רגע, וועו איך בין אראָפּ פון אַן עראָפּלאַן אויף דעם וואַרשעווער פלי־פעלד און מיט דער מאַשין פון „אונרא" צוגעפאָרן

אויף דער געוועזענער יערוזאלימסקער אלייע צום האטעל „פאלאניא" — דער אינציקער האטעל אין ווארשע, אין וועלכן עס שטייט איין „די גאנצע וועלט" — בין איך געווען אזוי ווי אין א הינער־פלעם. זינט איך האב דערזען ווארשע אין בערג פון רואינען, צוויישן וועלכע איך האב ניט געקענט דערקענען קיין געוועזענע גאס; ווארשע, וואס איך האב נעהאט געקענט איר יעדע גאס, כמעט איר יעדע הויז, — זינט דעמאלט ביז ניט לאנג בין איך געווען אזוי ווי צעטומלט פון פיינ־לעכסטער איבערראשונג. און דעם ערשטן טאג האב איך ענגומען גיין צו דער געוועזענער יידישער געטא, געקאכן צו־פום, און ווען איך בין צוגעקומען צום שוידערלעכן מדבר, צו דער געוועזענער לעשנע גאס, צום פשעיאזד, צו נאלעווסקי, נאוואליפיע, קארמעליצקע, בין איך גע־בליבן שטיין ווי געטראפן פון א שלאק און געגאנגען צוריק. איך בין געגאנגען נאכאמאל, נאכאמאל און נאכאמאל אין געטא — פון דע־מאלסט ביז היינט, ווען איך האב שוין געזען כמעט גאנץ פוילן, האב איך אלץ ניט געקענט נעמען די פערער אין האנט כדי געצוימט און געמאסטן שרייבן.

***

דער קאפ, דער געראנק, דאס הארץ שווימען אין אן ענדלאזן ים פון חורבן. איך האב געזען די גרעסטע יידישע דראמע זינט יידישע געשיכטע ווערט געמאכט און געשריבן. איך האב געזען טויזנטער יידן, וואס יעדער איינער פון זיי איז א צאפלדיקע טראגעדיע אדער אן אומגלויבלעכער נס. איך האב געזען אייניקע טויזנט יידישע קינדער, וואס יעדעם פון זיי איז אזוי ווי א בליץ אין דער פינסטערניש.

איך האב דורכגעקערט דאס יידישע און פוילישע ווארשע, איך בין געזעסן לאנגע טעג און שלאפלאזע נעכט אין לאדז, איך בין געווען אין קראקא, אין טשענסטאכאוו, קאטאוויץ, איך בין געווען אין טאר־נאוו, אין ריכענבאך, אין נידער־און אויבער־שלעזיען, געווען אין דאנ־ציג, צאפאט און גדיניע, געווען אין ביאלאסטאק און אין ביאלאסטא־קער אומגעגנט, געכאפט א קוק אין זולאצלאווצק, נאמבין, נאסטינין, סאכאטשעוו, אריינגעכאפט זיך אין ברעסלוי, בענדין און סאסנאוויץ, דורכגעמאכט די פראוויניץ צוויישן ווארשע און ביאליסטאק, צוויישן קראקע און טשענסטאכאוו, געפארן מיט אויטאמאביל, אויטאבוסן, טראקס און דושיפס — פון וועלכער שטאט זאל איך אנהויבן מיין שרייבן?

איך האב גערעדט אויף יידיש פאלקס־פארזאמלונגען — אין ווארשע, לאדז, טשענסטאכאוו, קראקע, טארנאוו, ריכענבאך. איך האב זיך באטייליקט אין זיצונגען, אין וויכטיקע קאנפערענצן, אינטים

פֿאַרבונדן זיך מיט די „יידישע קאָמיטעטן" אין יעדן גרעסערן פּונקט, געוואָן פֿאָנאַנדערגעשטורעמטע אידישע פּאָלקס־פֿאַרזאַמלונגען אוון באַראַטונגען — וואָס דערציילט מען פֿריער אוון וואָס שפּעטער?

איך האָב גערעדט מיט טויזנטער אײַנצלנע יידן. איך האָב אויפֿגענומען ביי יידן נאָענט צו דריי טויזנט גרושן אוון בריף צו זייערע אַמעריקאַנער אוון קענעדער קרובים. אוון פֿיל פּוון די יידן, יידישע מענער אוון פֿרויען, זיינען לעבעדיק שטיקער פּוון אויסערגעווייניקלעכער יידישער געשיכטע. איך האָב געזען אוון געפֿילט זייערע האָפֿענונגען אוון דערוואַרטונגען אין פֿאַרבינדונג מיט זייערע אַמעריקאַנער קרובים — אוון אַלץ דאָס דאַרף דאָך דערציילט ווערן!

איך האָב געזען יידישע קינדער. איך בין שעהן אָפּגעזעסן אין די קינדער־הוימען אוון שוּלן פּוון פֿאַרשידענע שטעט. הונדערטער קינדער שטייען איצט לעבעדיק פֿאַר מיינע אויגן — קינדער, וואָס זיינען ארויסגעקומען פּוון קברים אין בוכשטעבלעכן זין פּוון וואַרט; קינדער, וואָס זיינען געקומען פּוון וועלדער, וואו זיי האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין די וויסע, קאַלטע וינטערס, אין די באַשנייטע וועלדער פּוון וואַלין אוון פּאָלעסיע. איך האָב געזען קינדער, וואָס מען האָט ממש אַראָפּגענומען פּוון תּליות; קינדער, וואָס זיינען געשפּרונגען פּוון לויפּנדע צוגן, וואָס זיינען ארויסגעלאָפּן פּוון גאַז־אויוונס, אוון איצט לערנען זיי, זינגען זיי, טאַנצן זיי — אוון יעדעס קינד האָט דאָך כשר פֿאַרזינט צו פֿאַרנעמען א קאָפּיטל אין דער געשיכטע פּוון דער יידישער מאַרטיראָלאָגיע אוון וואונדערלעכקייט.

איך האָב געזען יידישע פֿאַרטיזאַנער, וואָס זיינען ארויסגעקומען נאָקעטע פּסעלעטן פּוון די וועלדער אוון — זע דעם נם! — איצט טאַנצן זיי אויף א יידישן טאַנץ־אָוונט אין ריכענבאַך אוון דייטשע כלי־זמר שפּילן יידישע קאַדריליען. איך קוק מיר צו, איך גלויב ניט מיינע אויגן, ביז איך וואַר אויך אַרײַנגעצויגן אין קאַדריל אוון טאַנץ מיט דעם יונגן יידישן עולם אין יענעם אויסערגעווייניקלעכן שבת־צו־נאַכטס, נאָענט צו די הויכע שלעזישע בערג, וואָס הויבן זיך צום הימל. — מוז דאָס ניט דערציילט ווערן אויספֿירלעך?

איך האָב געזען פֿרומע יידן, וואָס דאַוונען מיט התּמדה אין דער לאַדזער שול אויף וואַכאַדניע גאַס זעקס אוון זעבציק, א ישיבה מיט א ראש־ישיבה אין טשענסטאָכאָוו, וואו איין צימער איז פּול מיט צעפֿליקטע ספֿר־תּורהס, וואָס זיינען איצט צונויפֿגעזאַמלט געוואָרן, כדי זיי צו ברייננען צו קבר ישראל. אוון דאָרט, אין דער ישיבה, זיצן מיט מיר צוזאַמען דער רב אוון דער ראש־ישיבה אוון לערנען א בלאַט גמרא אין

חולין פון סוגיא „הכל שוחטין". איך האב אפילו געזען א מקווה, וואס פרומע יידן אין טשענסטאכאוו האבן געמאכט, ניט ווייט פון טשענסטא־כאווער הייליקן בארג, די „יאסנע גורע", וואו עס דארף וואוינען די „בא־זשע מאטקע" אליין.

איך בין געווען אן אנגעליגטער גאסט אין קיבוצים פון חלוצים, וואו מען גרייט טויזנטער יונגעליט צו גיין איבער גרעניצן, איבער בערג, דורכמאכן קלענערע און גרעסערע געפארן און אנקומען אין דייטשלאנד און פון דארט — זאל פירן א וועג קיין ארץ־ישראל. איך בין געווען אין קאאפעראטיוון, שולן פאר מלאכה און אין גרייטע פאבריקן, וואס וואלטן אויף יידן, וועלכע זאלן זיי פארנעמען, וויל די דייטשן זיינען פון דארט פארטריבן געוואָרן.

איך האב פארבראכט מיט די זייער וויניק לעבן־געבליבענע גבורים פון די געטאָס און געקענט דערשפירן און דערזען די אטמאספערע, דעם קלימאט און דעם גייסט פון די מענטשן פון דער מלחמה אין די געטאָס. איך האב געזען יידישע מיידלעך, וואס זיינען געלאפן הויך פיר שטאק איבער ברעסטער, וואס זיינען געלעגן צוויישן פיר און פינף שטאקיקע ברענענדיקע הייזער — געלאפן צוויישן הימל און ערד ארומגענומען מיט פלאמען און געפירט נאר זיך צענדליקער ברענענדיקע, לויפנדיקע יידן.

איך האב אפגעהאלטן זיצונגען מיט די צענטראל־קאמיטעטן פון די יידישע פארטייען — מיט'ן „בונד", מיט דער צענטראלע פון די חלוצים, מיט די לינקע פועלי־ציון, מיט די פירער פון די יידישע קאמו־ניסטן, מיט די פירער פון די „יידישע רעליגיעזע געמיינשאפטן" און זיך באקענט מיט זייערע פארלאנגען, שטימונגען און ארבייטן.

זיינען דאך געווען אזוי מיסטעריעז און פארכאפנדיק מיינע באַ־גענגענישן מיט די געצויגטע פויליישע נשים־צדקניות, די וואס האבן דאך איינגעשטעלט אין דער היטלער־נאכט זייערע לעבנס און גראטעווט יידן, יידישע קינדער, און איך האב נאמען פון יידישן ארבעטער־קאמיטעט זיי אויסגעטיילט דאנקבארקייט־הילף און אנערקענונג. איך האב דערביי דערזען פאר זיך אינטערעסאנטע פערזענלעכקייטן, וואס זענען שטאף פאר טיפסטער און גרינטלעכסטער באהאנדלונג.

דערציילט מיר אויף זיין קראנקן־בעט דער בארימט־געוואָרענער יידישער כלי־טויער דר. זאמערשטיין וועגן זייער גלנולים. וווייזט ער מיר אן אויף זיין גרויסער, פיינער, בריטער גרויער בארד, וועלכע יידישע קינדער האבן צום ערשטן מאל דערזען אין לובלין און זיך איבערראשט און דערפרייט: „א זיידע!"... ס'איז שוין ניטא קיין איין זיידע,

עס זיינען ניטא קיין טאטעס, און אט איז אראפגעקומען א זיידע מיט א ווייסער באַרד אזוי ווי אליהו הנביא. פון דעמאלט אן האט ער איבער זיך גוזר געווען צו טראגן די לאנגע ווייסע באַרד ביז ער וועט צומאכן די אויגן. לויט ער און רעדט צו מיר שעהן ,רעדט זיך אראפ פון הארצן און ווינט, ווי נאר אזא ייד פון פוילן קען ווינען פאר א ידישן ברודער פון לאנד אמעריקע, וואס איז אליין אויך א פוילישער איד: „איך בין א זיידע מיט א ווייסער באַרד, דער אינציקער זיידע ביי יידן אין פוילן".

שפעטער האב איך אבער געזען א גאנצן מנין זיידעס. דאס איז געווען ביים דאונען — זקנים מיט טליתים, מיט עטרות איבער די קעפ, יידן מיט ווייסע בערד, וואס האבן געדאוונט אזוי, ווי מ'פלענט אמאל דאונען אין קאצקער שטיבל. די יידן האבן אפילו געואלט אויפרופן מיך צו דער תורה און איינטיילן אן עליה:

— „ס'טייטש, א ייד, אן אורח, אזש פון אמעריקע... דארטן וועט איר אזא עליה נעווים ניט קריגן"...

דערציילט מיר א פירער פון די „יידישע קאמיטעטן":

— „מיט א יאר צוריק האבן זיבעציק יידן פון לובלין, געקומענע פון אלע עקן פוילן אוו רוסלאנד, געגרינדעט די יידישע קהלה פון פוילן, און זעט איצט — אינסטיטוציעס, שולן, קינדער־הוימען, קאאפעראטיוון, קלובן. מיר האבן דאר געשאפן אן אדרעס פאר דער וועלט, אן אדרעס פון דער יידישער געמיינדע אין פוילן."

איך האב געזען אויסערגעווינלעכע אנשטרענגונגען, אן מאטעריעלע מיטלען, צו בויען א לעבן, שאפן יידישע פאזיציעס, טיילן הילף.

איך האב געהאט געשפרעכן מיט פארשידענע וויכטיקע פערזענלעכקייטן, נאנץ באזונדער מיט פרעמיער אסובקא־מאראווסקי, מיט דעם פויע־רים־פירער מיקאלאיטשיק, מיט דעם אפאזיציאנעלן זשולאווסקי, ער־בעטער־פרער, רעגירונגס־פירער פון לאנד, געהאט לאנגע שמועסן מיטן אמעריקאנער אמבאסאדאר, מיט ענגלישע, שוועדישע, און נארוועגישע רעגירונגס־פארשטייער.

מיר איז אויסגעקומען צו שטיין אין מיטן פון א הילפס־ארבעט פון יידישן ארבעטער־קאמיטעט, וואס האט דערגרייכט אין פארשידענע טיילן פון לאנד די וויכטיקסטע יידישע געמיינדעס און אנגעירט טויזנטער מענשן, אפילו צו געבן א צאל יידישע פאמיליעס די מעגלעכקייט פאר לעגאלער אויסוואנדערונג. איך האב זיך פארנומען מיט אויסארבעטן ערנסטע און בריט־פארצווייגטע הילף־פלענער.

איך בין זעכציק טעג געשוואומען אין א צעשטורמטן ים, וואס

טראָגט זיך איבער אַן אומגליקלעך־רואינירטן לאַנד. עס האָבן מיר אין פּנים געשמיסן די כוואַליעס פון אַנטיסעמיטיזם, פון יידן־מאָרדן. איך האָב דאָך גערעדט אַליין מיטן יידישן יינגל, וואָס איז געקומען צולויפן אין אָטוואָצקער קינדערהיים. א קינד אָן טאַטע־מאַמע, אָן איבערלעבעניש פון דער נעטא. ער איז געקומען א צושלאָגענער פון די פּוילישע יינגלעך און געוואָלט גלייך זיך אויפהייבן:

— „איך קען מער ניט לעבן!..“ — האָט ער געזאָגט.

ער האָט געקענט לעבן איז א קבר, ער האָט געקענט לעבן איז וואלד ביי די פּאַרטיזאַנען, אָבער ער קען מער ניט לעבן צוליב דעם ברוטאַלסטן אַנטיסעמיטיזם נאָך דער מלחמה.

איך האָב זיך באַקאַנט מיט דער מעכטיקער כוואַליע פון יידישן בהלה־אַנטלויפן, איך האָב געזען די לויפנדיקע יידן אויף די וועגן, איך האָב געזען טויזנטער יידן, וואָס ברענען מיט דעם אימפּעט פון עמיגראַציע, צוועקצוגיין וואָס ווייטער, וואָס ווייטער.

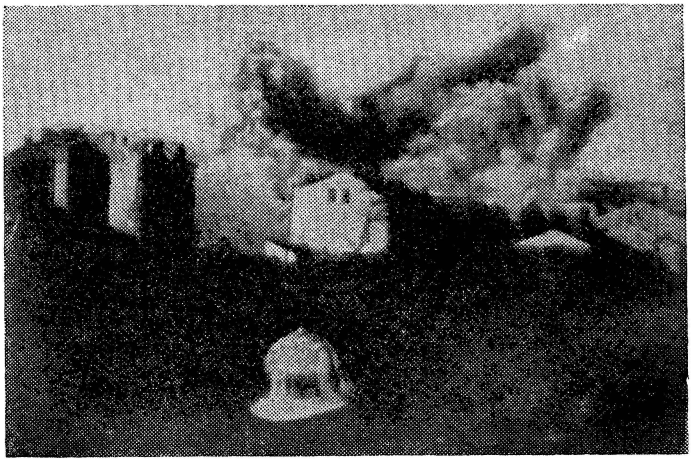
איך האָב געזען דעם יידישן שבט, וואָס קומט פון רוסלאַנד — די רעפּאַטריאַנטן. זיי ווילן זיין וואָס נענטער צום ים — נענטער צו ארץ־ישראל, נענטער צו אַמעריקע. „עס שמעקט שוין דא מיט שיפן“, האָט מיר א ייד געזאָגט. וואר זיינען אָט די מאַדנע געענדערטע יידן פון רוסלאַנד, וואָס אַנטלויפן מיט אזא אימפּעט פון סיביר, פון אוז־בעקיסטאַן, פון מאַסקווע און פון אוראל?

איך האָב אויך געזען יידן־עקשנים, וואָס ווילן בויען ארבעטער־ארטעלן, עפענען שולן, גרינדן זשורנאַלן, בויען א טעאַטער, זאַמלען היסטאָרישע אוצרות, אויסגראָבן באַהאַלטענע ארכיוון, וואָס ווילן דאָך ניט אויסלייזיקן פּוילן פון יידן. איך האָב געזען טעאַטער־פּאַרשטעלונגען, געהערט קאָנצערטן, געזען קינדער־שפּילן, קאָאָפּעראַטיוון, קורסן פאר מלאכה.

אויף מיין טיש ליגן אייניקע „מתנות“, וואָס איך האָב באַקומען אין פּוילן, — עס ליגט א מארק־קוישל, וואָס גויים האָבן גענאַטט פון א ירושה פון א ספר־תורה; עס ליגן צוויי פּעקלעך זייף, וואָס זיינען גענאַטט געוואָרן פון יידישע גופים אין א ספּעציעלער דאָנציקער זייף־פאַבריק; אָט אין אויך דער שופר וואָס יידן האָבן געמאַכט אין קאָנצענטראַציע־לאַגער האַסאַק ביי טשענסטאָכאָוו און ימים נוראים געבלאָזן תרועות און תקיעות. — דאָס זיינען „מתנות“, וואָס עס האָבן מיר זייער הארציק און זייער גערירט געגעבן די יידישע „רעליגיעזע געמיינשאַפטן“ פון לאָדז און טשענסטאָכאָוו.

אויף מיין טיש ליגט א פלעשל, אין וועלכער עס געפינען זיך יידישע ביינדלעך און הייליקער אש, וואס איך האב צונויפגעקליבן אליין מיט מיינע אייגענע הענט אויפן בארג יידן־אש אין אשוויענטשים; האר־שפילקעס, וואס זענען ארויסגעפאלן פון קאפ פון א יידישער פרוי, וועז מען האט איר געטריבן אין אויוון ארײן; א צובראכן זיגערל, וואס איך האב געפונען אין דער חורבה פון קרעמאטריום; אפילו א שטיינדל פון דער חורבה, וואו עס איז אמאל מיין אייגענע היים געווען אין וואַרשע און פון אנדערע געווען הייסען פון מיינע פרײַנט...

„גרויס ווי דער ים איז דײַן בראך..." — קוקט ארויס צו מיר דאס גרויסע, אלטע און אייביקע בילד פון ספר איכה. ווידער טראגט זיך דער יידישער ים פון אומגליק און גרויסקייט. עס רוישן, עס הויבן זיך און פאלן זיינע כוואליעס. אין קאפ און אין הארצן איז א מהפכה. מען מוז זיך נעמען, ווי וויט מעגלעך, ברײַנגען אין אַרדנונג די פאקטן, די אינדרוקן, די בילדער, די געפילן און די געדאנקען. מען מוז גרינט־לעך לערנען פון זיי, קומען צו אויספירן, ווי שארף, ווי ביטער די אויס־פירן זאלן ניט זיין.

וואַרשעווער געטאָ אין פייער פון אויפשטאַנד

„— וואָס איז דאָ געווען אויף דעם שטח פון דער געוועזענער שטאָט?
— די גרעסטע יידישע עקידה."

פון געשפּרעך מיט אן אויפֿשטאַנדלער אין דער וואַרשעווער געטאָ.

אויפן קבר פון מיין פאָלק

איך בין היינט געווען אויפן קבר פון מיין פאָלק צום פערטן מאָל, אין דער געוועזענער וואַרשעווער יידישער געטאָ. איך בין געגאַנגען זיך געזעגענען שטומערהייט — אפשר צום לעצטן מאָל — מיט מיין געוועזענער יידישער וואַרשע. איך בין פיר מאָל אַרומגעקראָכן איבער די ריזיקע רואינען פון אונדזער פאָלק. דאָס ערשטע מאָל האָב איך שטאַרק געציטערט אַריינצוגיין אין דער טיף פון חורבן און איך בין צוריק־געגאַנגען; דאָס צווייטע מאָל בין איך אומגעקראָכן, אומגעלאָפן באַרג־אַרויף, באַרג־אַראָפּ, אין אָפּגרונט פון גרויסן שטח, וואו עס איז פאַר־געקומען די ערדציטערניש פון אונדזער געשיכטע; דאָס דריטע מאָל בין איך געגאַנגען און שהנווייז געוואָכט שפּורן פון מיינע אייגענע צענד־ליקער יאָרן אין די וואַרשעווער גאַסן; דאָס פערטע מאָל בין איך נע־גאַנגען זיך געזעגענען, כדי מיטצונעמען דעם גרעסטן קבר פון ישראל אין די אויגן מיינע און אין מיין הארץ, כדי שטענדיק עס צו זען און פילן.

און איצט, ביינאַכט, א פאָר שעה פאָר מיין אַוועקגיין פון וואַרשע, שרייב איך די שורות און וואָלט וועלן תהלים זאָגן — אָזוי ווי אונדזערע טאַטעס און זיידעס פלעגן זאָגן ביים ליכט צוקאַפּנס פון זייערע מתים.

„מאיין" — פון וואָנען, „יבא" — וועט קומען, „עזרי" — מיין הילף?...

אזא מעכטיק־גרויזאָם, וויסט אוך פינסטער בילד האָט נאָך ביז היינט די וועלט ניט געזען. עס איז א ים פון חורבן, עס זענען פאָר־גליווערטע טויט־בוואָליעס איבער דעם ים. פון אלע וואַרשעווער גאַסן איז געוואָרן איין גוואַלדיק־ריזיקער דענקמאָל פאָר דורות און דורות. ניטא משר נאָלעווקי, ניטא מוראָנאָוו, ניטא דזשיקע און פאָוויע, ניטא דזשעלנע און סמאָטשע, ניטא גענשע און פראַנצישקאַנער, ניטא שוועל־טעיערסקע און נאָוואָליפּקי, ניטא מילע און ניטא קאַרמעליצקע — גאָר ניט איז דאָ. עס איז דאָ נאָר וויסטעניש.

שטארצן ארויס די בערג פון חורבן, שטעקן ארויס אייזנס, דרענ־
גער, שטיינער, בארג אויף בארג, הויך און העכער, און דאן — ני־
דעריגער, פלאכן, משוגענע שפיצן, ווילדע פאנטאסטישע פיגורן, וואס
טיוואלים האבן אויסגעכשופט.

איך בין אויפן פעלד וויסטעניש, וואס האט אמאל געהויסן פלאץ
קראשינסקי. „וועז עס איז פארגעקומען דער וואַרשעווער אויפשטאנד,
זייגען דא אראפגעקומען 34 ענגלישׂ־אמעריקאנער עראפלאנען און די
פארשוטיסטן זיינען ארויס פון זיי פארגאסענע מיט בלוט" — זאגט
מיר מיין באגלייטער, דער קאפיטאן פון די געטא־קעמפער, דער אור־
אייניקל פון ווילנער גאון, מארעק עדעלמאן. „דא איז געווען דער אנהויב
פון געטא־קאמף — ווייזט ער מיר אן אויף א צווייטן חורבן־פעלד —
דא האבן מיר אונטערמינירט דעם באדן און אויפגעריסן די מינעס, וועז
די דייטשן האבן זיך דערנענטערט".

איך בין אויף א בארג פון רואינעז. וועז די געטא איז שוין געווען
פארברענט, פארניכטעט און אויפגעריסן, האבן דא די דייטשן, צוויישן
די שפאלטן פון די רואינעז, צווישן און אויף די בערג פון די רואינעז
געמאכט א קאנצענטראציע־לאגער פאר יידן פון גריכנלאנד, וועלכע מען
האט אהערצו ספעציעל אראפגעבראכט. די גריכישע יידן, שקלאפן, אויס־
געפיניקטע סקלעטן, זענען אויסגעשטארבן דא אייגע נאר די אנדערע,
געלעגן טעג און וואכן טויטע אויף די בערג פון אומקום, וועז אונטער
די בערג זיינען געלעגן טויזנטער טויטע יידן פון פוילן, וואס ליגן נאך
הארטן ביז היינטיקן טאג.

מיר זיינען ביים טויער פון דעם געווען בערשטער־שאף פון
דער דייטשער שקלאפן־פאבריק, וועגן וועלכער מען וועט נאך שרייבן
אייניע פון די דראמאטישסטע וועלט־מגילות. דא איז פארגעקומען
דער אנטשיידנדיקסטער געטא־קאמף. דא האבן יידישע יונגע גבורים
צוועקגעלייגט 300 דייטשן טויט; דא האבן יידישע קינדער געווארפן
זייערע לעבנס אין די הימלען אריין, ווי מלאכים, — האט די מאמע
דערציילט — וואַרפן שטערן פון די הימלען אין דער נאכט אריין.

איך גיי, איך גיי, איך קריך, איך בין אויף בערג און אונטער בערג.
שטיי א ווייל, בויג אראפ דעם קאפ. ביז היינט־צו־טאג ליגט נאך אונ־
טער אט דעם מעכטיקן ריזן־בארג פון רואינעז דער קערפער פון קדוש
מיכל קלעפפיש — אייגער פון די געטא־העלדן, וואס וועבט זיך
שוין איין דער יידישער לעגענדע, וועמענס באבע האט מיטגע־
נומען שטעק־שיך און שבת־לייכטער, וועז מען האט איר אוועקגעפירט

קיין טרעפֿינקע. עס זיינען ניטא קיין גרעסערע און הייליקערע ווערטער, ווי מען דאַרף דאַ, אין דאַרפן דאַ, געשעפֿטשעט ווערן, ווי:

„יתגדל ויתקדש שמיה רבא".

איך זע צווישן די בערג שטיינער און ציגל, סימנים פון הייזער, שמות פון ספֿרים, אַן אָפּגעצאָלטן וועקסל, אַ צובראָכענעם גאַפֿל, אַ פּאַרשאָוועטן לעפֿל, אַ קוגל־טעפּל, אין וועלכן אַ יידישע מאַמע האָט אַמאָל טשאָלנט פֿאַרקוקט, אַ צעפּליקטן פּרויען־גאַרטל, אַ פּאָדעשווע פון אַ שוך — איך קלייב מיט אַ ציטער אין די הענט די שיריים פון אַ האַלבן מיליאָן געטאָ־יידן.

אָט שלעפּ איך אַרויס אַן אָפּגעפּליקטן בלאָט גמרא פון בבא בתרא, זייט 19, זאָגט זיך דאָ אין דער גמרא אַזוי: „ווער עס טוט צדקה געהיים, איז גרעסער פון משה רבנו..." עס טענהט דער אָפּגעפּליקטער בלאָט גמרא צו דער וועלט: צדקה!... וואו איז צדקה, גערעכטיקייט?...

מיר זיינען אויף דער געוועזענער וואַלאַווא גאָס. אַלץ ליגט אין רוינעניש. ווען די וואַלאַווע האָט געברענט און אויף דעם קווער איז פּאַרגעקומען אַ פּייער־מלחמה מיט די נאַצים, האָבן אָט דעם קווער דורכגעמאַכט אין קאַמף 40 יידישע געטא־העלדן. שעהן האָט געדויערט דאָס דורכמאַכן דעם קווער צווישן ברענענדיקע און פאַלנדיקע הייזער — אַרום 30 גבורים זיינען געפֿאַלן דאָ טויט. דער בארג פון חורבן און אומגליק — דער בארג פון שטיינער, ציגל, אייזן — איז אַזוי גרויס און הויך, אַז די טויטע ליגן נאָך געווים אונטער אים. — דאָ איז געווען ענגשע גאָס, דאָ איז געווען אַ שפּיטאָל, די לעצטע יידישע דאָקטאָרין־סאַציאַליסטין — העלער־ברוידע — איז דאָ געווען ביז די לעצטע זעקונדעס אומגעקומען. אין געטא־קאַמף איז זי אָט דאָ געפֿאַלן.

איך בין אויף זאַמענהאַף־ענגשע. צוויי געבויטעם זיצן דאָ געשטאַנען אייגע קעגן דער אַנדערער. אין איין געבויטע איז געווען אַמאָל אַ מיליטער־טורמע, און שפּעטער איז דאָרט געזעסן דער נאַצי־שער הויפּט־שטאָב פּאַר דער געטא. אין קעגנאיבערדיקן הויז איז געווען פּאַרקאַנספּירירט דער הויפּט־שטאָב פון דער געהיימער יידישער קאַמף־אָרגאַניזאַציע. לאַנגע חדשים האָט דער נאַצישער הויפּט־שטאָב געהאַלטן אין פּחד דעם יידישן הויפּט־שטאָב. עס זיינען אַבער געקומען די טעג פון דער געטא־מלחמה, ווען די געבויטע פון די יידישע גבורים האָט זיך אויפֿגעהויבן איבער דעם בנין פון נאַצישן הויפּט־שטאָב. שפּעטער, ווען וואַרשע איז באַפרייט געוואָרן פון די נאַצים, האָט מען אויף דעם זעלבן פּלאַץ געפּייערט דעם אַנדייַנק פון די קעמפּער פון געטא.

— דאָ איז געפאַלן מענדל הויקער... דאָ איז אומגעקומען מאַב־טשע... דאָ איז געפאַלן אַנילעוויטש... דאָ ליגט ראָטבלאַט... — אַזוי דערציילט מיין יונגער ווענ־וויזער, דער געטא־גבור, וועלכער קען יעדן ווינקעלע פון געטא און יעדן מאַמענט פון געטא־קאַמף.

איך בין אויף דעם אומשלאַג־פּלאַץ. פון דעם פּלאַץ האָט מען אין יסורים, אין ווילדן שגעון און טויט־בהלה, צוועקגעשלעפּט א האַלב מי־ליאָן יידן צו שחיטה און שרפה. די געבוידעם פון אומשלאַג־פּלאַץ שטיי־ען האַלב־חרוב, גרויסע סקעלעטן מיט לעבער, אַנשטאָט פענסטער. דאָ, אויף אָט די בוידימער, וואו איך קריך איצט אום, איז מען געלאָפן זיך אויסצוואַרטלטן, און די פּאָליציי האָט געשלאָגן און געשלעפּט יידישע קינדער, יידישע מענער און פרויען קיין טרעבלינקע. אָט אָט אויף די רעלסן זיינען געשטאַנען וואַגאָנען, אין וועלכע מען האָט אַריינגעוואַרפן די יידן צום לעצטן וועג פון זייער לעבן.

— איצט קומט אַריין אין צימערל פון זעלבסט־אינקווויזיציע...

איך גיי אריין. א קלײן, שמאָל וואַנע־צימערל. דאָ האָט געהיימער־הייט א דאָקטאָרין, א קראַנקן־שוועסטער נעהאָט רחמנות אויף יידישע קינדער און זיי איבערגעבראַכן הענט און פיס, כדי מען זאָל זיי אַפּפירן אין שפּיטאָל און דערווייל זיי אַרויסראַטעווען פון טרעבלינקע.

— האָט מען זיך גערַאַטעוועט? — פרעג איך.

— איך האָב א ביישפּיל — זאָגט מיר מיין יונגער ווענ־וויזער אַלע מאַרגאָלים, די טאָכטער פון באַרימטן דאָקטאָר מאַרגאָלים פון לאָדז, זי, וועלכע האָט געשפּילט אַזאַ הערַאישע ראָל אין געטא, און שפּעטער אויף דער אַרישער זייט, אָט אויף דעם קלאַץ האָט זי זיך אַליין איבער־געבראַכן די פיס און זיך גערַאַטעוועט פון טרעבלינקע... און לעבט.

איצט איז דער צימער פון זעלבסט־אינקווויזיציע ליידיק און קאַלט. דו קענסט זיך אַבער ניט באַפרייען פון געפיל, אז אָט זעסטו ווי יונגע יידישע מיידלעך ברענן אַליין די יינגע בוינער פון זייערע אויידעלע פיס. א יידישע קראַנקן־שוועסטער העלפט זיי צו, אַזוי ווי דו וואָלסט הערן די וויטיק־געשרייען, זען זייער בלוט.

דער פּאָליאַק, וואָס פּאַרוואָלטעט מיט דעם געוועזענעם אומשלאַג־פּלאַץ, וואו סאיז איצט א לאַגער פון „אונרא", וואו סשטייען ווייטער וואַגאָנען היינט ניט מיט יידן, נאָר מיט „אונרא"־גוטס פאַר פּוילן, דער־קלערט מיר:

— „טו טאָ בילאָ, טו מאַרדאָוואַלי זשידאָוו . . . " (דאָ איז דאָס גע־וועז, דאָ האָט מען געמאַרדעט יידן).

— דא האבן מיר געמוזט לויפן — דערציילט מיר דער לעבן־גע־בליבענער געטא־קעמפער — דא, ביי די זיבעצן סלופעם, האט מען יעדן טאג געשאסן יידן. דא האט מען געמוזט לויפן, לויפן, לויפן אן אויפ־הער. דא האט מען אונז נאקעטערהייט געטריבן. דייטשן פלעגן אונדז שמייסן מיט לאנגע באמבוס־שטעקנעם . . . דא האט מען געמוזט, לויפ־דיק, זינגען, די דייטשן מיט די בייטשן, די אוקראינער מיט די רעוואל־ווערן. די „גוטע שכנים" פלעגן קאמאנדעוון: שטילער זינגען! . . . העכער זינגען!... לויפן, לויפן... און קנאלן פלעגן זיך אויפהויבן, לויפנדיקע פאלן טויט..

דער אומשלאג־פלאץ איז געווען געפאקט איבער אלע זיינע ברעגן. ער פלעגט קיינמאל ניט ווערן לידיק. יידן זיינען געטריבן געווארן אהער יעדן טאג אין די צענדליקער טויזנטער. מען פלעגט דערזען, אז מען איז ארויסגעפאלן אין א פאסטקע פון טויט, פלעגן 20 טויזנט יידן, 50 טויזנט יידן, צוזאמען משוגע ווערן, ארומלויפן געשמיסענע פון גרויל, פון שרעק, פון לעצטן לעבנס־אימפעט. — אומעטום יידן: אויפן ריזן־הויף — יידן; אויף די טרעפ — יידן; אין די קעלערן — יידן; אויפן בוידעם — יידן; אויף די פארקאנעם — יידן; אין די וואגאנעם — יידן; אויף די רעלסן —יידן; 10 טויזנט יידישע בערד, 10 טויזנט ווייבער מיט צופלאשעטע האר... ווי משוגענע קעצלעך פלעגן ארום־לויפן קינדער — טאטע־מאמע האבן זיי פארלאזן אין משוגענעם ge־דרענג, געבליבן אליין צווישן א ווילד־געווארענע מענגע, לויפן זיי, זוכן זיי, ווינען זיי. און דייטשן שמייסן, אוקראאינער שלאגן, יידישע מילץ יאגט און טרייבט, פוילישע פאליציי לאזט ניט אף, שיסעריין קנאלן אן אויפהער. צווישן דעם אלעמען דרייען זיך אום הייליקע יידן, יונגע קדושים, שלוחים פון דער געהיימער יידישער ארגאניזאציע און שלעפן ארויס מענטשן דורך געהיימע דורכגאנגען, טוען איבער פרויען אין מונדירן פון קראנק־שוועסטער און גנבענען זיי ארויס, קויפן אונטער וועכטער־מערדער און שלייכן דורך מיט יידן.

איך זעץ מיך צו אויפן בוידעם, דארט, וואו די רויד־ערן שלענג־לען זיך. דא אונטער די פאמוגעם פלענט מען זיך אויסבאהאלטן, ארויסראטשוען נאך א שעה, נאך א טאג — אפשר... איך דריי מיך ארונטער אונטער די ערן וואו מיינע ברידער, דיינע ברידער, אונדזערע אלעמענס ברידער זיינען געלעגן, קארטש איך מיך איין, דריי זיך צו־נויף... — אזוי איז דא געלעגן א ייד, וואכטנדיק אויף רעטונג.

דא אויפן בוידעם פלעגן אויך פרומע יידן שעפטשען דאס דאוונען.

אנדערע, חסידים, פלענן אן אויפהער זאגן תהלים. זיי פלענן אזוי ווי שיכור ווערן פון דוד המלך'ס תהלים, ניט ווייסן ווען ארום זיי קומט פאר, פארגעסן אלץ ווען ארום, און אזוי אראפגעטריבן ווערן פון די טרעפ, געטריבן ווערן איבער דעם הויף און אריינגעטריבן ווערן אין וואגאן, ווען האט געפירט צו טרעבלינקע, שעפטשענדיק אויסנוויניק קאפיט־לער תהלים.

פון דאנען גייט דער חורבן איבער סמאטשע גאס — ווידער וויסט, ליידיק, בערג שטיינער, ציגל, אייזנס. דא פלענן אמאל שטיין די טרענער, די דראושקאזשעס, באלעגאלעס פון געגשע און סמא־טשע אין די פארנאכטן, אין די שבתים און שטיפן, פארבריינגען. דא פלענן שפאצירן די יידישע טעכטער פון דער ארימער געגנט; דא איז געווען דער סמאטשער באזאר, וואו 20 טויזנט יידישע מאמעס פלענן „קויפן אויף שבת"; דא לינקס אראפ איז געווען די פאוויאק־טורמע, וואו יידישע רעוואלוציאנערן זיינען געזעסן אין אוינצלנע קאמערן און אין אלגעמיינע און געהלומט דעם חלום פון גערעכטיקייט און רעוא־לוציע. — גיי איך און גיי, קריך און דראפע זיך אויפן בארג פון חורבן, ביז איך דערקריך צום געוועזענעם פלאץ גזשיבאווסקע, וואו איך בלייב שטיין ביי א געבליבענעם רעשטל פון דעם געטא־מויער, דער ראנד פון מויער איז „באפוצט" מיט ארויסגעשטעקטע גלאז־שפיצן, שארפע, ארויס־שטארצנדע גלאז־מעסערס, און איבער אט די גלאז־ראנדן זיינען אונ־דזערע ברידער געקראכן, געשניטן די הענט, די פים ביז בלוט, אויס־געשמירט די פנימער מיט אייגענעם בלוט, געקראכן אין די נעכט, גע־קראכן אין מיטן דער שרפה פון די געטאס.

און אזוי ווי די יידן וואלטן זיך איצט אויפגעהויבן פון זייער אש און זיך אויסגעשטעלט אויף דער וואנט פון געטא און געקוקט אויף דער אימהדיקער יידישער וויסטעניש, אוי דעם ריזן־דענקמאל פון דער וועלטס שאנדע — אויף דעם כוואליעדיקן ים פון רואינען, וואס עס שטעלט איצט פאר מיט זיך די געוועזענע ווארשעווער יידישע געטא.

איך זע ניט קיין לעבעדיקן מענטשן איבער דעם ריזיקן שטח, קיין פויגל, קיין הונט, קיין קאץ. רוח אלהים — א מעכטיקער גייסט טראגט זיך איבער דעם גרויסן בית־עולם פון יידישן פאלק, דער גייסט פון דער סטיכיע פון דער וועלט־געשיכטע.

איך בין אוועק פון דער געטא דאס מאל, אוועק — א געבויגענער, א געבראכענער, אן ארעמער ייד. איך בין אוועק מיטן גרעסטן בראך אין מיין הארצן.

שפיל, איך בעט דיר, מיט נשמה, מיט געפיל."
ווי אַ יידיש האָרץ האָט געפיל.
שפיל מיר אַ טענצעלע, אוי, שפיל,
שפיל, איך בעט דיך, מיט נשמה, מיט געפיל."

(פון געמאַ ליד „אַ יידישע טאַנגאָ")

אויף דער חתונה פון שולמית קאַציונע

יידן אין פוילן האָבן חתונה. דער לאַדזשער רב ר' אברהם קראָוויעץ, געוועזענער רב אין טיטקין אין מלחמה־צייט, האָט מיר דערציילט, אַז ער האָט שוין דורכגעפירט אין לאַדזש 372 יידישע חתונות כדת משה וישראל. עם האָבן חתונה מיטגעאַרבעט מענטשן, וועלכע ווילן צוריק בויען היימען, ווילן זיך אויסלייזן פון איינזאַמקייט, ווילן אַנטלויפן פון די „אויוון"־געשפענסטער. עם האָבן חתונה צוריקגעקומענע פון רוסלאַנד, וועלכע געפינען אוים, אַז זייערע ערוואַרטונגען צו געפינען איבערבלייבענישן פון זייערע משפחות זענען ניט פאַרווירקלעכט געוואָרן — גייען זיי אויפשטעלן נייע משפחות. עם האָבן חתונה יונגע מענטשן, וועלכע ווילן ענדיקן זייער ביז־איצטיקן צערודערטן, צעריסענעם הפקר־לעבן און ווילן אַוועק אויף דעם אַלטן וועג פון אַלטע דורות — מאָן און וויב, אַ קינד, אַ היים. עם האָבן חתונה מענטשן, וועמעס ערשטע מענער אדער ערשטע פרויען זענען אַוועק מיט דעם וועג פון די זעקס מיליאָן קדושים, און זיי ווילן איצט אָנהויבן אַלץ פון דאָס ניי — פאַרנעמען, פאַרטרייבן די שאָטנס פון נעכטן. עם האָבן אויך חתונה אַזעלכע, וואָס דורך דער חתונה גייען זיי אַוועק צו אַן אַנדער וועלט, צו אַנדערע קרייזן, צו אַנדערע פעלקער; די חתונה — מיינען זיי — וועט זיי אַוועקפירן וויט פון אַלע יידישע צרות, וועט זיי אויך אַרויספירן פון פוילן.

אין לאָבי פון וואַרשעווער האָטעל „פאַלאַניע" האָט מיך אָפגעשטעלט אַ יונגע, שוואַרץ־חנעוודיקע יידישע מיידל, נידעריק געוואקסן, מיט אַן אומרואיקן פנים, זייער פיין, עלענאַנט געקליידעט. עם האָט געשמעקט פון איר מיט פאַרפיום.

— איך דערקען אייך — האָט זי געזאָגט — איר דעקענט מיך ניט. איר דאַרפט מיך דערקענען. איר האָט גוט געקענט מיין פאָטער.

ניין, איך דערקען ניט. איך באַמי זיך אָנצושטרענגען מיין זכרון, אָבער עס העלפט ניט. העלפט זי מיר ארוים:

— איך היים שולמית קאציזנע.
— אלטער קאציזנעס טאכטער? — פרעג איך.
— יא. אלטער קאציזנעס טאכטער.

אלטער קאציזנע איז געווען א גוט באקאנטער יידישער שרייבער. א פאעט, א דראמאטורג, א עסעיסט. ער איז אומגעקומען אין פויל מיט א שרעקלעכן טויט. ער איז אנטלאפן פון די נאצים אין א דארף אריין — אין דער נעגנט פון לעמבערג. דארטן האבן די דארף־גויים אים דערהרגעט מיט שטעקנס איבערן קאפ. זיין פרוי איז אומגעקומען אין א „אויוון". פאר מיר שטייט זייער יינגע טאכטער — עלעגאנט געקליידעט, א שיינע, שוואַרצע, יינגע פרוי, אויגן קאביקע, ברענענדיקע, שמייכלט פריינטלעך, און נאר א קורצן געשפרעך זאגט זי צו מיר:

— גוט, וואס איך האב אייך באגעגנט. דעם צווייטן דינסטאג דארף זיין מיין חתונה, פון מיין משפחה איז קיינער ניט געבליבן. ווילט איר זיין מיין גאסט? ווילט איר פארטרעטן אויף מיין חתונה אייער גוטן פריינט, מיין טאטן אלטער קאציזנע?

— געווים וועל איך דאס טאן —זאג איך איר צו און פרעג: — קען איך וויסן ווער עס איז דער חתן?

— געווים — ענטפערט זי. — דער איטאליענישער אמבאסאדאר אין וואַרשע, זייער א פיינער מאן.

— א ייד? — פרעג איך.

— ניין, — ענטפערט זי. — אן איטאליענער, אן אדעליינער.

אלטער קאציזנעס טאכטער, די טאכטער פון מחבר פון „גייסט דער מלך", האט חתונה אין 1946, נאר אלע טויט־לאגערן, שחיטות און „אויוונס", מיט דעם איטאליענישן אמבאסאדאר. מאדנע דרייט זיך דער שיקזאל פון א יידיש קינד. איך זאג צו, זעלבסטפארשטענדלעך, צו זיין א מחותן אויף דער חתונה.

— א פאר וואכן דארף דאס אבער נאר געהאלטן ווערן אין געהיים — זאגט מיר די כלה, שולמית קאציזנע — ווייל דער אמבאסאדאר האט נאך ניט באקומען די ערלויבעניש פון איטאליענישן קענig אויף דער חתונה מיט קאציזנע'ס טאכטער.

עס קלינגט אין מיינע אויערן נאר מער אויסטערליש. דער געשפרעך ווערט געפירט נאענט צו די רואינען פון דער וואַרשעווער נעטא, אין דער לאבי פון האטעל פאלאניא, וואס שטייט אין הארצן פון דער ווייסטער וואַרשע. די טאכטער פון יידישן פאעט, דעם גוטן מנגן פון חב"ד־ניגונים, דער מחבר פון יידישע עסעיען און פיעסן, דאס קליינע, שוואר־

צינקע יידישע מיידל, וואס איז דורכגעגאנגען אלע געטא־פיינעז, דערף חתונה האבן דערווייל געהיים מיט דעם איטאליענישן אמבאסאדאר, וויל ער האט נאך ניט, דער אמבאסאדאר, די ערלויבעניש פון איטאליענישן קעניג.

איך האב שפעטער זיך אויך באקענט מיטן חתן. ער איז א קא־מוניסט. ער איז א מיטגליד פון דער „פאליטישער ביורא" פון דער קא־מוניסטישער פארטיי אין איטאליע. ער „לויפט" צום איטאליענישן פארלאמענט. ער איז אבער אן אמבאסאדאר, און אויף זיין חתונה מיט קאציזנעס טאכטער דארף ער האבן ערלויבעניש פון איטאליענישן קעניג.

קאציזנעס טאכטער האט געלעבט ווי אן „ארייערין" אויף „יענער זייט" פון די שטעט. זי האט, צוליב צופעליקן קענען אביסל איטאליע־ניש, ארומגעדרייט זיך אין איטאליענישע קרייזן אין פוילן. אויך איטאליענער זענען געווען צווישן די דייטשע און עסטרייכישע אקופאנ־טען און באצווינגער פון פוילן. זי האט באמיט זיך צו שפילן די ראלע פון אן איטאליענעריז, הונדערט מאל געזען דעם טויט פאר די אויגן, געכאפט געוואלדן און אנטלאפן, געליטן צרות און שרעק, ווי זי זאגט:

— איך האב ביגעקומען היטלערן און גיי חתונה האבן מיטן אי־טאליענישן אמבאסאדאר, מיין גוטער פריינט.

נאך דער מלחמה האט זי באקומען ארבעט אין דער איטאליענישער אמבאסאדע אין פוילן, און פון דער אמבאסאדע האט געפירט דער וועג צום אמבאסאדאר — א גרויסער, א הויכער, א פול־ליביקער, א בריי־פליציקער איטאליענער, אין א רייכן, טכוירנעם פוטער — עס זאל אים וואוהל זיין אין די קאלטע ווינטער־טעג אין וואוישע. זי, קאציזנעס טאכטער, איז קליין, דאר, מאגער, שוואוך, מיט קלוגע, ברענענדיקע אויגן.

די חתונה איז געווען א שטילע. ראלע, הייסט דער אמבאסאדאר. איך בין געווען דער עדות אין וואוישעווער נעריכט־זאל, אין א שנייאיקן, פראסטיקן פעברואר־אוונט, וואו די ציווילע חתונה איז געפראווען ע־וואוך. די עלעקטרישע ליכט איז קאליע געוואוך, האט מען געבראכט הויכע סטעארין ליכט און זיי אנגעצונדן. פון די ליכט איז געוואוך פייער־לעכער, אבער טרויעריקער.

— אייער גלויבן? — האט דער קאטוילישער ריכטער געפרעגט קאציזנעס טאכטער, שולמית קאציזנע.

— גלויבנלאז... — האט זי שטיל געענטפערט.

— אייער גלויבן? — האט געפרעגט דער ריכטער דעם אמבאסא־

דאר, דעם מיטגליד פון דער קאמוניסטישער „פאליטישער ביורא" פון איטאליע.

— רוימיש־קאטוליש, — האט דער חתן געענטפערט.

איך האב מיד, אלס עדות, אונטערגעשריבן אונטערן חתונה־אקט. דער צווייטער עדות איז געווען די סעקרעטארין פון דער אמבאסאדע, א יידישע טאכטער, אן איטאליענישרטע, וואס שטאמט פון לאדזש. דריי יידן — איינע, די כלה; די צווייטע, די סעקרעטארין; דער דריטער, איר — דער חבר פון קאציונעו; איין גוי, דער איטאליענישער קאמוניסטישער אמבאסאדאר — זענען אוועק נאך דער צערעמאניע פון דער ציווילער חתונה אין א רעסטאראן און געפראווט דעם חתונה־מאלצייט.

מיר איז דער מאלצייט מיט די ווייו און בראנפן, מיט דעם אמבאסאדארס בלומען אויפן טיש, ניט איינגעגאנגען. דאכט זיך א גוטער שידוך, אפילו א „גאלדענער שידוך" — זי, אן ארימע כלה, א קיילעכדיקע יתומה; ער, דער חתן, א מעכטיקער אמבאסאדאר פון איטאליע. איך האב אבער געטראכט וועגן דעם טאטן פון דער כלה, אלטער קאציונע, דער יידישער פאעט, וועמען גויים האבן מיט שטעקנס איבערן קאפ אוועקגעלייגט טויט; וועגן דעם זון פון חב"ד'ער חסיד, וועלכער האט איבערגעלאזן א שארית פון זיין משפחה, און איצט נעמט עס צו א גרויסער, א שווערער, א פעט־לייביקער איטאליענער פון א פריצישער משפחה אין א טכוירעגעם פוטער.

— וועו איר וועט קומען קיין ניו יארק — האט מיד געבעטן קאציונעם טאכטער ביים געזעגענען זיך — זעט מארים שוואַרצן און וועלט ביי אים געווואוירן, וואס עס איז געווארן מיט מיין טאטנס לעצטער דראמע, וואס ער האט אים געגעבן צו שפילן... אויב איר וועט ערגעץ־וואו געפינען מיין טאטנס ביכער, שיקט מיר צו, איך וויל זיי זייער האבן.

„יעדער צווייטער ייד אין פוילן איז
ווי א ברונעם, מען דאַרף קענען אַראָפ-
לאָזן טיף דעם עמער און אויסשעפן."

(פון געשפרעכן אין פוילן)

די געטאָ פון משומדים

אַ מענטש האָט מיד געפונען אויפן טעלעפאָן. ער ווילּ מיד זען, ער בעט מיד אים אָפגעבן א צען מינוט. דער מענטש רעדט אין א ריינעם, עכטן פוילישׁ. פאַר-שטייט זיך, אז ער קען מיד זען — „מיטן גרעסטן פאַרגעניגען."

מענטשן קומען, מענטשן גייען, דער קאָרידאָר ביי מיין האָטעל-צימער איז וואַרשעווער „פאַלאַניא" איז שטענדיק פול. עס קומען מענער, עס קומען פרויען, עס קומען יינגע קינדער, ווער עס בעט עפעס, ווער עס דערציילט עפעס, ווער עס זוכט א קרוב, ווער עס ווילּ הילף, ווער עס ווילּ א וויזע.

„איך האָב אייך גערופן אויפן טעלעפאָן — זאָגט צו מיר א מענטש אין די מיטעלע יאָרן מיט א „גוטן פנים", מיטן אויסזען פון א גוי, אין גוטן פוילישׁ — איך האָב געמוזט קומען זונטיק, ווילּ עס איז דער אייני-ציקער טאָג, ווען איך ארבעט ניט."

— וואָס איז אייער באַשעפטיקונג? — פרעג איך אים.

— א שאָפער — ענטפערט ער.

— אייער נאָמען?

— דאָס איז מיר שווער אייך צו זאָגן — ענטפערט ער — איך וויים אַליין ניט, ווילּ עס ענדערט זיך, און איך דאַרף דאָס נאָך באַשטימען.

עס קלינגט מיר מאָדנע דער ענטפער, באַזונדערס ווען ער גיט נאָך צו:

— איך זע, אז איר ווילט פאַרשרייבן, טאָ פאַרשרייבט „ישראל נע-ווייאַדאָמסקי."

„נעווייאַדאָמסקי" קען פאַרטייטשט ווערן אויף יידיש — „אומבא-וואוסטער."

— איך ווילּ ביי אייך פרענן נאָר אַן עצה — האָט ער מיר געזאָגט זיך אינזעצנדיק ביי מיין טיש — איך האָב געהערט ווענן אייך, מען האָט מיר געזאָגט...

און ער האָט ארויסגעשאָסן איין יידישן וואָרט צוזאַמען מיט א פויל־לישן.

— יעסטעם „משומד".

ער איז א משומד. עס איז ניט קיין צו גרויסע פראָבלעם אין פוילן. איך פאַרשטיי ניט, וואָס קימערט דעם מענטשן, וואָס ליגט אים אויפן האַרצן. איך זע, אז ער וויסט אַליין ניט וויי אזוי ער זאָל ארויסקומען מיט זיינע רייד צו מיר. איך באַמי זיך דאָס צו מאַכן פאַר אים וואָס לייכטער, ביז ער דערדעדט זיך.

— מיין פאָטער און איך — הויבט ער אָן דערציילן — זיינען געווען מיט נאָך צוויי טויזנט משומדים ביי דעם גלח גאָדלשווסקי.

אויף דער לעשנע נאָס, ביי דער קאַרמעליצקע, שטייט א גרויסער קלויסטער און אין אָט דעם קלויסטער זיינען יעדן זונטיק געקומען צוויי טויזנט משומדים פון דער וואַרשעווער געטא. די נאַצים האָבן ניט אַנער־קענט דעם שמד, די משומדים זיינען פאַרעכענט געווארן פאַר יידן מיט א שטיקל גוי'שער פריווילעגיע — זיי זיינען געווען מיט אַלע יידן אין געטא און געמעגט גיין דאָווענען אין קלויסטער. דער קלויסטער האָט אַבער ניט געטאָרט קלינגען. פאַרוואָס ניט קלינגען? דאָס וואָלט שוין געווען צופיל צו גונסטן פון די משומדים. עס איז ניט געפעלן געווארן היטלערן, אז א קלויסטער זאָל קלינגען פון געטא ארויס.

„ישראל נעוויאַדאָמסקי" — איז א בן משומד, זיין טאַטע האָט זיך געשמדט ווען ער, „ישראל", איז נאָך געווען א יינגל. ער האָט זיך אויפ־געהאַדעוועט אלס גוי. דאָס איבערבליבענישׂ פון יידן האָט זיין טאַטע, דער געשמדטער פאָליאק, וואָס האָט געדינט אין פוילישן געריכט, אויס־געריניקט וויי וויט ער האָט נאָר געקענט, אויסגעריסן מיטן וואָרצל. דאָס הויז פון זיין טאַטן איז געווען קאַטוליש. די קלאַנגען פון זייער יידישן אפשטאַם איז צום אפּגעשמדטן יידישן יינגל דאָך געקומען פון מאָל צו מאָל אין שול, אויף דער נאָס, שפּעטער אין אוניווערסיטעט — ער איז אבער אין אלגעמיין געווען א פאָליאק און געווען א קאַטאָליק.

„זיין איבערראַשונג און צעטומלענישׂ איז געקומען, ווען ער איז אריינגעטריבן געווארן מיט זיין טאַטע־מאַמע אין געטא אריין, ווען מען האָט אנגעהויבן גיין דאָווענען „אין קלויסטער אויף לעשנע נאָס."

— די דייטשן האָבן אונדז — דערציילט ער — „יידישע גויים" געשלעפט ווי די הינט, די פאָליאַקן האָבן געלאָכט פון אונדז, די יידן האָבן אונדז פיינט געהאַט און — מיר זיינען געגאַנגען דאָווענען אין קאַשטשאָל".

פארוואס זיינען זיי געגאנגען אין קלויסטער? ער קען קלאר אויף דעם ניט ענטפערן. געווים — מיינט ער — האט אויך געשפילט א ראלע די איינרעדענדיש, אז דורך דעם ווען מען אביסל געשיצט ווערן, מען וועט געניסן אביסל פון גויאישע פריווילעגיעס.

ווען עס איז געקומען די צייט פון די „שעפער", דאס איז די צייט ווען די דייטשן האבן גענומען יידן צו דער ארבעט אין פארשידענע ספעציעל־נעשאפענע פאבריקן און דאס האט כלומרשט געדארפט אויסהיטן פון „פארברענט צו ווערן" אין טרעבלינקע, האט דער גלח גאדלעווסקי געפונט פאר די משומדים א שניידעריישאפ אין קעלער פון אן אנדער קלויסטער אויף גושיבאווסקע גאס.

דאס איז א גראטעסק־סצענע — אט די סצענע ווי טויזנטער משומדים פון געטא זיינען געווארן שניידערס, נייען הויזן, אין א קעלער פון א גרויסן קלויסטער אויף גושיבאווסקע גאס. געווען זיינען זיי אלע פאר דער מלחמה הויכע לייט, גבירים, מלוכה־דינער, קאטאליקן, אפגעטרייסלט פון זיך דעם גאנצן „יידישן שטויב" פון טויזנטער יארן, פטור געווארן פון אלע גלות, זיי זיינען געווען די ברענענדיקסטע פאליאקן־קאטאליקן־פאטריאטן. איצט זיינען זיי געווארן שניידערוקעס, חיטים, ווי זייערע זיידעס און אור־זיידעס; מען מוז ברעכן דעם גאנצן אויפגעבלאזענעם שטאלץ, מען מוז פארלירן אלע פריווילעגיעס, פאר וועלכע מען האט אזוי טייער געצאלט. מער ניט, מען האט רעכט צו טראגען אויפן האלדז א צלם און זיין א שניידער אין קעלער פון קלויסטער.

„ביי אונדז אין צימער אויף דער פאוויע גאס איז געווארן א גיהנם..." — דערציילט מיר דער זון פון משומד.

ער האט פיינט געקראגט זיין טאטן און זיין מאמען, ער האט זיי פארכטעט און געהאסט, ער האט ניט געוואלט גיין אין קלויסטער, ער האט ניט געוואלט מער זיין א קאטאליק און א פאליאק. אין דעם שאפ אויף גושיבאווסקע גאס האט ער אבער געמוזט גיין, כדי „ניט פארברענט צו ווערן."

— איך האב זיי אלע אין קעלער פון קלויסטער פיינט געהאט, אויך דעם גלח גאדלעווסקי.

— וואס האט איר געהאט צום גלח?

— ער האט געדארפט זיי ארויסנעמען פון געטא און זיי שטילערהייט איינארדענען אויף דער אריישער זייט — זאגט ער — ער האט דאס אבער ניט געטאן און ניט געוואלט טאן.

— ער האט דאס — דערציילט ער — איינמאל געזאגט גאדלעווסקין

זין פֿנים אריין: „דו ווילסט אויך פֿטור ווערן פון יעזוסעם לייבלעכע קרובים".

„איך וועל דיך ארויסטרייבן פון דאנען און דו וועסט פֿארפֿאלן ווערן מיט אלע יידן" — האט אים דער גלח געענטפֿערט.

עם האט די משומדים ניט געהאלפֿן. די דייטשן מיט דער פֿאליציי, מיט דער מיליץ, מיט די זשאנדארן זיינען נעקומען אין שאפ אריין און אלע משומדים ארויפֿגעטריבן אויף לאסט־וועגנער און זיי צוגענומען „אהינצו". מען האט זיי געגעבן יעדן איינעם דריי קילא ברויט און מארמאלאד.

— איך בין געשטאנען אויף א טראק צוזאמען מיט א הונדערט משומדים — דערציילט ער — מיין טאטע אויך; מען פירט אונדז אלעמען „אהינצו". עס איז מיר געווארן א חרפה וואס איך בין מיט זיי. איך האב מיך ניט געשמדט, מיין טאטע האט זיך געשמדט, מיין טאטע האט מיך אפֿגעשמדט. אויב שוין שטארבן, איז ניט מיט זיי...

ער האט א גיב־נעטאן — ווי ער זאגט — זיין פֿארציע שפּייז אן אנדערן און זיך אוועקגעזעצט ביים ראנד פון טראק מיט די פים אראפ און — זיך געטאן א לאז אראפ אויף דער ערד.

ער איז אוועק. מען האט אים אפילו ניט באמערקט. ער איז אוועק ניט נאר פון טראק — ער איז אוועק פון טאטען, ער איז אוועק פון די משומדים, ער איז אוועק פון זיין גאנצן נעכטן.

עס האט אים אפֿגענלזיקט. ער איז אריבער אויף דער אריסער זייט. ער איז אוועק וויט פון וואגן, פון די אלטע גאסן, ער איז אוועק קיין לובלין, פון דארט קיין וואלין. ער איז געווארן „א בראדיאגע" — א שכור אין שענקען, א שטיינהאקער אויף שאסייען, א גנב פון הינער און קאטשקעס, ביז —

— איך בין אריין אין דער פוילישער ארמיי...

ער האט נאך געבאפט, ווי ער זאגט, א שטיקל מלחמה און „געקוילעט א פאר דייטשן". די מלחמה האט זיך געענדיקט, ער האט דורכגעמאכט פארשידענע גלגולים און איצט איז ער „א שאפער ביי א דירעקטאר."

— איך ווייל אוועק פון דאנען — זאגט ער — אבער ווייל איך מוז וויטער טראגען א פוילישן נאמען און אנגיין פאר א גוי, קען איך ניט קריגן קיין אויסלענדישן פאס, ווייל איך ווערן א ייד און גיין מיט אלע יידן...

עס זיינען אים מיאום די גאסן, עס זיינען אים דערווידער די זכרונות, ער ווייל אויסרייסן די חרפה פון זיין טאטען, וואס לינט אויף אים, ער ווייל פארטרייבן די בילדער פון קעלער אין קלויסטער אויף גזשיבאווסקע

נאָס, פון גלח גאָדלעווסקי. ער ווילֿ מער ניט געדענקען די פּנימער פון די צוויי טויזנט משומדים און ער ווילֿ וויסן:

„ווי קריגט מען אַ יידישן נאָמען?..."

דערביבער ווילֿ ער ניט איצט מיר זאָגען זיין נאָמען, ער ווילֿ אים ניט אַרויסבערעכענען פון מויל, ער ווילֿ אין אים פּאַרגעסן און ער האָט מיר געהייסן צו פּאַרצייכענען בלויז „ישראלֿ נעוויאַדאָמסקי."

„ווי מען קריגט אַ יידישן נאָמען?" — דאָס איז ניט קיין שווערע זאַך אין פּוילֿן, עס איז פּילֿ לייכטער ווי אַראָפּשפּרינגען פון טראָק, וואָס איז נעפּאָרן קיין טרעבלינקע. אָבער דאָס געהערט שוין ניט צום ענין. דער עיקר איז — ער איז נעווארן גרינטלֿעך אויס בזֿ־משומד.

וואַרשע, דעם 19טן אַפּריל, 1945

לאדזש

ביי דער גרענעץ פון דער געטא אין לאָדזש

א, דייטשלאַנד, מיר וועבן,
מיר וועבן תכריכים פאַר דיר.

לאָדזשער נעכטן

ווילסטו זען און קענען די איצטיקע יידן אין איצטיקן פוילן, דאַרפסטו גיין קיין לאָדזש. דאָס איז דערווייל דער גרעסטער יידישער צענטער, סיידן נידער־שלעזיע וועט אויסקאַנקורירן. איר בין געווען אין פאַרלויף פון צוויי מאָנאַטן פיר מאָל אין לאָדזש.

מען זאָגט, אז דאָ זענען פאַראַן פופצן טויזנט יידן. געווען זענען שוין ביי צוואַנציק טויזנט, אָבער זיי זענען אַוועק ווייטער, געשמוגלט די גרענעץ קיין דייטשלאַנד, קיין טשעכיע, קיין איטאַליע. דאָ איז איצט דער יידישער צענטער פאַר אַלץ — פרומע יידן פון ווארשע פאַרן אויף יאַרצייט צו זאָגן קדיש אין לאָדזשער בית־מדרש אויף זאַכאַדניע 66. יידישע חתונות פראַווען מען אין לאָדזש. אַלע יידישע פאַרטייען און אינסטיטוציעס זענען אין לאָדזש. יידישער „מסחר" לעבט אין לאָדזש.

יידישע ארבעטער־קאאפעראטיוון בויען זיך אין לאדזש. „טילע זשידואוו" — „אזוי פיל יידן !..." — זאגן פאליאקן אין לאדזש. יידישע פרעסע, ליטעראטור, געשיכטע, טעאטער זענען אין לאדזש.

צוויי אורזאכן האבן געמאכט לאדזש פאר דער „יידישער שטאט". ערשטנס, איז לאדזש ניט חרוב געווארן אין דער מלחמה, איז לאדזש האט מען געקענט קריגן א וואוינונג. צווייטנס, אויף מארגן נאכדעם ווי לאדזש איז פריי געווארן, זענען דארט געווען לעבעדיקע יידן, און א היבשע צאל לאדזשער יידן זענען געבליבן לעבן אין די דייטשע קאנצענטראציע־קעמפס. זיי האט געצויגן „א קוק טאן" אויף לאדזש.

לאדזש איז אלע מאל געווען, אין א גרויסער מאס, א דייטשע שטאט. איצט זענען די דייטשן אנטלאפן. די, וואס זענען ניט אנטלאפן, ווילן פארגעסן, אז זיי זענען געווען „פאלקס־דייטשן" און זיי באמיען זיך צו זיצן שטיל־אויפגעלייגט. דער אנטיסעמיטיזם איז דא שוואכער, ניט נעקוקט אויף דעם, וואס ערשט ניט לאנג צוריק איז אין לאדזש פארגעקומען א לויה פון פיר יידן, וואס זענען ערמארדעט געווארן דורך באנדיטן־אנטיסעמיטן.

איצט איז לאדזש די יידישע לאבאראטאריע. לאדזש וועט דארפן געבן אן ענטפער אויף דער פראגע, צי וועט זיין א יידישער ישוב אין פוילן, אדער ניט? — וועט ניט זיין א יידישער ישוב אין לאדזש, וועלן בכלל ניט זיין קיין יידן אין פוילן, סיידן אין שלעזיע.

פון וואס מאכן די יידן א לעבן אין לאדזש? וואס ווילן זיי, צו וואס שטרעבן זיי? וואס האבן די יידן אין לאדזש אויפגעטאן אין פארלויף פון ערשטן יאר נאך דער מלחמה? — עס קומען פאר מיינע אויגן סצענעס פון בילדער פון לאדזש.

איך זע דעם יידישן טרויער, די ציטערדיקע אומרואיקייט פארן מארגן, וואס האט פארכאפט יעדערס יידישע הארץ, יעדערנס געמיט — שומר מה מלאדזש?

וועל איך אנהויבן מיטן נעכטן פון לאדזש. איך האב געזען יידן אונטער נאצים אין לאדזש אין די צימערן פון דער „יידישער היסטארישער קאמיסיע" אין לאדזש. עס איז מיר אויפגעכער צו קומען פון נאצישן נעכטן אין לאדזש צום פוילישן־יידישן היינט.

די נאצים האבן זיך געלאזט וואוילניין מיט יידן אין דער לאדזשער געטא. זיי האבן זיך משמח געווען. זיי האבן געצוואונגען די יידן צו קאמעדיאנטעווען, שפילן טעאטער און האבן געגומען פון דעם פאטאגראפישע בילדער. אט ליגט איין בילד פאר מיר:

א לאדושער ייד האנדלט אויף דער גאס, אויף דער זגערושער גאס. איך זע דעם טראגישסטן יידישן הענדלער. אויף דער ערד איז אויסגע־שפרייט א שמאטע, אויף דער שמאטע ליגט דעם סוחרם סחורה — אלט־ווארג, אלטע טשאיניקעס, טעפלער, רעדער, ריב־אייזנס, קאפעליושן אוו היטלען. צווישן דער „סחורה" שטייט דער ייד דער סוחר אויף די קני מיט צעשפרייטע הענט און בעט זיך ביי דער וועלט:

קויפט, קויפט, קוגים...

דער ייד איז דראמאטיש, א גרויע באדד, וויים ווי שניי, א שווער־צער, צעפליקטער הוט אויף זיין קאפ, א טלית־קטן אונטער זיין קאפאטע, זיין פנים איז שווארץ ווי די נאכט, ארום אים איז אן אויפגעלויף פון מענטשן, דייטשע פאטאגראפן נעמען בילדער, דער ייד צעשפרייט זיינע הענט אויף ביידע זייטן, ער ווייזט דער וועלט דעם מסחר זיינעם — א צעבראכענעם שטול, א צעטראסקעטע ראד, א צעבויגענעם טשאיניק.

צוויי טויזנט יאר האט דער ייד געפירט מסחר מיט דער וועלט — ראושינקעס מיט מאנדלען, פון מזרח; טעפיכער, פון פערסיע; פערל, פון דער טיפענישן פון די ימים; סאמאווארן פון טולא; סאמעט און זיידנס, בשמים, גאלד און בריליאנטן. ער איז געפארן מיט קארוואנען אויף קעמלען, מיט באלגאלעס אויף שאסייען, מיט שיפן איבער ימים, געפלויגן אין עראפלענען, פאנאדערגעפירט לאדושער טעקסטילס קיין רוסלאנד, קיין סיביר, קיין אינדיע, קיין כינע, קיין מצרים.

איצט שטייט ער, דער ייד, דער וועלט־סוחר, אן אפגעריסענער, אן אפגעפליקטער, עם שיינט נאר זיין ווייסע באדד. ער האלט צעשפרייט זיינע הענט, ווי צוויי פליגלען, איבער א שמאטע מיט אלטע, צעבראכענע, צעטראסקעטע בעבעכעס און ער שפילט אוים די יידישע טראגעדיע, וואס איז גרעסער ווי די וועלט און טיפער ווי דער ים:

קויפט, קויפט, קוגים...

איך קוק אויף די געווזענע לאדושער געטא־טוירן, איבער וועלכע עם הענגט א גרויסע שילד: „וואהנגעביט דער יודען, בעטרעטען פער־באטען". אט איז א הילצערנע בריק, וואס פארבינדט ביידע טוירן פון דער געטא. די בריק איז פול מיט גייענדע יידן. מען גייט, מען גייט איי־נע נאר די אנדערע. איצט גייען שוין ניט די יידן מער, זיי זענען שוין פארברענט געווארן. איך קוק אויפן בילד און אזוי ווי איך הער זייערע טריט — אט אזוי גייען מיר, וואנדערן מיר, לאדושער יידן, פון איין טויער צו דעם אנדערן.

איך זע א גאסן־זינגער אויפן באלוט. אויף א הילצערנעם באלקאן שטייט דער יידישער זינגער און א גרויסער עולם איז ארום אים. ער איז אנגעטאן אין שמאטעס, מיט א קאמישן צילינדער אויפן קאפ. ער זינגט מיט קראפט. זעסט דאס אין זיינע אויגן, אין זיין אפענעם מויל, אין זיינע צעשפרייטע הענט... ניין, ער זינגט איצט ניט אויף א צעבראכענעם גאניק, ער זינגט נאר איצט אויף א גרויסער בינע, אויף א וועלט־בינע. ער שפילט איצט אוים א טראגישע אפערע, וואס איז נאר ניט געשריבן געווארן.

פארוואס האבן די דייטשן געלאזט אין לאדזש לענגער לעבן די יידן? — קוק זיך איין אויף די צוויי בילדער, וואס ליגן פאר מיר, און דו וועסט וויסן דעם באשייד. דא זענען צוויי פאבריקן, וואו יידן פראצווען — א וועבערייי און א שניידעריי. יידן, יידן און יידן. יידישע וועבער מיט שפינדלען אין די הענט און יידישע שניידער. עכטע יידישע חיטים — פארקאשערטע ארבעל, איינגעבויגענע פליצעם איבער מאשינען און ארבעטן, ארבעטן און ארבעטן פאר די דייטשן.

צי וויסטו, צי געדענקסטו די לאדזשער פאבריקן, וואו יידישע ארבעטער האבען א האלבן יארהונדערט געמאכט געשיכטע? — אין די לאדזשער וועבעריין האבן יידישע וועבער געוועבט ניט נאר לאדזשער קארט און לייוונט, זיי האבן אויך געוועבט חלומות וועגן וועלט־באפרייאונג, וועגן גערעכטיקייט און ברידערלעכקייט. אין לאדזשער פאבריקן זענען אויפגעאנגען טרוימען וועגן א נייער וועלט; אין לאדזשער פאבריקן האט מען נאך אמאל געזונען היינע'ס ליד אויף יידיש:

א, דייטשלאנד, מיר וועבן, מיר וועבן,
מיר וועבן תכריכים פאר דיר.

פון לאדזשער פאבריקן האבן זיך אויפגעהויבן יידישע ארבעטער, די זין און טעכטער פון באלוטער בוידעמס און קעלערן, און זענען ארויס „אייניצונעמען די וועלט". זיי האבן טאקע אזוי געשריען, די יידישע וועבער: „גיב מיר די וועלט די גאנצע!..." די רעדנער אין באלוט האבן אזוי גערעדט: „דער מענטש — דאס קלינגט שטאלץ, די וועלט איז א בשותפותדיק פאטערלאנד פון אלע מענטשן." עס האבן זיך געוויצלט די לאדזשער וועבער: „דער שווערסטער שטיין איז — שטיין פאר א גביר און בעטן א טובה", און זיי זענען ארויס צו פאדערן פון די גבירים זייער רעכט. די לאדזשער וועבער און שניידער, און טריקאטאזשניקעס, און נופעקערס, און פארבער, און טרענער, און פריקאזשטשיקעס זענען ארויס מיט דעמאנסטראציעס אויף דער גרויסער פיעטריקאווער גאס.

איצט האָבן נעשמיסן די דייטשן מיט לאַנגע בייטשן די יידן אין די לאַדזשער פּיין־פאַבריקן. „פאַלקס־דייטשן", נעבעטיקע וועבער און שפּיי־נער, האָבן אויסגעזוויגן פון די געטאָ־יידן דעם מארך פון די ביינער און אויסגעשפּינט פאַר זיי, ווי די שפּינען־פּיאַווקעס, דעם טויט.

ניין, זיי שמייסן שוין איצט ניט מער, די דייטשן. זיי זענען געוואָרן שטיל ווי די קעץ. די יידישע וועבער און שניידער זענען אַוועק אין די קרעמאַטאָריומס פון אשוויענטשים און אין די קאָנצענטראַציע־לאָגערן פון דייטשלאַנד.

זיי זענען מער ניטאָ די לאַדזשער יידן. איך געדענק די לאַדזשער גאַסן פון פאַר דער מלחמה — פּעטריקאָווער גאַס, זאַוואַדסקע גאַס, נאַרו־טאָוויטשעס גאַס, פאַלודניאָווע גאַס, בושעוושינער, זגערזשער, מלינאַר־סקע, גייערס מארק, אפּרים־לאָזער גאַרטן." איך געדענק דעם יידישן גאַנג, דער יידישן אימפּעט — יידן לויפן, יידן שוועבן, יידן האַנדלען, יידן רעדן, יידן שרייען. עס קאָכט לאַדזש מיט יידן — יידן סוחרים, יידן קאַמיסיאָנערן, וואַיאזשאָרן, מעקלערס. יידן פאַבריקאַנטן, אינדוסטריע־לער, קאַמערסאַנטן, יידן, וואָס פארבינדן הימל מיט ערד, איין עק וועלט מיטן צווייטן, יידן, וואָס האַנדלען מיט וואָל, מיט קאַמגארן, מיט שעוויאָט, מיט קאַרט, מיט טריקאַטאזש, מיט לייוונט, מיט פאַטשיילעס, מיט העמדער, מיט זאַק, מיט טלית־ים. יידן וואָס לייגן אריין פון איין זייט מאַשין — ווי די לאַדזשער יידן פלעגן זיך וויצלען — א בארג מיט שמאַטעס און נע־מען ארוים פון דער צווייטער זייט א באַנקראָטירטן וועקסל. יידן וועבער, יידן טרענער, יידן שפּינער, יידן פארבער — א שטאָט מיט יידן, א וועלט מיט יידן.

לאַדזש איז געווען א שטאָט מיט ברענענדיקע יידן, אן אויפגאַרטי־קער יידישער שבט. יידן פלייען, יידן לויפן, יידן מיט עלנבויגנס, מיט הענט, מיט פיס, מיט רוקנס; יידן, וואָס קענען דורכלויפן דורך א לעכל פון א נאָדל; יידן מיט אימפּעט, יידן קוועקזילבער, יידן מיט קפיצת־הדרך — אלעקסאַנדרער חסידים, פאַביאַניצער חסידים, קאַשעניצער חסידים, גערער חסידים.

געדענקסטו שבת און יום־טוב אין לאַדזש? געדענקסטו פסח צום סדר אין לאַדזש? שטיל דער מסחר. פּיעטריקאָווער גאַס איז פארמאַכט און פארלאָפּט. די יידישע גאַסן לייכטן מיט שבת־און יום־טוב־ליכט. אלע חסידים־שטיבלעך זענען פול. עס שיטן זיך ארוים מחנות יידן אין זשופּעצעס, אין קאַפאָטעס, שטריימלעך און בעקעשעס; יידן אויסגע־צוואַנענע, יידן מיט הדרת־הפּנים, מיט שווארצע בערד, מיט ווייסע בערד,

מיט געלע בערד, יידישע טעכטער — זינגנדיקע, ווינגדיקע, שמייכלענדיקע, מיט שווארצע האר, מיט מאנדל־אויגן, מיט ווייסע, ליכטיקע פנימער, יידישע בלומען פון די קעלערן.

לאדושער יידן זענען אויך אריינגעשפרונגען אין דער וועלט אריין — שרייבער, קינסטלער, פאעטן, שאכמאטיסטן, פידלער, מאטעמאטיקער, אינזשענירן, פילאזאפן. לאדושער יידן זענען געלאפן אין טעאטער אריין מיט אימפעט, מיט ברען. זיי האבן געקענט פאטשען בראווא, אוש די וועלט זאלן ציטערן.

און איצטער זע איך בילדער פון זייער „לעצטן וועג". יידישע קינדער גייען איינע נאך די אנדערע אין די וואגענען אריין, די לעערער מיט זיי. די וואגענען שטייען אפן — גייט, גייט, יידישע קינדער, קיין אש־וויענטשים. דייטשע סאלדאטן, חיות מערדער בני מערדער, שטייען ביי די וואגענען מיט רעוואלווערן ביי די זייטן און טרייבן די יידישע קינדער אין די וואגענען אריין. נאך די קינדער קומען די דערוואקסענע. אט שפאלן זיך אין א וואגאן די וווייבער. די לאדושער יידן וויסן ניט וואוהין זיי גייען. זיי וויסן ניט, אז עס איז זייער לעצטער וועג.

אויף מיין טיש ליגן עדות פון דער לאדושער געטא — פאפירענע עדות, דאקומענטן. איך האב פאר מיר דאס „יידישע געלט", וואס דער יידן־ראט האט ארויסגענעבן מיט דער ערלויבעניש פון דער רעגירונג, מיט דעם בילד פון דעם „עלטסטן פון די יידן" — מרדכי חיים רומקאווסקי; די יידישע פאסט־מארקעס מיטן מגן־דוד און מנורה, וואס די יידישע פאסט האט ארויסגענעבן, די יידישע „געטא צייטונג". דאס בילד פון פלאץ, קאשטשעלנע 4, וואו עס איז געווען דער „יידן־ראט", וואו מרדכי־חיים רומקאווסקי האט טראגיש־קאמיש געקעניגט.

איך לייען אין דער געטא־צייטונג א ווארנונג צו די לאדושער יידן, זיי זאלן ניט שטערן דעם „עלטסטן", מרדכי חיים רומקאווסקין, אין זיין ארבעט, ווייל „דאס ווירקט זייער שלעכט אויף א מענטשן, וואס ארבעט אזן פארמאגט ווייניק צייט אויף רוען". ער קלאגט זיך, מרדכי חיים דער עלטסטער, אויף דעם וואס א סד „נוצן אוים זיין שוואבקייט צו קינדער", און שיקן צו אים קינדער מיט בקשות. זיי „שמוגלען דאס דורך די קינדער", אבער דאס וועט זיי ניט העלפן. ער זאגט: „איך וועל מאכן צו דעם א סוף." איך באקום דאס פולע און אפשטויסנדע בילד פון מרדכי חיים, וועמען די נאצים האבן געמאכט פאר אן עלטסטן איבער די יידן

דורך א לויב־ליד, וואס איז געדרוקט לכבוד אים אין זיין יידישער געטא־צייטונג:

אונזער פּרעזעס הער רומקאָווסקי,
חוץ מיט שכל און טאַלאַנט,
איז געבענטשט פון בורא עולם
מיט א פּעסטער, שטאַרקער האַנט.

אַלע בייזע עלעמענטן
ליגן שוין אונטער א וואַנט,
ס הערשט אין געטא רו און אַרדנונג
נאָר א דאַנק דער שטאַרקער האַנט.

נייַן, דער פּרעזעס מרדכי חיים האָט ניט געהאָט קיין געזונג „שטאַר־קע האַנט". די לאָדזשער געטא האָט אים געפּאַלנט ווי דעם קאָטער. אונ־טער דער ערד איז אַנטשטאַנען די יידישע קאָמף־אַרגאַניזאַציע. עס האָבן טיכטיק געאַרבעט דער „בונד", די שומרים, די פּועלי־ציון. געהיימע פּארטאַמלונגען, געהיימע ליטעראַטור, געהיימע אַוונטן, געהיימע פּארשוועד־רונגען, געהיים ווערט געגרייט דער יידישער ווידערשטאַנד. נאַצישע מאַר־דען, תליות, טורמעס פון אייַן זייט, יידישע גבורה, ווידערשטאַנד, האָפּע־נונג, ערוואַרטונג — פון דער צווייטער זייט.

ביז די געטא איז אונטערגעגאַנגען, זענען אַוועק מיטן לעצטן וועג דריי מיליאָן פּויליש יידן. דער נעכטן פון לאָדזש האָט זיך געענדיקט. צען טויזנט יידן זענען צוריקגעקומען, אויפגעשטאַנען תחית־המתים, זיך צו־נויפגעלאָפן אין א פּאָר לאָדזשער גאַסן, אין א פּאָר צענדליק הויפן און ווילן אנהויבן א נייעם היינט. — ווער ווייסט? אפשר?...

לאַדזשער יידן גייען צו זייער "לעצטער רייזע"

ס'איז שווער דעם פּעקל אַריבערטראָגן,
אי אמת, יידן, מען קען ניט זאָגן,
נאָר אפשר וועט געשען אַ נס!...

(פון אַ געטאָ-ליד פון ק. ברוידא)

לעבן מוז מען

אַכט טויזנט, צען טויזנט, צוועלף טויזנט יידן אין לאַדוש — לעבן מוז מען, פון וואָס־זשע מאכן זיי אַ לעבן?

זיי לעבן ניט פון צדקה, פון אמעריקאַנער רעליף, פון די פּעקלעך פון קרובים. געווייס קומט דאָס צוניץ, געווייס דאַרף מען דאָס האָבן — סאי מאטעריעל און סאי מאָראַליש — אבער אויף דעם שטייט ניט די

„יידישע חיונה". נעווים הערשט אן אַרימקייט ביי היבשע טייל פון דער יידישער באפעלקערונג, נעווים איז נעווען א ווייטיק און א חרפה צו זען דעם מאטעריעלן צושטאנד פון די היימען פאר יידישע דעמאביליזירטע סאלדאטן אין לאדוש — ענגשאפט, חושך, עלנטקייט און האלבער הונגער, נעווים איז נעווען א רחמנות צו זען די שטיקענישׂ און שטופענישׂ אין דער קיד פון דער „רעליגיעזער יידישער געמיינשאפט" פון לאדוש, נעווים איז נעווען פיינלעך צו זען די קליידונג פון די יידן פון לאדוש — ארעם, אפגעריסן, פארלאטעט, אפגעטראגן... — אבער דאך לעבן ניט די יידן פון לאדוש פון צדקה. די מערהייט „מאכט א לעבן" אליין — אן ארימען לעבן, א נעדריקטן לעבן, אבער אן אליין-געמאכטן. איך האב אפילו געהערט, ווי א לאדזשער ייד האט זיך געוויצלט וועגן די אלטע קלייידער וואס קומען אן קיין לאדוש פון געוויסע אמעריקאנער ארגאניזאציעס:

— איך האב באקומען אן אמעריקאנער מאנטל — האט מיר א ייד געזאגט — האב איך אים דערקענט. עס איז געווען א היימישע שטיקל סחורה. מיט צוועלף יאר צוריק איז מיין פעטער אוועקגעפארן אין אים פון לאדוש קיין אמעריקע. איך האב דעם מאנטל אפגעשטעקט א היימישן „שלום-עליכם".

די הילף פון אמעריקאנער יידן איז זייער ווייכטיק, אומגעהייער ווייכטיק. אן איר וועט ניט קענען געבויט ווערן די יידישע געמיינדע אין פוילן. אבער דאס ארימע לעבן „מאכן" די יידן אליין.

וואס-זשע זענען איצט די יידישע פרנסות?

האנדל, ארבעט, אנגעשטעלטע.

יידן זענען „סוחרים", יידן זענען בעלי-מלאכות, יידן פארנעמען פארשיידענע שטעלעם אין די פארשיידענסטע רעגירונגס-אינסטיטוציעס. ווייל, ווי באקאנט, איז דאך די פוילישע אינדוסטריע און א גרויסער טייל פון פוילישן האנדל נאציאנאליזירט געווארן, נויטיקט זיך די רעגירונג אין פעאיקע און איבערגעבענע אנגעשטעלטע. צוליב דער ניט-פריינט-לעבער, אפט-אנטיסעמיטישער, סביבה, קומט אוים דעם יידישן אנגעשטעלטן צו טראגן צוויי נעמען — א גויאישן נאמען צווישן גויים, אין דער גויאישער אינסטיטוציע, וואו ער דינט, און א יידישן נאמען צווישן יידן. זיינע יידישע פריינט וויסן גוט זיינע ביידע נעמען און זיי וועלן זיי ניט צענויפמישן. די צאל פון די יידן מיט טאפעלטע נעמען איז א גאנץ גרויסע.

איז אלגעמיין איז דער „יידישער מסחר" א גאנץ קליינער און באַ־
גרענעצטער. עס זענען דא גאנץ וויניק יידישע קראמען. עס זענען אבער
דא יידישע „שטיבלעך שותפים" צו גוי'שע קראמען. דער יידישער מסחר
איז משרסטנסטייל א „פעקל־מסחר". א ייד טראגט א פעקל סחורה אונ־
טער דעם ארעם פון איין סוחר צום צווייטן. דער ייד האט זיין קראם אין
זיינע הענט, אונטער זיין ארעם, אויף זיין פלייצע, אונטער זיין בעט. א
יידישער מאן אדער א יידישע פרוי פארט קיין שלעזיע, קויפט סחורה,
פאקט איין אין א פעקל, ברענגט דאס פעקל קיין לאדזש און פארקויפט עס
דא — מאכט מען א לעבן. פאליאקן זענען פיר מאל רייך געווארן אין
פוילן: וועו די יידן זענען אווענ צו די אויוונס, וועו די דייטשע אר־
מייען זענען אווענ, און וועו די מיליאנען דייטשען זענען אווענ. אין די
אלע פאלן איז געווען וואס צו ירש'ענען און באגראבן אין די גריבער. מען
מוז ביסלעכווייז ארויסנעמען פון די גריבער און פארקויפן, מאכן געלט —
יידן מעקלערן דערבי, רייבן זיך ארום דעם, מאכן א זלאטע.

די אינדוסטריע איז נאציאנאליזירט. טעקסטיל, לאדזשער טעקסטיל,
איז אין די הענט פון דער רעגירונג. די דירעקטארן, די מייסטערס זענען
אנגעשטעלט פון דער רעגירונג. די לוינען פון די ארבעטער און פון רע־
גירונגס־אנגעשטעלטע זענען נידעריקע, און „לעבן מוז מען", קען מען
קויפן א פאר מעטער מאנופאקטור „אין דער זייט", גייען יידישע סוחרים
„אין דער זייט". א ברירה האבן זיי?

עס פעלן אין פוילן פארשיידענע סחורות, געברויד־ארטיקלען. מען
קאן זיי קריגן אין טשעכיע, אין עסטרייך, אין דייטשלאנד, אין ענגלאנד,
אין שוועדען, אין נארוועניע. מען דארף דערבי דורכקריכן פארשיידענע
דראט־פארצאמונגען, פארארדנונגען, רעגולאציעס, מצוות און עברות —
יידן גיבן זיך אן עצה און קריכן שוין דורך. א ברירה האבן זיי? לעבן
מוז מען דאך! יידן „קריכן דורך" שוין א פאר טויזנט יאר אזוי.

איך האב געזען אין לאדזש אט די יידישע „סוחרים". איך האב
געדרעט מיט א היפשער צאל פון זיי. איך האב ארויסגעפילט זייער אימ־
פעט און זייער אומרו, זייער שיכרות מיט טאן עפעס, האנדלען, פארדי־
נען, מאכן דערווייל „א פאר זלאטעס", און איך האב אויך געזען און
געפילט זייער שרעק פאר'ן מארגן; זייער געפיל, אז דאס איז אלץ אויף
דערווייל, ביז וועו־וואס. און אט איז אייגער באריבט געווארן. און אט
האט א צווייטער באקומען א געהיימען „טויט־אורטייל". אט איז א דרי־
טער ארעסטירט געווארן און האט זיך געדארפט — ווי זיי זאגן — „גראב
אויסקויפן"...

איך האב געזען יידן „באנקירן" אין לאדזש. אויף פיעטריקאווער גאס האנדלט מען מיט געלט כמעט פריי, אפן. דאס הייסט ניט „שווארצער מארק", נאר „פרייער מארק". פונטן שטייען נידעריק, שטארק געפאלן, ליגן אין דר'ערד. איר קענט קריגן פאר אנדערהאלבן אמעריקאנער דאלאר אז ענגלישן פונט. דער קורס ענדערט זיך, שטייגט און פאלט, „האסע און בעסע". די בירזשע קאכט. די „בראוקערס" זענען פארשמאיעט. מען ציילט געלט אויסנווייניק, מען מאכט חשבונות אויפן קאפ. יידן אין לאדזש „מאכן א לעבן".

דער דאלאר שטייט גוט. דער דאלאר איז א יחסן. דעם דאלאר כאפט מען. פיר הונדערט זלאטעם פאר א דאלאר, פיר הונדערט פופציק, פינף הונדערט, פינף הונדערט פופציק. עס האט געפאלאצט. עס איז איינגעפאלן. עס איז אראפגעלאפן צו דריי הונדערט פופציק. עס הויבט זיך. עס שטייגט. עס „קלאפט שוין צו פינף" ווידער. יידן אין לאדזש „מאכן א לעבן" — א ברירה האבן זיי?

האט איר געהערט וועגן מסחר פון „הארטע" און „וויבע"? וויבע זענען פאפירענע דאלארס, און הארטע זענען גאלדענע דאלארס. די „הארטע" זענען די יחסנים, די טייערע. א „וועלט" האט צוטרוי צו גאלד ממש און ניט צו פאפיר־לעך — צען פאפירענע פאר פינף גאלדענע, צוועלף פאפירענע פאר פינף גאלדענע, אבט פאפירענע פאר פינף גאלדענע, ווער הויבט דאס? ווער ווארפט דאס? פארוואס פאלט דאס און פארוואס פליט דאס? — דאס זענען סודות פון דער בערזע. די מעקלערס זענען פארשמאיעט, די היטלען זענען פארוקט, די אויגן זענען צעשראקן, די פינגער ציילן פלינק, בריה"ש־ממזר'יש, די „וויבע" דאלארס. יידן איז לאדזש „מאכן א לעבן" — א ברירה האבן זיי?

— שלום עליכם, וואו ביזטו?...

אין די שוי־פענצטערס האבן זיך באוויזן שווייצאריש זייגערס, זייגערלעך, מענער־זייגערס, דאמען־זייגערס. קענסט קויפן וויפל דו ווילסט. ווי אזוי? פון וואנען? דורך וועלכע וועגן? פרעגט ניט קיין שאלה. א ייד דארף מאכן א לעבן.

אמעריקאנער ראזיר־מעסערלעך, דייטשע שפאקטיוון, פארגרעסערגלעזער, פאטאגראפישע אפפאראטן, פושקעס מילך, סיגארעטן, ציגארן, „אייביקע פעדערס", פודער־פושקעס האבן זיך באוויזן אין די געשעפטן אויף פיעטריקאווער גאס. פון דאנעו איז דאס אווענ איז אנדערע שטעט פון פוילן. ווי אזוי איז דאס געשען? פון וואנען האט זיך דאס באוויזן?

זייט זיכער, אז די הויפט־פרנסה האבן דערפון פאליאקן, דירעקטארן, רע־
גירונג־מענטשן. אבער אביסל יידן האבן זיך אויך „געדרייט" ארום דעם.

ווי געזאגט, איז דער ייד בלויז דער מעקלער, דער פארמיטלער. דער
פריוואטער קויפער, דער קונד, קומט ניט צום יידן. גויים, אלס
כלל, קויפן ניט ביי יידן. דער גוי'שער קרעמער קויפט שטיל ביים יידן
און ער פארקויפט דאס שוין פאר פילפאך העכערע פרייזן צום פוילישן
קונד. ער, דער אויפגעקומענער פאליאק, איז דער קונד. אכצן מיליאן
פאליאקן דארפן קויפן. צאלן זיי טייער פארן אנטיסעמיטיזם. זיי קויפן
ניט ביים יידן אוז ווערן בארעמט פון דעם נייעם פוילישן קרעמער.

נישט נאר יידן־מענער זענען „סוחרים", אויך יידישע פרויען זענען
„סוחרים". די פרוי, וואס איז ארוים פון וואלד, פון „באנקער", אדער פון
קבר, איז געווארן מענעריש, דרייסט, איז ארויס איצט אויך איז מסחר,
וויל „לעבן מוז מען דאך". דערצו נאך איז פאר דער פרוי לייכטער ארי־
בערצופירן א פעקל סחורה פון איין שטאט צו דער אנדערער. א פרוי קען
אנטאן פינף העמדער, פיר קליידלער, דריי פאר זאקן, א זייגערל, א בראס־
לעטל, א פאר פינגערלעך, אוז זי פירט פון ברעסלוי קיין לאדוש א גאנצן
„דעפארטמענט סטאר" צו פארקויפן.

אט זיצט פאר מיר א יידישע סוחר'טע. זי האנדלט מיט זאקן, מיט
העמדער, מיט לייב־יאקלעך. זי האנדלט אויפן „פרייען מארק". מען
רופט איר פעליציא לאקם. זי האט פריינט אין אמעריקע. „מען" רופט
זיי אורבאנאוויטש. זי שטאמט פון א פארמעגלעכער יידישער פאמיליע
פון האלץ־סוחרים אוז בוי־אונטערנעמער. די גאנצע פאמיליע אירע איז
אומגעקומען. זי איז אליין א וואלשעווער. היינט איז זי א מארק־הענד־
לערין איז לאדוש.

— פון מיינע קרובים — זאגט זי מיר — וויל איך ניט קיין שטיצע.
איך דארף ניט. איך וויל נאר קריגן א בריוו...

אין מיטן יאר 1942 איז פעליציא לאקם ארוים פון וואלשעווער
געטא אויף דער אלישער זייט. זי האט דארט געלאזן איר מאן, איר מוטער,
שוועסטער. „קינדער האב איך, גאט־צו־דאנקען, ניט געהאט."

— זיי, די משפחה־מענטשן, האבן מיר ארויסגעטריבן — דערציילט
זי — זיי האבן מיר געהייסן גיין זיך ראטעווען. דו ביזט א בריה. דו וועסט
זיך ראטעווען...

שוין איז געטא איז זי געווארן די בריה. איר מאן, דער רייכער האלץ־
סוחר, האט איז געטא ניט געטוינט. ער האט ניט געקענט פארדינען א

גראשן. זי האט אנגעהויבן האנדלען אין געטא. קויפן, פארקויפן, פאר־דינען אויף א שטיקל ברויט.

אין צייט פון דער גרויסער „אקציע", אין אויגוסט 1942, איז זי ארויס אויף דער אַרישער זייט. זי האט געוואוסט, אז צוריק וועט זי שוין ניט קענען קומען. זי איז ארויס צו ראטעווען איהר נפש.

די גאסן פון געטא זענען שוין געווען כמעט פוסט. הונדערטער טוי־זענטער יידן זענען שוין אוועק קיין טרעבלינקא. איר מאן האט איר צו־געפירט צום טויער פון געטא, דורך וועלכן זי האט זיך געזעגנט צום לעצטן מאל. קיין געלט האט זי ניט געהאט, האט זי מיטגענומען אביסל קליידער צו פארקויפן „אויף יענער זייט".

זי איז ארויס. זי האט אנגעהויבן שפּילן די ראלע פון א גויע, וואס האט געדינט ביי יידן און איצט איז זי געקומען „צוריק צו איר פאלק". זי האט זיך איינגעבעטן צו וואוינען אין ווינקלען ביי הויף־וועכטער. זי האט געוואשן וועש און פארלאגעם, געטריבן געוואַרן פון איין הויף־וועכ־טער צו דעם אַנדערן. דא האט מען איר פארדעכטיקט, דא האט מען איר דערקענט, דא האט מען געוואלט איר מסר'ן. מורא געהאט פאר א בליק, פאר יעדן מענטשן. פארקראכן אויף „וואַרשעווער לויניע", אוועק־געפאַרן — ווי זי זאגט — מיט דער „באן־קאלעיקע" קיין ווזעפאוו, אויס־באהאלטן זיך דאָרט אין די פוסטע דאטשעס. אוועק פון ווזעפאוו, אוים מורא, צוריק קיין וואַרשע.

זי האט נעוואוסט, אז אירער א ברודער האט געלאזט געלט ביי פוי־לישע אינזשענירן, מיט וועלכע ער האט געהאנדלט און געווען באפרייט־דעט פאר דער מלחמה — מיט די אינזשענירן ברידער זשעטשקאווסקי. זי איז אוועק צו זיי און געבעטן אביסל געלט, ווייל אן געלט האט מען גאמוזט אומקומען. פאר געלט קויפט מען פאפירן, פאר געלט קויפט מען א שפּיין־קאַרטע, פאר געלט קויפט מען א „שטיקל דאָר" איבער'ן קאפ. זשעטשקאווסקי האט איר געהייסן קומען אן אנדער מאל, שפעטער, און שפעטער האט ער זי ארויסגעווארפן.

אן אנדער פאליאק האט — פארוואס עפעס — אויף איר רחמנות געהאט און איר געהאלפן.

— דער „זשאנצע" טשאפינסקי — דערציילט זי מיר — פון קרו־טשע גאס נומער 40, האט אויף מיר רחמנות געהאט, ווי אויף א שוועס־טער. ער האט מיר געמאכט די „קעלן־קארטע", אן וועלכער מען האט ניט געקענט לעבן. ער האט מיר געגעבן פופציק זלאטעס, וואס איז ווערט

געווען הונדערט טויזנט... א מאנער גוי אט דער טשאפינסקי — ער האט געענדיקט א גימנאזיע און רעדט יידיש.

אז זי האט זיך איינגעארדנט אלם גויע, איז זי געגאנגען האנדלען צום טויער פון געטא. זי האט געהאנדלט מיט מילך, געהאנדלט מיט קליידער, וואס מען האט ארויסגעבראכט פון געטא. מען פלעגט אויך ארויסברענגען א גאלדענעם פינגערל, א בריליאנטל.

— איינמאל קומט ארוים פון געטא מיינע א קוזינקע — דערציילט זי מיר — און איך דערקען זי, זי דערקענט מיר, און זי זאגט מיר: „פעליושא, ראטעווע מיך!"

די קוזינקע האט געהאט א פאר טייערע שטיינער צו פארקויפן, א פאר שטיקלעך גאלד, עטלעכע „הארטע" — פאר דעם האט מען געקראגן א געהיימע דירה מיט א „פאלשער וואנט", און די קוזינקע האט געוואוינט הינטער דער פאלשער וואנט. דער „זשאנצע" טשאפינסקי, וואס קען רעדען יידיש, האט אין דעם אויסגעהאלפן.

— היינט די „שמאלצאוניקעס"! — זאגט זי מיר.

די „שמאלצאוניקעס" מיינט די מוסרים, וואס האבן דערקענט די פארשטעלטע יידן. א „שמאלצאוניק" האט איר געכאפט. „ביזט א יידישע" — האט ער איר געזאגט — קום אין שודעמקא". און „שודעמקא" מיינט אויפן הויף נומער זיבן, וואו עס איז געווען די ספעציעלע „יידישע פאליציי". זי האט צו אים געשריען: „איך בין א פוילישע. קום מיט מיר אין דער געסטאפא. איך וועל דערציילן, אז דו האסט ביי מיר געלט געבעטן, דו שמאלצאוניק, דו כאלערע, דו כלב! אין געסטאפא קום! ער האט זיך דערשראקן און איר אפגעלאזט.

זי האט אזוי דערלעבט דעם ווארשעווער אויפשטאנד, איבערגעלעבט דעם אויפשטאנד, דעם טויט, דעם חורבן, דורכגעמאכט די שרפות פון וואלין, געזען די סאלדאטן פון דעם נאציישן געזעראל וולאסאוום ארמיי, וואס איז געווען צוזאמענגעשטעלט פון געווען געפאנגענע רוסן, ווי אזוי זיי האבן געצונדן, פאגראמירט. זי האט זיך אויסבאהאלטן הינטער ווארשע, אין דארף יעליווקע, געשפילט די ראלע פון א בארבעווערטער, פאגראמירטער פוילישער אלמנה פון ווארשע; פון דארט ווערק וויטער קיין פאדקאווא־לעשנא, פון דארט ווערק קיין גראדזישסק, געהאנדלט, געקויפט, פארקויפט, ביז — זי האט דערזען, אז די רוסישע ארמיי איז שוין דא.

— ביז איך ווערק קיין ווארשע, א מאל געטאן איבער דעם אומגליק, און ווערק קיין לאדוש, און דא האנדל איך אויפן פרייען מארק...

זי וואוינט אויף פיעטריקאוועך גאס נומער 69. זי וואוינט אין שכנות מיט איר פרײנדין גוטא שינאבלאגא, וועלכע איז געלעגן 22 חדשים צוזאמען מיט איר מאכטער אין א קבר אויפן כענטשינער בית־עולם.

— מיר האנדלען צוזאמען אויף דעם לאדושער מארק...

פעליציא איז נאר א ביישפיל פון פיל אנדערע יידישע פרויען, וואס „מאכן א לעבן" דורך האנדל.

דער צווייטער וויכטיקער געביט פון יידישער פרנסה, דאס איז — מלאכה. יידן מאכן א לעבן פון ארבעט. יידישע ארבעטער האבן אויפגעבויט א היפשע צאל פראדוצירקאאפעראטיוון. יידישע יונגעלײט און מיטל־יאריקע לעבן פון שניידערײ, פון שוסטערײ, פון קירזשנערײ; יידן ארבעטן ביי מאטראצן, ביי מעבל, ביי פאטאגראפיע, זיינער־מאכערײ, שטריקערײ. עס אנטוויקלט זיך א גאנץ אײגנארטיקע יידישע ארבעטקאאפעראציע.

יידישע בריגאדעס,
אויסגעפוצט אין לאטעס
מארשירן טאג־איין, טאג־אויס,
און האלטן די צרות מוטיק אויס.

(פון א געטא־ליד)

באלמעלאכעס מאכן א לעבן

אַ ייד קען מאכן א לעבן אין לאדזש — און אזוי אויך ערגעץ אנדערש — פון ארבעט. „א באלמעלאכע קען מאכן א חיונה" — דאס הערט איר פון יעדן איינעם — „עס פעלן באלמעלאכעס". יידישע באלמעלאכעס ארבעטן פאר גוישע געשעפטן, פאר פריוואטע באשטעלער און פאבריקנעס אויף פרנסה. עס איז שווער אנצוהויבן — מ'דארף האבן א צימער אויף א וואשטאט, מ'דארף האבן א מאשין, מען דארף האבן אביסל סחורה — דאס איז די הילף, אין וועלכער עס נויטיקט זיך דער יידישער באלמעלאכע. באקומט ער אט די ערשטע הילף, שטעלט ער זיך אויף די פיס, און ער קען שוין גיין אלייך.

פון די אלטע פילסודסקי־צייטן איז געבליבן דער געוויץ וועגן צערקארטן. א באלמעלאכע קאן זיך ניט זעצן צו דער ארבעט, אויב ער האט ניט קיין ארבעט־שיין פון „צער". די פארוואלטונגען פון די צעכן זענען

צוזאמענגעשטעלט געווארן פון גוישע באלמעלאכעס און די יידן באגעגע־
נען שטערונגען ביים ארויסנעמען די צער־קארטן. די יידן פאדערן, אז
די אנטיסעמיטישע פארארדענונג פון דער פילסודסקי־רעגירונג וועגן צער־
קארטן, זאל אפגעשאפט ווערן. דערווייל איז דאס נאר ניט געשען און
דער יידישער באלמעלאכע האט געגונג קלאפּאט ביז ער באקומט ארויס די
ארבעט־שיין.

עס איז א שטארקע טענדענץ ביי יידישע ארבעטער אויסצובילדען
פראדוצירקאאפּעראטיוון. דאס מיינט — ניט צו ארבעטן אליין, אדער
זאלבע צווייט אין א ווארשטאט, נאר ארבעטן זאלבע־צען, זאלבע־צוואנ־
ציק. צען זינגער־מאשינען אין איין שטוב, צוואנציק באלמעלאכעס —
עס איז פריילעכער, מען קען זיך גיכער אן עצה געבן, קאאפּעראטיוון וועט
רען גוט געזען פון דער רעגירונג, מען קאן גיכער זיך איינשאפן נויטיקע
שטאפן.

— איך קען פארדינען מיין שטיקל ברויט — דערציילט מיר א יידי־
שער ארבעטער אין לאדזש — ארבעטנדיק פאר זיך און אפשר פארדינען
א פאר זלאטעס מער, ווי צו ארבעטן אין קאאפּעראטיוו. איך בין אבער
אוועק אין קאאפּעראטיוו, ווייל עס איז אומעטיק צו ארבעטן אליין, דער
קאפּ טראגט אהינצו, פון וואנען מען איז געקומען; עס טראגט דער קאפּ
צום „אויוון", אבער אז מען ארבעט צוזאמען אין קאאפּעראטיוו, פאר־
געסט מען אז דעם און עס ארבעט זיך פריילעכער, מען איז דאך חברים,
גוטע ברידער.

אלס שליח פון יידישן ארבעטער קאמיטעט האב איך געטאן וואס
איז נאר מעגלעך, צו פארשטארקן, צו פארגרעסערן די עקזיסטירנדע קא־
אפּעראטיוון און אויפבויען נייע קאאפּעראטיוון. צו גרינדן א קאאפּערא־
טיוו איז נויטיק א גרונד־קאפּיטאל — מען דארף איינשאפן א דירה, אייז־
קויפן מאשינען, נויטיקע ארבעט־שטאפן. איז דער קאאפּעראטיוו גע־
לאזט געווארן אין גאנג, וועט ער שוין ווייטער טאן זיינס אליין. אלע
קאאפּעראטיוון איז לאדזש גיבן איצט חיוגה זייערע מיטגלידער.

מיט דער הילף פון יידישן ארבעטער קאמיטעט זענען געשטיצט גע־
ווארן איז לאדזש א צאל ארבעטער־קאאפּעראטיוון און עס זענען געשאפן
געווארן נייע. עס איז פארגרעסערט געווארן דער שניידער־קאאפּעראטיוו
„איגלא" („די נאדל"), און עס זענען געגרינדעט געווארן נייע קאאפּע־
ראטיוון פון — טאפּעצירער, טישלער, שטריקער, בעקער. עס איז באדיי־
טענד געהאלפן געווארן דער קאאפּעראטיוו פון דרוקער־ארבעטער.

איך האב געזען די קאאפעראטיוון ביי דער ארבעט. איך בין געגאנגן צו די חברים־טאפעצירער. איך האב זיי געטראפן אין סאמע מיטן ארבעט — מען האט אויסגעבעט מאטראצן, מען האט אויסגעבעט קאנאפעס, מען האט צורעכט געמאכט שטול. עס האבן געארבעט מענער און פרויען — א „רענעלער שאפ".

די דירה טויג אבער ניט — מען ארבעט אין א קעלער, די וועגן זענען נאס, די זון קומט ניט אריין. מען קאן קריגען א נייע דירה, מען קאן אויך באקומען נייע ארבעט־מאטעריאל, מען קאן פארגרעסערן די צאל קאאפעראטיוו־מיטגלידער, עס זענען דא גוטע בעלנים, און מען קאן מארגען וועלן פון פופצן — דרייסיק. א פערטל מיליאן זלאטעם האט דעם „נס" געמאכט. עס איז געווארן א ליכטיקע דירה, עס זענען צוגעקומען נאך ארבעט־כלים און ארבעט־טישן, עס זענען צוגעקומען נאך טאפעצירער, א קונה האט שוין געהאט וואו ארייצוקומען און די חיונה איז געווארן אביסל מער און גרינגער.

איך בין געווען אין קאאפעראטיוו פון די שניידער „איגלא". מען דארף האבן א גרעסערע דירה, נאר אביסל זינגער־מאשינען, פרעס־אייזנס, שטאף אויף אנצוגן. מיר האבן ביי די שניידער־טישן צוזאמען באהאנדלט דעם בודזשעט. באקענט זיך מיט די מעלעבקייטן, אלץ זעט אוים סאלידר, ערלעך, חבריש. דער יידישער ארבעטער קאמיטעט האט דעם קאאפעראטיוו, ווי אנדערע קאאפעראטיוון, פארפעסטיקט און פארגרעסערט. איך האב באזוכט דעם דרוקער־קאאפעראטיוו — די אייניציקע יידישע דרוקעריי אין פוילן. דא דרוקן זיך ציימונגען, ביכער, בראשורן, פלאקאטן. מען מאכט א לעבן. עס קומט אבער א שבת, א יום־טוב פעלט גראד אוים א זלאטע, מען דארף ערגעץ לייען און — „שטעק ארויס די צונג". מען דארף זיך אינשאפן א דירה אויף צו וואוינען, טאמער מאכט זיך, אז מען וועט קראנק; מען דארף זיך קויפן א בגד, פעלט אוים דער זלאטע.

— וואלט מען געהאט וואו צו לייען אויף אפצוגעבן, וואלט גרינגער געווען צו לעבן — זאגט מיר דער פארזיצער פון קאאפעראטיוו.

מיט א גרונט־קאפיטאל געגעבען פון יידישן ארבעטער קאמיטעט איז די „ליי־קאסע" פון לאדזשער דרוקער־ארבעטער געשאפן געווארן. טאקע ביי די מאשינען איז פארטיק געווארן דער סטאטוט פון דער ליי־קאסע; מען האט פארטיק געמאכט אלע פארמאלימעטן, מען האט אפילו געפייערט די שמחה.

— עס איז א מתנה צו אייך — האב איך געזאגט צו די אויפגעמוטערטע ארבעטער — פון די יידישע שריפטזעצער פון ניו יארק. זייער

ארגאניזאציע, א גוטע און שטארקע יוניאן, איז א מיטגליד פון יידישן ארבעטער קאמיטעט. איך בין זיכער, אז איך טו זייער ווילן העלפנדיק אייך גרינדן די ליי־קאסע, און איך ווינטש אייך אלדאס גוטס אין זייער נאמען.

— מיר האבן געהאפט אויף דעם מאמענט, מיר האבן געחלומט וועגען דער שעה — האט צו מיר געזאגט דער קאאפעראטיוו קאמיטעט — וועז אונזערע אמת'ע ברידער ווילן אונז געבן א האנט, אונז חבריש א קלאפ טאן איבער די פלייצעס, און אט איז די שעה געקומען.

אזוי בין איך געגאנגען פון קאאפעראטיוו צו קאאפעראטיוו — געזען און גערעדט מיט די מענטשן, געזען זיי ביי דער ארבעט, אפגעהאלטן באראטונגען, זיצונגען מיט די קאמיטעטן, טויר, ארגאניזאטארן, פארזאמלונגען מיט די מיטגלידער. איך האב באקומען פארן יידישן ארבעטער קאמיטעט די ערלויבניש פון דער רעגירונג אריינצושיקן שטאפן פאר די קאאפעראטיוון, זיי זאלן האבן מיט וואס צו ארבעטן, איז ווערט בין א מיליאן דאלאר. די קאאפעראטיוון דארפן ניט אלס מתנה די שטאפן אויף מאנטלען, אנצוגן, קליידער, די שטאפן פאר קאנאפעס, שטולן און מאטראצן; זיי ווילן צאלן פאר זיי די ריכטיקע פרייזן, זיי ווילן נאר האבן די מעגלעכקייט צו מאכן סחורה פארן מארק. דער צענטראלער יידישער קאמיטעט ווערט פארקויפן צו די קאאפעראטיוון די שטאפן און ווערט דאס געלט נוצן פאר די הילפס־אינסטיטוציעס, קינדער־אנשטאלטן, שולן, וועגן וועלכע מיר האבן זיך פארשטענדיקט.

די ארבעטער אין די קאאפעראטיוון זענען מערסטנס יונגע מענטשן — געקומען פון די קאנצענטראציע־לאגערן, פון די וועלדער און פון סאוועטרוסלאנד. זיי האבן ניט אין לאדזש קיין פאסיקע היימען, מענטשלעכע צימערן. דער לאדזשער יידישער קאמיטעט האט באקומען פון דער רעגירונג א גרויסע האלב־רואינירטע פיר־שטאקיקע געביידע, עס זאל אין איר געמאכט ווערן א קולטורלע היים פאר זיבן הונדערט יונגע יידישע ארבעטער.

איך האב געזען די ארבעט אין סאמע ברעז. מען האט געצאמט די צימערן, געקאלכט און געפארבט, געזוכט עלעקטרי, געבראכט מעבל, געשטעלט בעטן. דא ווען זיין די קיך, דארט ווילן זיין די עס־צימערן, דא ווען זיין דער לייענזאל, דארט די ביבליאטעק, דא די וואש־צימערן און דארט דער פארזאמלונגס־זאל.

נאר באראטונגען און באטראכטונגען פון די בודזשעטן, נאר זיצונגען מיט דעם לאדזשער יידישן קאמיטעט, באקענענדיק זיך מיט דעם,

אז די זיבן הונדערט יונגע יידישע ארבעטער פון די לאדזשער שעפער וועלן דעמן דעם גרעסטן טיל פון די הוצאות פון זייער גרויסער היים דורך זייערע אייגענע ארבעטס־פארדינסטן, האבן מיר פעסטגעשטעלט, אז עס וועט זיי פעלן ארום א פערטל מיליאן זלאטע א חודש.

— איך נעם זיך די רעכט צו דעמן אין נאמען פון יידישן ארבעטער קאמיטעט — האב איך געזאגט צום יידישן קאמיטעט אין לאדזש — דעם ערשטן פערטל מיליאן זלאטע. אוז איך וועל פארלייגן דעם יידישן ארבעטער קאמיטעט אויפרצוגעמען די פולע אפיטרופסות אויף דער ערשטער און גרעסטער היים פאר יונגע יידישע ארבעטער אין לאדזש.

איך האב, ווי געזאגט, נערעדט מיט די ארבעטער אין די קאאפעראטיוון. זיי זענען דאך דיזעלבע יידן ווי די אנדערע יידן אין לאדזש — דיזעלבע אומזיכערקייט און אומרואיקייט, דיזעלבע ערפארונגען אוז אי־בערלעבונגען, ניט מער — זיי ארבעטן, אוז אז מען ארבעט, מען הענגט ניט אין דער לופט, צוווישן „האנטע" אוז „ווייבע", מען לויפט ניט ארום מיט פעקלעך אונטער די ארעמס, וועלט מען רואיקער, סאלידער, זיכערער. מען זיצט ניט אויף דעם טשעמאדאן, נאר ביי דער מאשין, וועלט מען ניט גייסטיק צעפליקט, צעטרענצלט, צעטראגן. פאלקערט, מען וועלט מען אינער־לעך פעסטער, מען קען רואיקער פאסן באשלוסן, אזוי פיל ווינטן לויפן ניט אום אין די קעפ.

שטייט מען ביי די טישן אוז מען לאדעוועט אוים פון קאפ, פון הארץ די שטיקער נעכטן. „מען פרעסט דאס אוים", — זאגט מיר א שניידער. „מיר בינדן ספרוזשינעס ניט נאר אין דער קאנאפע, מיר דארפן צונויפ־בינדן אויך אונזערע אייגענע ספרוזשינעס סאמע אינווייניק" — זאגט מיר א טאפעצירער.

— געדענקט, הערשל פאסערסקי'ן פון פראגע? — פרעגט מיך חבר אירליכט, — מיר זענען געווען צוזאמען אין פינסקער אוז בראנא־ווימשער געביטן. הערשל איז געווען א העלד. אין א דייטשן לאגער אין נאוואהטוורזין, דרייי קילאמעטער פון סטאלפצי, זענען געווען 308 יידן. זיי זענען געווען פארמשפט אומצוקומען. דעם 29טן יאנואר איז אהינצו פארטאג געקומען פאסעסרסקי איבערגעטאן אלס פויער, אונטערגעקויפט די וואך אוז געגעבן צו וויסן די יידן, אז „הייבט גייט מען". פאסעסרסקי האט זיך איבערגעטאן ווי אייגער פון די יידן, אזוי ווי זיי — מיט די לאטעס, געווען מיט אלעמען צוזאמען אוז אנגעזאגט: „הייבט ביינאכט גייט מען..." ביינאכט איז מען געגאנגען!...

עס איז געווען א גרויסער פראסט. דער לאגער איז געווען געהיט פון א פאר אוקראינער און א פאר דייטשן. אונטער פאסעסערסקים אנפירונג האט מען ביינאכט געארבעט מיט מעסערס, מען האט געשניטן און געקויעלעט די דייטשן און אוקראינער, מען האט אויפגעריסן די פארצאמונגען, די פארקאנעס, מען האט זיך געלאזט אין וועג ארייז, אין וואלד אריין. די לעבן־געבליבענע דייטשן און אוקראנער האבן זיי נאכגעיאגט, נאכגעשאסן. פון די צוויי הונדערט און פופציק זענען הונדערט געפאלן טויט, אבער הונדערט און פופציק זענען אווען אין די וועלדער צו די פארטיזאנען.

חברה שניידער און שניידערקעס הערן וועגן פאסעסערסקין און די סטאלפצער וושלדער, אבער יעדער איינער האט געגוג געשיכטעס צו דערציילן, לייגט מען דאס ארויס, פאקט מען דאס אויס און מען פארוויקלט עס מיט א ליד:

אויסגעפוצט אין לאטעס
יידישע בריגאדעס
אויסגעפוצט אין לאטעס
מארשירן טאג איין, טאג אויס
און האלטן די צרות מוטיק אויס.

— די רוסן זענען שוין געווען צוויי וואכן אין וואַרשע — דערציילט אן ארבעטערין ביים טיש — בין איך נאר אלץ געלעגן אין א „באנקער" אין וואַרשע, אונטער די רואינען אין געטא. מיר האבן ניט געוואוסט וואס עס טוט זיך אויף דער וועלט. אין א געוויסן מאמענט האבן מיר געהערט אין „באנקער", אז מען גראבלט זיך ארום אונזער ארייננגנג. מיר זענען געווען זיכער, אז „שמאלצאוניקעס"־מוסרים האבן אונז דערטאפט. מיר האבן נאך געהאט א פאר קוילן, האבן מיר אין זיי ארייננגעשאסן, זיי אוועקגעלייגט און געגומען אנטלויפן דורכן אונטערערדישן קאנאל. א גאנצע נאכט זענען מיר געווען אין קאנאל, אין שמוציק וואסער. ערשט אויפן צווייטן טאג, וועו מיר זענען ארויסגעקראכן, זענען מיר געוואויר געוואָרן, אז די נאצים זענען שוין ניטא צווי וואכן. מיר האבן דאמאלסט אויסגעזען ווי ווילדע אידיאטן...

פרעג איך:

— וואר האט געשאסן מיט די לעצטע קוילן?

— טאקע איך! — ענטפערט מיר פארשעמט די ארבעטערין.

איך רייד מיט אייגעם פון די וויכטיקסטע און טרייעסטע בויערס פון די קאאפעראטיוון אין לאדזש, א הויך־אינטעליגענטער יידישער ארבעטער. ער האט דורכגעמאכט אלע יארן פון די נאצים אין דער לאדזשער גענט; ער איז אין זיינע ביינער א לאדזשער יידישער ארבעטער — א זון פון א חסיד, א געווען ישיבה־בחור, א טאפּעצירער, א פּלאמיסער רעדנער; ער האט דורכגעמאכט קאנצענטראציע־לאגערן, ביז דער לעצטער נאצישער שעה געווען אין אשוויענטשים.

— איך בין שוין געווען א געשטאלטענער, אויסגעגאנגען אין ברעסנעדיקער היץ — האט ער מיר דערציילט — איך בין געלעגן אויף א בעטל און אט־אט גיי איך אוים. איך האב געזען אין טויט־קאשמאר ווי אנדערע קריכן שוין צו צו מיין בעטל און ווילן צונעמען דאס שטיקל ברויט, וואס האט זיך דאס געוואלגערט. „ער איז שוין טויט" — האבן זיי געזאגט. דאמאלסט האב איך זיך א רים געטאן. „ניין, איך בין ניט טויט, איך לעב. ניט מיר אפּ מיין ברויט".

איך האב מיט דעם חסידיש־פּלאמיקן קאאפּעראטיוו־בויער געהאט לאנגע געשפּרעכן. אינמאל האט ער צו מיר אזוי געזאגט:

— וועז מיר האבן אין לאדזשער געטא געהערט וועגן דער ערמאדונג פון ערליך און אלטער, האבן מיר געהילומט וועגן שטעלן פאר זיי א דענקמאל, נאכדעם וועז די מלחמה וועט זיך ענדיקן, טאקע אט דא אין מיטן לאדזש... איצט פארוועגדן מיר אונזער ענערגיע, אט ווי איר זעט, אין טאפּעצירער קאאפּעראטיוו, אין שניידער קאאפּעראטיוו, אין שטריקער קאאפּעראטיוו. איך וויים ווי שווער עס איז דא צו זיין און ארבעטן. איך ווייס אבער ניט צוועקגיין. עס איז ניט דערפאר ווייל איך בין טאקע זיכער, ווייל איך גלויב הונדערט פראצענט, אז דא וועט נעבויט ווערן א יידיש לעבן, נאר ווייל איך ווייס ניט, איך קען ניט אנטלויפן. ווי נאר איך וואלט אריבער די גרענעץ, וואלט איך זיך געפילט ווי אן אנטלויפער, א דערזערטיר. מענליך, אז מיר וועלן אלע גיין פון דאנען; מענליך, אז איך וועל אויך מוזן גיין. אבער איך ווייס זיין פון די לעצטע גייער. זייענדיק אט דא, ווייס איך ניט טראכטן וועגן גיין. מיר מוזן שטארקן אלע אונזערע כוחות, כדי צו טראכטן וועגן זיין.

א צווייטער ארבעטער רעדט צו מיר אזוי:

— איך בין געקומען אהער פון רוסלאנד, וואו עס איז א פולשטענדיקער מדבר — א פאליטישער, א געזעלשאפטלעכער און קולטורעלער. עס איז, נאציאנאל גענומען, א מדבר פאר די רוסישן יידן און נאר א גרעסערער מדבר פאר אונז יידן פון פוילן. איך בין געקומען אהער, איך

האָב געזען, אז דאָ איז אַנדערש. איך האָב דאָ געזען, צו מיין איבעראַשונג, פּאָליטישע אַרגאַניזאַציעס. איך האָב דאָ געפונען מיין אַרגאַניזאַציע פון דער יוגנט, די „צוקונפט", האָב איך באַשלאָסן צו בלייבן דאָ, זיך נעמען צו דער אַרבעט.

די מאַשינען דרייען זיך, די באַלעבאַטים קלאַפּן מיט די האַמערס, די מיידלעך זינגען און די בחורים העלפּן צו דעם לויד, וואָס שטאַמט פון נעטא:

מיר בויגן די קעפּ ביי גריבער און שוערן,
ביי חיוליקע קברים, ביי די הימלען און שטערן,
פּאַר די אַלע קרבנות, פּאַר זייער ריינער נשמה,
פּאַר אַלע אומשולדיקע קינדער, נעמען נקמה.

אַזוי אַרבעטן יידישע אַרבעטער אין לאַדזש, הארעוון צו מאַכן א לעבן, זאַלען זיך אין קאאָפּעראַטיוון, האָפּן אויף בעסערע צייטן.

קומו, תעי מרבר, צאו מתוך השממה.

(ח. נ. ביאַליק)

„לאָזט אונז גיין"

דאָס איז געווען אן אויסערגעווייניקער בילד — פּיר טויזנט יידן שטייען אַנהויב א שניאיקן, קאַלטן אוונט אין מיטן דער פּעטריקאַוואַר גאַס, לאַדזש, קעגן־איבער דעם גראַנד האָטעל, אַרומנעריגלט מיט נייגעריקע גויים, מיט פּאַליצאַי, מיט קאַלטע וועטער פון מוירן, מיט שאַטנס פון דריי מיליאָן אומגעקומענע פּוילישע יידן, אוז שרייען אויס זייער ברענענדיקע אוז פּאַרוואונדעטע בענקשאַפט:

„לאָזט אונז גיין קיין פּאַלעסטינע!"
„עפּנט די טויערן פון פּאַלעסטינע!"

פּאַלעסטינע געהערט, חוץ צו די אַראַבער, צו דער ענגלישער־רעדענדיקער וועלט, האָבן זיך די יידן אויסגעלערנט עטלעכע ענגלישע ווערטער, כדי די „בריטיש־אמעריקאַנער קאַמיסיע פּאַר פּאַלעסטאַין" זאָל זיי פּאַרשטיין. שרייען פּוילישע יידן אויף ענגליש:

— אפּען דהי נעיטם אוו פּאַלעסטאַין!...

— לעט אם גאו!...

די גאם איז האלב־פינצטער. די טראמווייען האבן זיך אפגעשטעלט. די יידן האבן פארנומען די גאם, זיי שטייען צונויפגעשפארט, צונויפגע־שטיפט אלע צוזאמען — ווער ווייסט, טאמער מאכט זיך עפעס, טאמער באפאלן גויים, טאמער אנטיסעמיטן — זאל מען זיך האלטן פעסט, קיי־נער זאל ניט לויפן. איבער די יידן זענען בלוי־ווייסע פענער, מגן־דודם — אט די מגן־דודם, וואס יידן האבן געטראגן אין די געטאס. איבער דער מאסע זענען אויפגעהויבן ברענענדיקע פאקלען, שטורקאצן. די יידן שרייען אין כאר, איינער שרייט אויס, ווי א שליח ציבור, די אנדערע, די עטלעכע טויזנט, ענטפערן צוזאמען:

„נעמט אראפ דאס ווייסע פאפיר!"

„וואהיט פעיפער" קלינגט דא אויסטערליש אויף דער פעטריקאווער גאם. דאס ענגלישע וואהרט אין די מיילער פון די געטא־יידן — „פאלעס־טאין", „פאלעסטאין!"

גלויביקע יידן שטייען דא אויף דער גאם. זיי גלויבן באמונה שלמה, אז זייער געשרייי וועט דערגיין צו דער „קאמיסיע", וואס זיצט דא אין האטעל, שרייען זיי, בעטן זיי, דאוונען זיי:

„פאלעסטאין... פאלעסטאין..."

אין אלגעמיין באמיען זיך די יידן צו האלטן זיך אן א זייט, צו האל־טען זיך שטיל, ניט צו רייסן די אויגן. די יידן ווילן גארניט אז די פא־ליאקן זאלן ווייסן, אז זיי זענען דא, אז זיי לעבן, אז זיי עקזיסטירן. זעלטן א ייד וועט איצט רייסן אין פוילן עפעטלעך יידיש. איר וועט קיינמאל ניט זען גרעסערע יידישע גרופן צוזאמען אויף די גאסן. איצט אבער האבן זיי געוואגט, זיי האבן זיך איינגעשטעלט, זיי זענען ארויס אין א גרויסער מאסע אפן, אן מורא, אויף מיטן דער פעטריקאווער גאם — זאל שוין זיין וואס עס וועט זיין!... זיי האבן אפגעשטעלט די טראמווייען, אויפגעהויבן פענער, שרייען אויף פויליש, ענגליש און לשון־קודש:

„לעט אם גאו!..."

דאס בילד פאר זיך אליין פארכאפט מיד. עס איז א דראמאטישער קאפיטל יידישע געשיכטע. עס איז א העלדישע סצענע פון א היסטאריש פילם. און עס איז ניט האליוואוד דא. דא איז פוילן, דא איז לאדזש, דא איז ווירקלעכקייט. דא אויפן גאם שטייען ניט קיין אקטיארן, דא שטייען יידן, פשוטע יידן. פון צען טויזנט לאדזשער יידן זענען אהער געקומען פיר טויזנט, יידן פון קאלד־אוויונס, פון קאנצענטראציע־לאגערן, פון

פּאַרטיזאַנער־וועלדער, און שרייען אַלע צוזאַמען פּויליש אין פּנים אַריין, דער וועלט איז געווען אַריין:

„לעט אַס גאָ! ..."

איך בין דערבייַ. איך בין אַן אַמעריקאַנער, איך האָב אַן אַמעריקאַנער פּאַס, איך בין אַ ייִד אַ יחסן. איך דאַרף ניט שרייען „לאָזט מיר גיין", איך האָב אַ פּריוויליגיע — מיט מיין אַמעריקאַנער פּאַס קען איך גיין. ברענט מיר מיין אַמעריקאַנער פּאַס, וואָס איך האַלט אין מיין קעשענע, ברענט מיר מיין פּריוויליגיע:

„דו ביזט דאָך אַ היגער, ר' יעקב, דו ביזט דאָך אייגער פון אָט די יידן, פון לאָדזש, פון וואַרשע, ביאַליסטאָק. דאָס זענען דאָך דיינע לייבלעכע ברידער, עס איז דאָך דיין גאַס, עס איז דאָך דיין אומרו. וואָס פּאַר אַן אַמעריקאַנער יחסן ביזטו דאָ געוואָרן? . . . "

פיר טויזנט יידן זינגען. זיי זינגען די „התקוה". מיסטער פּרענק באַקסטאַן, דער רעדאַקטאָר פון „באַסטאַנער העראַלד", אַ מיטגליד פון דער בריטיש־אַמעריקאַנער קאָמיסיע, און דער אַמעריקאַנער לעיבאָר אַטאַשע שרייבט אַז ראַדאָמסקי, מיט וועמען איך שטיי דאָ צוזאַמען, פרענגן מיר וועגן ליד, וואָס זיי זינגען. דער אַמעריקאַנער לעיבאָר אַטאַשע נעמט אַראָפּ דאָס היטל — אַזוי פייערלעך איז געווען פּאַר אים דאָס געזאַנג. דער אַמעריקאַנער רעדאַקטאָר זאָגט מיט פּאַרוואונדערונג:

— אַלע וויליגן זיי גיין? ... אַלע?...

איז דאָס ניט אומגעוויינלעך? זיי זענען אַלע בירגער פון פּויליגן, די מלחמה האָט זיך געענדיקט, נאָצים זענען מער ניטאָ, לעגדער און פעלקער שטייען אויף תחית־המתים, און דאָ שטייען טויזנטער יידן און זינגען און דאַוונען און בעטן און שרייען:

„לאָזט אונז גיין! ..."

אייניקע פּאָליאַקן, אייגנווויינער פון דעם האָטעל, שטייען אויך מיט אונז. זיי מיינען, אַז מיר, די אַמעריקאַנער, פּאַרשטייען ניט קיין פּויליש. דערדן זיי צווישן זיך:

— טילע זשידווו, פּשא קרעוו... („אזוי פיל יידן, הינטישע בלוט...").

רעאַגיר איך גלייך אויף פּויליש:

— פּאַרמאַך דיין געמבע! פּשא קרעוו...

מיין גליק וואָס איר בין געווען צווישן אַמעריקאַנער און דערביי איז דאָס געבליבן.

אַ דעלעגאַציע פון „יידישן קאָמיטעט" פון לאָדזש איז אַנגעקומען אין האָטעל אויפגענומען צו ווערן פון דער בריטיש־אַמעריקאַנער קאָמי־

סיע. פאר זייער אויפנאמע האבן מיר זיך באגעגנט אין דעם צימער פון דעם אמעריקאנער לעיבאר־אטאשע.

די דעלעגאציע אין באשטאנען פון פאלגנדע מיטגלידער: מירסקי — פון די קאמוניסטן, וועטהיימער — פארבאנד פון די פארטיזאנער און סימפאטיקער פון די קאמוניסטן, ראזאזשינסקי פון „איחוד" (אלגעמיינע ציוניסטן), שעפטל (פועלי ציון, לינע פאר דעם ארבעטנדיקן ארץ ישראל), פאגעל פון „בונד", ראזענבערג פון די לינקע פועלי ציון. זיי האבן געדארפט אויפגענומען וועלן פון דריי פארשטייער פון דער בריטיש־אמעריקאנער קאמיסיע: פרענק באקסטאן, אמעריקע; ווילפרעד קוק, ענגלאנד; ביולער, ענגלאנד.

מיט א טאג פריער איז די בריטיש־אמעריקאנער קאמיסיע געווען אין וואשינגטאן און אויפגענומען דעם צענטראלן יידישן קאמיטעט. זי האט אבער געוואלט זיין, זען און הערן דעם יידישן צענטער פון פוילן, איז זי נעקומען אין לאדזש. א דעמאנסטראציע פון יידן האט די קאמיסיע נעקענט זען נאר אין לאדזש, ניט אין וואשינגטאן. אין יידישן זין איז היינט וואשינגטאן א יידישע פראווינץ־שטעטל. דער צענטער איז לאדזש.

איך האב געהאט די געלעגנהייט זיך צו באקענען מיט דעם מעמאראנדום, וואס דער יידישער קאמיטעט האט צוגעגרייט פאר דער קאמיסיע און מיט די קאנקרעטע פאדערונגען וואס ער האט פארמולירט. דער יידישער קאמיטעט שטעלט פעסט אין זיין מעמאראנדום, אז צוזאמען מיט די פוילישע יידן, וואס ווערען ערווארט פון רוסלאנד, וועט קענען גרייכען די יידישע באפעלקערונג אין פוילן מאקסימום צו א צאל פון 250 טויזנט, אבער א „באדייטענדער טייל פון דער יידישער באפעלקערונג וואלט עמיגרירט קיין אויסלאנד און, קודם כל, קיין ארץ ישראל, וועו עס וואלטן געווען די מעגלעכקייטן."

אין נאמען פון דער „גאנצער יידישער באפעלקערונג פון פוילן, אז אונטערשרייב פון פאליטישע חלוקי־דעות — ערקלערט דער יידישער קאמיטעט — פאראיניקן מיר זיך אין דער פאדערונג פון א פרייער און ניט קרעמפירטער אימיגראציע פון יידן קיין פאלעסטינע."

דער קאמיטעט ערקלערט זיין געגנערשאפט צום „וויסן בוך" און ער פאדערט „א פרייע, פולע, נאציאנאלע אנטוויקלונג און אן אומאפהענגיקע פאלעסטינע."

קאנקרעט האט דער צענטראלער יידישער קאמיטעט אין וואשינג און שפעטער דער יידישער קאמיטעט אין לאדזש ארויסגעשטעלט צו דער בריטיש־אמעריקאנער קאמיסיע פאלגנדע פאדערונגען:

1. אפשאפן דאס ווייסע בוך.
2. א פרייע יידישע אימיגראציע קיין ארץ ישראל.
3. א יידישן אומאפהענגיקן נאציאנאלן קיום אין פאלעסטינע.

די פארשטייער פון „בונד" האבן אויף די צוגרייטונג־זיצונגען פון יידישן קאמיטעט פארלאנגט, אז עס זאל ארויסגעשטעלט ווערן א פערטע פאדערונג — עפענען די טויערן אויך פון אנדערע לענדער, ווי אמעריקע, פאר יידישע אימיגראנטען פון פוילן. זיי האבן אויך פארלאנגט עס זאל באטאנט ווערן דער ווילן פון יידן אויך צו בויען זייער לעבן אין פוילן. דאס איז ניט אנגענומען געווארן דורך דער מערהייט מיט דער ערקלערונג, אז די ברישיש־אמעריקאנער קאמיסיע האט צו האנדלען נאר אין דער פראגע פון אימיגראציע אין פאלעסטינע.

די דעלענאציע איז אויפגענומען געווארן פון דער קאמיסיע. די אויפנאמע איז געווען זייער א קורצע. זי האט געדויערט ניט מער ווי א צען־פופצן מינוט. דרייי פראגן זענען געשטעלט געווארן פון דער קאמיסיע צו דער יידישער דעלעגאציע. די ערשטע פראגע איז געווען:

— מיט וואס ערקלערט זיך, וואס די יידן ווילן פארן גלייכער קיין פאלעסטינע ווי קיין אמעריקע?

אויף דעם האט די דעלענאציע געענטפערט:

— קיין אמעריקע ווילן גיין יידן צוליב עקאנאמישע און משפחה־אורזאכן, אבער קיין פאלעסטינע קומט נאר צו — א נאציאנאל־אידעאלאגישער מאמענט.

די קאמיסיע האט געפרענט:

— צי ווילן גיין יידן קיין פאלעסטינע צוליב רעליגיעזע אורזאכן?

אויף דעם האט די דעלענאציע געענטפערט:

— מעגלעך, אז עס זענען אויך דא אזעלכע אורזאכן, אבער דאס ווירקט אויף א קליינער צאל יידן.

די קאמיסיע האט געפרענט:

— וויפיל יידן וואלטן ווען בלייבן אין פוילן?

אויף דעם האט געענטפערט די דעלענאציע:

— ווען דעם וואלט מען געקענט ענטפערן נאר א פלעביסציט ביי יידן.

דערביי האט די דעלענאציע אויך געזאגט, אז עס איז אוממעגלעך צו געבן א ריכטיקן ענטפער אויף דער פראגע ווייל יידן וואלטן געווען גיין קיין אמעריקע און ווייל קיין פאלעסטינע, ווייל דאס וואלט מען געקענט טאן נאר נאך א ריכטיקן פלעביסציט צווישן יידן.

איך האָב געוואָלט דעלעגאַציע גלייך ווי זי האָט פאַרלאָזן דעם צימער פון דער קאָמיסיע. עס איז געווען א קילע ענטשפאַנונג. מען האָט געארבעט, מען האָט זיך געגריים, מען האָט ערווארט, מען האָט געמיינט, און — אָט דאָס האָט געדויערט א צען מינוט, א פאָר פראָגן, א פאָר פאַרמאָלישטן און — אויס, געענדיקט.

א שעה שפעטער איז שוין די פעטריקאָוואר נאָס געווען אפגערייניקט פון דער יידישער דעמאָנסטראַציע. דער חלום וועגן ארץ ישראל, וואָס האָט פארנומען די נאָס אויף א שעה צייט, איז ארויסגעשטופט געוואָרן דורך די טראָמווייען, וואָס זענען שוין געפאָרן מיט קלינגעריין און בראָזגעריין אהין און צוריק, דורך אויטאָמאָביל, דראָשקעס, טראָקס, אויטאָבוסן, וואָס זענען נעלאָפן רעכטס און לינקס. די דעמאָנסטרירנדע, רופנדיקע, בעטנדיקע און זינגנדיקע יידן זענען זיך שוין צעגאַנגען אי־בער די טונקעלע, שלעכט־באַלויכטענע גאסן און געסלער, איבער די יידישע הויפן, וואו מען וואוינט צונויפגעטלישט איינע צו די אנדערע, איבער די „קבוצים" און יונגט־היימען.

ר. קרוש, וישראל עם קרושים,
שטייט אויף און גייט צו עבודת
הבורא יתברך ויתעלה.

(פון אן אלטן פאָלקס־ליד)

א בית־מדרש מיט יידן זאָגט קדיש

עס איז אונטערגעגאַנגען א פרומע וועלט, עס איז אונטערגעגאַנגען די שטאָמיקסטע און איינציקע אין איר מין יידישקייט אויף דער וועלט — די יידישקייט, וואָס איז געווען געקליידעט אין בערד, קאַפאָטעס, פיאות, יארמולקעס, גאַרטלען, טלית־קטנים, חסידישע היטלען, שטריימלעך און בעקעשעס. איך האָב געזען אירע ווינציקע און עלנטע יורשים אין אייניקע שטעט פון פוילן — אין וואַרשע, אין טשענ־סטאכאָוו, אין קראקע. אירע הויפט־יורשים געפינען זיך אין לאָדזש, זייער צענטער איז אויף זאכאדניע נאס, נומער 66. איך בין געגאַנגען אהינצו.

איך בין געווען דאָרט שבת אין דער פרי ביי שחרית און מוסף. איך בין געווען אין קהל־שטוב און לאַנג געשמועסט מיט די גבאים און מיטן יונגן רב. איך האָב געגעסן טשאָלענט און קוגל אין דער אָרטא־

דאקסישער קיד. איך האב פארבראכט ביי א שבתדיקער סעודה אין קיבוץ פאר מיידלער פון די „פועלי אמוני שראל". איך בין געווען אין דער חתונה־שטוב פון דער „רעליגיעזער יידישער געמיינדע", און אפילו א מחותן אויף א חתונה. איך האב אפילו באקומען פון די פרומע יידן, פון דער געמיינדע, איינע פון די אריגינעלסטע יידישע מתנות.

— מיר בעטן אייך איינס — האבן מיר דארט די יידן געבעטן — דערציילט וואס איר האט ביי אונז געזען.

עס איז נאך בין איצט נאנץ ווייניק באוואוסט וועגן די פרומע יידן אין די נעטאס, אין די קאנצענטראציע־לאגערן און אין די קרעמאטאריומס. מיר ווייסן וועגן די געטא־העלדן ציוניסטן און בונדיסטן; עס זענען אונז באקאנט די גבורי־הגעטא, דער בונדיסט אברשא בלום און דער ציוניסט מרדכי אניעלעוויטש, עס זענען אונז באקאנט פון די לעבן־געבליבענע געטא־העלדן צביה די פועלי־ציוניסטקע און מארעק עדעל־מאן דער בונדיסט, באשע פון די לינקע פועלי־ציון און אנטעק פון די חלוצים. די עפנטלעכקייט ווייסט אבער זייער ווייניק פון ר' זישע פריד־מאן פון די פועלי־אמוני־ישראל און ר' משולם קאמינער פון דער אגודה. זיי זענען געווען גבורים אויף זייער שטייגער.

— יידן זענען געגאנגען אין גאז־אויוון — האט מיר דערציילט יאנקעל ווערניק, דער באשרייבער פון טרעבלינקא — מיט קללות צו היטלערן, מיט געבייטע פויסטן, מיט געשרייען „אוי ווי מאמע". עס זענען אויך געגאנגען יידן מיט „שמע ישראל", מיט „הלל". עס זענען געגאנגען יידן מיט אן אנזאג צו לעבן־געבליבענע: „געדענקט מיין יאר־צייט".

איך האב געהערט וועגן דער גבורה און מסירת נפש אין וואַרשעווער געטא, וואס עס האבן ארויסגעווייזן נאנץ באזונדערס ר' משולם קאמינער און ר' זישע פרידמאן — די צווויי פלאמיקע חסידים מיט די ברענענדיקע שוואַרצע בערד, האב איך זיך דעמאנט אן די „קאמפן", וואס מיר האבן געפירט אויף דער טריבונע פון דער וואַרשעווער יידישער קהלה; מיר האבן מלחמה געהאלטן דורך הייסע און שארפע רעדעס וועגן „מיין יידישקייט" און „דיין יידישקייט" — דא אין געטא זענען אלע אויסגע־גלייבט געוואַרן. ר' זישע און ר' משולם זענען אווען „אהינצו" ווי גבורים פון געטא.

איך בין אין לאדוש אין דער היסטארישער געזעלשאפט, איך באַ־קען זיך דארט מיט ביידער, אויף וועלכע עס איז צו זען, ווי אזוי די נאצים האבן זיך „איזדעקעוועט" איבער די פרומע יידן, איבער די יידן

מיט די בערד. זיי האָבן מער הנאה געהאַט צו צאָפּן דאָס בלוט פון אַן אמתן, אַן עכטן יידן, פון אַ יידן מיט באָרד און פּיאות, ווי פון אַ פּאַר־גוישטן יידן, פון אַ יידן אַ גלוח.

אָט לייגט פּאַר מיר אַ גרויס ביכל, וואָס איז ארויסגענעבן געוואָרן דורכן געזעראָל וואָלטער פּאָן בראָוביטש מיט אַן אויבערשריפט: „דער פּעלד־צוג אין פּוילן". עס איז אַ טראָק אָנגעפּילט מיט חסידישע יידן, אַלע יידן מיט בערד, אַלע יידן אין חסידישע היטלעך, אַלע יידן מיט צעטומלטע, צעברענטע און צעשראָקענע בליקן. זיי ווערן געפירט פּאַרביי אַ ברענענדיקער יידישער שטאָט און איבער דעם טראָק מיט די יידן איז אָנגעשריבן אויף דייטש: „די אָסט־יידן האָבן שוין געהאַט באַלד פּאַרנומען גאַנץ אייראָפּע און אירע רייכטימער, געבראַכט ווירטשאַפּטלעכן און מאָראַלישן עלנט צו די פעלקער פון אייראָפּע. איצט איז געקומען דער סוף צו זייער מאַכט." צוויי דייטשע אָפּיצערן פירן דעם טראָק מיט די חסידים אויף זייער „לעצטן וועג."

איך זע אַ בילד פון אַ שול מיט יידן אין טליתים און תפילן. די פרומע חסידישע יידן שטייען און דאַוונען. עס איז אַ געהיימער בית־מדרש. די דייטשן האָבן אים „אָנטדעקט". צוויי דייטשן — איינער מיט אַ שוואַרב, דער צווייטער מיט אַ שפּיצרוט — שטייען איבער די דאַוונדיקע יידן און הייסן זיי, מעשה חוזק, דאַוונען בעסער, דאַוונען שטאַרקער.

איך זע בילדער, ווי דייטשע אָפּיצערן און סאָלדאַטן שערן אָפּ און פּליקן אָפּ יידישע בערד און פּיאות. איך זע בילדער ווי עס לאָזן זיך יידן, הונדערטער יידן, טויזנטער יידן, קאַראַוואַנען יידן אין די געטאָס פון לאָדזש און וואַרשע, עס גייען יידישע משפּחות, יידן מיט בערד, ווייסע בערד, שוואַרצע בערד, יידישע ווייבער, מיט שייטלען, מיט טיכלעך אויף די קעפּ, יידיש־חסידישע קינדער, יידן־רבנים, יידן געוועזענע שיינע באַלעבאָטים — איך זע זיי אויף זייער גאַנג צו די געטאָס פון מעזריטש און שעדלעץ, פון לובלין און כעלם. איך זע צוויי טויזנט פרומע יידישע יאָרן ווערן געטריבן און געבייטשעוועט, געיאָגט און געפּאָסעוועט פון די נאַציס.

עס דערציילט מיר דער וויצע־פּאַרויצער פון יידישן קאָמיטעט, דער קאָמוניסט ביטער, וואָס ער האָט געזען אין אַשוויצטשים, ווי אַזוי עס זענען אַוועק פון דער וועלט פרומע יידן.

—עס זענען געווען אַזעלכע יידן — דערציילט ער מיר — וואָס האָבן אַ גאַנצן טאָג נאָר געמאַכט מיט די ליפּן, שנעל און שטיל. זיי האָבן דאָס געטאָן אין די ביטערסטע מאָמענטן. זיי האָבן עס געטאָן אפילו

א מינוט פֿאַרן „אויוון" — זיי האָבן שטיל געזאָגט תפילות, קאָפּיטלען תהלים. אייניציקע לשון־קודש'דיקע ווערטער.

זיי האָבן די ווערטער ניט געוואָלט אַרויסלאָזן דרויסן, ווייל זיי האָבן זיי ניט געוואָלט אומריין מאַכן, מחלל זיין.

מיט א דייטשער בעסטיאַלער ערפינדערישקייט, האָבן די דייטשן אויסגענוצט די טיפישע יידן, די פרומע יידן אויף חוזק, אויף שפּאָט און געלעכטער. דער דערמאָנטער שרייבער פון טרעבלינקא, יאנקל ווייער־ניק, דערציילט, אז די דייטשן האָבן באַפוילן אין טרעבלינקא, אז א ייד מעג אַרויסגיין דערפילן זיינע מענטשלעכע באַדערפענישן נאָר געציילטע מינוטן.

די דייטשע מיסטערס אויף אלע מינים שפּייז־קאַרטן, טרינק־קאַרטן, רויכער־קאַרטן, האָבן אין טרעבלינקא איינגעפירט פֿאַר די יידן „שיים־קאַרטן". און זיי האָבן — אזוי איז דאָס געווען! — באַשטימט, לויט זייער דייטשן לשון, „שיים־מיסטערס". זיי האָבן בכיוון אויסגעקליבן א סוחרישׂ־רבנישן, חסידיש־באַלעבאַטישן יידן, א יידן פון טשענסטאָכאָוו מיט א הרת־פּנים פֿאַר א „הויפּט־מיסטער". זיי האָבן אים אָנגעטאָן אין באַזונדערע חוזק־קלײדער און אָנגעהאָנגן אויף זיין ברוסט, אונטער זיין שיינער באָרד, א וועק־זייגער, און ער האָט געדאַרפט אָפּהיטן, אז די יידן זאָלן ניט אָפּזיצן אן איבעריקע מינוט. זיי האָבן זיך געלאָזט וואוילגיין, די דייטשן!...

ווי באַקאַנט, האָבן די דייטשן געבראַכט קיין אַשוויענטשים יידן פון אלע לענדער. זיי האָבן געבראַכט אהין די פרומע יידן פון אונגארן, פון קאַרפּאַטן־רוסלאַנד, פון מונקאַטש, פון סיגעטי, פון סאַטמער. זיי האָבן אהין אויך געבראַכט די אַיידעלע און פרומע יידישע טעכטער. פֿאַר די אונגאַרישע פרויען האָבן די דייטשן איינגעאַרדנט א באַזונדער אָפּטיילונג אין אַשוויענטשים, וואָס זיי האָבן א נאָמען געגעבן „מעקסיקע". יעדער ייד, וואָס איז געבליבן לעבן נאָך אַשוויענטשים, ווייסט וועגן „מעקסיקע". עס ווערט געשאַצט, אז די דייטשן האָבן אהין אַראָפּגעבראַכט פופציק טויזנט יידישע פרויען פון אונגארן. די דייטשן האָבן זיי דאָרט געהייסן זיך אויסטאָן מוטער־נאַקעט, צוגענומען אויף אייביק זייער קליידער, אָפּגעשאָרן זייערע קעפ און זיי געצוואונגען אזוי אַרום־צוגיין דרויסן. נישט־געקוקט אויפן ווינטער, זון און רעגן, קאַלט און וואַרעם, האָבן אָט די אונגאַרישע יידישע טעכטער געמוזט אַרויסגיין צו דער אַרבעט נאַקעטערהייט אין פעלד. ביינאַכט זענען זיי געשלאָפן אויף דער הוילער ערד. זיי זענען אזוי געפּיניקט געוואָרן פון צוויי ביז דריי

חדשים, ביז מען האָט זיי באפרייט פון די יסורים — מען האָט זיי פאר־ברענט אין די גאז־קאמערן. אזוי זענען אומגעקומען אין יסורים אייניק־לעך, אור־אייניקלעך און אור־אור־אייניקלעך פון צניעותדיקע, פרומע יידישע טעכטער, פון טהרת־משפחהדיקע דורות, די יידישע טעכטער פון אונגארן און קארפאטן־רוסלאנד, פון מונקאטש און סאטמיר.

— מיר ווייסן וועגן וואנאנען חסידים, וואס זענען ארויסגעפארן קיין טרעבלינקא זינגענדיק דעם שבתדיקן „נשמת כל חי"... — דער־ציילן מיר די פרומע יידן אין לאדזש אויף זאכאדניע 66.

איך בין געוואנדערט צו די איבערגעבליבענע פון מיליאנען פרומע פוי־לישע יידן. איך בין געוואנדערט צו זייער צענטער — צו דעם בית־מדרש אין לאדזש, אויף זאכאדניע 66.

דער בית־מדרש איז אויפן הויף, אין א פשוטער דירה, אין א גרוי־סען צימער. דער בית־מדרש איז שבת פרי פול געווען מיט יידן. א היפ־שע צאל אין מיליטערישע קליידער, אפילו סאוועטישע. עס איז דארט ענג געווען. איך בין ארויסגעקומען אין מיטן דאוונען. מען האָט געדא־וועט געשמאק, מיט חשק. איך בין איבערראשט געוואָרן פון דער גרוי־סער צאל טליתים איך האָב נענוי אויפגעציילט פערציק טליתים. וואו האָבן דאָס די לאדזשער יידן באוויזן אויסצוגעפינען פערציק טליתים? איך קוק זיך ארום — איך זע אפילו א צענדליק טליתים מיט „זילבערנע" עטרות. דער חזן ביים עמוד איז אן אלטער מאן מיט א גרויער בארד. זיין שטימע, א טענאר־שטימע, איז ווייך און רייַן. ער איז א גוטער בעל־תפילה, אבער דער עולם פארדעקט זיין טענאר־שטימע מיט זיין הויכן און פלייסיקן דאוונען. מען זאגט, אז אין פוילן זענען ניטא קיין יידן מיט בערד, עס איז ניט ריכטיק — איך האָב אויפגעציילט דאָ אין בית־מדרש זעקס לאנגע, אמת־יידישע בערד.

עס דאוונט זיך דאָ, ווי עס וואלט נאָרניט געווען קיין יידישע פאלקס־שרפה, ווי עס וואלטן ניט אומגעקומען אין אוויוונם מיליאָנען יידן. מען דאוונט לויט אלטן שטייגער. די שמונה־עשרה איז א פרום־חסידישע. מען שאקלט זיך, מען וואָרפט זיך, מען וויגט זיך. „כל עצמותי תאמרנה", אויף א קאצקער שטייגער. וועז מען האָט געדאָרפט ארויסברענגען דעם „שמע ישראל... ד' אחד" — האָט מען עס ארויסגעריסן פון דער טיף אוז א וואָרף געטאָן אזוי הויך — אזוי ווי אין סאמע הימל אריין:

— ד'־א־ח־ד!...

דער עולם יידן האָט שטיל געשעפטשעט די שמונה־עשרה — אוז איך בין געשטאנען מיט אלע יידן צוזאמען. דער פרוכת איבערן ארון־קודש

איז א נייער. עס איז אויף אים אויסגעגנייט, ווי אמאל־אמאל, אז אים האט מנדב געווען „ר' בנימין בן צבי ריין". עס זענען שוין דא פאליצעם מיט ספרים, וועלכע מען האט צונויפגעטראגן פון לוידיקע און חרוב'ע הייזער, וואס מען האט געפונען צווישן רואינען אויף באלוט. די קריאת־התורה איז פארגעקומען לויט טראדיציאנעלן נוסח, מיט עליות, בעת וועל־כע מען האט מנדב געווען פארן בית־מדרש. דער בעל־קריאה האט גע־לייענט די תורה מיטן זעלבן ניגון און טראפ אזוי ווי פאר טרעבלינקא און אשוויענטשים.

איינגארטיק איז געווען דאס קדיש־זאגן. כמעט אלע יידן האבן זיך א ווארף געטאן קדיש־זאגן. יעדער איינער האט נאר וועמען צו זאגן קדיש. צי מען געדענקט די טערמינען, די יארצייטן, די אבלות, צי מען געדענקט ניט — כמעט אלע האבן זיך א כאפ געטאן צום :

„יתגדל ויתקדש שמיה רבא"...

א גאנצער בית־מדרש מיט יידן זאגט קדיש. איך האב זיך אויך דערמאנט אן מיינע שוועסטער, שוואגערס, זייערע קינדער, אן מיין גאנ־צער משפחה, פון וועלכער עס איז ניט געבליבן לעבן קיין נפש.

נאכן דאוונען האט מען געמאכט קידוש אין בית־מדרש. „לחיים, יידן, לחיים, ברידער"... „אמיר שטעלן א פלעשל ווייז". יידן האבן מיר דערקענט. מען האט אנגעהויבן אפשטעקן „שלום־עליכמס". איינע די אנדערע האבן איבערגעגעבן מיין נאמען.

— פון אמעריקע? ... טאקע אט איצט געקומען? אקארשט?...

— א דאנק דעם השם־יתברך ... אבי געמיינט, אז איר זענט אויך „דארטן"... גאט צו דאנקען ...

פון דעם בית־מדרש זענען מיר, א פאר מניינים יידן, געגאנגען אין קיך ארײן, וואס געפינט זיך אויפן זעלבן הויף. מען האט דארט ארוים־געגעבן שבתדיקע פארציעס קוגל, טשאלענט און פלייש. א פולע קיך מיט יידן. מען זאגט, אז „אין דער קיך גיט מען דאס בעסטע עסן."

פון דער קיך זענען מיר געגאנגען אין קיבוץ פון „בית יעקב" פאר מיידלער, וואס געפינט זיך אויך אויף דעם זעלבן הויף. אין א גרויסן צימער זענען געזעסן ארום א לאנגן, ווייס־געדעקטן, שבתדיקן טיש א 25 יידישע טעכטער — די מיטגלידערינס פון קיבוץ. זיי קומען אלע אהער פון די קאנצענטראציע־לאגערן, אונזערע יידישע טעכטער פון פארשיי־דענע לענדער. זיי זענען פרומע. עס זענען געווען אויך אייניקע קינדער.

— איז אימיצער פון אייך געקומען פון סאוועט־רוסלאנד? — פרעג איך.

— ניין — ענטפערן זיי.

זיי זענען געקומען אהער פון דייטשע לאגערן, זיי זענען גערעטע־וועטע פון אשוויענטשים, פון מאידאנעק, פון בעלזען, פון בלישין, פון כעלמנע. זיי האבן דא צייטווייליק זייער היים. זיי האבן דא אויך א שניי־דערישן וואַרשטאט, וואו זיי ארבעטן.

— ווילט איר בלייבן אין פוילן? — פרעג איך זיי.

זיי ענטפערן, אז ניין. זיי ווילן אוועק פון דאנען. דא זענען זיי אויף דערווייל. זיי זאגן מיר, אז זיי ווילן גיין קיין ארץ ישראל. אנדערע האבן משפחה אין אמעריקע, מיט וועמען זיי שרייבן זיך צונויף.

איך שמועס מיט דער פארוואלטערין פון קיבוץ. זי הייסט פינקל, האט קרובים אין אמעריקע. זי איז א בת־הרב, א לערערין פון די בית־יעקב שולן. זי דערציילט מיר, אז די מיידלעך לערנען זיך לשון־קודש, לערנען דינים. זיי ווילן זיין גוטע און פרומע יידישע טעכטער.

דערווייל האט זיך די שבתדיקע סעודה געענדיקט. אלע מיידלעך בענטשן צוזאמען. נאכן בענטשן בלייבט מען נאך אלץ ביים טיש און מען זינגט שירים. אט הער איר, אז מען זינגט א ניגון, וועלכן איך הער צום ערשטן מאל, אבער די וועלט זענען גוט באקאנטע, אלטע:

אני מאמין באמונה שלמה בביאת
המשיח ואף על פי יתמהמה בוא יבוא.

זיי זינגען, אז משיח וועט געווים קומען. אוב אפילו ער וועט זיך פארזאמען, וועט ער דאך זיכער קומען. זיי זינגען זאנפט, געשמאק. עס איז מער א דאוונען ווי א זינגען. זיי זינגען צו פון הארצן ארויס, זייער פרום, דעם רעפריין:

— משיח, משיח, משיח.

נאך אלע פיינען און שאנדעם, נאך אלע פייערן און קרעמאטאריומס, געבליבענע פון דריי מיליאן פארברענטע, דערשאסענע, דערווארגענע יידישע טעכטער, נאכדעם ווי קיינער האט אויף זיי רחמנות ניט געהאט, ניט הימל און ניט ערד, זינגט איצט א כאר פון פינף און צוואנציק יידישע טעכטער ביי א שבתדיקן טיש אויף זאכאדניע 66 אין לאדזש, ביי א טיש, אויף וועלכן עס שטייען נאך ניט־אראפגענומענע די פרייטיק־צו־נאכטדיקע לייכטער, איבער וועלכע מען האט געווים ליכט־געבענטשט מיט פארמאכטע אויגן און אויפגעהויבענע הענט — זינגט מען איצט:

משיח בא יבוא
ער וועט קומען, משיח, ער וועט קומען —
משיח, משיח, משיח.

איך וועל אַנזאַמלען דעם איבערבלייב פון מיינע שאָף
פון אַלע לענדער, וואָס איך האָב זיי פֿאַרשטרייסן אַהין,
און איך וועל זיי אומקערן צו זייער פּיטער-פלאַץ
און זיי וועלן זיך פרוכפּערן און מערן

(ירמיהו)

דער מאַרק־קוישל פון אַ ספר תורה

די קהל שטוב פון דער „יידישער רעליגיעזער געמיינשאַפט" איז געווען פול מיט מענטשן — יידן זענען געקומען בעטן שטיצע, מיטיקן אין קיך, אַ בגד, פֿאַרשרייבן אַ חתונה, אַ דאָקטאָר, געלט אויף אַ רעצפּט... — מען האָט זיך נעשטופּט, געשפּאַרט, געקלאָפּט אין טירן, געשריען, געבעטן, אַזוי ווי עס פירט זיך שוין ביי יידן הונדערטער יאָרן אין קהל־שטוב. די פירער פון „רעליגיעזן קהל" זענען זיך צונויפגעקומען אויף אַ „ישיבה" מיט מיר, מיר צו דערציילן וואָס זיי טוען, וואָס זיי דאַרפן, כדי „יידן אין אַמעריקע, וואָס גייען אין גאָטס וועגן", זאָלן אויך וויסן.

— מיר מוזן העלפן יידן, — זאָגט מיר דער רב ר' אברהם קראָוויץ — מיר מוזן געבן צו יעדן, צו כל הפושט יד, ווי די חכמים האָבן געזאָגט.

ווער זענען די יידן, וואָס זענען די גבאים פון דער „רעליגיעזער געמיינשאַפט"? — דער ערשטער גבאי, דער פֿאָרזיצער, איז ר' יוסף אַטלאַס, וואָס שטאַמט פון דער שטאָט לאָוויטש, געווען אַלע זיינע יאָרן אַ כלל־טוער. דער סעקרעטאַר־קאַסיר איז ר' בן־ציון בורשטיין, ער איז אַן אייגדעם פון ר' משה אלי' האַלפֿערן, וועלכער איז געווען אַ דעפּוטאַט אין ערשטן פּוילישן סיים. ער איז געווען אין לאָדזשער געטאָ, פון לאָדזשער געטאָ האָט מען אים געטריבן אין אַשוויענטשים, פון אַשוויענטשים אין דאַכאָו. ער האָט פֿאַרלאָרן זיין גאַנצע פאַמיליע. איצט איז ער עוסק אין קהל. ר' יחזקאל האַראָוויטש איז אַ מיטגליד פון דער פאַרוואַלטונג און דער גבאי פון שול. ר' משה פינקעלשטיין איז אַ מיטגליד פון דער פאַרוואַלטונג. ער איז דער רעפֿערענט פאַר צדקה און פון וער הכשרות. ר' אברהם דושאַדעק איז אַ מיטגליד פון דער פאַרוואַלטונג און דער שאַפער פון בקור חולים. ער איז אויך דער מנהל פון דער כשרער קיך. ר' אברהם שטערן איז דער מנהל פון בית־הספר. ר' אברהם קראָוויץ, אַ ייד פון אַ יאָר פערציק, איז דער רב. ער האָט אויך אַן אַלגעמיינע העכערע בילדונג. ר' יקותיאל איינער האָט צו טאָן מיט תלמוד־תורה ענינים — ער איז געווען פאַר דער מלחמה אַ מורה־הוראה אין

טיקטין — דערציילן מיר די יידן מיט דרך־ארץ וועגן אים — צוזאמען מיטן רב ר' אבא סוויאטיצקי. ער איז געווען מיט די טיקטינער יידן ביז דער לעצטער רגע. דא איז לאדוש דארף ער אכטונג געבן, אז אין דער קהלה זאל אלץ זיין „על־פי דין."

מען האט פאר מיר פארגעשטעלט א מיטל־יאריקן מענטשן, וואס איז אריינגעקומען אין שטוב. ער האט אויסגעזען זייער דערשלאגן, מיט טרויעריקע אויגן, מיט א שטיל־ער שטימע, מיט א באוואקסענעם פנים. דער סעקרעטאר פון דער „רעליגיעזער געמיינשאפט" האט צו מיר געזאגט:

— דעם יידן מוזט איר קענען.

איך קוק זיך גוט אין, איך דערקען ניט. עפעס שיינט מיר דער פנים אביסל באקאנט, די אויגן זענען מיר קענטלעך, אבער ריכטיק דערקען איך דאך ניט. איך זע, אז דער מענטש דערקענט מיך. ער ציט אויס צו מיר די האנט:

— שלום עליכם... דערקענסט מיך ניט?... — פרעגט מיך דער ייד און רעדט צו מיר אויף „דו".

איך בין אין א פארלעגנהייט. איך דערקען ניט. איך בין זיך מודה.

— איך היים פיין. דעם ראדזינער רב'ס זון...

— א, טאקע, וואס מאכסטו — האב איך דאך איין גליד פון אונזער פאמיליע געפונען!

דער ראדזינער רב, דער איידעם פון אלטן לאדושער רב, איז געווען מיין פאטערס שוועסטערקינד. וועז איך פלעג אמאל קומען אין ראדזין פלעג איך גיין זען מיין שוועסטערקינד דעם רב. מיין גאנצע משפחה איז אומגעקומען, איז מיר באשערט צו באגעגענען מיינעם א קרוב אין לאדושער קהל־שטוב, „דעם רב'ס זון".

— ער קומט דא אריין פון צייט צו צייט. ער טוט דא עפעס. איך האב גוט געקענט זיין טאטן, דעם רב, עליו השלום — דערציילט מיר דער סעקרעטאר פון קהל, ר' בן־ציון בורשטיין.

די פירער פון „רעליגיעזן קהל" דערציילן מיר וועגן זייער טעטיקייט, וועגן זייערע אינסטיטוציעס. זיי גיבן ארויס שטיצע צו רעפאטריאנטן, זיי האבן א ביקור־חולים, גיבן דאקטוירים, מעדיצינען, שיקן שווער־קראנקע קיין אטוואצק, האבן א „בית־החיל" פאר דעמאביליזירטע זעלנער, וועלכע וואוינען דארטן ביז זיי ארדנען זיך איין. מערסטנס זענען עס יידן אן משפחות, וואס ווילן וואוינען צוזאמען. זיי קויפן אויך אויס יידישע קינדער פון גויים, קויפן־אויס ספרים און ספרי־תורות, וואס זענען פארשוועכט געווארן.

— גויים ברענגען אונז ספרים און בעטן געלט פאר דעם. מיר האָ־בען שוין אויסגעקויפט — דערציילן זיי מיר — דריי טויזנט פינף הונ־דערט ספרים.

דער רב דריקט זיך אויס, אז דער עלנט פון א געשענדעטער ספר־תורה איז גאָר אין לשער. עס איז א דין, אז מען דאַרף איר ברענגען צו קבורת ישראל.

— פאר דער באפרייאונג פון לאָדזש — דערציילט ער מיר ווייטער — האָבן די דייטשן גרויס געמאכט א גרויסן קבר פאר 800 יידן. זיי האָבן אָבער געמוזט אנטלויפן און ניט באווייזן צו דערהרגענען די לעצטע יידן. אין דעם קבר האָבן מיר באגראָבן די געשענדעטע ספרים.

— מען דאַרף ברענגען אין אָרדנונג דעם בית־עולם. פאר אונז — זאָגט מיר איינער — איז דאָס ניט קיין טויטע שטאָט. מען דאַרף עס היטן מיט דרך־ארץ.

— איך בין געווען אין ראָדזין און פינטשעוו — דערציילט מיר א יד פון קהל — האָב איך געזען, אז קיין יידן זענען דאָרט ניטא, אָבער די גאָסן זענען געפלאָסטערט מיט יידישע מצבות. איך האָב אליין געזען אויפן מיטן ברוק די מצבה פון מיין זיידן.

זיי האָבן איינגעאָרדנט קיבוצים פאר אנקומענדיקע יידן — א קיבוץ פון „פועלי אמוני ישראל", א קיבוץ פון „מזרחי" און א קיבוץ פון דער „אגודה" — אלע פרום־יידישע פארטייען, אזוי ווי פאר דער מלחמה. זיי האָבן געמאכט א בית־מדרש, א שול, עטלעכע „פריוואטע בתי־מדרשים". זיי האָבן איינגעאָרדנט א מרחץ מיט מקוואות, „פיר וואַנעם און אכט שפריצערם".

— מיר האָבן שוין דא א ישיבה — דערציילן זיי מיר — אין וועל־כער עס לערנען, קיין עז־הרע, צוואַנציק ישיבה־בחורים. עס קומען צו כסדר ישיבה־בחורים פון רוסלאַנד, געווען ישיבה־בחורים אין פוילן פון פאר דער מלחמה. זיי כאפן זיך צו צום לערנען ווי דורשטיקע צו א קוואל וואסער.

זיי דערציילן מיר, אז זיי, אין לאָדזש, האָבן געשאפן די גרעסטע און בעסט־ארגאניזירטע רעליגיעזע יידישע געמיינדע. עס איז שווער צו זיין א פרומער יד אין לאָדזש. עס איז נאָך שווערער אין ווארשע. א לאָדזשער פרומער יד, וואס טראָגט א באָרד, האלט זיך אויף אויפן „יידי־שען הויף", אויף זאכאדניע 66.

אין ווארשע איז דא א רב — דערציילן זיי מיר — מען רופט אים ר' זלמן האראוויץ. ער שטאמט פון פאטאק, גאליציע. ער איז געווען

א פּאַרטיזאַנער אין די וועלדער און געטראָגן אפילו דאָרט זיין באָרד — א לאַנגע, שיינע יידישע באָרד. אין וואַרשע האָט ער געמוזט עפּעס נאָכ־געבן דעם יצר־הרע און אראָפּגעמען די באָרד, ער זאָל קענען גיין אויף דער גאַס.

איך הער דערווייל די געשיכטע פון וואַרשעווער רב, וועלכער איז געווען מיט נאָך 400 יידן פּערצן חדשים פּאַרטיזאַנער אין די וועלדער ביי פּאַטאַק, גאָליציע. פון די 400 זענען געבליבן פערציק. ווינטער־צייט זענען זיי אָלע אומגעקומען. דער רב צוזאַמען מיט זיין זון און שוועס־טער זענען געבליבן לעבן.

— עס געפעלט מיר ניט דער נאָמען „רעליגיעזע געמיינשאַפט" — זאָגט מיר דער רב — זענען מיר, הייסט עס, א געמיינשאַפט אין א גע־מיינשאַפט, אז עדה אין אז עדה, ישראל און תורה און יידישקייט, און רבונו של עולם איז איינס, תמיד געווען איינס און וועט זיין איינס. מיר זענען ניט קיין „יידישע סינאַגאָגע", ווי ביי אייך אין אמעריקע. מיר זע־נען יידן. אוי דערבער גייט עס ביי אונז אָלץ צוזאַמען: א בית־מדרש מיט א כשרער קיך, א ישיבה מיט א קיבוץ, א חופה־וקידושין־הויז מיט קיבוצים פאר רעפּאַטריאַנטן, מצוות מיט צדקה — אָלץ צוזאַמען. וואָרים דאָס אָלץ איז יידישקייט, און דאָס אָלץ איז ישראל... מילא, איר ווייסט דאָך. איך דאַרף אייך ניט מסביר זיין...

— וואו מיר נעמען געלט? — זאָגט מיר איינער פון די גבאים — טאָקע דאָס איז וויכטיק איר זאָלט ווייסן. לאַדזשער יידן גיבן שוין איצט צדקה. מיר לעבן, הויפּטזעכלעך, פון דעם וואָס יידן דא זענען מנדב. אַביסל באַקומען מיר אויך פון אויסלאַנד, פון אמעריקע, פון דזשאָינט...

דאָס איז טאָקע מערקווירדיק. אין איצטיקן לאַדזש, געציילטע חדשים נאָכן חורבן, ארויסקומענדיק פון די „אויוונס", האָבן יידן אָנגעהויבן צו געבן צדקה אויף פרומער יידישקייט.

— קענט איר אין ניו יאָרק דעם גאון ר' אהרן קאָטלער? — פרעגט מיר א ייד.

— אודאי קען איך אים — ענטפער איך — איך האָב זיך מיט אים עטלעכע מאָל באַגעגנט אין ניו יאָרק ביי כלל־ארבעט, ביי יידישער רע־טונגס־ארבעט. איך בין אפילו איינמאָל געווען א גאָסט ביי אים אין הויז.

— א־וואַ...וואַ... — זאָגט מיט התפּעלות א פרומער ייד — אז איר וועט אים זען, זאָגט אים, אז ביי אונז זענען געווען אייניקע פון

זייגע תלמידים. זיי זענען אוועק פון דאנען קיין מינכען, צו גיין פון דארטן קיין ארץ ישראל.

פרעג איך ביים לאדזשער רב וועגן דער צוקונפט פון די יידן אין לאדזש:

— מיינט איר, רבי, אז יידן וועלן בלייבן אין לאדזש?

ענטפערט מיר דער רב אזוי:

— עס איז א גלות, א ביטערער גלות. יידן האבן קיינמאל ניט גע־וואלט בלייבן אין גלות און האבן שטענדיק געוואלט גיין קיין ארץ ישראל. מער ניט, עס איז געווען מן השמים. איצט איז ווידער אזוי. ס'רוב יידן ווילן גיין קיין ארץ ישראל, אבער בינו־לבינו זיצט מען אין לאדזש. יידן וועלן נאר קומען אהערצו, יידן גייען אהערצו...

— איר ווילט וויסן וואס א פרומער ייד טראכט? — פרעגט מיר און ענטפערט איינער פון די גבאים — אט זעט, מיר גייען דא מאכן א מקוה פאר א האלב מיליאן זלאטעם. מיר מאכן דאס ניט פאר גויים...

ר' יקותיאל אייגער, וואס איז שוין היינט א פארמעגלעכער ייד, איז באשעפטיקט אין דער טעקסטיל אינדוסטריע אונטער אן אנדער נאמען, אונטערן גויאישן נאמען אדאם קאשארסקי, האט אן אנדער מיינונג וועגן דער צוקונפט פון די יידן אין לאדזש.

— מיר דארפן דא האבן איין אינציקע זאך — זאגט ער מיר — מיר דארפן האבן וויזעס ארויסצופארן.

יידן דרויסן האבן ניט קיין צייט צו ווארטן, זיי קלאפן אין טיר פון צימער, וואו עס זיצן די גבאים. זיי האבן געהערט, אז אינווייניק זיצט „אן אמעריקאנער", האבן זיי אויך וואס צו זאגן, וואס צו דערציילן.

בין איר איצט צווישן פאלק. יעדער איינער האט א טענה, יעדער איינער איז באוולהט, יעדער איינער האט עפעס צו אמעריקע, יעדער איינער ווילט עפעס ווישן, יעדער איינער ווילט הילף, יעדער איינער האט צו דערציילן וועגן זיך. דא זענען ניט לאדזשער יידן. דא זענען יידן פון פארשיידענע שטעט.

אט לאמיר הערן איין יידן, א שעדלעצער ייד. ער הייסט רפאל קו־שילינסקי. אין נאוועמבער 1942 האט ער געקויפט ביי א גוי אין אסטרו־וועק, הינטער שעדלעץ, א גרוב, פראסט פשוט א גרוב אין פעלד. ער האט פאר דער גרוב באצאלט דעם גוי פיר טויזנט זלאטע א חודש. אין יענער צייט האט עס נעהיימן אין אמעריקאנער געלט — 800 דאלאר א חודש. ער האט „אויסגעארבעט" די גרוב טיף און ברייט, עס זאל נאר ניט צוקומען קיין וואסער. צוואנציק מאנאטן איז דער ייד געלעגן אין

גרוב מיט זיין משפחה. אין פרילינג 1944 האבן די פאליאקן — אזוי דערציילט ער — אנגעהויבן פארטיעס־וויין אומברענגען די יידן.

— די פאליאקן האבן גערעדט — דערציילט דער ייד — מען דארף אומברענגען די יידן, ווייל די רוסן גייען, און דעמאלט וועלן די יידן נקמה נעמען אן די פאליאקן...

אין דער געגנט פון אסטרואווע — האט ר' רפאל קושילינסקי דערציילט — האבן די פאליאקן אויסגע'הרג'עט 72 יידן. מען האט די יידן דערשאסן, דער'הרג'עט מיט העק, מיט ווידלעס.

— פארטיעס־וויין, צו צען מאן אין א פארטיע, זענען זיי געגאנגען, די רוצחים — דערציילט ער וויטער — איך בין גלאפן פון טויט צו־זאמען מיט מיין 12־יאריקן זון, מיט מיין ברודער, מיט מיין שוועגערין — משה קושילינסקי און פריידע קאנאפליע־קושילינסקי; אויך מיין שוועסטער נעכע קושילינסקי.

ער דערציילט פיל אינצלהייטן וועגן א געיעג איבער אים און זיין משפחה: זיך באהאלטן אין פעלדער, אין קארן, אין וואלד, געיאגט געווארן פון מערדער. זיין גאנצע משפחה איז אויסגעהרגעט געווארן. ער איז געבליבן מיט זיין צווילף־יאריקן זון.

— ביז מיין קינד איז דערהרגעט געווארן אין קארן — דערציילט ער — איך בין געווען פופציק מעטר פון מיין קינד, ווען זיי האבן אים דערשאסן. זיי האבן מיך אויך געוואלט דערהרגענען, כדי עס זאל ניט בלייבן קיין איינציקער עדות פון זייערע מעשים.

עס איז אים שוין ניט געבליבן צוליב וואס מער צו לעבן — זאגט ער — און דאך געלעבט. ער איז אוועק אין די וועלדער. ער האט דארט אויך לאנג ניט געקענט זיין, און ער איז אוועק אויפן וועג צוריק קיין שעדלעץ. אין שטאט האט ער מורא געהאט צו גיין — סאי פאר די דייטשן, סאי פאר די פאליאקן.

— האב איך זיך ארייגעלייגט אין א „באגנע" — דערציילט ער — אין א טיף־בלאטיקן פעלד. דא וועט קיינער צו מיר ניט קומען. א קליין פאסטוכל האט אויף מיר רחמנות געהאט, ווייל איך האב אים געמאכט „אויטאמאביל" פון האלץ, שפילעכלער. א פאסטוכל פון זעקס יאר איז ער געווען. ער האט מיר געבראכט קארטאפל און געהאלטן סוד, ווייל ער האט געוואלט האבן די „אויטאמאביל".

זעקס וואכן איז דער ייד געלעגן אין דער „באגנע". ווען די סאוועטישע ארמיי איז געקומען, איז ער געווען געשוואלן. „עס זענען געפאלן פון מיר שטיקער" — זאגט ער — „איך האב געמיינט, אז עס וועט זיין

א דין, אז מען וועט אויסגעפינען די מערדער און זיי וועלן באצאלן. עס הויבט זיך ניט אן און עס לאזט זיך ניט אוים."

דער שעדלעצער ייד דערציילט מיר זייער טרויעריקעם פון באקאנטע משפחות: די זאלצמאנס — מאיר זאלצמאן, מענדל זאלצמאן, ליבע מיט איר מאן בנימין און קינד, לאלא זאלצמאן; די דודקעוויטשעס, יאנקל, חיים און עליע; ישראל ווישניא, ליבל ווישניא, הערש און יאנקל ציגעלשטיין, דר. לעבלם זון וויטעק, דר. גלאזאוואסקים זון — קיינער, קיינער איז מער ניטא.

דאס איז אייגער פון יידישן קהל, דאס איז אייגער פון יידישן מנין. אזעלכע זענען זיי, די יידן, וואס דארפן צוריק בילדן די יידישע געמיינדע. עס ווערט פיינלעך־שווער, טרויעריק. אלץ ארום זעט איצט אוים אין מינע אויגן קלייַן קעגנאיבער די איבערלעבונגען פון אייַן יידן — רפאל קושילינסקי.

מיר זיצן ווידער ביים טיש פון לאדושער קהל און רעדן. איך באוונדער די יידן, וואס האבן כח, מוט צו לייגן נייע יסודות — יידן־גבורים.

— מיר וועלן אייך מיטגעבן א מתנה — זינגט זיך מיט מיר אייגער פון די גבאים, דער סעקרעטאר־קאסירער ר' בן ציון בורשטיין — נעמט זי מיט זיך און ברענגט זי קיין אמעריקע.

ער האט מיר געשענקט א שווארצן מארק־קוישל, וועלכער איז אבער געמאכט געווארן פון יריעות פון א ספר־תורה. אזעלכע קוישלער האבן פאליאקן פארקויפט אויף די גאסן — פינף זלאטעס, צען זלאטעס א שטיק. פון אויבן איז די פארמעט פארקלעפט מיט דיקן שווארצן פאפיר. איך האב די שווארצע פאפיר אויסגעריסן און געלייענט:

— ויראהו ד'... את הגלעד עד דן ואת כל נפתלי...

„גאט האט אים געוויזן דער גלעד ביז דן און גאנץ נפתלי"... — אלטע, אור־אלטע ווערטער פון הייליקן פארמעט, ווערטער, וועלכע זענען אויסגעהאקט געווארן פון גראניט פון מענטשלעכן גייסט, פון פארמעט איבער וועלכן עס שוועבט טרויס און נבואה; א פארמעט, וואס איז פארשווענדט געווארן אין די בלאטיקע „באגנעס" פון פוילן. גויים האבן פון אים געמאכט מארק־קוישלער און פארקויפט צו פינף זלאטעס א שטיק...

איך האב זיך געוענדט מיט די פרומע יידן פון לאדוש און מיטגענומען מיט זיך דאס שווארצע יריעות־קוישל.

נישט מיינט מיר האָט געבוירן
די הפקרדיקע גאָס —
ביי טאַטע-מאַמע אויך געווען א קינד.
כ'האָב ביידן אָנגעווארן
נישט מיינט, עס איז א שפּאָס
איך בין איצט געבליבן ווי אין פּעלר דער ווינט.

(געמאָ-ליד פון ל. ראָזענטאָל, געזונגען
מיט דער מוזיק פון ניגע גערשטיין)

אין צוויי שולן

צוויי שולן פאר יידישע קינדער זענען דא אין לאָדזש. איינע איז א יידישע און געהערט צום יידישן קאָמיטעט; די צווייטע איז א העברעאישע און געהערט צו דער ציוניסטישער באוועגונג. אין דער יידישער שול לערנען 250 קינדער; אין דער העברעאישער שול לערנען 150 קינדער.

עס האָט אין אָנהויב געהייסן, אז דער „יידישער קאָמיטעט", וועלכער איז צוזאַמענגעשטעלט פון אלע יידישע פּארטייען, האָט אויסגעארבעט א שול־פּראָגראַם מיט אלעמענס אינשטימיקייט, אָט די שול מיט אָט דער שול־פּראָגראַם וועט באשטעטיקט ווערן פון דער רעגירונג און זי וועט ווערן די שול־פּראָגראַם פאר אלע שולן פאר יידישע קינדער אין פּוילן.

די לערן־שפּראַך אין דער שול איז יידיש. די פּוילישע שפּראַך ווערט געלערנט פון ערשטן שול־יאר. די העברעאישע שפּראַך ווערט געלערנט מיט אלע קינדער, אז אויסנאַם, פון דריטן לערן־יאר אָן און ווייטער. אין דער שול ווערט געלערנט מיט די קינדער רעכענען, געאָגראַפיע, געשיכטע און נאַטור־קענטעניש. עס ווערט אין די עלטסטע קלאַסן אויך געלערנט די ענגלישע שפּראַך.

איך בין געווען אין דער שול א פאר שעה צייט. איך בין געווען אין די קלאַסן, געשמועסט מיט די קינדער, פּארבראַכט מיט די לערער. פון וואַנען קומען די קינדער אין דער שול? 60 פּראָצענט פון די קינדער זענען געקומען, אלס רעפּאַטריאַנטן, פון סאָוועט־רוסלאַנד; 30 פּראָצענט — פון די קאַנצענטראַציע־לאָגערן און פון די וועלדער; 10 פּראָצענט האָבן זיך געהאָט אויסבאהאלטן אויף דער ארישער זייט — געלעבט אין פּוילישע היימען. די קינדער באקומען אויך אין שול אביסל שפּייז — צווייי זעמל מיט א גלאָז קאַווע אדער קאָקאָ.

הייסט עס, אז די קינדער, וואס זענען געקומען פון סאוועט־רוסלאנד בילדן די גרעסטע מערהייט אין דער שול. וואלטן ניט געווען די יידישע קינדער פון סאוועט־רוסלאנד, וואלט איצט געווען זייער וויניק יידישע קינדער אין פוילן.

ניט אלע יידישע קינדער פון לאדזש לערנען אין דער יידישער און אין דער העברעאישער שול. עס זענען אויך דא יידישע קינדער אין פוילישע שולן. איך באקום אן אינפארמאציע, וואס איז זייער באלערנד — 57 קינדער, וואס לערנען איצט אין דער יידישער שול, האבן שוין גע־האט געלערנט אין דער פוילישער שול צוזאמען מיט פוילישע קינדער, ביי פוילישע לערער. זענען זיי אבער אוועק פון דארטן און אריבערגע־נאנגען אין דער יידישער שול, ווייל זיי האבן, אלס יידישע קינדער, זיך געפילט שלעכט אין דער פוילישער שול.

צוועלף לערער לערנען מיט 250 קינדער אין דער יידישער שול פון לאדזש. איך בין צווישן די קינדער — אין שול איז וואַרעם, לעבעדיק. קינדער זענען קינדער — שטיפן זיי, שפילן זיי זיך, טומלען זיי. ווערט שטיל אין קלאס, לערנען זיי. אין איין קלאס חשבונט מען, אין א צווייטען קלאס לייענט מען א מעשהלע, אין א דריטן קלאס פירן די קינדער א געשפרעך וועגן ווייטע לענדער. איך קום פון אמעריקע — שמועסן מיר וועגן אטלאנטישן ים, וועגן אמעריקאנער שטעט, וועגן אמעריקאנער פאלק, וועגן יידן אין אמעריקע. אין אן אנדער קלאס לערנט מען אויסנווייניק א העברעאיש ליד.

יעדעס קינד האט וואס צו דערציילן. יעדעס קינד איז סאי א קינד אן סאי א גרויסער ייד. יעדעס קינד האט הינטער זיך אן אין זיך זעקס מלחמה־יארן — וואנדערונגען, נויט, שרעקן, וועלדער, טויט...

איך האב פארצייכנט געשיכטעס, וואס קינדער האבן מיר דערציילט אין אלע שולן און קינדער־הוימען, וואס איך האב באזוכט. די קינדער און זייערע געשיכטעס זענען, גלויב איך, דאס צארטסטע, הייליקסטע און רירנדסטע, וואס דארף דערציילט ווערן מיט'ן גרעסטן יראת־הכבוד. איך זע איצט אין דער יידישער שול די 250 קינדער ווי אינס, ווי א מחנה, ווי עפעס נאנצעס. און דאס איז דער וואונדער. דא הויבט זיך ווידער אן דאס לעבן!

די לערער האבן צונויפגעזאמעלט אלע קינדער אין שול־זאל. איך פארגעס, אז זיי זענען נאר 250. וועז דו ביזט מיט זיי צוזאמען אין זאל, און דער זאל איז איבערפילט, און אלע קינדער זינגען צוזאמען, זעט עס

אוים פיל מער, פיל גרעסער, פיל וויכטיקער. עס איז א קינדער־פאלק, וואס וויל לעבן, וויל לאכן, וויל זינגען.

צום מחיהדיקסטן זענען געווען די קליינינקע, די עופהלער, קליינע ברעקלער, יידישע שרעטעלער זינגען מחיהדיקע, וויציקע, לאבעדיקע קינדער־לידער. א ליד ווען א יידישער פאווע און ווען יאשקען ביי וועמען אויפן נאז העננט א לונג־און־לעבער — רופט ארויס געלעכטער און פרייד ביי דער גאנצער קינדער־מחנה.

די גרעסערע קינדער, די עלטערע, האבן זייערע געדיכטן און לידער. זיי קענען די געטא־לידער. זיי זינגען וועגן צעריסענע ספרים אין די געטאס, וועמענס ווערטער עס זענען זיך צופלויגן ווי די טויבן. דעקלאמירט מען אין פוילן דאס ליד פון געטא־פאעט מרדכי געבירטיק, א ליד וואס איז אויסגעקנאטן מיט טראציקער און גאליקער סאטירע:

ס'איז גוט, ס'איז גוט, ס'איז גוט,
די אידעלעך שרייען: ס'איז גוט.
דער שונא איראפע האט
האלב שוין באזעצט
און האלט אין איין נעמען.
דער בויך אים שיער פלאצט.
און אידעלעך שרייען: ס'איז גוט.
און אידעלעך קוועלן: ס'איז גוט.
ס'איז וואויל און ס'איז פיין.
ס'קען מער ניט ארויין.

דאס ליד גייט־אן אזוי ווייטער און שפאט פון די נאצים א שפאט, וואס איז געשאפן געווארן אין די געטאס נאר אין יאר 1942, אין סאמע מיטן פון נאציסער גוואלט און וועלט־באהערשונג. דאס ליד וועלט באגלייט פון א רעפריין:

און אידעלעך שרייען: ס'איז גוט.
און אידעלעך קוועלן: ס'איז גוט.
ס'איז וואויל און ס'איז פיין.
זיין סוף וועט באלד זיין!

איך קוק און איך קוק אויף דער מחנה קינדער — די פנימער שטימען ניט מיט די זינגנדיקע שטימען. די אויגן גייען זיך פאנאנדער פון די פרייליכע געלעכטערס. די קליידונג פון די קינדער איז ארעם, די פנימער זענען דארע, בלייכע, טרויעריקע. זענען אבער, די יידישע קינדער, לעבעדיק־לוסטיק. זיי דעקלאמירן פאעמען — איך הער באקאנטע געדיכטן

פון מאני לייב, פון אברהם רייזען, פון י. ל. פרץ. זיי האבן נאך ניט קיין ביכער. מען מוז אלץ לערנען אויסנווייניק, פון פאפירלער.

האב איך געהערט א געטא־ליד וועגן א יידישן יינגל, וואס איז געווען א „הענדלער" אין געטא, א ליד וואס איז א געמיש פון טראציקייט און אומעט:

כ'חיים ישראליק
איך בין דאס קינד פון געטא
כ'חיים ישראליק
א חפקרדיקער יונג
כאטש פארבליבן גאלע געטא
דערלאנג איך אלץ נאך
א סוויסטשע און א זונג!

טראכט איך אזוי: וואר וויסט, אפשר זיצט ער איצט ישראליק דא אויף א באנק אין דער יידישער שול?

צוזאמען מיט לייב שעפטל, דעם פארזיצער פון דער לינע פון ארבע־טענדיקן ארץ ישראל, א געוועזענער לערער פון דער העברעאישער גימ־נאזיע אין ווילנע, האב איך באזוכט די העברעאישע שול אין לאדוש. דער אונטערשייד צווישן דער יידישער און העברעאישער שול באשטייט אין דעם, וואס דא איז די לערן־שפראך העברעאיש. לשון־קודש ווערט געלערנט מיט די קינדער פון ערשטן טאג ווי זיי טרעטן אריבער די שוועל פון דער שול. די ערציאונג אין דער העברעאישער שול איז מער „נאציא־נאל־ציוניסטיש". דא לערנט מען אין יערן קלאס „עברית צוויי שעה א טאג", מען לערנט חומש, נביאים, מען לערנט מער יידיש געשיכטע. אויף די וועגנט פון דער שול זע איך העברעאישע לאזונגען וועגן „לוחמי הגעטא", וועגן ארץ ישראל.

— מיר האבן דא היינט ארום 150 קינדער — דערציילן מיר די לערער — מיר האבן שוין אבער געהאט 260, נאר 110 זענען שוין אוועק קיין דייטשלאנד, צו די קעמפן, צו גיין קיין ארץ ישראל מיט אלע יידן...

דער צוזאמענשטעל פון די קינדער, זייער אפשטאם, זייער אויסזען איז דערזעלבער ווי אין דער יידישער שול. די לערער זענען כמעט אויך פון זעלבן שניט, פון זעלבן אויסזען — לערער אין סאלדאטסקע שטיוול, לערערינס אין טשעביטשע „וואלאקעס" אויף די פים, יונגע פנימער, געקו־מענע פון די וועלדער, פון די לאגערן און פון סאוועט־רוסלאנד. מער ניט, דא רעדן די לערער מיט די קינדער אויף העברעאיש.

איך הער און זע — קינדער פארשטייען, קינדער פרעגן און ענטפע־

רעז אויף העברעאיש. עס גענינעז זיך אפילו קינדער לומדים. וואו האבן זיי געלערנט? פון וואנען וויסן זיי אזן געדענקשן זיי? — גיי פרעג קשיות אויף יידישע קינדער!

אין דער יידישער שול האט מען דעקלאמירט אזן געזונגען פון יידישע פאעטן; אין דער העברעאישער שול האט מען געטאן דאסזעלבע מיט ווערק פון העברעאישע פאעטן. איך האב דארט געהערט לידער פון ז. שניאור, טשערניכאווסקי אזן ביאליק. אין איין קלאס האט מען חומש געלערנט, אין א צווייטן קלאס האט מען געלערנט די געאגראפיע פון ארץ ישראל.

רופט ארויס די לערערין א קליינגעוואקסענעם, שווארצן, יידישן יינגל מיט גרויסע, לאכנדיקע אויגן אזן זאגט אים:

— „אל הצפור..."

אזן באלד טוט דא א קלונג דאס אלטע ליד פון ח. נ. ביאליק אזן דאס אינגעלע שפילט אויס דאס ליד מיט דער ריכטיקער עברי:

כבר כלו הדמעות, כבר כלו הקצים —
ולא הקיץ הקץ על יגוני.
שלום רך שובך צפורי היקרה,
צחל, — נא קולך ורוני!

איך וויים נישט, צי ביאליקס פויגעלע האט טאקע א קלונג געטאן מיט איר קולכל אזן זיך צעזונגען. דאס האט אבער זיכער געטאן דאס שווארץ-קעפיקע יידישע קינד אין דער העברעישער שול.

זאגט מיר די לערערין:

— אט דאס יינגעלע איז א געווענזער מאראן... אט דער איז אויך א מאראן... אט דאס מיידעלע איז אויך א מאראן...

זיי היסן מאראנען, ווייל זיי האבן אין משך פון יארן געשפילט די ראלן פון גויאישע קינדער אזן איצט זיצן זיי אין שול אזן לערנען פון חומש ארויס:

— בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ...

„נאט האט באשאפן הימל אזן ערד" — אזוי האט מען געלערנט פאר דורות אזן דורות מיט יידישע קינדער אין די חדרים. די קינדער זינגען דאס אויס אפילו מיט דעם זעלבן חדר-ניגן.

קינדער אן עלטערן אזן קינדער מיט עלטערן, קינדער געווענענע פארטיזאנער אזן קינדער פון סאוועט-רוסלאנד האבן דא געפיירט חנוכה אזן חמשה-עשר בשבט, גרויטן זיך צו א פורים-שפיל אזן המנס תליה מיט זיינע צען בנים.

„ער האָט צונויפגעזאַמלט די כהנים אוו
לווים אוו ער האָט צו זיי געזאָגט: גייט
אַרויס צו די שטעט פון יהודה אוו
קלייבט אויף פון גאַנץ ישראל געלט אויף
צו פֿאַרריכטן דאָס הויז פון אייער גאָט
פון יאָר צו יאָר."

(דברי הימים)

די ירושה פֿאַר דורות

אין לאָדזש, אויף נאָרוטאָוויטש גאָס נומער 25, זיצט די „צענטראַלע יידישע היסטאָרישע קאָמיסיע". דאָס איז א נאָמען אוו אַדרעס, וואָס ווען נעווים פֿאַרבליבן אין דער יידישער געשיכטע. וואָס עס ווען זיין מיט דעם איצטיקן יידישן ישוב אין פוילן, ווען ער דאַרף בליבן איינגעפונ־דעווען, ווען ער וואָקסן, זיך אַנטוויקלען? — ניטא קיין מענטש, וואָס קען איצט ווען דעם רעדן מיט באַשטימטקייט. איך האָב געזען אוו געלערנט אין פוילן דעם ווילן אוו איבערגעבנקייט צו בויען אויף די חורבות נייע בנינים, צוריקשטעלען יידישע געמיינדעס, אינסטיטוציעס, אַן עקשנותדיקן ווילן ניט צו לאָזן אויסגעריסן ווערן מיט די וואָרצלען דעם דרייסיק דורותדיקן יידישן פאָלקס־דעמב אין פוילן. איך האָב געפילט, אַז עס איז א הייליקער חוב פון אַלע יידן אין די פרייע לענדער צו העלפן די עקשנותדיקע בויער פון א יידיש לעבן אין פוילן מיט וואָס עס איז נאָר מעגלעך. איך האָב אַבער דאַך זיך ניט געקענט באַפרייען פון אומרו, פון צוויפל, פון שרעק פאַר דעם מאָרגן פון די יידן אין פוילן. עס איז אַבער דאָ אַן אינסטיטוציע אין פוילן, וואָס שרייבט יעדע שעה יידישע געשיכטע. ווי געזאָגט, געפינט זי זיך אויף נאָרוטאָוויטש גאָס אין לאָדזש אוו זי הייסט: „צענטראַלע יידישע היסטאָרישע קאָ־מיסיע."

דר. פילים פרידמאַן, נחמן בלומענטאַל, רחל אויערבאַך, נח גרים, הערש וואַסער, לייב שעפטל, דר. נעלא ראסט, מיכל בארוויטש, יוסף וואַלף, דר. אדא עבער, י. פֿאָגעל, קושניר, שמערל קאטשערגינסקי, מענדל מאַן, מענדל טורעק אוו רישע וויסבאַך — דאָס זענען די נעמען פון פירער אוו מארטירער פון דער היסטאָרישער קאָמיסיע, וואָס איך האָב באָגע־גענט אין פֿאַרשיידענע שטעט אין פוילן. זיי זענען די הייגטיקע סופרים פון דער גרעסטער יידישער דראָמע פאַר אַלע צייטן — די דראָמע פון

די יידן בימי היטלער. דער ראש פון דעם עולם סופרים פון יידישער געשיכטע איז דר. פּילִיפּ פרידמאַן.

„צום אַנהויב האָט זיך געדוכט — דערציילט דר. פ. פרידמאַן — אונזער לעבן איז אויס און פארניכטעט. דער לעצטער בליענדיקער צווייג פון די „דרייסיק דורות יידן איז פּוילן" איז אפגעהאקט און אפגעטרי־קענט. קיין ניי יידיש לעבן וועט שוין מער אין פּוילן ניט אויפקומען. מעשה שפאניע... איז אבער דאָס לעבן שטארקער פון אלע טעאריעס און היסטארישע פארגלייכן. דער קלוגער יידישער ישוב אין פּוילן האָט זיך ארגאניזירט, געשאפן דעם צענטראל־קאמיטעט פון די פּוילישע יידן, און באלד נאכדעם — די ערשטע קולטור־אינסטיטוציע — די „חים־טארישע קאמיסיע".

עס איז צו באוואונדערן דעם כח און דעם אחריות־געפיל פון יענע „ערשטע יידן" אין לובלין, וואו עס איז פראקלאמירט געוואָרן דער ווידער־אויפבוי פון דער יידישער קהילה אין פּוילן, ביים שאפן שוין אין די ערשטע שעהן די „היסטארישע קאמיסיע". זיי האבן דאָס געטאָן אין דער זעלבער שעה, וועו זיי האבן געעפנט די ערשטע קיך אפצוקאכן „שיטערע זופקעס" פאר די ערשטע לעבן־געבליבענע יידן אין לובלין.

„אין שמאלן געסעלע אין לובלין, אויף ריביא 8 — דערציילט דר. פ. פרידמאַן — אין א האלב־חרובער הויז, איז געווען דער לאקאל פון קאמיטעט פון פּוילישע יידן. אין איין־איינציקן צימער האבן אלע גע־ארבעט. עס האָט געהודושעט פון אן עולם יידן, וואָס איז אלץ אנגעקו־מען אין לובלין. יעדערער איז געקומען מיט זיין פעקל צרות. אין זעלבן צימער, פארשטופט אין אווינקעלע, האָט געארבעט שטיל־ערהייט ביי א טישעלע די היסטארישע קאמיסיע, אויפגענומען עדות פון די געטאָם און לאגערן, פארצייכנט פאקטן, נעמען, ציפערן, געזאמלט מאטעריאלן."

דאָרט, אין א טומלדיקן צימער, פול מיט תחית־המתים־יידן, ביי א טישעלע, האבן דורך נסים לעבן־געבליבענע יידישע היסטאריקער אנגע־הויבן שרייבן די נייע היסטאריע. זיי זענען געווען דעמאלסט באהערשט פון איין הויפט־געפיל — דערציילט דער זעלבער דר. פ. פרידמאַן — און דאָס איז געווען: „נקמה פאר אונזערע קדושים, אויפזאמלען דעם גאנצן דאקומענטארישן באשולדיקונגס־מאטעריאל". דאָס איז געווען דאמאלסט, וועו לובלין איז שוין פריי געווען פון די נאצים, אבער די מלחמה איז נאך אנגענאנגען, ניט ווייט פון לובלין איז נאך געווען דער פראנט, מען האָט נאך געהערט דייטלעך אין לובלין די אפקלאנגען פון

די טאַנק־שלאַכטן ביי רעם ווייסל, און איבער דער שטאָט זענען נאָך געפלויגן די דייטשע עראָפלאַנען.

אַזוי איז געווען דער אַנהויב. פוילן איז שפּעטער פריי געווארן. די פּאַראייניקטע ארמייען האָבן פּארניכטעט היטלערס חיילות. דער צענטער פון יידישן לעבן אין פוילן האָט זיך אריבערגעטראָגן קיין לאָדזש. אָהינצו האָט זיך אויך אריבערגעטראָגן די היסטארישע קאָמיסיע. זי איז זיך פאָנאַנדערגעוואקסן. עס זענען געשאפן געווארן אירע אפּטיילונגען אין וואַרשע, קראקע, קאַטאָוויץ, ביאַליסטאק, לובלין און ברעסלוי. איר האָב שוין געפונען אין לאָדזש, אין דער צענטראַלער יידישער היסטארישער קאָמיסיע, אז ארבעטענדיקן שטאָב פון 30 מיטארבעטער. ווען איר האָב אָפּגעהאַלטן א קאָנפערענץ מיטן נאָנצן שטאָב, אונטער דער אָנפירונג פון פּ. פרידמאַן, א קאָנפערענץ וועגן זייער ארבעט, וועגן אונזער הילף, וועגן דער פּארבינדונג צווישן לאָדזש און ניו יאָרק, וועגן דער גרינדונג פון א וועלט־פּארלאָג אין ניו יאָרק, ארויסצוגעבן צו דער עפענטלעכקייט די שוין־אָנגעזאַמלטע אוצרות, האָב איך געפילט אז אומבאַשרייבלעכן דרך־ארץ פאר אָט די אויסטערלישע פוילישע יידן, וועלכע ארבעטן אין ניט־באַהייצטע צימערן, וועלכע האַלטן אָפּ קאָנפערענצן אין מאַנטלען אויף די פּלייצעס, וועלכע שאפן נאָציאָנאַלע וערטן הונגערנדיק, אָבער פרום־עקשנותדיק.

איך בין געווען אין דעם ארכיוו פון דער היסטארישער קאָמיסיע. דער ארכיוו פּארנעמט דריי געפּאקטע צימערן. פּאָליצעס, פּאָליצעס און פּאָליצעס, און אויף די פּאָליצעס, וואַנט ביי וואַנט, שורה נאָך שורה, שטייען דיקע „פּאַילעס" — טעקעס — מיט היסטאָרישע אקטן .

— וויפיל „פּאַילעס" שטייען דאָ אויף די פּאָליצעס

— זיבן טויזנט דיקע „פּאַילעס" מיט אקטן פון געסטאַפּא — איזפּארמירט מיר פּ. פרידמאַן — „פּאַילעס" פון קרימינאַל־פּאָליציי, ארדנונגספּאָליציי, ס. ס., קאָנצענטראַציע־לאָגערן, געטא־פּארוואָלטונגען, יודן־ראַטן, יידישע מילין, „דושאַינט", יידישע סאָציאָלע זעלבסט־הילף...

זיבן טויזנט פעק! — זיי זענען נאָר א טייל פון ארכיוו. דאָרט שטייען לאָנגע שורות פון דייטשע, פוילישע און אפילו לאָדזשער יידישע צייטונגען, ארויסגעגעבן דורך די נאַצישע משרתים פאר די יידן.

„מיר האָבן דאָ — דערציילט פּ. פרידמאַן — די „גאַזעטא זשידאָווסקאָ" אין פויליש, די „ליצמאַנשטאָטער נעטא־צייטונג" אין דייטש. מיר האָבן דאָ דייטשע פּלאַקאַטן, אפישן, פּארארדנונגען קעגן יידן, פּעסער, „אויסווייזן", יידישע געלט און יידישע פּאַסט־מארקן, מאַפּעס און פּלענער

פון די יידישע געטאָס, קאָנצענטראַציע־לאָגערן, גאַנצע פּעק בריוו פון די געטאָס פון די לאָגערן".

די פירער פון אַרכיוו גיבן מיר אַ וועדטפּוּלע מתנה. דאָס איז יידישע פּאָפּיר־געלט אוו יידישע פּאָסט־מאַרקעס, וואָס זענען אַרויסגעגעבן געוואָרן אין לאָדזשער געטאָ, אַ מגן־דוד, אַ יידישע מנורה, זענען די סימבאָלן אויפן „יידישן געלט", וואָס צירקולירט אין דער לאָדזשער געטאָ. זיי האָבן געחוזקט, די נאַצים, איבער די יידן — איידער זיי האָבן זיי פאַרברענט, האָבן זיי געשענקט די יידן אַ „יידישע מלוכה", מיט יידיש געלט אוו יידישע פּאָסט־מאַרקעס.

— זעט אונזער פּאָטאָגראַפיעס־אָפּטיילונג — ווייזט מען מיר אין דער צענטראַלער היסטאָרישער קאָמיסיע.

דריי טויזנט פּאָטאָגראַפיעס, וואָס גיבן אַ פּאַרשטעלונג פון אַלע פּעריאָדן אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע. די פּאָטאָגראַפיעס זענען געמאַכט געוואָרן דורך דייטשן פּאָטאָגראַפיע־ליבהאָבער, דורך פּוילישע פּאָטאָגראַפן, אַנדערע אויך דורך יידן, וועלכע האָבן אַיינגעשטעלט זייערע לעבנס. איצט זענען טויזנטער פּאָטאָגראַפיעס צונויפגעזאַמלט געוואָרן, צונויפגעקויפט געוואָרן, געפונען געוואָרן ביי פּוילישע פּאָטאָגראַפן, אין רעגירונגס־אַנשטאַלטן.

פון אַ צאָל אָריגינעלע פּאָטאָגראַפיעס בילדער האָט די צענטראַלע היסטאָרישע קאָמיסיע צוזאַמענגעשטעלט אַ בילדער־אַלבום וועגן „חורבן פון פּוילישן יידנטום" — דאָס איז די וועדטפּוּלסטע אוו וויכטיקסטע, וואָס איז פון דעם מין ביז איצט ערשינען. דער אַלבאָם שילדערט דורך בילדער דעם פּראָצעס פון אונטערגאַנג פון די פּוילישע יידן. 29 בילדער שילדערן די דייטשע רדיפות אויף יידן אין ערשטן פּעריאָד — „סטיכישע פּאָגראָמען", אונטערצינדונגען פון בתי־מדרשים, צוואַנגס־אַרבעט, דאָס שלאָגן אוו קאָטעווען די יידן, דייטשער ברוטאַליטעט אוו צינישער חוזק איבער יידן, ריסן בערד, שמייסן, שפּאָט־ספּעקטאַקלען מיט יידן, געלע לאַטעס, בילדער פון אַנטיסעמיטישער פּראָפּאַגאַנדע, פּאַרשידענע בלוט־דורשטיקע אָפּישן. 67 בילדער אילוסטרירן דעם יידישן ביטערן גורל אין דער צייט פון די געטאָס — געטאָס פון פּאַרשידענע שטעט, געטאָס צעזענעס, קינדער־נויט, שקלאַפן־אַרבעט, „באנקערס", רויב פון יידישן פּאַרמעגן, ברענענדיקע געטאָס, הונגער, קעלט, נאַקעטקייט, צער.

114 בילדער שילדערן די „אויסזידלונג" פון יידן — עקזעקוציעס, תליות, מאַסן־מאָרד. דאָס זיינען מעכטיקע, אויפּטרייסלענדיקע בילדער פון פינצטערסטע מאָמענטן אין דער יידישער געשיכטע.

22 בילדער „דערציילן" וועגן די ארבעטס־לאגערן אוו טויט־לאגערן. מיר זעען די בילדער פון די בערג פון יידישע קדושים, די בילדער פון סאביבאר אוו בעלזשיץ, טרעבלינקע אוו מאידאנעק, די זויף־פאבריק ביי דאנציג, וואו מען האט געגוצט יידן־מתים פאר חלב.

20 בילדער „דערציילן" וועגן יידישן ווידערשטאנד אין די געטאס אוו וועגן יידישע פארטיזאנער אין די וועלדער.

די בילדער שפיגלן אפ יידישן צער אוו יידישן אומגליק אין די שטעט: ווארשע, ביאליסטאק, לאדזש, קראקע, גראדנע, מעזריטש, מיעלעץ, סאסנאוויץ, דאמבראווע, לובלין, דעמביצע, לאמזשע, סאקאלאוו, וולאצ־לאווק, זשיכלין, קוטנע, טשענסטאכאוו, באכניע, מאדזשייעוו, זשעשאוו, קאטאוויץ, ראדזימין, זדונסקא־וואליע, אסוונטשים, טרעבלינקע, מאי־דאנעק אוו אנדערע שטעט אוו שטעטלעך. עס איז אן אלבאם פון בילדער צוזאמענגעשטעלט פאר דורות: „זאלן קינדס־קינדער וויסן אוו געדענקען".

איך שטיי ביי א שאפע, אין וועלכער עס געפינען זיך אריגינעלע זכרונות, טאג־ביכער, וואס זיינען געשריבן געווארן פון יידן, וועלכע לעבן שוין מער ניט, אוו אויך פון די, וואס זיינען לעבן־געבליבן ביז היינט. אנדערע טאג־ביכער זיינען מיט פארגעלטע בלעטער, וויל מען האט זיי ארויסגענומען פון באהעלטענישן אונטער דער ערד.

— וואס געפינט זיך אין דעם צימער אוו אויף די פאליצעס אוו אין די שופלאדן?

— דא געפינען זיך די קארטאטעקעס פון געטאס אוו פון לאגערן, קארטאטעקעס אוו ביאגראפיעס פון די אומגעקומענע יידישע שרייבער אוו קינסטלער, יידישע געלערנטע אוו געזעלשאפטלעכע פירער.

— אוו דא?

— דא איז די קארטאטעק פון די תלינים, פון די דייטשע פאר־ברעכער, וואס האבן זיך אויסגעצייכנט מיט מארדן די יידן

— אוו דא?

— דא איז דער פאלקלאר פון די געטאס אוו די לאגערן. פאלקס־ווערטלעך, פאלקס־מעשיות, משלים, ליטעראריש שאפונגען, לידער...

— אוו דא?

— דא איז דער מוזייאום, דא האבן מיר — ווי איר זעט — סקולפ־טורן, מאקעטן, פאנאראמעס, פלאסטישע שאפונגען אין מעטאל, האלץ, מארמאר, גיפס־שטיין.

דר. פ. פרידמאן דערציילט:

„מיר האבן דא די ווערק פון די קינסטלער, מאלערס און סקולפטארס, מאוריצי טרעמבאטש, י. שילים, חיים כהנא, יצחק ברוינער, בארטשינסקי, חיימאוויטש, קאוונער און אנדערע."

די מיטארבעטער, היסטאריקער און שריפטשטעלער פון דער היסטארישער קאמיסיע, האבן שוין פארטיק געמאכט צום דרוק א גרעסערע צאל ווערק. איך וועל דא אויסרעכענען א טייל פון זיי: „דער חורבן פון די לעמבערגער יידן", „דער קאמף און אומקום אין דער ביאליסטאקער געטא", „די יידישע ווידערשטאנד באוועגונג", „די יידישע פארטיזאנער", די קאנצענטראציע־לאגערן אשוויענטשים, טרעבלינקע, בעלזשעץ, שטוטהאף, כעלמנע, שעבניע, פלאשאוו און טשענסטאכאווער האסאג".

עס זיינען פארטיק צום דרוק טאג־ביכער, מעמוארן־ביכער, לידערביכער. „די זינגער פון זייער טרויער — דערציילט פ. פרידמאן אין א קורצן מעמאראנדום — געבירטיק, שלענגל, שאיעוויטש און אנדערע — זיינען אוועק מיט זייער פאלק צו דער אומבאקאנטער קבורה, זייערע ביינער און זייער אש האט צוזייט דער ווינט, אבער זייערע לידער זיינען געבליבן, זיי וועלן ארויסגיין אין הייליקן קדשי־קדשים פון אונדזער נאציאנאלער ליטעראטור, אויפזוכן און איבערגעבן אונדזער פאלק אט די שאפונגען, איז איינע פון די וויכטיקסטע אויפגאבן פון דער צענטראלער יידישע היסטארישער קאמיסיע."

„דער יידישער ארבעטער קאמיטעט איז גרייט אלץ צו טון אייך צו העלפן — האב איך ערקלערט אויף דער ספעציעלער קאנפערענץ, וואס איז גערופן געווארן צוליב דעם צווועק פון אלע מיטארבעטער אין דער היסטארישער קאמיסיע — ער איז אויך גרייט צו נעמען אויף זיך די איניציאטיוו אויסצובילדן אין אמעריקע א פארלאנג־געזעלשאפט ארויס צוגעבן אייערע וויכטיקסטע מאטעריאלן אין יידיש און אין ענגליש."

פארשטייט זיך אויך, אז דעם ערשטן „אדערויף", די ערשטע הילפסומען האט דער יידישער ארבעטער קאמיטעט אויסגעטיילט צו דער היסטארישער קאמיסיע פאר אירע ארבעטן.

— דער רינגעלבלומארכיוו איז פארשאטן מיט בערג רואינען, שטייגער, אייזנס, ציגל. מען מוז אים אויסגראבן. מיר האבן אבער ניט פאר דעם קיין מיטלען. אונדזער גרעסטער אוצר קען פארלארן גיין... — האבן מיר דערציילט די פירער פון דער היסטארישער קאמיסיע.

— וויפיל דארף קאסטן דאס אויסגראבן און ארויסבאקומען דעם אוצר? — האב איך געפרעגט.

— א מיליאן זלאטעם — האבן מיר געענטפערט די היסטאריקער און די אינזשיניערן.

— איך האב ביי זיך א פערטל מיליאן זלאטעם — האב איך ערקלערט — דאס איז נעלט פון די יידישע ארבעטער אין אמעריקע, געלט פון יידישן ארבעטער קאמיטעט; זאל דאס זיין די ערשטע האנט־געלט פאר דעם צוועק און שטעלט אייך אויסגראבן. איך האף, אז די ארבעטער פון אמעריקע וועלן אייך העלפן אויסגראבן די געטא־פערל פון דער באהעלטעניש.

„די צענטראלע יידישע היסטארישע קאמיסיע אין לאדזש, אויף נארוטאוויטש גאס 25" — דער אדרעס וועט אריינקומען אויף אייביק אין דער יידישער געשיכטע.

ביאליסטאק

אין גראָדנער געטאָ

אויסגעלייזט פון פיין און שרעק
מוז ווערן די וועלט.

(י. ל. פרץ.)

פיין אין ביאליסטאָק

„פּאָרט ניט קיין ביאליסטאָק, דער וועג אַהינצו איז געפערלעך, שטעלט ניט איין דאָס לעבן", — האָט מען מיר דורכאויס געראָטן.

„וועל איך פּאָרן קיין ביאליסטאָק מיט דער באַן אוו ניט מיט אַן אויטאָ", — האָב איך זיך געשפּאָרט.

„איר זאָלט זיך ניט דערוואָגן דאָס צו טאָן, עס פּאָרן אויף דער ביאליסטאָקער ליניע נאָר לאָסט־וואָגנען. איר וועט סיי באַרויבט ווערן אוו סיי פּאַרפּראָרן ווערן".

„וועל איך באַקומען פון אויסערן־מיניסטעריום אַ פּריוויליגיע צו פּאָרן מיטן „דינסט־וואָגאָן", וואָס באַגלייט דעם פּראָכט־צוג", — זוך איך אַן עצה.

„איר זאלט דאס ניט טאָן", — וואַרנט מען מיר, — „וויל די באַנדיטן וואַרפן זיך הויפּטזעכלעך אויף דעם „דינסט־וואָגאָן", זיי גיפינען דאָרטן די גישמאַקסטע קרבנות".

איך האָב זיך גיוווּנדט צום אַמעריקאַנער שאַרזש־ד'אַפּיר מר. קעיטה נאָך אַן עצה.

„זאָגט זיך אַפּ גלייכער פון א רייזע קיין ביאַליסטאָק, ניטא דאָרטן וואָס צו זען" — האָט ער מיר גיראַטן.

„איך קען זיך ניט אַפּזאָגן", — האָב איך זיך גיעקשנט, — „איך קען ניט פאָרן צוריק אַהיים, ניט באַזוכנדיק ביאַליסטאָק. איך מוז זען מיין היים־שטאָט. אין ביאַליסטאָק האָבן די נאַציס דערמאָרדעט מיינע דריי שוועסטער, זייערע קינדער און מענער. אויפן ביאַליסטאָקער בית־עולם איז דער קבר פון מיין מאַמען. אויב איך וועל ניט זיין אין ביאַליסטאָק, וועל איך דאָס זיך ניט קענען מוחל זיין".

„וואַרט צוויי טעג", — איז גיוווּען די עצה פון דעם שאַרזש־ד'אַפּיר, מר. קעיטה, — „עס דאָרפן קומען אונדזערע צוויי מאַשינען מיט אונדזערע מענטשן פון ביאַליסטאָקער גיגנט. עס דאַרף קומען פון דאָרטן דער קוירנעל פּאַשלעי, וועל איך אייך קענען גיבן די בעסטע עצה".

מיט צוויי טעג שפּעטער בין איך אַרויסגעפאָרן מיט א מאַשין קיין ביאַליסטאָק. צוליב זיכערקייט איז מיין אויטא באַצירט מיט אַן אַמעריקאַנער פּאַס און מיט די גרויסע בוכשטאָבן „אונרא".

איך פּאָר אַרוים זיבן אַזייגער אינדערפרי, אין גרויען באַגינען, כדי דורכצומאַכן די נאָנצע רייזע ביי דער ליכט פון טאָג און אַריינצוקומען אין ביאַליסטאָק אין מיטן טאָג. וויַן עס ווערט טונקל וואָגט ניט קיינער זיך צו באַווייזן אויף די שאַסייען, וואָס פירן קיין ביאַליסטאָק, חוץ די באַנדיטן־גרופּעס, די אַפּטיילונגען פון דער אַנטי־מלוכהשער „אַרמיא־קראַיאָוא", וועלכע האָלטן אין טעראָריזירן דאָס לאַנד. פון לאַמזשע איבער ביאַליסטאָק, איבער ביעלסק און גאינאָווקע, אַרום האָראָדאָק און גראָדנע ציט זיך די נעגנט פון די „גערדיכטע וועלדער", — די בעלאָוועשער וועלדער, די ביאַליסטאָקער וועלדער, די סופראַסלער וועלדער, זומפיקע פושטשעס, גערדיכטע קוסטעס, ריזיקע אור־אַלטע סאָסנעס, — דאָרטן האָבן זייערע נעסטן די גרופּעס פון דער „אַרמיא קראַיאָוא". זיי ווערן גישטיצט פון די נענגער פון דער איצטיקער רעגירונג, פון קאָשטשאַל, פון פּריצים, פון א טייל פון דער באַפעלקערונג און ווערן אויסגעהיט און אויסבאַהאַלטן מיט דער הילף פון פּויערים אין די דערפער. זיי

טעאריזירן, רויבן, מארדן, פארניכטן יידן, זיינען זיך נוקם אן רעגי־
רונגס־מענטשן, אן מיליטער־לייט, אן דער זיכערקייטס־פאליציי. די דאר־
פישע, די פריצישע און גלחיש־קאטוילישע באפעלקערונג איז דארטן
שטענדיק געווען רעאקציאנער־אנטיסעמיטיש, איצטער איז זי פעד־שווארץ,
נקמה־דורשטיק, פאגראמיסטיש. פארן מיר פארזיכטיק איבער די וועגן,
וואם פירן קיין ביאלאסטאק, פאזע וועלדער, אין סאמע מיטן פון א גרויי־
סער שניי־זוועלבע , און האבן מורא, אז אט־אט וועט זיך אונדזער
מאשין אפשטעלן. צוליב דער זוועלבע מוזן מיר זיך אביסל אפשטעלן,
וויל דער שאפער זעט ניט מער דעם וועג.

מיר פארן ; א פאר מאל זיינען מיר אפגעשטעלט געווארן דורך גע־
מישטע פוילישע־סאוועטישע פאטרולן, א סאלדאט אין פירעקינער פוי־
לישער היטל, און א סאלדאט מיט ברייטע שליפעם און א פוטערנער קוטש־
מע אויפן קאפ ; א פאר סאלדאטן ארום זיי — דאס איז די זיכערקייט־
וואך אויף די שאסייען. מיינע דאקומענטן זיינען אייזערנע, די פאן איז
אן אמעריקאנער, די סימבאלן זיינען פון דער „אונרא" — גייען מיר
דורך בשלום. דאך קוקן מיר אויפמערקזאם אויף אלע זייטן. אונדזער
שאפער, וואס זעט אוים ווי אן עכטער פוילישער גוי און איז באמת א
ווארשעווער ייד, דענקט, אז עס איז געזינטער צו מאכן א זיבעציק־אכציק
מייל א שעה.

„דו קענסט זיי ניט וויסן, די כאליערעם", — זאגט ער צו מיר, —
„צי זיי זיינען די אמתע וואך, צי פארשטעלטע, און די אמתע איז אויך
גוט פאר א קרענק".

דער שאפער איז א ייד פון דער ווארשעווער געטא. ער האט דורכ־
געמאכט אלץ, וואס א געטא־איד האט דורכגעמאכט, און איז דורך טויזנט
ניסים לעבן געבליבן ; ער ברומט פאר זיך, פאר מיר, פאר דער זוועג־
רוכע, וואס איז ארום אונדז, א מחיהדיקע געטא־לידּ. איך פארשרייב
די ווערטער.

משה, האלט זיך,
נישט פארליר זיך,
און געדענק — מען דארף ארויס,
משה, האלט אויס,
גליטש זיך נישט אויס,
געדענק — מען דארף ארויס.
משה, האלט זיך, האלט זיך, משה,
עס שלאגט שוין באלד,
עס איז נישט ווייט,
די שעה די גרויסע...

ער רעדט אויך, דער שאָפער, רעדט אויף יידיש אויף די טריפע גויאיש־אַנטיסעמיטישע וועגן, צווישן די וועלדער, אין סאָמע שניי־שטורם:

„אָז איך בין אַרויס פון אונטער דער ערד און געשטעלט אַ פּוס אויף דער אַרישער זייט אין וואַרשע, האָב איך געזען צוויי הונדערט טויזנט גויאישע טירן און יעדע טיר איז געווען פֿאַרהאָקט פֿאַר מיר".

מיר לויפן אויבערן וועג. עס איז דאָך ביי יעדן מענטשן אייגע פון די גרעסטע בענקשאָפטן, — די בענקשאָפט נאָך דער ערשטער היים; פֿאַר מיר איז דאָס די בענקשאָפט נאָך ביאַליסטאָק. איך קען דעם וועג, די סביבה, די שטעטלעך. אָט איז ווישקאָוו. אָמאָל איז דאָ געווען אַ שטאָט מיט יידן, מיט יידישע באַלמעלאָכעס און קלייניע סוחרים, נערער חסידים, בונדיסטן, ציוניסטן, קאָמוניסטן. היינט שטייען מיר אויפן ווישקאָווער מאַרק און זען ניט קיין איין ייד. די באַקאַנטע קלייניטעטלדיקע געבוינענע יידישע הייזער ערום דעם מאַרק און אין די געסלעך זענען באַזעצט פון פּאָליאַקן — די יידישע יורשים. אָט איז ראַדזין. דאָ האָט אָמאָל געוואוינט דער ראַדזינער רבי, און יידן זיינען געפֿאָרן אַהער אויף יום־טוב צום רבין. היינט איז דאָ לויטיק פון יידן, דער מאַרק איז אָבער פול מיט יידישע יורשים. איך שטופּ מיך אַריין צווישן די פּויערים און שטעטלישע גויים, וואָס קויפן און פֿאַרקויפן הינער, קעז, פּוטער. מיין שאָפער איז מיט מיר נישט צופֿרידן: „מען טאָר ניט בלייבן שטיין, פֿאָרן, פֿאָרן..." — רעדט ער צו מיר שטיל אויף פּויליש, און נעמט ניט אַראָפּ קיין אויג פון מיר. מיר פֿאָרן פֿאַרבי זעמבראָווע. אין וועלדל פון דעם שטעטל האָב איך יינגלוויי געהאָלטן מיין ערשטע סאָציאָליסטישע רעדע. איך דערזע אויפן מאַרק אַ זעלטנהייט — אַ יידן, וואָס טראָגט אַ קעלבל אויף דער פּלייצע. די אויגן פון דעם ייד זיינען אומעטיקע, ווי די גרויסע אויגן פון קעלבל. איך כאַפּ מיט אים כאָטש אַ פּאָר וואָרטער:

„זיינען דאָ פֿאַראַן אַביסל ישראלים?"

„עטלעכע" — ענטפֿערט ער מיר

„זיינען דאָ פֿאַראַן יידישע קינדער?" — פֿרעג איך

„דריי" — ענטפֿערט ער מיר זייער שטיל, — „טשי" — זאָגט ער אויף פּויליש און ווייזט מיר הריי פינגער.

„ווייסט איר ווו זיי הייסן?" — פֿרעג איך אים.

ענטפֿערט ער מיר, און איך פֿאַרשרייב:

„באשע מאזאוויטש, 1 יאר אלט; חיים סארנע, 7 יאר אלט; העלע זאלצמאן, 9 יאר אלט".

„מער ניט?"

„דאס אלץ".

און דער ייד גייט אראפ דאס געפל מיטן קעלבל אויף דער פלייצע. דאס אייגענע הארץ גייט נאך מיט אים.

מיר לויפן נענטער און נענטער צו ביאליסטאק. מיר זענען ביי שפעטאווקע. שפעטער זענען מיר געווארן, אז מיר האבן אפגעשפילט מיט גליק. פונקט אין דער זעלבער שעה איז די באן דא באפאלן געווארן פון א מחנה פון 70 „ארמיא קראיאווצעם", געקלידט מיליטעריש, מיט געווער אין די הענט, האבן זיי רעווידירט אלע וואגאנעס, ארויסגעשלעפט פוילישע מיליטער־לייט, אראפגעריסן זייערע שלייפעס, געפאטשט און באלידיקט. פיר ביאליסטאקער יידן האבן זיי ארויסגענומען פון איינעם פון די וואגאנעס און — דער קאנדוקטאר האט אויף זיי אנגעווויזן — זיי בארויבט, אויסגעטאן נאקעט און אי־בערהעלאזט אין וואלד. דאס איז פארגעקומען א האלבער קילאמעטער ווייט פון אונדזער אויטא. מיט אייגעם פון די „נאקעטע יידן" האב איך זיך באגעגנט נאך אין זעלבן אוונט.

מיר זיינען דערלאפן ביז ביאליסטאק. אזייגער צוועלף אין מיטן פון א קאלטן שנייאיקן מאנטיק, בין איך אריינגעפארן אין ביאליסטאק. מיר זיינען ארויפגעפארן אויפן סאמע מיטן „טאלטשאק", דארט וואו אמאל איז געשטאנען דער בארימטער ביאליסטאקער שטאט־זייגער מיט דעם ראנד קראמען. איך בין ארויס פון אויטא און געבליבן שטיין אי־בערראשט, צעטומלט, פארגאפט. ניטא קיין שטאט־זייגער, ניטא קיין קראמען, ניטא קיין געבוידעם. עס זעען זיך נאר חורבות און חורבות, וויסטעניש אין סאמע מיטן ביאליסטאק. איך שטיי אויפן געוועזענעם ביאליסטאקער מארק, פון וואנען עס האבן זיך אמאל געצויגן די גאסן. צו רעכטס — גומיענער גאס, ניקאלאיעווסקע גאס; צו לינקס — סו־ראזשער גאס, דער שול־חויף. און איצט שטיי איך אינמיטן דער לי־דיקייט און זע פאר מיר די בוימער פון ביאליסטאקער וואלד — מיטן האנט צו דערלאנגען, איך קוק לינקס און זע אנטקעגן מיר דעם ביא־ליסטאקער פאלאץ.

איך קום צו זיך פון איבערראשונג און לויף צו סוראזשער גאס. דא איז אמאל געווען די „גאס פון ארבעטער", די „בערזע" פון בונד. דא איז געווען די זעלבסטשוץ אין דער צייט פון די צארישע פאגראמען;

דא האט זיך געהאדעווט די ביאליסטאקער ארבעטער־באוועגונג, וועמענס מענטשן זיינען זיך נאכדעם צעגאנגען איבער דער גאנצער וועלט און טויזנטער פון זיי זיינען איצט דא אין אלע שטעט פון אמעריקע, אוו איצט — ניטא, לחלוטין מער ניטא קיין סוראשער גאס. איך בין אויף די פיאסקעס. איך שטיי אין מיטן דער פוסטער, חרובער פיאסקעס, און איך פיל, אז איך וועל מיר גאר באלד צולאכן פון אומגעלומפערטער איבערראשונג. געווען א שטאט און — ניטא. געווען א שטאט־זייגער מיט „ברעמלער", געווען קראמען מיט טויזנטער יידן, געווען יידישע פאבריקן מיט טויזנטער יידישע ווערקשעפ, שפוליארקעס, נופערקעס און ניטא. געווען סענדער־מירטשעס גאס, דינע ראניעס געסל, לעגיאנאווע גאס און — ניטא, גארניט. ס'איז אזא פוסטע לויפיקייט, אזוי ווי עס וואלט זיך געהאט אויפגעהויבן דער שטאט־זייגער, מיטגענומען מיט זיך אלע הייזער און קראמען, און צוועקגענאנגען ערגעץ ווייט אין דער אייביקייט.

לאמיר זיך ארויפכאפן אויף גומיענער גאס, די נאלעווקעס פון ביאליסטאק. פון דאנען איז דאך געגאנגען דער ביאליסטאקער טעקסטיל־מסחר איבער גאנץ רוסלאנד, האט אנגעשפארט אין רומעניע, אנגעקומען אויף די באלקאנען, דערגאנגען ביז כינע, אפריקע, מצרים, און איצט זע איך — ניטא. עס איז פאקטיש ניטא מער קיין גומיענער גאס. עס שטייען אייניקע האלבראוינירטע הייזער, אין וועלכע עס וואוינען גויים.

אט עפנט זיך א טיר פון א הויז אין גומיענער גאס. אט דא איז דאך אמאל געשטאנען דאס „שטיבעלע פון וואסער", דא האט דאך אמאל געוואוינט חיים גראווע, אביסל ווייטער איז דאך געשטאנען בולקאווסקיינס בית־מדרש. אט אין דעם געסל זיינען דאך אמאל געשטאנען צוויי בתי־מדרשים, אייגער קעגנאיבער דעם צווייטן — דער „נייער גרינער בית־מדרש" און דער „אלטער גרינער" — צי געדענקסטו, צי געדענקסטו די שבתים אין אט די צוויי געסלער, די יידן מיט די טליתים, די יוסטע באלעבאטים, די פאבריקאנטן און סוחרים, די באלמאנכעס די וועבערס, די בלעכערס, די טישלערס? — היינט איז קיין זכר פון דעם ניטא. עס איז עפעס אזוי מאדנע און אזוי חדושדיק. פון די פאר טירן פון די פאר הייזער אויף גומיענער גאס גייען ארויס פאליאקן — אפשר זיינען זיי די געווען זענע שבת־גויים, וואס פלענן איינהייצן די אויוונס, אדער אראפנעמען די לייכטער?...

איך בין אויף „נייוועלט". דא זענען געווען אמאל די

די מאנופאקטור־לאגערן, די גרויסע סוחרים; דאָ האָט געקאָכט מיט יידישער ענערגיע און איינפאל, איצט וואוינט דאָ ברייט דער חוזק אויף מיטן דער חרובער גאס — דערשאסן, פארברענט, צעקנאקט, עפר און אפר.

איך צוים אין זיך אלע געפילן און גיי צו דער „אלעיאווע גאס", צו אנגערם גאס, צו ראמוס געסל. דאָ דארף שטיין דאָס הויז פון מיינע עלטערן. א לעבן א גאנצן האָט זיך דער טאטע מיינער, עליו השלום, אנגעפראצעוועט אויף זיין הויז, שטענדיק אין חובות, געצאלט וואָ־כערניקעם און פראצענטניקעם, זיך געדראפעט אינצוהאלטן זיין הויז — זאל זיין אויף דער עלטער און פאר די קינדער, וואו דעם קאָפ אוועקצו־לייגן. דאָ זיינען אנגעלאפן אלע מיינע דריי שוועסטער, די יידישע לע־רערינס, מיט זייערע קינדער, וועו זיי האָבן געזוכט א רעטונג־ווינקל, וועו היטלער האָט זיך געלאזט אויף פוילן. אין דעם הויז האָט מען אויסגעחלומט די יידישע שול פון ביאליסטאק, אהערצו פלעג איך קומען פון אלע מיינע גאנגען איבער דער וועלט.

איך קום אהינצו, און זע נאר זע — עס איז אפילו ניטאָ קיין גאס, גארנישט, גארנישט, עס איז גארנישט ניטאָ קיינע הייזער, ניטאָ קיין פאר־קאָן, קיין טיר, קיין שוועל, עס איז דאָ פארען נאר דער שניי, א ווייסטער באדג און א קאלטער שניידיקער ווינט.

וואו ביזטו, שוועסטער מיינע, אסתר צביה, מיט דיינע צוויי גאוני־שע יינגלעך, מיט די גרויסע קעפ און שווארצע יידישע אויגן — די צוויי קליינע זין פון דער גרויסער, הארציקער יידישער לערערין, די נשמה פון דער יידישער גימנאזיע אין ביאליסטאק, די דערציערין פון א יידישן דור? — ביזט פון דאנען אוועק קיין טרעבלינקע מיט בוידע קינדער דיינע אין בוידע הענט?

מען איז דאָ מער ניט ווי א מענטש. שטיי איך און וויין ביי אָט דעם גארנישט און נישט, ביי דעם ווייסטן און פוסטן ווייסן שניי־באדג, וואס איז געבליבן פון מיין ליבער, טייערער משפחה.

יא, ווי האָט געזונגען מיין שאפער אין מיטן דער זאוועראוכע:

משה, האלט זיך,

ניט פארליר ייד. —

און מיר — מיר שבתריקע,
מיר יום-טובריקע, מיר נשמה יתירהריקע יידן

(י. ל. פרץ)

די ביאַליסטאָקער שבת־דיקע יידן

וויל מען זען די יידישע געמיינדע פון ביאַליס־טאָק, וויל מען מיט אייז מאַל זען „אַלע יידן", דאַרף מען גיין אויף פּיאַסקעס, אין הויז פון „יידישן קאָמיטעט", ניט וויט פון קראטשאָק'ס געסל, וואָס פירט צו דער אמאַליקער באַקאַנטער ביאַליסטאָקער כאַניאָקעס. ממש אין נעציילטע מינוטן איז דאָס הויז פול געווארן מיט יידן. מיר דערקענען זיך, אייניקע געדענק איך אפילו אַנצורופן ביי זיערע נעמען, פיל דערקענען מיך. עס איז אין אַנהייב א שטראָם פון הייסע, אַבער צופֿאַלנטערטע רייד, מען נעמט זיך ארום, מען קושט זיך.

— וואָס מאַכסטו, קאַצעפֿאַלסקי? ... א וואַ, וואַ, אברהמ'ל בערקא־וויטש, דו לעבסט? ... און אַט איז לייבל קאַלעשניק, אַט איז גרינשטיין. פּסח, וואָס מאַכסטו? — דאָס איז דערזעלבער פּסח בורשטיין, דער קאזין פון דעם נויארקער אַקטיאָר פּסח'קע בורשטיין! אַט איז דער מאַניסטער טורעק... דער גראַיעוועך האַמבורג... קום אהער, דאַרא, דאַרקע רובין, איך האָב דאָך א גרוס צו דיר פון דיין שוועסטער, די נויארקער אַקטריסע!

עס איז געווען לעבעדיק אין הילצערנעם הויז פון קהל. א קליינער קהל, א קליינע הויז — א דאַרף מיט פיר הונדערט יידן איז איצט ביא־ליסטאָק, אַבער דער דאַרף וויל לעבן. עס איז א קאַכיקער שטראָם אין הויז — א שטראָם פון זכרונות, פון איבערראַשונג, פרייד.

— ווער האָט זיך דאָס נעריכט, ווער האָט דאָס נעקענט גלויבן, אז מען וועט זיך נאָך זען! ... ברידערלעך, איך זאג אייך, אז עס קאָן נאָך אלץ זיין ... נעמט אריין א פלעשל בראַנפֿען, שטעלט א גלעזעלע, זאל זיין לחיים! ... לחיים, ברידער! ...

עס לויפֿן אריין אלץ נייע יידן אין קהל'ס הויז — דער גאנג, די קליידונג זיינען גאַרניט יענע פון די אמאַליקע ביאַליסטאָקער יידן. מען איז אנגעטאָן דאַרפיש, אין שטיוואַלעס, אין האַריקע קורטקעס, אין פאַר־פעלנע היטלעך, אין סאַלדאַטסקע שינעלען.

מען רעדט, מען דערציילט, מען שטייט אין א געזעמל, קאָפּ אויף קאָפּ, ניי־געקומענע שפּאַרן זיך צום טיש, מ'ניט „שלום־עליכם'", יעדער איינער וויל שוין, אַט די מינוט, עפּעס דערציילן, עס רעדט ארויס פון די

מענטשן אזוי ווי א דיבוק זייער נעכטן. אין געציילטע מינוטן בין איך שוין אריינגעוואָרפן געוואָרן אין א היימן יידישן קעסל, וואָס קאָכט זיך נאָך ביז איצט אין ביאָלאָסטאָק — ביאָלאָסטאָקער פּארטיזאַנען.

איך מערק, אז אָן א זייט שטייט די מערקווירדיקע פּרוי מושקאָט, וועלכע איז צוזאַמען מיט אונז געפאָרן זוכן אירע קרובים אין ביאָליסטאָק — א פּרוי, וועלכע האָט געשפּילט א מערקווירדיקע, בראָווע ראָלע אין דער וואַרשעווער געטא און אויף דער אַרישער זייט, אָבער א קוריער פון דער יידישער קאָמפּ־אָרגאַניזאַציע, זי שטייט און טרערן גיסן זיך פון אירע אויגן.

— וואָס איז מיט אייך, פּעלאַ? — פּרעג איך איר — וואָס ווייגט איר?

— איך וויין? . . . — פּרעגט זי זיך אליין — יאָ, איך וויין צוליב דער פּרייד פון די מענטשן, פון וועלכער מען זעט אַרוים נאָך שׂרפּער זייער עלנטקייט.

איך פּרעג וועגן שיקזאָל פון באָקאַנטע און כסדר באָקום איך איין און דעמזעלבן ענטפער: „ניטאָ". פּרעג איך וועגן זון פון מיין חבר בנימין טאָבאָטשינסקי — „ווייסט איר עפּעס וועגן שמואל'יק טאָבאָטשינסקי, טאָבאָטשינסקי'ס זון?"

רוקט זיך ארוים שמואל קאָלעשניק, דער ביאָליסטאָקער מוליער, וואָס האָט געקענט די גאַנצע שטאָט:

— ער איז אַוועק מיט די „שבת'דיקע".

די ערשטע פינף טויזנט יידן, וואָס די דייטשן האָבן אומגעבראַכט אין ערשטן שבת, וועו זיי האָבן פּארנומען די שטאָט, היסן „די שבת'־דיקע". די דייטשן האָבן זיי פּארטריבן הינטערן שטאָט קיין פּעטראשע און זיי דאָרט אָלע מיט איין מאָל דערשאָסן. איז שוין פּרבליבן אויף שטענדיק און אויף אייביק זייער נאָמען: „די שבת'דיקע יידן". דער יונגער שמואל'יק טאָבאָטשינסקי, דער עלוי'שער אינגעל שמואל'יק, איז אַוועק צוזאַמען מיט די פינף טויזנט „שבת'דיקע יידן", אָלם אַן אומשול־דיקער און הייליקער יידישער קרבן.

די צווייטע „אקציע" איז פּארגעקומען דעם 5־טן פעברואר, 1943. דאָמאָלט האָט מען אַוועקגעפירט די מערהייט פון די ביאָליסטאָקער יידן קיין טרעבלינקע. דעם 16־טן אויגוסט, 1943, האָבן די דייטשן געוואָלט אָנהייבן די דריטע „אקציע", אָבער אין זעלבן טאָג איז אויסגעבראָכן דער אויפשטאַנד אין ביאָליסטאָקער געטא, וואָס האָט פּאָנאַנדערגעטראָגן די בשורה פון דער גבורה אין ביאָליסטאָק איבער דער גאַנצער יידישער וועלט.

דוד אלעשניק, דער אלטער מוליער, וואס איז געווען מיין טאטע'ס א שכן אויף דער אלייען גאס, ווי! מיר ווייזן דעם „פלאץ פון די צוויי און זיבעציק". מיר גייען אים זען און ער דערציילט מיר:

— בשעת דעם אויפשטאנד האבן די דייטשן דערשאסן אויף דעם פלאץ צוויי און זיבעציק גבורים'לער אונזערע. ערשט שפעטער האבן מיר זיי איבערגעפירט אין 16 פורן אויפ'ן בית־עלמין.

דא רעדט מען דאס פשוט, פראסט: „אין זעכצן פורן האט מען געפירט צוויי און זיבעציק גבורים'לער" — אבער מיר אין מח שניידט אריין דער זאץ ווי מיט א מעסער. איך ווי! ווייסן די נעמען פון די צוויי און זיבעציק, אבער עס איז ניטא ווער עס זאל געדיינקן „אומבאקאנטע גבורים".

— שטיי נאר, שטיי נאר, ווארט א ווייליע — זאגט דער אלטער מוליער קאלעשניק — עס קען זיין, אויב איך האב ניט קיין טעות, איז דארט געווען שיינע, דיין שוועסטער שיינע, די לערערקע, קען זיין, אז דו האסט איר דארטן.

איך פיל אז אט־אט כאפ איך דעם פארלארענעם פאדים צו מיינע אומגעקומענע שוועסטער, שיינע, בייליע און אסתר־צביה, צו מיין אומגע־קומענער גרויסער פאמיליע, וואס קיינער פון זיי האט זיך ניט גערעטעוועט. „וואס איז דא וואס צו דערציילן וועגן דעם — זאגט דערזעלבער קאלעש־ניק — עס איז דאך איין מעשה וועגן אלע יידן צוגלייך. אומגעקומען און נאר".

איך ווי! זען וואס מער און מער פון די ביאליסטאקער וואונדער־יידן, אט די וואס זיינען דאך לעבן געבליבן. איך ווי! ווייסן אלץ געוויער און גרינטליכער ווי אזוי איז דאס געשען דער נס מיט זיי, ווי אזוי זיינען זיי דאך לעבן געבליבן.

— מיר זיינען אלע געווען אקטיארן — זאגט מיר פסח בורשטיין — און ווער עס איז געווען א שלעכטער אקטיאר, יענער איז אומגעקומען. מיר האבן געדארפט שפילן די ראלע פון גויים, יעדער איינער אן אנדער גוי, אן אנדער גויע. מיר האבן אפילו געשפילט ראלן פון גלחים, ראלן פון נאנעס, פון בארמהערציקע שוועסטער, פון פאסטוכער, פון שכורים, פון יענערס, פון בעטלערס, פון רייכע פריצים. צו דעם האט מען געמוזט האבן „א גוטן פנים", דאס מיינט א גוי־שען פנים.

טויזנט יידן, צען טויזנט יידן און פופציק טויזנט יידן האט יעדער איינער פון זיי געשפילט סאלא די ראל פאר א געפערלעכן פובליקום — פאר הונדערטער טויזנטער אנטיסעמיטן, כאפערס, פאליציאנטן, מילי־

ציאנטן, זשאנדארן, געסטאפאניקעם, ס.־ס.־ניקעם. מען האט ניט געטארט דורכפאלן. פאר א פאלשן טאן, פאר א ניט־געלונגענער גרימאסע האט מען באצאלט מיט'ן לעבן. דער פיל־מיליאניקער שונא האט דערקענט דעם יידן אזן אים אומגעבראכט.

— אזן אויסער דעם גוטן שפיל — זאגט פסח בורשטיין — האט מען האט געמוזט האבן מזל, א מלאך האט געמוזט נאך פירן אייך פאר דער האנט.

וואהרים אט נעמט דעם וואונדערליכן עפיזאד פון רעטונגס מאמענט פון פסח בורשטיין, וועלכער קען דינען אלם ביישפיל פאר טויזנטער אנדערע רעטונגס־צופאלן. ער דערציילט דאס מיסטערהאפט, ער דערציילט דאס מיט אלע אינצעלהייטן. איך האר אים מיט א פארכאפטן אטעם. די מענטשן וואס שטייען ארום אונז אין קהל'ס הויז הערן דאס אויך זייער אויפמערקזאם, ניט געקוקט וואס זיי וויסן דאס שוין אויף אויסווייניק, ווייל איך זע דאך ווי זיי פארריכטן, אויב פסח'קע מאכט א טעות אין זיין דערציילונג.

איך מוז עס איבערגעבן כאטש בקיצור, ווייל עס איז דאך אמת, וואהרט אין וואהרט, מעג עס קלינגען אזוי מאדנע, אזוי אויסטערליש:

געשיקטקייט, מזל, פערזענליכע גבורה, הונדערט צופאלן האבן אויסגעהאלפן פסח בורשטיין'ען ער זאל בלייבן לעבן נאכן ביאליסטאקער אויפשטאנד. דעמאלט איז ער פארטריבן געווארן קיין אשוויענטשים. ער איז א גוטער עלעקטראטעכניקער. די דייטשן האבן אים אויסגענוצט פאר ארבעט אזן דערביבער אים ניט פארברענט, כאטש זיי האבן אים עטליכע מאל שוין געפירט ביז צו דער סאמע טיר פון טויט־קאמער. ער האט דורכגעמאכט די פינצטערע קארצערס אזן די פיינונגען פון אש־ווענטשים. ער איז דורכגענאנגען די ענויים אין דער „הילצערנער ge־ביידע" פון אשוויענטשים, די אזוי־גערופענע „פאליטישע אפטיילונג", וואו מען פלעגט די קרבנות האקן מיט גראבע דראטן איבער די פיאטעס, גיסן וואסער אין נאז, קוועטשן די פינגער צווישן דער טיר, בינדן די הענט אזן אריינרוקן א שטעקן צווישן די הענט אזן די פיס אזוי, אז פון מענטשן פלעגט ווערן א בייגל, וועלכער פלעגט זיך קייקלען איבער'ן דיל אונטער די קלעפ פון די ס. ס.־לייט.

— די דרעסירטע הינט צווישן די נאקעטע יידן .. — דערציילט פסח בורשטיין — עכטע דייטשן זיינען זיי געווען די ריזיקע הינט, וועלכע פלענן זיך טאן א שטעל אויף צווי פיס אזן מיט די חיה'שע צורות

אריינקוקן אין די פנימ'ער פון די יידן און בייסן, שטום בייסן... איך הער נאָך אַציגד די שרעק־געשרייען פון די יידן, געבייסענע פון די הינט.

ער האָט דורכגעמאַכט דעם הונגער פון אַשוויענטשים. ער דערציילט מיר די פּינלעכסטע איינצלהייטן פון הונגער. אין גאַנצן וועזן מיינעם קומט אריין אַזא בילד:

— גיסט זיך אויס אויף דר'ערד אַביסל זופ ביים טראָגן דעם טאָפּ — דערציילט ער — וואַרף איך זיך מיט אַנדערע יידן און לעק מיט דער צונג דאָס עסן פון שמוציקן דיל . . .

זיין נאַענטער פרייַנט אין אַשוויענטשים איז געווען, ווי ער זאָגט, דער „ביאַלסטאָקער מיגדאַל" און — „זעט דעם משוגענעם סאַריזם פון די דייטשן. מען האָט אים געהאַלטן אין שפּיטאָל, דורכגעפירט איבער אים עטלעכע זייער קאָמפּליצירטע אָפּעראַציעס, ער איז געווענט געוואָרן, אָבער וועז ער איז ארויס פון שפּיטאָל, האָט מען אים געזומען אין קרעמאַטאָריע און פארברענט".

פּסח בורשטיין איז אַלץ געבליבן לעבן. ער האָט דערלעבט ביז די רוסן האָבן זיך דערנענטערט צו דער שטאָט. דעמאָלט האָבן די דייטשן געמאַכט א וויידע בהלה אין אַשוויענטשים — אַלע מוזן איז צען מינוט ארויס. מען האָט די יידן געטריבן, געיאָגט, געשלאָגן, געשאָסן. ער איז געווען צו שוואַך נאָך א קראַנקהייט, נאָך א בלוט־טראַנספוזיע, האָלב־נאַקעט, מיט הילצערנע שיך אויף די פיס. „קום, שטיי ניט — דערציילט ער — האָט צו מיר געשריען דר. ציטרין, וועסט דא אומקומען". אין אים איז אָבער אריין אַן אומבאַגרייפלעכע עקשנות — נייַן, ער וועט ניט גיין, ער וועט דאָ בלייבן, דאָ מוז ער זיך דאָטעוועז, דאָ מוז ער זיך אויסבאַהאַלטן.

דער ווילן צו בלייבן לעבן איז אריין אין אים — זאָגט ער — ווי א ניט־גוטער. „איך האָב באַקומען כח, ענערגיע, און מיט אַלע פיברען האָב איר געזוכט אַן אָרט, וואו זיך אויסצובאַהאַלטן".

עס ווערן אין אַשוויענטשים אַלץ ווייניקער מענטשן. מען מוז שנעל אויסמיידן א דייטש, א „קאַפּאָ", א וועכטער. „עס איז עפעס דא אַזא מאַגנעט — זאָגט ער — וואָס קומט ארויס פון די אויגן פון דעם געיאָגטן צו די אויגן פון זיין יאָגער, און אזוי אויך פּאַרקערט. די צוויי בליקן באַגעגענען זיך, פּאַרטשעפּן זיך און דאָמאָלט איז אַלץ פאַרשפּילט". ער האָט אין דער רגע דערזען די „קלאָזעטן", וואו מען פלעגט מעגן קומען איינמאָל א טאָג צו אויספירן די מענטשלעכע באַדערפענישן.

— איך בין אהינצו אריינגעלאפן, קיינער האט מיך ניט געזען — דערצייל ער — און זיך שנעל אראפגעלאזט דורך די עפענונגען אונטן, טיף ארונטער די ברעטער, און געבליבן שטיין אויף א רער וואס איז דארט געווען. איך האב געהערט, אז אין דרויסן ווערט דער טומעל אלץ קלענער, ער ווערט שטיל־ער און שטיל־ער, ביז ס'איז אינגאנצן שטיל געוואָרן.

דרײַ מעת־לעת איז ער דארט געווען. ארויסגיין קען ער ניט, וויל עס איז זייער טיף און ער איז זייער אפגעשוואכט. ארויפדראפן זיך קען ער ניט. אין קאפ שווינדלט, ער איז ווי א שיכור. ער ווייל ניט אומקומען אליין אין דער פינסטער, אין שמוץ. ער ווייל לעבן, ער מוז לעבן! — צו וואס לעבן? — אז די פרוי איז שוין פארברענט אין לובלין, אז זיין זון איז פארברענט געוואָרן אין אשוויענטשים פאר זיינע אויגן — צו וואס נאר לעבן? ... אבער אויף דער פראגע קען ער זיך אליין ניט געבן קיין ענטפער, ווייל עס שלאגט אין בלוט א שטומער, אומגעזעענער מזל: „לעבן" . . . „לעבן"!

— גראדע אין די פרימארגענס — דערציילט ער — ווען איך פלעג זען אין אשוויענטשים, אז אויף די עלעקטרישע דראטן הענגען טויטע אידן, וואס האבן אויף אזא אופן פארענדיגט אליין זייער לעבן, האב איך באקומען א שטארקן צו־להכעים דראנג צום לעבן.

אויפן סוף פון דריטן טאג, זייענדיק אין גרוב, האט ער דערהערט טריט. ער דערזעט פלוצים א ליכט־שטראם אזוי ווי פון א רעפלעקטאר. ער האלט איין דעם אטעם — נאר ניט אריינפאלן איצט. אין מיטן הערט ער א רוסישן ריידן: „ניעט זדיעס ניקאוואָ"? — איז דא קיינער ניטא? ער ווייל עפעס זאגן, א געשריי טאן. ער פארשטייט אביסל אומקלאר וואס עס קומט דארט אויבן פאר, אבער ער האט ניט קיין כח צו דעם. ער איז שטום. ער שעפטשעט: „יא... יא... איך . . .איך . . ." אבער אזוי שטיל, אז מען הערט אים געווים ניט. ער פרואווט מיט אלע כחות פאטשן מיט די הענט. זעט אויס אז זיי האבן דארט אויבן עפעס דערהערט. ער ווארט א וויילע, אבער באלד דערהערט זיך ווידער אויף רוסיש: „טשארט יעוואָ זנאיעט — דער טייוול ווייסט אים — ניעט ניקאוואָ — קיינער איז ניטא".

ער פרואווט קלאפן מיט די הענט שטארקער. ער איז דאך יא פארן דא אונטן, פסח בורשטיין. ער פאטשט מיט די הענט נאך שטארקער, ער רייסט זיך ארויס פון אים א ברום. ער דערזעט ליכט־פאסן פאלן ארום אים. ער הערט א שטימע: „וואסטאוואי, ניע באיסיא, זדיעס רוסקיע" — שטיי אויף, האב ניט מורא, רוסן זיינען דא". ער קען זיך ניט רירן,

ער חלשט אוועק. די רוסן רייסן די פאדלאגע, מ'שלעפט אים ארוים, מען גיסט אויף אים וואסער, מען רייבט אים, מען וואשט אים, שפעטער האט מען אים קינסטליד דערנערט, און אין א צווייי וואכן ארום האט ער שוין נעקענט ארומגיין.

— וואס טוט איר איצט?

— איך בין א מיטגליד פון פרעזידיום פון דער ביאליסטאקער קהלה. איך בין דער פארוואלטער פון דער אפטיילונג פאר סאציאלער הילף און — דער פארזיצער פון דער היגער ארגאניזאציע פון „בונד".

— וויפיל מיטגלידער פארמאגט איר?

— דריי און צוואנציק . . .

לאמיר שוין דערציילן, אז דעם צווייטן אוונט בין איך געווען דער גאסט ביי דעם חתונה־טיש פון פסח בורשטיין. ער האט חתונה געהאט מיט א יונגער פרוי מיט א מחיה'דיקן פנים, מיט גרויסע, שווארצע, אומעטיקע אויגן, וועמעס ערשטער מאן איז פארברענט געווארן און זי איז געווען א פארטיזאנערין איז סופראסלער וואלד. זי איז אן אקטיווער מיטגליד פון „השומר הצעיר".

פיר הונדערט יידן זיינען דא אין ביאליסטאק. איך באקום די רשימה פון אלע נעמען און אדרעסן, די פאכן מיט וועלכע זיי באשעפטיקן זיך צו מאכן א לעבן — אויף נאנץ גומענער גאס וואוינען, למשל, דרייצן יידן: דער שניידער נחמן באביקער, משה דובינסקי, שלום גאלדמאן, לייב קראנענבערג, בנימין קיווייקא, אברהם אסוויעצקי, יאנקל אסטרינסקי, יודל פיטליק, גדאליע ריבאק, אברהם סאנדלער, שרה סוראנסקא, סאניע סוראסקא און יצחק וויינער". איך וואר נענוי נעווארן, וויפל יידן עס וואוינען אויף מאזור'ס גאס, אויף קיעווסקי נעסל, איז די יוראווצער גאס, אויף סאסנאווע גאס, אויף נימיענער גאס, איז די וויינקלען פון פיאסקעס, פון כאנאיקעס. איך וואר נעווארן וועגן די קהל'שע אינסטיטוציעס וואס זיינען אויפנעבויט נעווארן. איך באקום די נעמען פון 66 יידישע קינדער אין עלטער ביז פופצן יאר וואס לעבן איז ביאלאסטאק, וועגן די יידן פון ביאלאסטאקער אומגעגנט — פון בעלסק, פון סטראוו־מאזוויעצק, פון ווישקי־מאזוויעצק, פון סוואוולק.

עס איז נאך דא איז ביאליסטאק א סך צו טאן. איך וועל נאך האבן א זיצונג מיט'ן יידישן קאמיטעט. איז אוונט וועט זיין א פארזאמלונג פון אלע יידן. איך דארף נאך זען די קריניקער, וואס זיינען איז ביאליסטאק, וויל איז קרינק זיינען מער קיין יידן ניטא. איך דארף נאך זען די זאבלודאווער, וואס זיינען איז ביאליסטאק. איך מוז נאך ווייטער זוכן

די שפּורן פון מיינע שוועסטער אוּן זייערע קינדער. אין שטוב פון קהל איז נאָך אַלץ טומלדיק. די טירן האַלטן זיך אין איין עפענען אוּן עס קומען יידן איינע נאָך די אַנדערע. עס איז אַ פּוּלע שטוב מיט יידן, וואָס שטייען מיט אָפענע מויל אוּן אויערן אוּן וויל הערן עפּעס פון „יענער וועלט" — פון די יידן פון „יענער וועלט", וואָס זיינען ניט געווען אין טרעבלינקע אוּן אָשוויענטשים, וואָס קענען ניט פּאַרשטיין, וואָס קענען גאָרנישט האָבן די מינדסטע אַנונג אַט פון דעם יידישן געזעמל, אַט פון דעם וואונדערליכן רעשט, וואָס איינער טוליעט זיך צום צווייטן צוליב אומרואיקייט, מורא, ערווארטונג אוּן האָפנונג. לאָמיר זיין צוזאַמען. לאָמיר זיך מחיה זיין מיט דעם וואָס מיליאָנען יידן זיינען נאָך דאָ אין אַמעריקע, אוּן דאָ שטייט זייערע אַ שליח — טאָקע אַן אייגענער, אַן אונזעריקער.

— ברודערקע, — זאָגט צו מיר סקאַרבניק, דער זון פון געוועזענעם קאָסיר פון יידישן טעאַטער — דו זעסט דאָך, וואָס מיט אונזערע ביאַליסטאָקער איז געווארן. יענע זיינען געווען „שבת'דיקע", די אַנדערע זיינען „פּעטראַשעדיקע", די דריטע זיינען „פּאַרטיזאַנישע", מיר אַלע זיינען דאָ אַ פּאָר הונדערט „לאָטעריע יידן". מיר האָבן געווואונען די לאָטעריע פון „חי וקים" — אַט האָסטו דיין גאַנצע ביאַליסטאָק — אַ פּאָר הונדערט יידן וואָס וויל נאָך לעבן אויף צוהכעים . . .

אַ מיטןווינטער־טאָג אין געטאָ

וואָס פאַר אַ געוויין איז אין מיין בלוט?

(תהלים)

פון אַלע וועלט-וועגן בין איך געקומען אין ביאַליסטאָק

בַּאַלד דאַרף איך גיין צו אַ ספּעציעלער, שנעל־צונויפגערופענער זיצונג פון ביאַליסטאָקער „יידישן קאָמיטעט". ביז־וואַר־וואָס, ווי אַ מין איינלייטונג צו דער זיצונג, כאָפּן אריין יידן מיר צו דערציילן וועגן דעם וואָס נעכטן איז געווען. טרעבלינקע לינט נאָענט צו ביאַליסטאָק. איך בין דאָך מיט אַ טאָג פֿריער געווען אין דער סביבה פון טרעבלינקע, וואו מער ווי פּעלדער און אַ וואַלד זיינען ניט געבליבן. עס זיינען גענוג נאָר אַ פּאָר ווערטער און דער פּיין פון טרעבלינקע קומט אונז אַנטקעגן ערב דער זיצונג מיט'ן ביאַליסטאָקער „יידישן קאָמיטעט".

— אין טרעבלינקע האָבן מיר געזען, — דערציילט אַ מיטגליד פון קאָמיטעט, — אַז קינדער שטאַרבן ניט אזוי שנעל ווי דערוואַקסענע פון

א שאם. מען זאגט, אז דאס איז דערפאר ווייל דאס בלוט לויפט אום אין זיערע קערפערס שנעלער. מען פלענט זיי אריינווארפן אין דער פייער־גרוב נאך לעבעדיקע.

— פרויען ברענען בעסער ווי מענער — דערציילט אן אנדערער — מען פלעגט זיי נוצן צו פאנאנדערברענען די מתים, אזוי ווי קין צוויישן האלץ, זיי זאלן האבן מער פעטם אונטער זייער הויט.

דערציילט נאר איינער וועגן טרעבלינקע:

— מען ווייסט, אז די דייטשן האבן ארויסגעפירט 25 וואגאנען האר פון די יידישע קעפ פאר מאטראצן . . . די זייף פון די יידן האט מען געמאכט אין דער פאבריק פון פראפעסאר שפאנגער אין ווושעשטש.

— פאר דער מלחמה, — דערציילט מען ווייטער, — איז געווען אין ווארשע א בארימטער קאפעלמייסטער, ארטור גאלד. זיין ארקעסטער איז געווען בארימט איבער גאנץ פוילן. אין טרעבלינקע האט ער אויך אנגע־פירט מיט אן ארקעסטער. עס איז געווען א מוזיק־פלאץ, אויף וועלכן ער פלעגט שפילן. די ארבעטער־יידן פלעגן מוזן זינגען דעם ספעציעלן טרעבלינקער הימן, וועלכער האט זיך געענדיקט מיט אזעלכע ווערטער: „ווירוואלעז ווייטער, ווייטער לייסטן, ביז אונזער קליינער גליק איינמאל ווינקט".

אין איין קורצע ווייל, בלויז דורך א פאר־מינוטן קורצן געשפרעך פון יידן, איז די לופט אנגעפילט געווארן מיט'ן פייער פון יידישן אומגליק. עס קומט נאר א וואגט פון סך־הכל, וואס איינער פון די יידן מאכט:

— מיר ווילן אוועק פון פוילן, מיר ווילן דא ניט בלייבן, מיר ווילן ניט היסן די „כיליארוש'עס".

— וואס מיינט דאס? — פרעגן איך.

— איר ווייסט שוין מסתמא, אז כיליארי מינץ, דער קאמוניסט, איז דער הויפט־מיניסטער אין וואדשע און די גויים רופן איצט די יידן די „כיליארושעס". זיי האבן אונז פיינט, און מיר זיי אויך.

עס זיינען דא פאראן צוויי מינים יידן; עס זיינען אויך דא געקומענע פון סאוועט־רוסלאנד. יעדער ייד און ניט־ייד, וואס קומט איצט פון רוסלאנד, איז אנגעפילט מיט ענטוישונג, פארביטערונג, פארצווייפלונג, ווייל לויפן וואס־ווייטער. קיינער פון די פליכטלינגע ווייל דארט ניט בלייבן, ניט געקוקט וואס יעדער איינער ווייסט שוין, אז ער האט ניט וואס צו זוכן אין פוילן.

שטייט א געקומענער פון רוסלאנד און דערציילט נייע גלייכווערטלעך פון דארטן :

— אין רוסלאנד זאגט מען מער ניט שר המשקה, נאר שר־המסכים, מען מוז צו אלצדינג מסכים זיין.

שמייכלען מיר.

— און מיר זיינען דארט אלע קאפ־מענטשן, ווייל מיר שאקלען־צו צו אלץ מיט'ן קאפ.

אזוי מישט זיך דאס, ווי שטענדיק, ביי יידן, צער מיט גאלגאן־הומאר.

האט ניט דערהערט א ייד, אז מיר זיינען שוין אריבער צו „פריילידיקייט" און ער ברייננט מיר א גרוס פון מיינעם אן אלטן באקאנטן, א איד א למדן, פון ביאליסטאק, אברהם לייזער שטשופאק, וואס האט געוואוינט מיט מיין טאטן אין שכנות :

— מיר זיינען געווען צוזאמען באהאלטן. זיבן־און־צוואנציק טעג פארשפארט און געהונגערט. לייזער האט ניט אויסגעהאלטן, ער איז משוגע געוואָרן. ער איז ארויס מיט גוואלד פון אונזער באהעלטעניש, ארויסשפרינגענדיק מיט א פנים פון צוויי טויזנט יאר גלות, און ער האט געזאגט : „איך בין הונגעריק... איך בין יודע..." — און מער שוין ניט געקומען צורים.

דאס איז נאנץ נענוג פאר א צוגרייטונג צו א יידישער זיצונג.

לאמיר דא פארשרייבן די נעמען פון די מיטגלידער פון אידישן קאמיטעט : דר. דאטינער, קאצענעלסקי, פסח בורשטיין, קאלעשניק, רינשטיין, האמבורג, וואס שטאמט פון גראיעווע ; קושניער, וואס קומט פון טרעסטינע ; לייב איינשטיין, אברהם בערקאוויטש. דאס זיינען ציוניסטן, בונדיסטן, קאמוניסטן, סתם־יידן. חוץ די מיטגלידער פון קאמיטעט זיינען געסט אויף דער זיצונג א צענדליק אנדערע יידן.

דער פארזיצער, דער סעקרעטאר, אויך אנדערע מיטגלידער דערציילן וועגן דעם, וואס דער „יידישער קאמיטעט" האט דערווייל אויפגעבויט אין ביאליסטאק — א יידישע שול פאר 23 קינדער, א פאלקס־קיך, אין וועלכער עס באקומען עסן 100 איידן א טאג, אן אמבולאנס־שפיטאל, א לייען־זאל און א ביבליאטעק מיט 500 ביכער, א טעאטער, וואס שפילט איינמאל א חודש, א קלייגעם בית־מדרש, וואו מען דאוונט יעדן טאג, און ער וועלט פארוואלטעט פון דער „יידישער רעליגיעזער געמיינשאפט".

— אין משך פון זיבן מאנאטן זיינען געפאלן 58 יידישע קרבנות אין אונזער נענגט, — דערציילט דער סעקרעטאר. — אין טעקסטיל איז

מער ניטא קיין אויסזיכט פאר יידן, מען לאזט אונז ניט אריין און מיר ווילן אויך ניט גיין אהינצו... אין די וועלדער ארום ביאליסטאק קומען פאר רעגולערע שלאכטן צווישן דעם רעגירונגס־מיליטער און די גרופן פון „ארמיא קראיווא...“ פון וואס לעבן יידן? אביסל בעל־מלאכות, אביסל הענדלער, א פאר טרעגערס... עס קומען איצט יידן פון רוסלאנד, מען דארף האבן פאר זיי היימען, קליידונג. אויב זיי וועלן נאר וועלן בלייבן, וועט מען זיך מיט פרנסה אן עצה געבן...

— דער יידישער קאמיטעט, — באריכטעט מען, — העלפט אויך ארוים צוביסלאך 180 פוילישע פאמיליעס, וועלכע האבן אויסבאהאלטן און געהאלפן אידן...

— אט די פוילישע פאמיליעס, — דערציילט אן אנדער מיטגליד, — זיינען טערריזירט געווארן פון אנדערע פאליאקן און פוילישע געהיימע ארגאניזאציעס פאר העלפן יידן אין צייט פון דער מלחמה. מען האט שוין פאר דעם אפילו געשאסן איין פאליאק, א פרוי האט מען אויסגעשניטן די צונג... אט די אלע פאמיליעס וועלן געשטיצט פון דעם יידישן קאמיטעט.

וואס זיינען איצט די נויטן אין ביאליסטאק? מען דארף הילף פאר דער קינדער־שול, מען דארף הילף פאר די קראנקע, מען דארף ברייננען אין ארדנונג דעם פארשוועכטן בית־עולם, מען דארף האבן א ליי־קאסע פאר קליינע הענדלער און בעל־מלאכות, מען דארף רייכער מאכן די ביבליאטעק, מען דארף צוגרייטן וואוינונגען פאר רעפאטריאנטן פון סאוועט־רוסלאנד, מען דארף האבן קליידער... — אט האבן מיר די גאנצע פראגראם פאר דער הילפס־ארבעט אין ביאלסטאק.

איך טייל אויס אין נאמען פון דעם יידישן ארבעטער קאמיטעט אביסל הילף אויף פארשיידענע צוועקן. די ביאליסטאקער לאנדסלייט פון נויארק האבן צונעשיקט באדיטנדע הילף דורך דר. א. שאשקעס. דער ביודזשעט פון דער ביאליסטאקער קהלה וועלט פארזיכערט אויף א שיינע פאר חדשים. די שטימונג ארום טיש וועלט א מונטערע. עס איז א פראסטיקער טאג און אין הויז פון מאגיסטער טורעק, וואו די זיצונג קומט פאר, איז גאנץ קאלט. עס איז געזונטער און וואריימער צו זיצן אין די מאנטלען. מען דערלאנגט פאר אלעמען עסן — בראנפן, הערינג, ברויט, וואורשט. מ'מאכט „לחיים“.

— מיר האבן ארויסגענומען די יידן פון צוועלף שטעטלאך ארום ביאליסטאק און זיי אלע קאנצענטרירט נאר אין פיר פונקטן. עס איז

בעסער אזוי, עס איז זיכערער... מיר האבן ניט געקענט לאזן יידן אויף הפקר, לאמיר גלייכער זיין צוזאמען.

— לחיים פאר אחדות!

— לחיים פאר די אמעריקאנער יידן! ... פאר די יידישע ארבעטער פון אמעריקע!

— לחיים פאר ארץ־ישראל!

אט האבן מיר די „לחיים"ס" פון אלע „פאליטישע ריכטונגען" פון יידישן קאמיטעט, גיב איך צו מיין „לחיים".

— לחיים פאר אלע יידן!

— מיר מיינען ניט די בראנפן, מיר מיינען דעם „לחיים"!...— זאגט איינער א יידישע חכמה.

נאך דער זיצונג קומט פאר „די פארזאמלונג פון אלע יידן". עס איז געווען איינע פון די מערקווירדיקסטע יידישע פארזאמלונגען.

אין זאל פון קהל איז געקומען „גאנץ ביאליסטאק". אן ארימע, הילצערנע הויז, דער זאל איז א קליינער, אלע זיינען צונויפגעדריקט, צונויפגעשפארט. דער הולך פון די יידן איז אן ארימער און פויערשער — קורטקעם, סאלדאטסקע באלאטן, גוי'שע היטלער אויף די קעפ, באוואסענע פנים'ער. יידן פון געטא, יידן פון טויט־לאגערן, יידן פון דייטשע ארבעטס־לאגערן, יידן פון וועלדער, יידן פון רוסלאנד — יידן צעקאכטע, צערודערטע, אנגעשרויפטע, היציקע, וואס רעדט מען צו די יידן? וואס זאגט מען זיי? וואס ווארטן זיי צו הערן?

זיי ווילן הערן וועגן יידן פון דער וועלט, וועגן יידן אין אמעריקע. אין זייער איינזאמקייט איז א דערמוטערונג דער גרום פון פינף מיליאן אמעריקאנער יידן. זיי הערן דאס גערן. וועגן זיי אליין? — זיי ווילן ווייניג הערן וועגן הילף, וועגן קליידער, וועגן שפייז. זיי ווילן הערן וועגן וויזעס, וועגן ארויסגיין פון פוילן, וועגן גיין קיין ארץ־ישראל אדער אמעריקע.

איך לאז רעדן די רעדנער פון „פאלק". היציקע אבער גוטע רעדנער. עס ריידן ציוניסטן: ארץ־ישראל, ארץ־ישראל. לאמיר מאכן איינמאל פאר אלעמאל א סוף צו די צרות, צו די וואנדערונגען. „מיר ווילן מער ניט דעם גלות!" עס ריידן בונדיסטן, קאמוניסטן: „פון די רייד וועגן פארן וועט גארניט ארויסקומען, מען וועט „פארן" זיצנדיק אין ביאליסטאק, זאל מען דערווייל גרינגער מאכן דאס זיצן". איצטער רעדט שוין ניט די רעדנער, נאר עס רעדט „דאס פאלק". אלע פארזאמלטע

רייזן, שרייען, פּאטשן בראווא. עס קאכט דאס הויז מיט יידישע פּאנ־
טאזיעס, חלומות, עס פּאדט דאס גאנצע הויז מיט די ביאליסטאקער יידן.

— איך בין מסכים מיט די גויים, — שרייט א יוד א געקומענער
פון רוסלאנד, — די גויים זאגן דא: „מיר ווילן אליין בויען פוילן"
זאלן זיי אליין בויען, אן אונז. זיי שרייען „פוילן פאר פּאליאקן", זאל
עס זיין פאר זיי, ניט פאר אונז. זאלן זיי זיך האלטן מיט זייער מדינה!

מען רייסט איבער סיי מיט בראווא און סיי מיט געשרייען. איינער
א צעקאכטער יונגער יוד, מיט א שווארצן קאפּ, מיט ברענענדיקע אויגן,
מיט א שווארץ־באווא־קסענעם פּנים, רייסט זיך צום טיש און רעדט אזוי,
אוז דער גאנצער עולם ווערט שטיל אוז הערט אים:

— איך בין געווען אין ביאליסטאקער געטא . . . מיין איינציקער
חבר איז געווען פאר ווא־כן אוז חדשים טויט, טויט אוז טויט — אוז איר,
יידן פוז אמעריקע, האט ניט געווא־לט הערן פוז אונז! ... איך בין
געווען א פּארטיזאן, טויזנטער יידן פּארטיזאנען זיינען געווען, ווער איז
פוז אונז געבליבן? — נעצטילטע. מען האט אונז אויסגעשאכטן, אוז
איר, יידן פוז אמעריקע, זייט זיך רואיק געשלאפן! ... איר האט גע־
מאכט „יידישע פּאליטיק"? ניט ריכטיק. פּאליטיק איז די ווייסנשאפּט
אוז קונסט צו מאכן יידישע געשיכטע. איר, פינף מיליאן יידן, האט ניט
געמאכט קיין איין זייטל געשיכטע. מיר האבן געמאכט ביכער יידישע
געשיכטע! ... צו וואס זיינען מיר געבליבן, איר פרעג אייך צו וואס? —
צו קריגן שמאטעס אויף אונזערע גופים פוז אמעריקע? ... צו קריגן
א פּעקל ווייאמינען פוז אונדזערע אמעריקאנער ברידער? ניין! ...
אדער שטארבן, אדער לעבן, אוז וויסן דעם זין פוז אונזער לעבן! ...

עס איז געווארן א טומל. מענטשן פּאטשן, שרייען: וואס ווילסט ער
וואס רעדט ער! רוק זיך אפּ! מען שטופּט זיך, מען שטויסט זיך, אין
צימער איז שוין היים פוז עולם, פוז די רייד, פוז די געשרייען.

אינמיטן דערינען איז אריינגעקומען דער „נאקעטער יוד" — איינער
פוז די פיר יידן, וואס זיינען אין זעלבן טאג געפּאלן מיט דער באן, די
„ארמיא־קראיאווא" מענטשן האבן זיי ארויסגענומען פוז וואגאן, בא־
רויבט, אויסגעטאן נאקעט אוז געלאזן אין פעלד. דער „נאקעטער יוד"
איז געווארן דער רעדנער. א שרעק אוז א ציטער האט ארומגענומען דעם
עולם.

— האט מען אונז געלאזט פיר נאקעטע יידן אין פעלד אין ברענע־
דיקן פראסט אוז זאווערוכע . . . צוויי פוז אונז האבן זיך דערשלעפּט

צו א דארף, איינער איז דא, ווי איר זעט, נאר אויינער איז נעקומען, די אנדערע צוויי — וואו זיי זיינען וויים איך ניט.

דארף איך איצט רעידן צום עולם. וואו געפינט מען די ווערטער פון הארץ צו הארץ, וואס זאלן וועלן געהערט ווערן פון די יידן? איך ביז דאך אליין א היגער, א ביאליסטאקער. דאס זיינען דאך מיינע לייבליכע יידן. איך ווער אויינער פון זיי און רעד צו זיי, רעד אראפ פון הארצן. עס ווערט שטיל־ער, גאר שטיל, מען הערט מיך — עס ווערט א דערנענטערונג, אן אינטימע קרוב'שאפט, די פנימ'ער ווערן רואיקער.

נאר דער פארזאמלונג שטופן זיך צו מיר אלע יידן — זיי האבן קרובים אין אמעריקע, זיי ווילן, איך זאל אפגעבן גרוסן צו זייערע פריינט, איך זאל מיטנעמען בריף. איך טו דאס גערן. יידן, ווילכע האבן נאר נאר ניט באוויזן אפצונעבן שלום־עליכם, טוען דאס איצט. אט זיינען די קריניקער — ר. קאפלאן, ל. שיינרייד, ליבערמאן, ב. אגאי, מאטקע קירושנער. אט זיינען די זאבלודאווער. גלייד אויפ'ן ארט ארגאניזירן זיי זיך. מיר ארבעטן אוים הילף־פלענער. אט זיינען די זעקס לעבן־געבליבענע טרעגער. זיי דערמאנען זיך ווי אזוי „טאבא־טשינסקע" האט מיט אונז געגומען א גלעזעלע דעם ערשטן מאי". זאגט אייגער: „אי, ברודערקע, איז דאס געווען אן אמאל"! ... לאמיר פאר־שרייבן זייערע נעמען: יונה ליס, אברהם סאנדלער, פישל ראבינאוויטש, שאמע דאליגסקי, לייזער וואט, חיים זאכאריאש. עס איז שווין ווייט אין אוונט. מען דארף לויפן אהיים. עס איז ניט רעכט ארויסצוגיין אין דער נאכט. איך פאר צום הויז פון חבר פסח בורשטיין. דארט איז א צוזאמענקום פון חברים לכבוד זיין חתונה. דער טיש איז געדעקט, א צענדליק חברים זיינען ארום טיש. די באלעבאסטע האט צוגעגרייט א יום־טוב'דיקן מאלצייט. מען נעמט א גלעזעלע, מען ווינטשט זיך מזל און לעבן. זעלבסטפארשטענדליך גייט אוועק דער שמועס צו „יענער צייט", צום נעכטן.

זי, די יונגע ווייב איז געווען א גוטע „שוישפילערין אויף דעם טראגיש יידישן מאסקאראד" — זי איז געווען א דינסט־מויד ביי דייטשע אפיצערן און אויך אין דער זעלבער צייט א קוריערקע פון די פארטי־זאנער אין ביאליסטאקער וועלדער, ביז עס איז געקומען דער באפעל, ווארפן די דינסט־שטעלע און אוועק אין וואלד צו די פארטיזאנער.

איז זי געגאנגען אין וואלד אריין. „אט דארטן אין די וועלדער", ווייזט זי מיט איר האנט, אזוי ווי דער וואלד וואלט דא געשטאנען אונטערן פענסטער. זי דערציילט די וואונדערלעבע געשיכטע פון סאשא,

דעם פּאַרטיזאַן, א בונדיסט פון ווּאַרשע, וואָס איז פּאַרפאַלן געוואָרן אין די וועלדער, וועמענס אמת'ער נאָמען איז געווען יעזשי סאַראַטשעווסקי.

— ער איז געווען דער קאָמאַנדיר פון די פּאַרטיזאַנען אין סופּראַסלער וואַלד, 12 מיל פון ביאַליסטאָק.

— דרויי יאָר איז ער געווען אין די וועלדער מיט זיין מחנה — עס זיינען געפאַלן טויטע, זיינען צוגעקומען אַנדערע. סאַשא איז געווען דער העלדישער, דער בראַווער פירער, דער ליבלינג פון די פּאַרטיזאַנען. איז דער לעצטער שלאָכט איז סאַשא אומגעקומען. ער איז ארויס איינער אליין צו די דייטשן, וואָס האָבן ארומגערינגלט דאָס אָרט אין וואַלד, וויל ער האָט געוואָלט שיצן די לעצטע גרופּע פּאַרטיזאַנען אָפּצוטרעטן. ער איז ארויס מיט צוויי גראַנאַטן אין ביידע הענט. ער איז געפאַלן טויט ביים סאָמע שאָסעי, וואָס לויפט פון ביאַליסטאָק קיין סופּראַסלע, אָבער די גרופּע האָט ער גערעטעוועט, און איך בין דעמאָלט אויך גערעטעוועט געוואָרן.

— לחיים פּאַר דער גערעטעוועטער כלה! ...

זי דערציילט ווייטער:

— מיר האָבן אים, סאַשאַ'ן, שפּעטער באַגראָבן אין וואַלד. איצט וועלן מיר אים ארויסנעמען און ברייננגען אויפ'ן יידישן בית־עולם אין ביאַליסטאָק.

מישט זיך דאָס קליינע און ביטערע יידיש לעבן מיט צער און האָפנונג, מיט פיין פון טויט און מיט קדושה, פּראַוועט די יידישע טאַכטער פון סופּראַסלער וואַלד, די געוועזענע דינסט־מויד ביי די דייטשן, וועמענס ערשטן מאַן האָט מען פאַרברענט — פּראַוועט זי איר חתונה מיט דעם יידישן גיבור פון אַשוויענטשים, וועמעס ערשטע פרוי און קינד האָבן די דייטשן פאַרברענט און ער אליין האָט אין דער לעצטער רגע גערעטעוועט זיין קאָפּ אויף דעם נסים'דיקסטן אופן, ביי א פיין געדעקטן טיש, ביי פלעשלער משקה, אין א קרייז פון חברים, וואָס זינגען האַרציק געטא־לידער.

איך האָב די נאַכט ניט געקענט איינשלאָפן אין דער שטאָט פון מיין היים. איך האָב זיך קוים דערוואַרט אויפ'ן טאָג. אינדערפרי בין איך ווידער געקראָכן איבער די חרוב'ע גאַסן פון ביאַליסטאָק. רבקה שינדער האָט מיר דערציילט וועגן די לעצטע טעג און שעה'ן פון מיין אומגעקומענער שוועסטער שיינע. זי האָט געקענט ארויס פון געטא אין סוף פון די קאַמפן, אָבער זי האָט זיך אָפּגעזאָגט פון דעם. די לערערין בייַע שוסטער־קלאַטניצקי דערציילט מיר, אז מיין שוועסטער בייַע מיט

איר וואונדערבארן צוויליגן האט געוואוינט אויף כאנייקעס, אויף סאסנא־
ווע 5. שפעטער איז זי אריבער אויף פארבריטשנע גאס, נאכדעם אויף
טשעסלע. זי האט שלעכט אויסגעזען, אויסגעצערט, אפגעמאגערט, גע־
שראקן זיך פאר'ן שיקזאל פון אירע טעכטערלעך.

דערציילט זי מיר, אז ביי איר אין שטוב האט זי געזען פון מאל
צו מאל „די שטילע צביה", — די דריטע שוועסטער מיינע. ווי לאנג
עס זיינען געווען שולן, האט זי געלערנט מיט יידישע קינדער, געזונגען
מיט זיי „די נייע לידער, וואס מען האט געבראכט פון ווילנע, פון
ווארשע און פון קראקע". עטלעכע מאל זאל האבן געזאגט די שוועסטער
מיינע צביה, די שטילע, די אומעטיקע און די געלערנטע: „איר האב
פארשפעטיקט צו שטארבן".

איר בין ווידער געגאנגען איבער די ביאליסטאקער חרוב'ע גאסן.
עס איז א גאנג, וואס יעדער לעבן־געבליבענער ייד דארף אים מאכן.
איר גיי, איר גיי אין דער לוידיקייט, טראג פון גאס צו גאס מיין פאר־
קלעמט געמיט, ביז די פים פארטראגן מיד נאכאמאל צו דער אלייען־גאס.
איר שטיי פאר א פוסט פעלד, וואס האט אמאל געהויסן „אלייען־גאס
נומער אכט". פון אלע וועלט־וועגן איבער וועלכע איר בין געגאנגען,
פלעג איר זיך שטענדיק אומקערן צו דעם געפל — צו מיין ערשטער
היים, צו מיין מאמע מאשע רייזל מיט די לאנגע, שווארצע האר, צו דער
ציג, וואס האט זיך געהאדעוועט אין איר שטאל, צו איר קעלער, וואו
עס זיינען געלעגן די עפל, צום טיש מיט די ליכט און די מצות, איבער
וועלכע דער טאטע, עליו השלום, האט קידוש געמאכט. היינט בין איך
שוין דא צום לעצטן מאל. אט דעם וויסטן בארג מיט שניי צוזאמען
מיט'ן שניידיקן ווינט, מעגן שויך צונעמען די גויים.

— זייט געזונט, ביאליסטאקער יידן!...

טשענסטאכאוו

די געטאָ ברענט

אזוי האָט געזאָגט גאָט פון צבאות,
איך וועל צעברעכן דאָס דאָזיקע פּאָלק,
און די דאָזיקע שטאָט, ווי מען צעברעכט א כלי
פון א טעפּער.

(ירמיהו)

ביי דער הילליקער וואַנט, כותל טשענסטאכאָוו

בלויז די געגנט פון דער געוועזענער יידישער געטאָ אין טשענסטאכאָוו איז חרוב, עס ליגן דאָרט בלויז בערג פון רויגען. אין פּאָרלויף פון א האַלבער שעה צייט בין איך דורכגעגאַנגען אין דער לענג און אין דער בריים פון דעם רויגען־שטח — די מצבה, וואָס איז געבליבן נאָר 41 טויזנט יידן, וואָס זיינען אומגעקומען אין טשענסטאכאָוו. אויסער דער געגנט איז די שטאָט טשענסטאכאָוו געבליבן גאַנץ. ס'איז גאַנץ די חויפּט־גאַס פון טשענסטאכאָוו, די אַלייען־גאַס, וואָס ציט זיך בין צום בארג פון דער טשענסטאכאָ־

וועד „הייליקער מוטער". דאָרטן שטייען גאַנץ די קלויסטערס. עס קלינגען די גלאָקן, גויים גייען צום דאוונען; ס'שטייט אויך גאַנץ, ניט רואינירט, דער גרויסער קאָשטשאָל אין דער צווייטער זייט פון דער שטאָט, וואו די דייטשן האָבן אין ערשטן טאָג פון דער אָקופּאַציע אַריינגעטריבן א פּאָר טויזנט יידן און זיי דאָרטן דערשאָסן.

איך בין דאָרטן געווען. איך בין אַרויף אויף די טרעפּ פון קאַטוילישן קלויסטער, איבער וועלכע יידן זענען געטריבן געוואָרן און דערשאָסן געוואָרן. איך האָב אפילו אַריינגעקוקט אינווייניק אין קלויסטער און געהאָט דאָס געפיל, אז איך זע יענע דראָמע, וואָס האָט זיך דאָרטן אָפּגעשפּילט מיט זעקס יאָר צוריק. איצטער איז דאָרטן שטיל, אויסגעוואַשן, עס ברענען לאָמפּאָדעס, גרויסע ליכט, יעזוס שטייט אויף א שטיין — אָבער ווי עס איז געווען, מער נישט, די יידן זענען נישטאָ.

איצט זענען דאָ אַרום צוועלף הונדערט יידן אין טשענסטאכאָוו. ווען די שטאָט איז באַפרייט געוואָרן, אין 1945, זענען געבליבן, מעשה־נס, לעבן אין דער טשענסטאכאָווער קאָטאָרגע־פּאַבריק „האָפּאָג" פּיר טויזנט יידן. עס זענען אויך צוריקגעקומען טשענסטאכאָווער יידן פון דייטשע לאָגערן, א קליינע צאָל, עטלעכע הונדערט. די מערהייט איז אין טשענסטאכאָו ניט געבליבן. זיי זענען אַוועק — וועד אומלעגאַל קיין דייטשלאַנד, וועד קיין טשעכיען, וועד קיין עסטרייך, וועד קיין איטאַליע, וועד קיין שלעזיע. איך האָב דאָרט געפונען 1,200 יידן.

איך האָב געקענט טשענסטאכאָו ווי מיינע פינף פינגער. וועז איך בין אַרויס פון אויטאָ און געבליבן שטיין אויף דער אַלייען־גאַס, האָב איך זיך דערפילט אזוי ווי „צעטשמעליעט" — אַרעמע, אָפּגעלאָזענע, האַלב־לוידיקע אַלייען, ווייניק מענטשן, שטיל, און דער עיקר — גויים, גויים און גויים. וואו זענען מיינע טשענסטאכאָווער יידן? — ניטאָ. אָט די אויסגעלוידיקייט פון יידן מאַטערט, פיניקט אן אויפהער.

אַביסל פון זיי האָב איך אַבער געפונען. איך האָב באַזוכט די אנשטאַלטן פון דער יידישער געמיינדע, די קינדער־הויז, דאָס אינווא־לידן־הויז, דעם יידישן קאָמיטעט, די געזונטהייטס־אָפּטיילונג, דעם אר־בעטער־העסטאַראַן, די פּאַלקס־קיך. איך האָב באַזוכט דאָס הויז פון דער „רעליגיעזער געמיינשאָפט", די רעליגיעזע הימ פּאָר יידישע מיידלעך, דעם בית־המדרש, געזען די מקוה, וואָס די פרומע יידן האָבן באַנייט. איך האָב געהאָט אויף איין פּאַרזאַמלונג אין זאל פון „האַטעל פּאַלאַיאַ" כמעט אַלע יידן פון טשענסטאכאָוו; איך האָב אָפּגעהאַלטן זיצונגען מיטן יידישן קאָמיטעט. איך האָב דעם אייגדרוק, אז איך האָב

געריידט מיט הונדערטער יידן, געווען א גאסט אויף צוויי באנקעטן — יא, באנקעטן, מיט געדעקטע טישן, מיט לידער, מיט „לחיים"; געזען די וואגאנען מיט יידן, וואס זענען געקומען פון רוסלאנד. דערוויל זענען זיי געשטאנען א קנאפן מענטש־לעת אויפן טשענסטאכאוועג וואקזאל; געהערט וואס עס ווילן די טשענסטאכאוועג יידן; געהערט וואונדערגעשיכטעס פון די גראטעוועטע, ניסים־מעשיות פון די לעבן־געבליבענע קינדער; אין נאמען פון יידישן ארבעטער קאמיטעט אויסגעטיילט הילף פאר פארשיידענע וויכטיקע צוועקן, אויסגעארבעט פלענער אויף דער צוקונפט, — א צוקונפט, וואס הענגט אויף אן איבערגעבראנטן פאדים.

**
*

קומט אראפ מיט מיר צוזאמען אין א פינצטערן קעלער, וואו די לעצטע 260 טשענסטאכאווער יידן — די, וואס האבן ניט זיכער געווען זיך ארויסצובאקומען אין דער קאטארגע־פאבריק „האסאג" — זענען ארויסגעטריבן געווארן אין דער לעצטער נאכט פאר זייער אוטער־גאנג. עס גייט מיט מיר איצט חבר ברענער, דער לעבנגעבליבענער, וואס איז היינט דער פירער פון דער יידישער געמיינדע, איר פארזיצער, איר ראש הקהל. ער ווייסט אלץ. ער דערציילט אלץ אזוי שטיל, אזוי רואיק און באטעמט, ווי ער וואלט זיין א פארשווארענער עדות פון דער גע־שיכטע. דא אין דעם קעלער האבן די לעצטע 260 יידן געווארט אויף זייער אויסלייזונג — אויפן טויט. מען האט אהין אויך ארויסגעווארפן שפעטער אלע יידישע פאליאציאנטן מיט זייערע וויבער און קינדער — 140. זענען שוין געווען אין פינצטערן קעלער 400 יידן. איך האלט איין מיין אטעם און הער:

—— מיר האבן זיך דא גראנגלט מיט די משחיתים... מען האט אונז געשלעפט צו די אויטאס „אויף טויט". מיר זענען ווידער געווארן, משוגע געווארן; מיר האבן זיך מיט די נעגל גערראפעט אן די וועגט פון קעלער... די מייסטערס האבן אונז פארטויבט מיט האמערס איבער די קעפ. פיר הונדערט משוגע־געווארענע יידן האלטן מלחמה אין פינצ־טערן קעלער מיט א שוידערלעכן מלאך־המות. מיר פארשפילן די מלחמה, מיר פארשפילן דאך כסהר, ביז דער קעלער איז ליידיק געווארן.

צי אראפ די שיך פון דיינע פיס. איך האב שוין געזען פארשיידענע קעלערן, וואס זענען פארבליבן פון פיניקונגס־צייטן, פון אינקווויזיציעס. אזא קעלער איז נאך ניט געווען. עס זענען געגנג נאר א פאר וועגטער, א פאר אינצלהייטן, און דו זעסט פאר די אויגן יענע גרויסע יידישע

דראמע, וואס האט זיך אפגעשפילט דעם 19טן יולי, 1943, אט דא אין דעם טשענסטאכאווער קעלער.

עס זענען געבליבן בלויז קוים־לעזבארע אויפשריפטן איינגעקריצט אין די וואנט פון קעלער, הויליקע שורות. לאמיר זיי דא איבערשרייבן:

„ראובינקע פעלדמאן. איך זענן דיך זון. האלט זיך גוט. דיין מאמע ה. פעלדמאן."

„טייערער ריבין, איך גיי אוועק רואיק, איך קוש דיך. דיין מאמע חנה."

„טייערע טאכטער, יאדושע, איך גיי רואיק צום טויט. פארליר ניט די האפנונג. איך קוש דיך. דיין מאמע מאשקאוויטש."

„איך גיי אוועק רואיק. יוזשיק יונג."

זאשע ווינדאר זענגט איר מאן קלמן. „איך גיי אוועק רואיק. זאשע ווינדאר."

רואיק, רואיק. אלע זאגן זיי אויף דער וואנט, אז זיי גייען רואיק. וויפל אומרו, וויפל איינגעצוימטער צאפל עס איז דא אט אין דער רו־איקייט. וויפל ליבשאפט און זארג עס איז דא ביי די אוועקגייענדיקע צו זייערע נאענטסטע. לאמיר אפשרייבן נאך א הויליקן אויפשריפט פון דער וואנט, וועלכער איז טיף און הויליק ווי א פסוק אין ירמיהו:

„איך בין שוין מיד צו אנטלויפן כסדר פון טויט. איך גיי אוועק רו־איק. ווי אזוי וועלן מיינע קינדער לעבן? וואס וועט מיט זיי זיין?" אונטערגעשריבן בלויז די ערשטע בוכשטאבן ח. ש.

חברים, פרוינט, נייבאקאנטע רעדן צו מיר, דערציילן מיר. איך הער אבער ניט דאס מאל די רייד. איך הער נאר די רייד פון דער הויליקער וואנט, פון כותל טשענסטאכאוו. איך חזר עס איבער בין איצט וועז איך שרייב די שורות: „איך בין שוין מיד צו אנטלופן כסדר פון טויט. איך גיי אוועק רואיק". עס איז דאך א רואיקויט, וואס קען אויפרייסן טויזנט יאר „ציוויליזאציע."

און דאך — זעסטו — זענען לעבן געבליבן עדות. די לעבנגעבלי־בענע זענען אויך רואיק, און אזוי רואיקערהייט בויען זיי צוריק א שטיקל לעבן, בויען אן אנהויב פון א יידישער געמיינדע, ניט געקוקט אויף דעם, וואס זיי זענען ארומגערינגלט מיט צווייפל, מיט ביטערן אומווילן פון שכן, מיט אומקלארקייט פון דער פאליטישער לאגע.

מיר זיינען געווארן יתומים אן א
פאטער, אונזערע מוטערס — אלמנות.

(איכה)

זאל האניושא שפילן אין קינדערהיים פון י. ל. פרץ

אין איינעם פון די אונטן — א שבת־צו־נאכטס — וואס איך האב פארבראכט אין טשענסטאכאוו, בין איך געווען א פאר שעה אין פרץ קינדערהיים. עס איז אן אנשטאלט פאר פופציק יידישע קינדער, מער־סטנטייל קיילעכדעקע יתומים, וואס זענען ארויסגע־קומען פון אשווייענטשימער טויט־לאגער, פון די פארטי־זאנער־וועלדער, פון גוישע באהעלטענישן. עס איז א פראכטפולע היים פאר די קינדער. ריין, וואַרעם, ליכטיק, גוטע שפיז, מוזיק, פיאנא, טענץ, שפילעריין. די יונגע לערערין געניא בערקאוויטש זינגט מחיהדיק מיט די קינדער.

מיר זענען שפינער,
מיר שפינען פעדים,
פעדים גילדערנע...

די נאר קליינע קינדער שפילן זיך אין קינדער שפיל־צימער אליין, פאר זיך. זיי דארפן ניט מען זאל זיי לערנען שפילן, זיי האבן אויינענע שפילן — זיי שפילן זיך אין א „באנקער" — ווי אזוי מען לויפט אריין, ווי אזוי מען באהאלט זיך, ווי אזוי דייטשן קלאפן... אט שפילן זיי זיך אין „א קלויסטער", זיי מאכן זיך אנטאן צלמלעך, נאנעם לערנען זיי דאוונען, זיי לערנען זיך צלמן און שרייען: „ניין, ניין, איך בין ניט קיין זשידאווקע."

קינדער טאנצן אין א קאראהאד. די לערעריו, געניא, פירט לעבעדיק־לוסטיק דעם טאנץ. די איבעריקע דערציערינם און אויפזעערינם קומען אויך אריין אין קינדער־טאנץ — מאדושע ברענער, די פארוואלטערין פון קינדער־פארזארגונג; שרה רייכנאדל, די באלעבאסטע פון קינדער־הויז, און טאניא וויינמאן, די לערערין פון די אפגעשטאנענע קינדער. עס איז ליכטיק און פריילעך אין הויז. אין סאמע דערינען האב איך זיך צונויפגערעדט מיט דער דרייצן־יאריקער אידישער טאכטער האניא לעווקאוויטש.

א שיינע, בלאנדע קינד, מיט לאנגע האר, מיט ברילן איבער די אויגן, מיט א זייער אינטעליגענטן פנים, א שווייגנדיקע, א פארטראכ־

טע, א וואָרט נאָך א וואָרט, מיר צורעדן זיך דאָרט, און איך הער איינע פון די וואונדער־געשיכטעס פון די גערמאַנטעוועלט.

— ווייז מיר, האניא, דיין האנט.

זי ווייזט מיר. איך האָלט איר קינדערשע האנט אין מיינע און עס ציטערן אַלע מיינע גלידער. די האנט פון קינד איז טאטואירט. איר נומער איז 26390־„עי". דאָס האָט מען אויסטאטואירט אויף איר האנט אין אַשוויענטשים מיט דריי יאָר צוריק, ווען זי איז אַלט געווען קנאפע צען יאָר. זי איז געווען באַשטימט אויף ארבעט, און ניט פאר־ברענט צו ווערן. דערווייל האָט מען אויסגעברענט אין איר הענטל דעם נומער.

— עס האָט דיר ווייַ געטאָן, האניא? — פרעג איך איר.

טוט זי א שמייכל מיט אירע אויגן ענטפערט מיר:

— דאָס איז דאָך געווען א גלייק. דאָס איז דאָך, ווייל מען פאר־ברענט ניט, מען שיקט אויף ארבעט.

טראָכט זי א ווייַלע, ווערט אַביסל ערנסטער, שמייכלט מער ניט, און זאָגט:

— עס טוט ווייַ, אודאי, אַבער אז מען האָט ניט דעם נומער, ווערט מען דאָך פאַרברענט.

האניא לעוקאָוויטש איז געווען אין די טויט־לאָגערן פון פּלאָשאָוו, אַשוויענטשים און ראָוונסברוק.

א צייט איז געווען איר שיצערין איר מאמע. דעם טאָטן האָט מען לאַנג צוריק, פאַר דער מאמען, אומגעבראַכט. איר מאמע איז ארויס־געפאָרן מיט איר פון ווארשע קיין קראָקע אויף „ארישע" פאפּירן. מען האָט זיך אויסבאַהאַלטן, דורכגעמאַכט אַלע סכנות. די מאמע האָט גע־ארבעט ביי די דייטשן אין א ליכט־פאַבריק; שפּעטער אַלס דינסט. די מאמע פלענט פון מאָל צו מאָל זען איר קינד.

— ביז די מאמע מיינע — דערציילט זי — איז מער ניט געקומען. צווויי טעג האָב איך געווויינט. נאָכדעם האָב איך אויפגעהערט.

האניא איז שפּעטער קראַנק געוואָרן אויף פלעקן־טיפוס. זי האָט ניט געוואָלט אויסזאָגן, אז זי איז קראַנק, ווייל — ווי זי זאָגט — „אויב מען איז קראַנק, שיסט מען". מען האָט איר נעבאַפט און אַפּגעשיקט קיין פּלאָשאָוו. פּאַרוואָס מען האָט איר ניט געשאָסן, ווייסט זי ניט. „איך האָב מזל געהאַט". אז זי איז געזונט געוואָרן האָט מען איר געשיקט קיין אַשוויענטשים.

— דאָרט איז געווען א סעלעקציע — זאָגט זי מיר. — דו ווייסט וואָס איז סעלעקציע?...—איר ווייסט דעם טייטש פון וואָרט. דאָס קלייבט מען אויס צווישן די יידן, ווער צום טויט און ווער צו ביטערער הארעוואָניע און הונגער. — אָבער וואָס עס איז באמת סעלעקציע, ווייסט האָנושא. זי ערקלערט דאָס מיט א פּאָר וועדטער, אָבער אין יעדן וואָרט לינט די יידישע פּיין אין איר רויינסטער, אָבער ביטערסטער, פּאָרם:

— אז מען איז דאָר, פּאַרברענט מען; אז מען איז שטאַרק, וואָרט מען פּאַרברענט צו וועדן.

זי איז קליין און דאָר. זי איז נאָך איר טיפוס־קראַנקהייט. זי וועדט אויסגעקליבן פּאַרברענט צו וועדן. אויף איין זייט לאָגער וועדן געשטעלט די יידן צו ברענען, און אויפן צווייטן — דערווייל ניט צו פּאַרברענען.

האָנושא לעווקאָוויטש, אליין אויף דער וועלט, ווייל ניט פּאַרברענט וועדן. זי איז אלט אינגאַנצן, דאָמאָלסט, צען יאָר, און זי מוז זיך אליין ראַטעווען. אבער ווייטער איז געלעגן א בארג יידישע קלייַדער פון די, וואָס זענען שוין פּאַרברענט געוואָרן. זי האָט זיך געטאָן א רים פון דער מחנה יידן פּאַרברענט צו וועדן און זיך אריינגעוואָרפן אין בארג קלייַדער.

— איך בין דאָרט געלעגן א ווייל — דערציילט זי מיר — אויפגעהויבן דעם קאָפּ און געזען, אז מען פּירט אָפּ די יידן ניט צו פּאַרברענען, האָב איך זיך געטאָן א הויב פון בארג קלייַדער און נאכגעלאָפן זיי. איך האָט זיכער געוואוסט, אז זיי גייען צום לעבן...

זי האָט געוואונען די לעבנס־לאָטעריע. מען האָט זיי אלע אפּגעפּירט אין א לאָגער — וואָרט, וואָרט, זי געדענקט ניט דעם נאָמען, שפּעטער אבים׳ל וועט זי זיך דערמאָנען — דאָרט האָט מען געארבעט אין דער פּאַבריק „אוניאָן", מען האָט געמאָכט גראַנאָטן, פּאַטראָנען, שטיפטן.

— א סך — זאָגט זי — זענען געשטאָרבן דאָרט, אבער איך האָב געארבעט און געבליבן לעבן.

אויך דאָרט האָט מען געמאָכט א „סעלעקציע". די שוואכע האָט מען פּאַרברענט און די געזונטע האָט מען אוועקגעפּירט אין דאָוועגסברוק. עס איז איר געווען שווער צו גיין „איך האָב דאָך געהאָט שוואכע פּיס", אבער, זאָגט זי:

— וועד עס האָט ניט געקענט גיין, יענעם האָט מען געשאָסן; בין איך גענאָנגען... ביז עס איז געקומען דער סוף פון דער מלחמה. זי איז

לעבן געבליבן און דערגאנגען ביז דעם פרץ קינדער־הויס אין טשענסטא־כאוו.

די קינדער האבן דערווייל אויפגעהערט צו טאנצן. זיי שרייען: „זאל האניושא שפילן". האניושא האט זיך, אלס קינד, ביי טאטע־מאמע אין הויז אין ווארשע, געלערנט שפילן פיאנא. איצט שפילט זי ווייטער. זי שפילט גוט.

יו זיצט ביי דער פיאנא שבת־צו־נאכטס, נאר הבדלה, און שפילט איין לידל נאכן צווייטן, דער קינדער־כאר זינגט איר נאך.

דער בהמהשער מענטש ווייסט ניט,
און דער נאר פארשטייט דאס ניט
אז די רשעים שפראצן ווי גראז
און עס בליען אלע טוער פון אומרעכט,
כדי זיי זאלן פארטילקט ווערן
אויף אייביק.

(מזמור שיר ליום השבת)

שבת צו שחרית ביי די חורבות פון טשענסטאכאוו

שבת פרי, אין דער זעלבער צייט ווען טשענסטא־כאווער יידן פלענן אמאל גיין אין די שולן צו שחרית איז א גרופע פון א 10 יידישע פירער פון טשענסטא־כאוו, געגאנגען צוזאמען מיט מיר „דאוונען" איבער די חורבות פון דער „קלייזער געסל". אייניקע נע־מען פון אונדזער „מנין" געדענק איך, אויב כ'מאך ניט קיין טעות: לעדערמאן, קושניר, ברענער, אייזענבערג, בירנהאלץ. עס איז געווען א קאלטער שבת פרימארגן. מיר זענען אומגעקראכן אייניקע שעה איבער די חורבות, ווען זענען דורך די דייטשן אויפגעריסן נע־ווארן מיט דינאמיט — ביי דער ווענט האט מען געשאסן הונדער־טער יידן, איז דעם „באנקער" האבן זיך פארנקערט די לעצטע, דא האבן געפראצעווט בלויז פרויען און געפייניקט געווארן, דא איז געווען דאס הויז פון דער פאליציי, ווען האט געדינט דער דייטשער מאכט, דא אויף דעם שטח זענען פארגעקומען געטא־קאמפן... אזוי בלייבן מיר שטיין אויף פארשיידענע ערטער, גייען איבער דער חורבן־לאנקע, ווען פערציק טויזנט יידן זענען אומגעקומען. חוץ מיר, זענען אלע גייער — אט דער גאנצער שבתדיקער שחרית־מנין — יידן, ווען

זענען דאָ אין גאַטאָ אַלײן געווען, אַלײן געפֿינישט געוואָרן, אַלײן געזען טויזנט מאָל דעם נאָצישן טויט, ווי ער נעמט זיי ארום, וואַרגט זיי. זיי זענען לעבן געבליבן. ווי אַזוי? — ר' שעיה גראָמאָק פון דער אגודה זאָגט מיר, אז דאָס איז מן השמים, א זאַך פון דער השגחה. לעדערמאַן זאָגט מיר: „דאָס איז געווען בלויז א צופאַל". קושניר זאָגט: „די געשיכטע, די שטאַרקסטע און פֿינקסטע זיינען געבליבן." אַנדערע זאָגן: „א ווינדרישנע בילדיעט, איינער ציט אים ארויס, צען טויזנט פֿאַר־שפּילן." דער בונדיסט ברענער, דער היינטיקער ראש הקהל פון טשענ־סטאָכאָוו, זאָגט מיר: „עדות האבן דאָך געמוזט בלייבן."

וועז מיר קריכן ארום איבער די חורבות פון טשענסטאָכאָווער געטאָ, — א צענדליק יידן — קומט צו מיר א געפיל וועגן אונזער יידישער איינזאַמקייט. מיר זענען אַלײן אויף דער וועלט. איינינקע אַלײן. ווער ווייסט עס אָט וועגן דעם פעלד אין ניו יאָרק אָדער מאָסקווע, אין פּאַריז אָדער לאָנדאָן, אין באָנדאָד אָדער שאַנכאי — אָט פון דעם פעלד, איינער פון די פּילע יידישע פעלדער, אויף וועלכן פערציק טויזנט יידן, אַלט אָדער יונג, ווייב אָדער קינד, זענען פֿאַרברענט געוואָרן, איבער וועלכן עס קריכן איצט אום צען צעבראָכענע יידן? —

איך קען ניט פֿאַרגעסן — איך וויים ניט פֿאַרוואָס — אז עס איז איצט שבת אינדערפרי, און פֿאַרן זכרון שוויימען ארויס פּסוקים, שטיק־לער פון שבתדיקן דאָוונען פון די טאָטעס, די זיידעס און אור־אור־זוי־דעס: „הודו לד' קראו בשמו" — דאָנקט גאָט און רופט זיין נאָמען. פֿאַרוואָס דאָנקען, פֿאַרוואָס רופן? אָט פֿאַר דעם חורבן דאָ אויף דעם טשענסטאָכאָווער פעלד? — „מזמור שיר ליום השבת" — נעם־זשע און זינג דאָ אויף דער טשענסטאָכאָווער טויט־לאַנקע פון פערציק טוי־זענט יידן — זינג א לויב־געזאַנג צו שבת!... יידן רעדן צו מיר, יידן דערציילן געשיכטע, פון וועלכער עם דאַרף פֿלאַצן דאָס הארץ אפילו אויב עס איז א שטיינערנעם, און מיין זכרון שוויימט אַוועק צו דעם גרעסטן יידישן שבתדיקן געזאַנג, צום געזאַנג, וואָס מיין טאָטע פֿלעגט אזוי התלהבותדיק אויסזינגען און אויסדאָוונען „נשמת כל חי", אז אַפּאָטאָן צו גאָט, וואָס איז די נשמה פון יעדן לעבעדיקן, דער, וואָס לייזט אויס, דאָטעוועט, איז מפרנס און איז מרחם — וואו, וואו איז ער געווען דער טאָטע פון ישראל?...

גייענדיק אזוי שבת אינדערפרי, שחרית־צייט, איבער די חורבות, הערנדיק די רייד פון די יידן, וואָס האבן מיך באַנליט, רייד, וואָס זענען געווען איז זייער שטילקייט שטאַרקער ווי די פערזן פון דאָנטע, האָב

איך געקענט פאר מיר אויפשטעלן דאס בילד פון אומקום פון טשענסטא־כאוו. איך בין הויפטזעכלעך דאנקבאר פאר דעם באמתדיקן אוצר פון מאטעריאלן און זכרונות דעם יידישן פאלקס־לערער, דעם שטילן העלד פון טשענסטאכאווער געטא, דעם היינטיקן ראש הקהל — דעם חבר ל. ברענער.

עס האט מיר ווי געטאן, פארוואס וויסן מיר ביז היינט ווענן דעם אלעמען אזוי וויניק. איך האב געהאט גרונדן זיך צו פאררעכענען פאר א גוט־אינפארמירטן ווענן דעם וואס עס איז פארגעקומען מיט די יידן אין פוילן נאך אידער איך בין דארט געקומען. ערשט דא האב איך געזען ווי וויניק איך האב געוואוסט, ווי וויניק מיר אלע וויסן ווענן די פיינען און גבורה פון די יידן אין פוילן.

עס האט געברענט אין יעקב'ן ווי א פלאם־פייער, וואס פארצערט רונד ארום.

(איכה)

זינגט זשע העכער, יידן פון טשענסטאכאוו, זינגט פרייליכער

די בלוטיקע פארשפיל אין טשענסטאכאוו איז פארגעקומען דעם 3טן סעפטעמבער, 1939, איין דריטן טאג נאכן אויסברוך פון דער מלחמה. די יידן האבן באצאלט דעמאלסט מיט פינף הונדערט טויזנט און פיל הונדערטער פארוואונדעטע. נאכ־דעם איז געקומען די עבודת־פרך, די קאטארגע־ארבעט פון די יידן פאר די דייטשן. דעם 15טן דעצעמבער איז שוין געווען אויף צוואנג־ארבעט טשענסטאכאווער ייד — פון 16 יאר ביז 60. פרייטיק צונאכטס, יאנואר 1940, האבן די דייטשן צונויפגע־יאגט טויזנט יידישע יונגע פרויען אין דער שול אויף דער נארוטא־וויטש גאס. אלע האבן זיך געמוזט אויסטאן פולשטענדיק נאקעט און זיי זענען סאדיסטיש געפייניקט געווארן. די יינגסטע יידישע טעכטער זענען פון די דייטשע סאלדאטן פארגוואלטיקט געווארן. שפעטער זענען זיי אפגעשיקט געווארן אין צוואנג־לאגערן פון צעכאנאוו און אסטשוואוו, לובלינער געגנט, וואו די מערהייט פון זיי איז אומגעקומען.

יידן פון דער סביבה זענען כסדר געיאגט געווארן קיין טשענסטא־כאוו. ניט געקוקט אויף די מארדן, רציחות, ארויסשיקונגען, מאסן־

טויטן זענען אין אפריל, 1941, דאך געווען 48 טויזנט יידן אין שטאט. עס איז געשאפן געווארן די „גרויסע געטא" און 48 טויזנט יידן זענען אריינגעשפארט געווארן אין 4520 צימערן.

איך הער די יסורים־געשיכטע פון דער טשענסטאכאווער געטא, די חרפה־געשיכטע פון יידן־ראם, די שאנד־דערציילונג וועגן דער יידישער פאליציי. מיין הארץ און געדאנק שטעלן זיך אפ ביי דער שילדערונג וועגן דעם, וואס די טשענסטאכאווער יידן האבן געטאן ווען די „ארדנונג דינסט" האט זיי באפוילן אפצוגעבן יעדעם שטיקל פוטער, פעלצל, פעל.

— עס איז געווען א וואך־נאכט יענער שבת־צונאכטס — דער־ציילט ברענער — א וואך־נאכט, וואס אונזער געמיינזאמע געהיימע ארגאניזאציע האט פארארדנט — די יידן זענען געזעסן די נאכט אונטער פארהאנגענע פענצטער און פעסט־פארקלאפטע טירן און מען האט געברענט די פוטערס, די פעלצן. מען האט אוועקגעשיקט מיטן רויך זיל־בער־פוקסן, טכווי־פוטער, ווידרע־קעלנער, וואס יידישע משפחות האבן גע'ירשנט פון דור צו דור. זאל עס ניט אריינפאלן צו די דייטשן, וואס האבן געוואלט רויבן די יידישע פוטערס פאר זייערע וויבער און ליובאוויטשער און די פעלן פאר די סאלדאטן, וואס האבן געפרוירן אויף די פראנטן.

אין די אומשטענדן האבן יידישע ארגאניזאציעס געפירט געהיים זייער ארבעט. די געזעלשאפט „טאז" האט באשפייזט צוויי טויזנט יידישע קינדער. „אן ארגאניזאציע פון דער יידישער יוגנט — זאגט ברענער — האט מיט פלאמענדיקע הערצער געווארעמט די קינדער פון די עלנדסטע און ארעמסטע." עס איז אפילו געווען א „דראמאטישער קריייז", וואס האט געשפילט טעאטער, א כאר, וואס האט געגעבן קאנ־צערטן.

— עס איז אפילו ערשינען אן אומלעגאלע יידישע צייטונג — דער־ציילט מען מיר — דער יונגער דיכטער פישל בלומענקראנץ, וועלכער איז הילליק אומגעקומען, האט געשריבן לידער און פאעמען; אין דער צייטונג האבן געשריבן דר. א. וואלבערג, אדוואקאט קאנארסקי, אי. ראזינע, ל. ברענער, ר. פאגעל, ל. קושניר האט געמאכט קינסטלערישע צייכנונגען. דער „בונד" האט אומלעגאל געפירט זיין מעדעם־ביבליא־טעק. די חברים משה בערקנשטאט, דר. פענצטערבלוי האבן באצאלט מיט זייערע לעבנס. רייזעלע בערקנשטאט און מ. קושניר האט מען ארויסגע'ננב'עט פון תפיסה. אלע ארבעטער־פארטייען צונאמען, בונ־דיסטן, פועלי־ציון, לינקע און רעכטע, קאמוניסטן, האבן אפילו ארגא־

ניזורט א פראפעסיאנעלן פאראיין פון די יידישע אדבעטער, וועמען דער „יודן־ראט" האט געשיקט אויף פארשיידענע צוואנג־ארבעטן.

אט די ליכטיקע פרטים וועלן באלד פארדעקט מיט פינצטערע כמאראעם פון פיניקונגען און טויט, די איינציקע ליכטלעך אין דער געטא־נאכט, וועלן געלאשן פון מדבר־ווינטן. ארום סעפטעמבער, 1941, וועלן אלץ שטארקער די קלאנגען וועגן „אויסזידלונג". די יידן אין טשענסטאכאוו האבן שוין געהערט פון חורבן־ווארשע, פון טויט אין לובלין. איצט קומט דער טייוול אין טשענסטאכאוו אריין. חברים דערציילן מיר וועגן דער נסים'דיקער הילף פון יידישן ארבעטער־קאמיטעט. וועלכע האט דערמונטערט, געשטארקט, געגעבן אביסל האפנונג. פון דער „יידישער קאמף־ארגאנזאציע" פון ווארשע (זש. א. ב.") קומט א שליח צו ארגאניזירן אן אויפשטאנד אין טשענסטאכאווער געטא. דער טשענסטאכאווער דר. א. וואלבערג דארף איבערנעמען די פירערשאפט פון אויפשטאנד. די קאמף־קאנפערענץ, וואס וועלט געהרופן, פאלט אבער דורך, עס וועלן ארעסטירט די פירנדע מענטשן. דאן איז געקומען דער „פינצטערער יום־כפור."

— עס איז געווען יום־כפור, 1942 — דערציילט ל. ברענער — דריי אזייגער אין מיטן דער נאכט זענען די גאסן אין געטא ארומגעשטעלט געווען מיט די אוקראיניש מערדער און לעטיש גזלנים. הייסט עס, אז די „אקציע" הויבט זיך אן. פינף פארטאג, יום־כפור, האט זיך טאקע אנגעהויבן.

די טשענסטאכאווער יידן רעדן צו מיר שטיל, מיט א מאדנער אויסערלעכער גלייכגילטיקייט און רואיקייט, אבער וואס שטילער און רואיקער זיי זענען, אלץ שטורמישער און גראנדיעזער קומט ארויס דער מאנסטער־ספעקטאקל אין דער טשענסטאכאווער געטא פון יום־כפור 1942.

צענדליקער טויזנטער יידן לויפן אום ווי צעדולטע, מען קושט זיך, מען זעגנט זיך, אנדערע וועלן משוגע, דייטשע זשאנדארן און אוקראיניש הילפס־פאליציאנטן שלאגן, הרגענען, יאגן, פרויען וועלן אפגעריסן פון די מענער, קינדער פון די מאמעס, אט טיילן זיך אויס יידן מיט העק אין די הענט, וואס לאזן זיך אויף זייערע מערדער. דאס זענען טשענסטאכאווער בעקער, שוסטער, טרעגער, קצבים, אנדערע לאזן זיך מיט נאקעטע פויסטן אויף אוקראיניער, באוואפנטע מיט רעוואלווערן און אייזערנע בייטשן, אנדערע פאלן צו די קני, ווייזען, בעטן...—

— „אבער אלעמענס סוף איז דער זעלבער — דער טויט."

דאָס האַרץ ווערט טאָקע צענויפגעקאָרטשעט, אָבער איך בעט די טשענסטאָכאָווער יידן שטומערהייט; איך בעט זיי מיט די אויגן: „רעדט, ברידער, דערציילט, דערציילט, הלואי קען איך כאָטש איין טויזנטסטל פון דעם איבערדערציילן צו די יידן אין אַמעריקע." דערזעלבער שטיל־ער, געבויגענער, ענויתדיקער ראש־הקהל, דער פאָלקס־לערער ברענער, דערציילט ווייטער אַזוי:

— אונזערע געטאָ־נאָסן זענען געווען פול מיט מוראדיקן געיאָ־מער, משוגע־געווארענע מאָמענט שרייען אויס הויך די נעמען פון זייערע קינדער און פאָלן אין דער זעלבער רגע מיט צעבראָכענע שאָרבנעס. דאָס געוויין און דער געשריי פון טויזנטער קינדער, וואָס רופן זייערע מאָמעס, קען מען נאָר הערן ביז היינט...

און אָט זע איך דאָס גראָנדיעזע יידישע נאַציאָנאָלע בילד פון יום־כיפור 1942 אין טשענסטאָכאָוו. אָכט טויזנט יידן זענען דעם טאָג אַרויסגעשיקט געווארן צום טויט אין טרעבלינקע. הונדערטער זענען געפאָלן טויט אויף די נאָסן פון געטאָ. א צעשראָקענער, פינצטערער, צעבראָכענער יידישער עולם שטופט זיך ביי די טויערן פון דער מעטאָל־פאַבריק און דער נאַצישער הויפט־מערדער דעגענהאַרדט, דער גרויזאָמער נאַצי־הונט, שמייסט די יידן מיט זיין שפּיצרוט און טיילט אוים:

— רעכטס.

— לינקס.

רעכטס — אויף קאָטאָרגע אין דער מעטאָל פאַבריק. לינקס — אויף טויט.

אין צוויי־טן מאַרד־טאָג האָבן די טשענסטאָכאָווער יידן באַצאָלט מיט זעקס טויזנט טויטע. אזוי קומט א דריטער טאָג, א פערטער טאָג. מאָרד, רויב, שאָנד און גוואָלט. דייטשן און אוקראַינער רייסן גאָלדענע ציין פון טויטע יידן, שניידן אָפּ די פינגער פון אידעלע יידישע טעכטער מיט גאָלדענע רינגלעך. איבער די נאָסן ציען זיך וועגענער מיט האָב און גוטס פון די יידישע וואוינונגען צו דער „גאַריבאָלדי נאָס", וואו עס וואוינט די פאָליציי.

— גאַריבאָלדי נאָס?... — פרעגן איך איבער מיט ביטערער אי־ראָניע — גאַריבאָלדי?...

יאָ, גאַריבאָלדי נאָס.

די שטימע פון חבר ברענער וועלט שטיל־ער, ער שעפטשעט איצט, ווייל ער גייט מיר דערציילן א גרויסן סוד. פון די יאָרן קאָנספּיראַציע זענען זיי דאָרט געוואוינט צו רעדן שעפטשענדיק:

— די געהיימע קאמף־ארגאניזאציע אונטער דער פירונג פון ברא־ווען מיכל בירנצוויג, א פשוטער יידישער בירגער, האט אויך געפירט אויף וועגענער שענק, טאפטשאנעם, קאסטנס, אבער אינווענדיק זענען געלעגן יידישע מאמעס מיט קינדער, וועלכע מען האט ארויסגעשמו־געלט אונטערן גאז פון די דייטשן. מען האט זיי געפירט צו צוגעגרייטע אונטערערדישע בונקערס. אייניקע פון יענע קינדער געפינען זיך איצט אין די קינדער־היימען.

איך האט בשעת־מעשה דאס געפיל, אז איך זע די וועגענער מיט די שאפעם און טאפטשאנעם. אט פארן זיי דא נאכאמאל איבער דער חרוב־געווארענער יידישער נעטא, עם זענען שאפעם און טאפטשאנעם אנגע־לאדעוועט מיט יידישע אוצרות, געשיצט פון יידישער שכינה. די קינ־דער, וואס לייגן אין זיי, קינדער פון נעטא, קינדער פון אלטן און טרא־גישן פאלק זענען טאקע אלט דריי יאר, פינף יאר, אבער אויך — הונ־דערטער יארן, טויזנטער יארן, אזוי לאנג ווי עם איז די יידישע גע־שיכטע, אזוי לאנג און אייביק ווי עם זענען די הגדה־וואונדער פון „ בחצי הלילה", פון „האלבער נאכט". איך שרייב איצט די שורות, וועו איך בין שוין זייער ווייט פון טשענסטאכאווי, א ים טיילט מיך אפ, אבער איך פיל נאך אלץ ווי איך וואלט זען אט די יידישע פורן, געפירט פון יידישע גבורים־באלעגאלעם, העלדישער פון די מאקאבייער, און זיי פירן דארט אין די טאפטשאנעם אויך מיין הארץ. פארט, פארט, יידישע באלעגאלעם פון טשענסטאכאווי. פירט, פירט די יידישע קינדער אין די טאפטשאנעם און שאפעם; פירט זיי אין דער וועלט אריין, אין דער אייביקייט אריין!

„קנאפע 41 טויזנט טשענסטאכאווער יידן האט מען דאמאלסט אוועק־געשיקט קיין טרעבלינקע" — מיט דעם האט זיך דאס דאמאלסט גע־ענדיקט.

דאמאלסט זענען געבליבן לעבן זעקס און א האלב טויזנט יידן. זיי זענען איינגעשפארט געווארן אין טויזנט צוויי הונדערט ענגע צימער־לעך אין דריי קלייניע, שמוציקע, ענגע נעטא־געטא־לעך. אלע זענען דא־מאלסט שקלאפן אין א דייטשער מלחמה־פאבריק און פראצעווען הונ־געריקע און קראנקע פון 5 פארטאג ביז 9 אין אוונט.

איך הער, איך הער, דער צער און דער צארן וואקסט אין נעמיט. איך הער וועגן די לעבנגעבליבענע מוטערס, וועגן אומעט פון באהאל־טענע קינדער אין די „באנקערס". אין מיטן דערינען הער איך א געזאנג. וואר זינגט דאס? — ניין, דאס זינגט מען ניט איצט, נאר דאס דער־

צייגט מען מיר וועגן א יידישער סצענע ביים טויער פון טשענסטאכאווער געטא, וואס איז אזוי גרויס, אזוי מעכטיק, אזוי דראמאטיש, אז איר וועט אירס־גלייכן נעווים נישט געפינען אין קיין בוך איז דער וועלט.

— מיר האבן זיך שטענדיק שטיל געהאלטן. מען איז געגאנגען צו דער ארבעט שווייגנדיק, אבער עם פלעגט טרעפן, אז עם פלעגט זיך אויך ענדערן דאס שטומע בילד. עם פלעגט געשעען, אז ביים אריינמארשירן פון דער דייטשער צוואנג־פאברויק, וואס איז געשטאנען אויסער דער געטא, אין געטא אריין, פלעגט מען הויך, לעבעדיק, הילכיק זינגען.

— זינגען? — פרעג איך איבער.

— יא, זינגען. דאס פלעגן זינגען צוויי הונדערט ארבעטער, וועלכע האבן געשמוגלט אין זייערע גרויסע ברויט־טאבעס קלייניע יידישע קינדער, וועלכע מען פלעגט איבערטראגן פון די בונקערס אויף „יענער זייט", צו ניי און גוט־געמאכטע בונקערס אויף „דער זייט". דאס פלעגן מיר פארהילכן מיט געזאנג די געווייגען פון די קינדער אין אונזערע טאבעס, די וועבטערס זאלן ניט הערן.

וועלן די וועבטער דערהערן דעם געוויין פון די קינדער אין די טאבעס, וועלן דערשאסן וועלן די קינדער צוזאמען מיט די טאבעס־טרעגער. וועלן זיי ניט דערהערן, וועלן די קינדער גערעטעוועט ווערן.

טא זינגט־זשע, ברידער, העבער, זינגט לוסטיק, זינגט פרייליך, זינגט, אז דער שונא זאל צעפלאצט ווערן.

ס'איז א ווינט, וואס וויעט
גאנצע שטיבער
ס'איז א ווינט, וואס רייסט אויף
אין געבירג.
מיר בויגן זיך און וועלן אויפשטיין ווידער,
מיר מוזן שפאנען, ווייטער גיין.
(פון א געטא־ליד פון ק. ברוידא)

האט די פרייד פון אונזער הארץ אויפגעהערט

פון 48 טויזנט יידן אין טשענסטאכאוו זענען געבליבן זעקס און א האלב טויזנט. לייב־שקלאפן פון די נאצים. די יידישע געמיינדע טיילט זיך דרמאלסט אוף דריי מינים יידן: דער גרעסטער טייל יידן זענען פארצווייפלטע, געפיניקטע, וואס ווארפן זיך אונטער פאסיוו זייער גרויזאמען שיקזאל; דער צווייטער טייל, א קליינע גרופע, זענען יידן, וואס האבן שוין מפקיר געווען גאט און מענטש, דינען די פיניקער, גנבענען, גזלענען, זויפן, הולטא־

יעווען אין דער נאכט פון דער שוידערלעכער מנפה; דער דריטער טייל יידן זענען די, וואס זענען ארונטער אין טיפע בונקערס, אין קעלערס, אן אונטערשייד פון פאליטישער איינשטעלונג, און גרייטן זיך צו נעמען פון שונא א הויכן פריין פאר זייער לעבן. אומזיסט וועלן זיי זיך אים ניט אוועקגעבן.

— יונגע קינדער, יינגלעך און מיידלעך — דערציילט מיר דער כראניקער פון טשענסטאכאוו, חבר ברענער — האבן „זייערע קעלערן פארוואנדלט אין א צויבער־לאנד".

מען האט נעארבעט און זיך געגרייט, מען האט איינגעשאפן געווער, מען האט ארויסגענומען דינאמיט פון דער דייטשער אמוניציע־פאבריק, מען האט מיט הוילע העמט אויסגעארבעט גראנאטן. עס ווערט אויך אויסגעגראבן א לאנגער טונעל אויפן פאל, אויב מען וועט זיך דארפן צוריקציען פון קאמף.

„אט דא האט זיך דער טונעל אנגעהויבן און דארט ווייט, אויף יענער זייט געטא־מויער, האט ער זיך געענדיקט."

איך שטיי ביי דעם הייליקן פלאץ, ביים טונעל, וואס יידישע קינדער האבן געגראבן אונטער ערד פון דער געטא. איצט איז ער פאר־שאטן מיט ברוד פון יידישן חורבן. דא, אויף דעם פלאץ, וואו מיר שטייען איצט, זענען עס געלעגן גאנצע נעכט די יונגע יידן און געגראבן דעם טונעל, איידער זיי זענען ארויס אין אפענעם קאמף.

נאר געהערקע צוגרייטונגען, נאר דעם ווי די דייטשן האבן פראנק און פריי געשאסן יידן אין גאסן, צעשאסן פערצן־יאריקע קינדער, וואס האבן זיך ניט געשטעלט צו דער ארבעט, צעשאסן מאמעס, וואס האבן געבלאנדזשעט משוגענע איבער די געסלער, נאכדעם ווי זיי האבן ארויסגעשיקט קלענערע גרופן יידן אויף אומקום אין טויט־לאגער בלי־זשיז, האבן זיך 10 צוייגער אינדערפרי, דעם 3טן יאנואר, 1943, באַ־ווייזן ערופן. וואכן פון אוקראינער מיט העלמעטס אויף די קעפ רינגלען ארום די געטא. באלד הויבן זיך אן טראגן יידישע געשרייען און גוואל־דען, עלטערע מענטשן און מאמעס ווערן ארויסגעשלעפט אין די גאסן. עס הויבט זיך אן א נייע „אקציע". די גזלנים זענען געקומען אויס־מארדן די לעצטע יידן.

דעמאלסט איז צום ערשטן מאל ארויסגעטראטן דער געהיימער קעלער. מענדל פישעלעוויטש האט דער ערשטער געשאסן אויף די דייטשע זשאנדארמען. דער ערשטער שאס איז געטא, און פינף־און־צוואנציק יידן באצאלן מיט זייערע לעבנס אין ערשטן קאמף.

— ווער איז דעמאָלסט געפאָלן? געדענקט איר די נעמען?... — פרעג איך.

דאָ שפּילן נעמען ניט קיין ראָל. וואָרים וואָס איז דען דער אונטערשייד ווי עס האָט געהייסן דער אומגעקומענער? ברענער דערמאָנט זיך דאָך א פּאָר נעמען.

דער מיטגליד פון דער „ארץ ישראל לינג" ראָזענשטיין און דער אלטער בונדישער „באיאוועץ" הערשל פריימאָן. ביידע גליד אין טויט.

דריי הונדערט יידישע יונגעלייט ווערן דעמאָלסט אפּגעשיקט דורך האָמסק קיין טרעבלינקע. א יונגע קאָמף־גרופּע רייסט זיך ארויס צום וואקזאל און פירט דורך אן אויפריים, און ביי דער „אָסט־באן" קומען אום צוואנציק יידישע קעמפער. יונגעלייט רייסן זיך ארויס אין וואלד, ווערן פּארטיזאנער און אין די קאניעצפּאלער וועלדער קומען אום אכט טשענסטאכאווער יידישע פּארטיזאנען — זיבן בלייבן לעבן. פון א קעלער, וואָס איז געווען אויף דער ווילסאָן גאס נומער 34, רייסט זיך ארויס א יידישע פּארטיזאנען גרופּע צו דעם אושטינער וואלד.

די אונטערערדישע קאָמף־ארגאניזאציע באקומט הילף־געלטער פון וואַרשע און מען ארבעט פיבערהאפט פאר רעטונג. יידישע מיידלער מיט שווארצע האָר באקומען בלאָנדע האָר. עם ווערן פאַבריצירט ארישע פאספּארטן, „קען־קארטן", מען שמוגלט זיך ארויס, מען שמוגלט זיך אפילו אַוועק קיין דייטשלאנד.

די דייטשן ווילן אויסמאָרדן די גאנצע טאָג נאָך טאָג — יעדן טאָג דערשיסונגען, מאָרדן, ארויסשיקונגען פון קלענערע גרופּן.

— אָט האָט מען צונויפגעזאָגט די לעבנגעבליבענע יידישע פּראָפעסיאָנעלע אינטעליגענץ — דערציילט מען מיר — אלע זענען אויפן מארק. אלע מוזן איינשטייגן אין די טראָקס. די טראָקס באַוועגן זיך אין דער ריכטונג צום יידישן בית־עולם. זיי פּאָרן אלע צום טויט. דער 20־יאריקער וו. קאָפינסקי, א מיטגליד פון דער יידישער קאָמף־ארגאניזאציע, שפּרינגט ארויס דער ערשטער פון א לויפנדיקן טראָק, נאָר אים שפּרינגען אנדערע יידן. זעקס אנטלויפן פון טויט און הונדערט־זיבן־און־צוואנציק זענען געבראכט געוואָרן צום יידישן בית־עולם.

דאָרט האָבן זיי זיך נעמוזט אין טהרה־שטיבל אויסטאָן נאקעט, נאָכדעם זענען זיי געטריבן געוואָרן צו א צונעגרייטן קבר, ביי וועלכן זיי זענען דערשאָסן געוואָרן. איד הער ווי אזוי אייניקע האָבן דאָך באַוויזן צו אנטלויפן פון בית־עולם און ברענגען די פינצטערע בשורה אין דער קום־זשישפּנדער געטא. ביי דעם גרויסן קבר זענען די לעצטע

דערשאסן געוואָרן די קינדער. נעמט צענויף אלע קריעפטן און הערט וועגן אומקום פון דער קליינער לילי, די יונגע טעכטערל פון דר. ווינער — דאס שענסטע יידישע קינד פון דער טשענסטאכאווער געטא.

— די קליינע לילי איז די לעצטע ביים קבר — דערציילט ברענער — זי שטייט נאקעט, בלויז א וויים בענדל איז געבליבן אין אירע שוואר־צע האר. די קליינע שטייט פאר די זשאנדארמען אין איר גאנצער געטלעכער פראכט, אירע אויגן בלאנדושען אום מיט שרעק. וואס קומט פאר מיט די מערדער? עפעס וואגן זיי ניט אויפצוהויבן דעם רעוואל־ווער צו לילי'ס קאפ. יעדער זשאנדאר וואלט, אז דער צווייטער זאל דאס טאן. דאס טוט דער לאנער־פירער איבערשרעק, ער שיסט, א קנאל פון זיין רעוואלווער און די קליינע לילי פאלט די הונדערט־זיבן־און־צוואנציקסטע.

דעם 25טן יוני, 1943 אנטדעקט די פאליציי די בונקערס פון די קעמפער און כמעט אלע קומען אום מיט געווער אין די הענט. דעם 26טן יוני קומט פאר אן אקציע. דער „וואַרשעווער מארק־פלעצל" איז טשענסטאכאוו איז פול מיט פורן מיט טויטע יידן און יידיש האב און גוטס. א טאג שפעטער קומט פאר א קאמף ביים ארויסגאנג פון געהיי־מען געטא־קאנאל. אלע יונגט־קעמפער, וועלכע וועלן זיך דורכרייסן דורך דעם קאנאל פאלן דארטן טויט.

פון אלע טשענסטאכאווער יידן בלייבן 3,990 אין די „האסאג־פאבריקן". אלע הייזער ווערן אויפגעריסן מיט דינאמיט. די יידן, וואס זענען געווען באהאלטן אין די בונקערס, ברענען צוזאמען מיט די הייזער. 84 מאמעס, 60 טאטעס און קנאפע הונדערט קינדער, וואס באי־ווייזן זיך ארויסצוכאפן פון די ברענענדיקע בונקערס, קומען סוף כל סוף אום. דעם 19טן יוני קומען אום אין א סעלעקציע די יידן פון דער אמוניציע־פאבריק „פעלצער".

— דורך ניסים איז געבליבן א קליינע צאל יידן אין קאטארגע־לאגער „האסאג", געפיניקט געוואָרן, דאך איינגעהאלטן די געבליבענע כוחות, זיך אפילו ארגאניזירט אין פאליטישע גרופן. נייע יידן זענען צוגעקומען אין „האסאג" פון אנדערע ערטער. די דייטשן האבן נאך נויטיק געהאט די פאר טויזנט שקלאפן ביי די גיפט־ארבעטן, — דער־ציילט מען מיר, — די מלחמה יאגט זיך ראשיק צו דער נאציישער מפלה, אונזערע האפנונגען שטייגן. מיר האבן דערלעבט ביז דעם 17טן יאנואר, 1945, וועז די סאוועטישע ארמיי איז אריין אין טשענסטאכאוו.

דער ראש הקהל חבר ברענער וויסט נענוי די דאטן:

— עס זענען נעבליבן לעבן 1,518 טשענסטאכאווער יידן און 1,240 יידן פון אנדערע ערטער.

און נאך עפעס איז געבליבן — אט די חרוב'ע גאסן, די פארשא־טענע „בונקערס", די טויטן־וואגנט, די פאלקס־קברים, דער טייך, וואס שוויבט פארבי פאזע דער וויסטער נעטא און דאס ביסל יידן, וואס מאכט דעם פרואוו צוריקצובויען א יידישע געמיינדע אין טשענסטאכאוו צופוסענס דער קאטוילישער „יאסנא גורא".

— האט איר האפענונגען אויף אויפבוי? — פרעג איך דעם ראש הקהל, ברענער.

— מעגלעך אז עס וועט ניט געלינגען — זאגט ער מיר — מעגלעך, עס וועט זיך איינברעכן, מיר ארבעטן אבער מיט דער האפנונג, אז עס וועט זיך דא אויפבויען א יידיש לעבן. אויב אפילו יידן וועלן זיין גע־צוואונגען אוועקצוגיין פון פוילן, דאדפן זיי קענען לעבן כל זמן זיי מוזן דא לעבן. אויב ניט, וועלן אוועק פון דאנען צעברעכענע מענטשן. מיר בויען א בעקער־קאאפעראטיוו. מיר האבן געעפנט א גארבער־קאאפע־ראטיוו, מיר האבן געעפנט צוויי קיכן, מיר האבן געשאפן א פרץ־שול, א קינדער־הויס, א קלוב, אן ארבעטער רעסטאראן, אן אינוואלידן־הויז, א היים פאר טובערקולאזע, סאנאטאריום. זיצנדיק כסדר אויף טשעמא־דאנעס, וואלטן מיר ניט געקענט טאן.

טראכט ער, טראכט ער חבר ברענער, און זאגט צום סוף אזוי:

— און אויב די יידן וועלן דאך ארויס פון דאנען, וועל איך דער לעצטער זיי באגלייטן; איך, דער בר־מזל, וואס האב אפילו אפנעראטע־וועט מיין זעקס־יאריקע טעכטערל, מוז צאלן פאר מיין זכות.

עס גלאנצן די טרערן־פולע אויגן פון יונגן ראש־הקהל, די טרערן גיסן זיך אבער ניט אוים — זיי האבן נאר אויסגעוואשן זייער אומעטיקע אויגן און זיי געמאכט לויטערער. ער איז אמאל געווען א לערער אין יידישע שולן. קומט צו אים, מסתמה פון יענער צייט, א פסוק פון אלטן ספר פון טרויער, זאגט ער אים אויף יידיש און אויף זיין שטילן שטייגער:

— עס האט אויפגעהערט די פרייד פון אונזער הארץ.

און ער גיט נאך צו:

— אויפגעהערט, אויפגעהערט אויף אייביק.

פארנאכט פון זעלבן טאג האב איך זיך נאך באטייליקט אין דער זיצונג פון יידישן קאמיטעט אין טשענסטאכאוו. די פירער פון יידישן קאמיטעט האבן אפגעגעבן גרינטלעכע באריכטן. אייזענבערג האט הער־ציילט וועגן די קראנקע, פאר וועלכע עס זאלען דער קאמיטעט. 120

קראנקע זענען אין דורכשניט שטענדיק דא. זיי קאסטן 200,000 זלא־טעם א חודש. די אינוואלידן־הויז קאסט זעכציק טויזנט זלאטעם א חודש. פאר די יידן, וואס קומען פון מערב, דארף מען האבן צען טויזנט זלאטעם א חודש; פאר דעמאביליזירטע — פופצען טויזנט זלאטעם. דר. באזאנאוויטש דערציילט וועגן געזונט־צושטאנד פון די טשענסטאכאווער יידן: אלע זענען געווען קראנק. מיט שווינדזוכט איז געווען אנגעשטעקט כמעט יעדער ייד. דער געזונט־צושטאנד בע־סערט זיך אבער. ארווואקאט בוים דערציילט וועגן דער פראדוקטיוויזא־ציע פון די טשענסטאכאווער יידן. איר הער וועגן דער ליי־קאסע, וואס האט שוין ארויסגעגעבן הלואות אויף דער סומע פון 380 טויזנט זלא־טעם. 95 יידישע באלמעלאכעם האבן שוין ארויסגעקראגן די נויטיקע צעד־קארטן. בירנהאלץ פארוואלטעט מיט דעם וואוינונג־אמט ביי דער יידישער געמיינדע און ער דערציילט, אז אין אלגעמיין זענען ניטא קיין שווערי־קייטן ביים באקומען דירות פאר זיי. וואלט געווען געלט, וואלט מען די אלטע דירות רעמאנטירט.

— האט איר באקומען הילף פון אויסלאנד? — פרעג איך.

איך באקום אן ענטפער, וואס שמייסט אין פנים די אמעריקאנער יידן. דעמזעלבן ענטפער באקום איך אין יעדער יידישער געמיינדע.

— זינט פוילן איז פריי געווארן, האבן מיר ביז אין מיטן יאנואר, 1946, ניט באקומען קיין ערנסטע הילף פון יידן פון אנדערע לענדער.

דאן זאגט דער באריכט־אפגעבער:

— וואלטן מיר געהאט אין צייט געהעריקע הילף, וואלטן מיר איצט געווים גאנץ אנדערש אויסגעזען.

איך טו אויפן פלאץ פאר הילף וואס איך קען, אין נאמען פון דעם יידישן ארבעטער קאמיטעט. איך קלער אויף די ביז־איצטיקע שווערי־קייטן צו באזארגן פינאנציעלע הילף. זיי ווילן נישט אננעמען קיין פארענטפערונג. זיי שטייען פארן הארטן פאקט: „מיר האבן ניט באקומען". די מיטגלידער פון קאמיטעט זענען צופרידן, וואס אט האבן זיך שוין באוויזן און עס באווייזן זיך ווייטער הילפס־סומען. דער פאר־זיצער זאגט אזוי:

— די יידן, וואס לעבן היינט אין טשענסטאכאוו, זענען ניט קיין שנארער, זענען ניט קיין ארעמלייט, וואס בעטן ביי די אמעריקאנער יידן נדבות. מיר הארפן אין דער ערשטער רייע פינאנציעלע הילף צו בויען אונזערע אינסטיטוציעס, צו צאלן אונזערע לערער, אונזערע דאקטוירים, צו בויען געמיינדע־אנשטאלטן, אויפצונעמען די רעפא־

טריאנטן, וואס קומען פון רוסלאנד. עס זענען חדשים פון אנטשיידונג — אדער מיר בויען אויף אונזער געמיינדע, אדער — מיר קומען אום אין פארצווייפלונג.

אין מיטן דערינען זענען אנגעקומען אין קהל'ס הויז יחדן פון דער ווייטנס. זיי מוזן שוין „זען דעם קאמיטעט!" די יחדן קומען פון רוסלאנד. 900 פוילישע יידן פון רוסלאנד שטייען אויפן וואקזאל אויפן וועג קיין שלעזיע. שוין פינף טעג פארן זיי פון לובלין קיין טשענסטאכאוו. פון לעמבערג קיין לובלין האט לענגער געדויערט. נאר לענגער האט געדויערט פון „טיף ראסיי" קיין לעמבערג. זיי האבן ניט קיין ברויט און ניט קיין וואסער. זיי בעטן הילף."

און דער טשענסטאכאווער יידישער קאמיטעט האט ניט קיין געלט, און געלט מוז ער האבן. וועלט געלט שוין אויפן טיש. איך רוף זיך אפ צו די יידן:

— לאמיר טאן וואס אונזערע עלטערן האבן געטאן מיט דורות צורים: ווען יידן־אינוואנדערער האבן זיך באוויזן אין שטאט, האט מען אנגעטאן די שבתדיקע קאפאטעס און מען איז ארויס זיי אנטקעגן. לאמיר אנטאן די קאפאטעס און גיין מקבל פנים זיין די פוילישע יידן, וואס קומען פון רוסלאנד.

איך האב באזוכט די א־שטאלטן פון טשענסטאכאווער יידישן קאמיטעט. איך האב שעה'ן פארברענט מיט די 48 קינדער פון קינדער־היים. דער „טאטע" פון די 48 קינדער, וואס געפינען זיך דארט, איז דער לעדער־ארבעטער לעדערמאן, דער יידישער סאציאליסט, וועמעס איניגע קינד און פרוי זענען אומגעקומען. זענען מיר געבליבן אין זכרון איניקע געשפרענען מיט די קינדער. איך רעד מיט א טייער יידיש קינד, א דינע מיידעלע, אן איידעלע, א בלאנדע, מיט ברילן, מיט א געשניצט נעזל, מיט א מחיהדיק קליין מיילכעל. זי איז פארטיפט אין א בוך. „דיין נאמען איז ענניא? — רעד איך צו איר — ביזט אלט דרייצן יאר?... — וואס קלערסטו צו טאן? וואס ווילסטו זיין?".... ענטפערט זי מיר: „א מענטש קען ניט זאגן וואס ער וועט טאן, וואס עס וועט זיין. א מענטש ווייסט ניט וואס עס וועט זיין מארגן. איך לייען איצט ביכער. דאס איז די בעסטע זאך. איך קען גארניט טראכטן איצט. אפשר אז איך וועל גרעסער ווערן, וועל איך טראכטן..."

איך האב בשעת מעשה דערפילט די העכערקייט פון יידישן קינד, וואס איז ארויס פון „אויוון", איבער מיר.

אך האָב געדענט דאָרט מיט דער לערערין שרה רייכנאדל. זי איז פאַר דער מלחמה געווען א לערערין אין דער ווארשעווער פרויען־גימנאזיע „פאזנער". עס שיינט איר, אז זי געדענקט מיין טאכטער, וואָס איז געווען א שילערין אין איר גימנאזיע. וואו איז איר מאן? — „אוועק אין אויוועז" — ענטפערט זי מיר שטיל און פשוט. ווי האָט זי געראַטעוועט איר קינד? — אין לעצטן מאָמענט איז געווען א צופאל. די נאציכע, די פרוי פון פארוואלטער פון קאטארנע־לאגער „וואלטי", איז געגאנגען שוואר צו קינד, א יידישער דאקטאר האָט איר געראטעוועט. ער האָט געבעטן איין לוין — מען זאל אביגדורלען ניט שיקן אין אויוון. דעם דאקטאר האָט מען פארברענט, אבער אביגדורל איז געבליבן לעבן. עס איז שווין, אגב, געווארן שפעט אים צו פארברענען, די רוסן זענען אנגעקומען.

אויף דער פארזאמלונג פון „בונד", איז וועלכער עס האָבן זיך באַטיליקט ארום פופציק חברים, האָט מען געהערט ווענן דער איצטיקער יידישער לאגע, ווענן דער פאליטישער לאגע, ווענן די אויסזיכטן פאר יידן אין פוילן. עס קומען איצט חברים פון רוסלאנד. די קאמוניסטן קומען פון רוסלאנד אנטוישטע, פארצווייפלטע. סאציאליסטן קומען ווייניקער אנטוישט — זיי האָבן לכתחילה ניט געלעגט צופיל האָפענונגען.

— די אנטוישונג — רעדט א חבר — איז ניט ווייל די עקאנאמישע לאגע איז א שלעכטע, זי איז א ביטערע, אבער דאָס איז ניט דער עיקר. די אנטוישונג איז ניט צוליב דעם וואָס קיין יידיש לעבן איז פאקטיש ניטאָ, יידיש פאלק איז ניטאָ — דאָס איז א האַרטער פאקט. די אנטוישונג איז צוליב דעם, וואָס ביכער ווערן געגוצט צו וויקלען פאפיראָסן פון זייער פאפיר — קיין אנדער ברירה איז ניטאָ. די אנטוישונג איז צוליב דער נידעריקער מאַראַל, צוליב דער ווערטלאָזיקייט פון מענטשן, צוליב דעם וואָס מיר אלע האָבן געמוזט ווערן גנבים, צוליב דער עלנדקייט פון דעם מענטשן.

— פארוואָס גייען אלע צוריק קיין פוילן און גייען ניט קיין בירא־בידזשאן? — פרעג איך. — מען זאגט דאָך א יידישע אויטאָנאָמיע, א יידישע מלוכה.

דער ענטפער איז געווען פריער א ביטערער שמייכל, נאָכדעם האָב איך געהערט:

— אָט זעט איר דאָך, אלע לעבנגעבליבענע יידן פון פוילן, פליכטלינגע אין רוסלאנד, האָבן זיך אפגעזאגט פון דער סאָוועטישער בירגער־

שאפט, וואס זיי האבן שוין באקומען, און אלע גייען צוריק קיין פוילן. זיי ווילן ניט אזוי גיין אין פוילן, ווי אזוי פון רוסלאנד.

אגב, דאס זעלביקע האב איך פריער און נאכדעם געהערט פון הונדערטער צוריקגעקומענע — פראסט־פשוט, דאס זאגט יעדער צוריקגעקומענער אן אויסנאם — ציוניסטן, קאמוניסטן, בונדיסטן, סתם יידן. דאס איז אזוי פעסט און אמתדיק, אזוי ווי עס איז אמתדיק א בוים, וואס וואקסט אין וואלד. דעבאטירן מיט אים איז צוועקלאז.

מען האט ביטער גערעדט אויף דער פארזאמלונג וועגן אנטיסעמיטיזם. אויפן „צוזאמענפאר פון די פאליטישע ארעסטירטע", וואס איז איצט פארגעקומען אין ווארשע, האט א רעדנער דארט גערעדט הויפיק וועגן דעם, אז „פוילן מוז פון היינט און ווייטער זיין פאר פאליאקן" און דער גאנצער צוזאמענפאר האט אים אפלאדירט.

— מען דארף קוקן דעם אמת אין פנים — זאגט חבר לעדערמאן, דער פארזיצער — מען טאר ניט „פארמאליעווען" די אויגן. היינט עקזיסטירט ניט פאר מיר קיין פערזענלעך לעבן. מיין פאמיליע או דאך פארברענט געווארן, און דורך אט דער שרפה קוק איך איצט אויפן לעבן פון יידן. וואלטן געווען בעסערע פערספעקטיוון, בעסערע פאליטישע אויסזיכטן, קנאפער אנטיסעמיטיזם, וואלטן יידן דא געבליבן. שוין דערפאר, ווייל עס איז ניטא וואוהין צו גיין. איך טראכט, אויב דא זאל קומען צו א בירגער־קריג און עס זאלן אויסברעכן פאגראמען — פרעג איך אייך — וועלן מיר באקומען פון ערגעץ־וואו הילף, פון מזרח, פון מערב, וועט מען ווידער אונז לאזן אומקומען?... מיר פרואווען בויען דאס ביסל לעבן, מיר מאטערן זיך — אט זעט איר דאך האבן מיר דאך עפעס אויפגעבויט, מיר, די ארויסגעקומענע פון די אויוונס. אונזערע כוחות זענען שוואך, מיר זענען צעטומלט. זאלן קומען כברים פון אמעריקע אונז העלפן, זיין מיט אונז צוזאמען... — אפשר פארשטייען זיי בעסער? אפשר זעען זיי בעסער?....

זאגט חבר קושניר:

— וועז מיר זענען ארוים פון לאגער האבן מיר זיך ניט פארנומען מיט „פערספעקטיוון", מיר האבן זיך פארנומען מיט „ערשטער הילף", מיר האבן געזוכט דירות פאר אידן און — געפונען, מיר האבן געעפנט א לאקאל פאר דער פארטיי, געגרינדעט אן ארבעטער־רעסטאראן, וואס איז געווארן ביי יידן דאס פאפולערסטע אין שטאט. יעדן זונטיק האבן מיר קולטורעלע אונטערהאלטונגען, שבת־צו־נאכטסטן מאכן מיר פארווילונג־אוונטן, מיר זענען דא 41 חברים, דאס איז א סך, זייער א

סר. די פועלי ציון האבן געעפנט א קיבוץ. זיי גלויבן, אז די יידן מוזן אוועק פון דאנען, זיי מוזן זיי העלפן גיין מיט אלע וועגן קיין ארץ ישראל. מיר גלויבן, אז מען קאן ניט זיצן אין „קיבוץ" און חלומען וועגן גיין. וואר עס וועט בלייבן געראכט — דאס וועלן מיר זען. וואר וויסט, אפשר ?...

— איך בין א בעקער — רופט זיך אפ א חבר — מען רופט מיר ישראל. מיר גלויבן, אז מען קאן ניט זיצן אין „קיבוץ" און חלומען וועגן בעקער, היינט בין איך דא — איינער, איינער אליין. אין טאראנטא, קענעדע, אז דא מיינער א גוטער ברודער, אויך א טשענסטאכאווער בעקער, אזשער. ניט אים אפ א גרוס. נאר מיר צוויי זענען דאך געבליבן...

מען האט געדעקט טישן. מען האט פיין פארבראכט, געזונגען לידער. איך האב צו זיי געריידט. איך האב זיך באמיט, ווי וויים נאר מעגליך, צו מוטיקן, געבן האפענונגען, קומען אנטקעגן זייער בענקשאפט.

דער טשענסטאכאווער שופר

עס איז געווארן בעסער אויפן הארצן, האט זיך חברה ביים טיש געמומען צו די געטאלידער און באלד האבן די טישן געזונגען אין מחיהדיקן כאר:

טא לאכט-זשע, לאכט-זשע, בריידער,
כל זמן עס קלאפט א גליד.
דערשטיקט אין זיך דעם וויטיק,
כאטש עס ברענט אין ברוסט.

איך הער דאס זינגען. עס שיינט מיר, אז איך הער ניט נאר דאס זינגען ביים טיש, איך כאפ דעם עכא פון די געזאנגען, ווי זיי זענען געזונגען געווארן אין געטא, היינטער די וועגט.

איך וויל זען די פרומע יידן. דער פרעזעס פון דער „רעליגיעזער געמיינשאפט" איז ר' נח עדעלסטט. דער טשענסטאכאווער רב איז ר' אליהו ניסן וויסלער. פון 1942 ביז 1944 איז ער מיט א משפחה פון דרייצן נפשות געווען באהאלטן אין א בונקער ביי קלאמינץ. וועו מען האט שוין מער דארט ניט געקענט זיין, איז ער אוועק צו די פארטיזאנען אין וואלד. דער וויצע-פארזיצער איז ר' ישעיהו גראנעק, דער קאסיר איז ליפמאן רייכער, דער סעקרעטאר איז הערשל רייזמאן. הערשל

רייזמאן איז א יונגער עלוי, ער האָט פאר דער מלחמה, אין ווארשע, „געזאגט א שיעור" אין דער ליבאוויטשער ישיבה. „גריסט איז מיין נאמען", בעט דער יונגער שוואַרצער עילוי, „דעם ליבאוויטשער רבי איז ניו יארק."

איך בין אין בית־מדרש, איך בין אין דער כשרער קיך, איך באַזוך דעם יידישן מרחץ, איך שטיי מיט א פּיינפולן געפיל אין גרויסן חדר, וואָס איז פול מיט צעריסענע יריעות פון ספר־תורות, וועמען די פרומע יידן פון טשענסטאכאוו וועלן אינגיכן מקבר זיין לויטן דין. מסתמא וועט „גאנץ טשענסטאכאוו" קומען צו דער קבורה.

איך קום אריין אין דער ישיבה. יאָ, אומגלויבלעך — אבער עס איז א פאקט, די פרומע יידן אין טשענסטאכאוו האבן שוין אויך א ישיבה. ביי א לאנגן טיש זיצן צוועלף ישיבה־בחורים, אלע זענען זיי ארויס אדער פון די „אויוונס", אדער געקומען פון רוסלאנד. מען לערנט בבא בתרא. דער ראש הישיבה איז ר' דוד באלאבאן פון לעמבערג. ר' דוד באלאבאן שטאמט פון די גרויסע, יחוסדיקע משפחות — פון די גרויסע באלאבאנען. זיין קומען פון שפאניע — אט די באלאבאנען. אט דער באלאבאן, ר' דוד, איז געלעגן אין א בונקער, זיין משפחה איז פארברענט געוואָרן אין די אויוונס, ער האָט זיך געוואלגערט נאקעט און באַרוועס אין וועלדער. איצט זאגט ער מיר:

—לערן איך, ברוד השם, גמרא מיט בחורים...

איך פארברענג אין דער „היים פאר טעכטער" פון די פרומע יידן. די לערערין פון „בית יעקב", איינע פון יענע יידישע לערערינס, וואָס האָט ניט באַוויזן „עולה צו זיין (ווי זי זאגט) צו קידוש השם", אין די פארוואלטערין פון דער „היים".

ווען איך האָב געהאלטן ביים אוועקגיין פון דער רעליגיעזער גימיינשאפט, האָט מיר דער רב, ר' אליהו ניסן וויסלער, געגעבן אן אויסטערלישע מתנה — א שופר, מיט וועלכן יידן האבן מקיים געווען די מצוה פון תקיעות אין לאנער „האסאג". פרומע יידן האבן געוואלט בלאזען שופר בעת די ימים נוראים אין 1943, האבן זיי מיט סכנות־נפשות איינגעהאנדלט — דורך גויים — א הארן און פון אים געמאכט א שופר מיט די בויערס און מכשירים, מיט וועלכע זיי האבן געמאכט געווער פאר די דייטשע רוצחים.

— די כלים פון טומאה — זאגט מיר דער רב — האבן אויך געדינט פאר טהרה...

דער שופר האָט נאָכדעם דורכגעמאַכט פאַרשיידענע גלגולים ביז ס׳ייִד האָט אים נעבראַכט אין בית־מדרש פון טשענסטאכאָוו. אָט דעם שופר האָט מיר געגעבן א מתנה דער רב פון טשענסטאכאָוו.

— נעמט אים צו די יידן אין אַמעריקע און זאָל אייך גאָט העלפן — זאָגט ער מיר — אז איר זאָלט בלאָזן שופר און אויפוועקן זיי, די אַמעריקאַנער יידן.

איך האָב דעם שופר געגנומען מיט זיך און נעבראַכט אים אין ניו יאָרק.

אויפגעשטראָלטע טרערן אויף פנימער

אין אַוונט איז פארגעקומען א פארזאַמלונג פון „אלע יידן" אין טשענסטאכאָוו. איך האָב טאָקע זוכה געווען צו האָבן פאר זיך „אלע יידן" — אלע גרופן, אלע „פארטייען", אלע „שיכטן". טויזנט צוויי הונדערט יידן זענען דא אין טשענסטאכאָוו און דער זאָל איז געווען פול קאָפ אויף קאָפ, די קאריראַרן זענען געווען פול.

עס איז מיר אונמעגלעך צו דערציילן וועגן אָט דער אויסערגעווייניקלעכער יידישער פארזאַמלונג, צו וועלכער איך האָב נעבראַכט דעם גרוס פון די יידישע ארבעטער פון אַמעריקע. וועז איך שרייב די שורות און ז׳ע פאר מיינע אויגן די הונדערטער פנימער פון די יידן — אויך די קינדער פון קינדער־חיים זענען געקומען — איך ז׳ע די יונגע יידן און די עלטערע, די פרויען, די פאר יידן מיט בערד, די פרומע יידן, די בונדיסטן, די חלוצים, די געווועזענע סאָלדאָטן אין די אלטע שינעלן — וועז איך ז׳ע דאָס איצט פון דערווייטנס אָן ז׳ע סיי די טרערן אָן סיי די אויפגעשטראָלטע פנימער מיט האָפנונג, ז׳ע זייערע אויגן מיט בענקשאפט אָן ליבשאפט — קען איך ווייטער נית שרייבן. עס קלעמט דאָס האַרץ. די בענקשאפט העגנט אויף א פרוכט פון קדושה און טרויער פאר מיינע אויגן. לאָמיר געדענקען וואָס איך האָב זיי פארשפראָכן:

— ברידער, שוועסטער, קינדער, זאָגט אונז, באפעלט אונז, אָן מיר וועלן אלץ טאָן פאר אייך, וואָס עס איז נאר מעגלעך. מיר זענען דאָך אזוי שולדיק אנטקעגן אייך.

טארנאוו

יידן אויף זייער "לעצטן וועג"

„— פֿאַרוואָס האָט מען זיי אויסגעטאָן נאָקעט?"
„— א נאָקעטער מענטש פֿאַלירט די וויידער-
שטאַנד פֿעאיקייט, הערט אויף צו קעמפֿן קעגן
שיקזאָל."

(פון געשפֿרעכן)

אַשר פון טאַרנאָוו

צוויי אַ האַלב שנה רייזע מיטן אויטאָמאָביל פון קראָקע ליגט די שטאָט טאַרנאָוו, אַדער ווי יידן רופן איר „טאַרנע". „פֿאַר קיין טאַרנע" — האָט מען מיר געראַטן — „דאַרט איז א גוטע יידישע געמיינדע, א גוטער יידישער שניידער-קאָאָפּעראַטיוו, א גוטער יידישער קאָמיטעט." פֿאַרשטייט זיך, אז איך פֿאָר קיין טאַרנאָוו. איך וואָלט סיי ווי סיי אַהין געפֿאָרן, ווייל איך האָב געקענט פֿאָר דער מלחמה טאַרנאָוו זייער גוט. ערשט אין 1938

האָב איך דאַרט נערעדט צו צוויי טויזנט יידישע אַרבעטער אין גרויסן שטאָט־זאָל וועגן אונזער זיג איבער דעם פאַשיזם, וואָס וועט געווים קומען, וועגן יידישע האָפענונגען, וועגן וועלט־האָפענונגען — וועגן אינטערנאַציאָנאַליזם און ברידערלעבקייט. טאַרנאָוו איז נאָענט געבליבן פון דער מלחמה, מער ניט אירע דרייסיק טויזנט יידן זענען מער ניטאָ. די ברידער שניידער און די שוועסטער שניידערקעס, וואָס זענען דאַרט געווען אין די טויזנטער, זענען אַוועק מיט דעם זעלבן וועג, מיט וועלכן עס זענען געגאַנגען די דריי מיליאָן פוילישע יידן — דאַרף מען גיין קיין טאַרנאָוו.

פאַרנדיק קיין טאַרנאָוו איז מיין געדאַנק געווען פאַרנומען מיט דעם שיקזאָל פון א שטאָט, וואָס ליגט וויַיט פון טאַרנאָוו — פינסק. טאַרנאָוו ליגט אויפן מערב־ראַנד פון פוילן און פינסק, וואָס געהערט היינט צו רוסלאַנד, איז געלעגן אויפן מזרח־ראַנד פון פוילן. אין פינסק זענען געווען דרייסיק טויזנט יידן און אַרום זעקס הונדערט פון זיי זענען לעבן געבליבן אין רוסלאַנד, פוילן און דייטשלאַנד. אין טאַרנאָוו זענען אויך געווען אַרום דרייסיק טויזנט יידן און אויך אַרום זעקס הונדערט זענען פון זיי געבליבן לעבן.

גראָד פאַר מיין אָפּפאָרן קיין טאַרנאָוו האָב איך געהאַט לאַנגע שמועסן מיט צוויי לעבן־געבליבענע פינסקער יידן — מיינע צוויי אלטע גוטע פריינט פון פינסק — דער בונדיסט לייזער לעווין און דער לינקער פועלי־ציוניסט ה. זאַמעטשקאָווסקי. זיי זענען איצט ביידע אוים ווי צוויי פאַרעלטערטע, צעבראָכענע יידן. זאָלן זיי פאַרלאָזן בערד, וועלן זיי זיין גוטע יידישע זיידעס. זיי האָבן מיר דערציילט אויספירלעך וועגן בלויז פינף פינסקער יידן, וואָס זענען לעבן געבליבן נאָר דער פאַרניכטונג פון אַלע יידן פון פינסק. חוץ אַרום זעקס הונדערט פינסקער יידן, וואָס דאַרפען זיך געפינען אין רוסלאַנד, און מסתמא גייען זיי איצט צוריק קיין פוילן מיטן גאַנג, מיט וועלכן עס גייען איצט אַלע פוילישע יידן פון רוסלאַנד.

געווען דרייסיק טויזנט יידן אויף מזרח־פוילן, אין פינסק, און גלבליבן זיינען אַרום זעקס הונדערט. געווען דרייסיק טויזנט יידן אויף מערב־פוילן, אין טאַרנאָוו, און געבליבן זענען פון זיי אַרום זעקס הונדערט. אייך גלייכער שיקזאָל פאַר די יידן פון בויידע שטעט.

„איבער צען טויזנט פינסקער יידן זענען אומגעקומען דעם 29טן אָקטאָבער אין די דאַבראָוואַלער גריבער. אַכט טויזנט האָבן די דייטשן אַרויסגעשלעפט פון זייערע נאַרעם און לעכער מיט דער הילף פון דייטשע

דרעסירטע הינט"... אט די ווערטער פון מיינע צוויי פֿינסקער פֿרייַנט באגלייטן מיר אויפן פּוסטן וועג, וועלכער פֿירט מיך קיין טאַרנאָוו, וואו פון דרייסיק טויזנט יידן זענען געבליבן ארום זעקס הונדערט.

מיט פֿינסק לויפֿט מיט אין מיין געמיט אויך קיעלץ. די שטאָט קיעלץ לייגט ניט אויף מזרח און ניט אויף מערב, זי לייגט אויף מיטן, צווישן. פֿאר דער מלחמה האָבן געלעבט אין קיעלץ זיבן־און־צוואַנציק טויזנט יידן. היינט זענען דאָ אין קיעלץ זעכציק יידן. אין גאַנץ קיעלץ איז ניטאָ קיין יידישער געוועלב. אָלע זעכציק יידן האָבן אויסגעבראַנטע נומערן אויף זייערע הענט — „נומערירטע יידן" פון אַשוויענטשים. דער קיעלצער תושב, מיין פרייַנט י. שמולעוויטש, האָט מיר אַזוי געזאָגט ערשט מיט א טאָג פֿאר דעם ווי איך האָב זיך אַוועקגעלאָזט קיין טאַרנאָוו: „צי געדענקט איר, צי געדענקט איר די טויזנטער קיעלצער שוסטער, שטעפֿער, האַנטווערקער, כאַלופּניקעס, סוחרים, צי געדענקט איר?..." אודאי געדענק איך קיעלץ. איך בין מסתמא געווען אין דער שטאָט אַמאָל פּופּציק. איך געדענק די רוישיקע, קאַביקע, פֿאַרפֿראַצעוועטע יידישע קיעלץ. איצט „לויפֿן מיר נאָך" אויפן וועג קיין טאַרנאָוו זעכציק קיעלצער „נומערירטע יידן". עס איז דאָ וואָס נאָכצוטראַכטן, אז מען פֿאַרט מיט א טראַק, וואָס איז פֿאַרוואַנדלט געוואָרן אין א „באַס", קיין טאַרנאָוו איבער א צעבראַכענעם, צעלעכערטן וועג איז א קאַלטן, ווינטערדיקן, שניאיקן טאָג ביז מען קומט אין טאַרנאָוו אַריין, ביז מען דערזעט דעם ערשטען יידן, א באַקאַנט פּנים. יאָ, ווער איז דאָס?... ווער איז אָט דער ערשטער, וואָס קומט דיר אַנטקעגן?...

— נו, יאָ, דאָס איז דאָך בלייוויים... וואָס מאַכסטו, חבר בלייוויים, לעבסטו? לאָמיר גומל בענטשן.. שלום עליכם אשר, אשר בלייוויים...

ביי דעם לעבן־געבליבענעם אשר בלייוויים שטייען טערערן אין די אויגן. ער איז אנגעטאָן ווי א דאַרפֿישער פּויער: פֿאַרבלאָטיקטע שטיוול אויף די פּיס, א האַריקע קורטקע אַנשטאָט א שטאָטישן מאַנטל, א גרויסע טובענע היטל אויפן קאָפּ, די הויט פון פּנים זעט אויס האַרט און צעקנייטשט. ער זאָגט מיר:

— איך וואַרט שוין טעג אויף אייך. געוואוסט, אז איר זענט געקומען קיין פּוילן, געווען זיכער, אז איר וועט טאַרנאָוו ניט פֿאַרגעסן. איצט זענט איר דאָ... איר וויסט נאָרניט.. איר וויסט נאָרניט... איר וויסט נאָרניט.. .איר פֿאַרשטייט...

ער האָט ניט געענוג ווערטער אויסצודריקן, וואָס ער וויל זאָגן.

אשר בלייוויים, דער שנידער, איז היינט א פיהנדער מיטגליד אין דעם „יידישן קאמיטעט" פון טארנאוו. עלף יידן זענען זיי די פירער פון דער געמיינדע פון זעכציק יידן אין שטאט. די שטאט טארנאוו איז כמעט גאנץ געבליבן. איך זע וויניק חורבות אויף די גאסן. איך זע ניט קיין צעשאסענע, צעבראכענע, צעלעבערטע הייזער ווי אין אנדערע שטעט. איך זע ניט קיין גאסן, אויפגעריסענע מיט דינאמיט, איך זע אויך ניט קיין יידן.

געוועלבער זענען אפן, מענטשן גייען איבער די טראטוארן, מענטשן פארן מיט וועגענער, מיט דראשקעס. איך זע רעסטאראנען, שענקען — איך זע אבער ניט קיין יידן. איך דארף זיי אויסזוכן. איך געדענק גאנץ גוט, ווי טארנאוו האט אויסגעזען פאר דער מלחמה, „אין פארגאנגענעם יארהונדערט" — און אט די לוידיקייט, די שטאט אן יידן, בויערט, בויערט אינווייניק, „נאיעט", ווי עס זאגן די טארנאווער.

ווער זענען זיי די איצטיקע טארנאווער יידן? ווי אזוי זענען זיי דאך לעבן געבליבן? לאמיר דא איבערגעבן די ניסים־עשיכטע פון אייגעם פון זיי און מיר וועלן קענען פון איר אפלערנען וועגן אלע איבעריקע „ניסים־יידן". איך מיין טאקע די געשיכטע פון ערשטן יידן, וואס האט מיך באנעגנט אין טארנאוו — אשר בלייוויים.

ער איז געווען אין דער טארנאווער געטא ביז נאוועמבער 1943. ער איז געווען דער עדות פון אונטערגאנג פון די טארנאווער יידן. ער האט געזען ווי טויזנטער יידן ווערן ליקווידירט און אליין גליק געהאט זיך אויסצובאהאלטן. ער האט מיט זיינע אויגן געזען די בערג שיד, וואס זענען געבליבן נאך די טארנאווער יידן און ער האט נאך אלץ געטראגן צוריסענע שיך אויף זיינע לעבעדיקע פיס, ביז ער איז געכאפט געווארן— ער, דער „לעצטער טארנאווער יד". מען האט אים געשיקט — צוליב דעם וואס ער איז נאך אלץ געווען א געזונטער יונג — קיין טשעבנע אין קאטארגע־לאגער. טשעבנע ליגט נעבן יאסלא, אין גאליציע.

— דעם צווייטן נאוועמבער האב איך געהאט פארענדיקט מיט „טארנע" — דערציילט ער מיר — און איך בין געווארן א „טשעבנער".

צוויי מאנאטן האט ער געהונגערט, געפראצעווען, געשטראפט און געפייניקט געווארן איז טשעבנער לאגער. מען האט געוואוסט, אז מיט טשעבנע ענדיקט זיך דאס ניט. נאך טשעבנע קומט געווייניקער אשוויענטשים און נאך אשוויענטשים — זאגט ער — וויסט איר. „דאס קומט שוין גארנישט."

מיט צוויי חדשים שפעטער, אנהויב יאנואר 1943, איז טאקע געקומען אשוויצנטשים.

— מיר זענען געווען — זאגט אשר — הונדערט נאקעטע יידן אין א וואגאן קיין אשוויצנטשים. מיר זענען געפאהרן צוויי טעג און איין נאכט.

— אין גאנצען נאקעטע? — פרעג איך אים.

— ניט אינגאנצן — ענטפערט ער — מען האט אונז געלאזן אין די העמדער און אין די גאטקעס.

עס איז מיר שווער איבערצוגעבן מיט ווערטער דעם צער און אומעט, וואס איז ארויסגעקומען אויף אשרס שווערן פנים, ווען ער האט געזאגט „אין העמדער און גאטקעס". ער האט געווים נאכאמאל געזען יענעם בילד אין וואגאן — האלב־נאקעטע יידן אין שמוציקע, צעריסענע, ווערעמדיקע „העמדער און גאטקעס", ער איינער פון זיי, און אלע פארן זיי צום טויט.

אשר האט ניט געוואלט שטארבן. ער האט געוואלט נאך ארויסרייסן דאס לעבן זיינס פון די מערדער. ער האט געקוקט אויף איין ווינקל אין פערד־וואגאן, פון וואנען ער קען נאך ארויספליקן זיין רעטונג — דאס איז א פענצטער הויך אויף דער וואנט פארצאמט מיט אייזערנע קראטעס.

ער האט זיך מיט זיינע נאקעטע הענט געמומען צו די קראטעס. ער מוז זיי ארויסרייסן. א מענטשענס הענט זענען ניט שטארקער פון אייזן, אבער די הענט פון א יידן, וואס פארט אין א העמד און גאטקעס אין א פערד־וואגאן צום „אויוון" אין אשוויצנטשים, קענען ווערן אויך שטארקער פון אייזן. אשר בלייווים דער שניידער האט מיט די הענט געפליקט די אייזערנע קראטעס. די נאקעטע יידן אין וואגאן האבן זיך געשראקן, אז ער וועט ברענגען דעם טויט צו זיי אלעמען. עס איז געווען פאטאל די באהאלטענע האפענונג פון די יידן, וואס מען האט געפירט צום טויט — אפשר, אפשר וועט מען דאך ניט פארברענט ווערן, אפשר וועט מען דאך איבערלעבן נאר א טאג און א נם וועט געשען.

„דערבארעם זיך אויף אונז, זיי ניט קיין גזלן!"... — האבן זיך געבעטן ביי אים די יידן אין וואגאן. ער האט זיך פארענטפערט: „איך בין דאך יונג, אפשר וועל איך דאך קענען אנטלויפן, אפשר וויל נאך ווער לויפן מיט מיר." זיי האבן ניט געוואלט אים הערן, זיי האבן געשריען ער זאל דאס ניט טאן, ער זאל ניט וואגן.

— זיי שרייען, די יידן. זיי וואלן ווילד שרייענדיק. איך וואר אין זייערע אויגן זייער אלעמענס שונא. א רגע וואלן שוואבער די הענט — דערציילט אשר דער שניידער — אבער אין מיר ארבעט שוין א פרעמדער כח. זיי מעגן מיך צעריסן אויף שטיקער, איך וועל ניט אויפהערן פליקן די קראטעס...

נאר אכט שעה רייסן איז אים ענדלעך געלונגען אויפצורייסן די קראטעס. דער פענצטער איז אפן. איצט דארף מען אין אים אריינקריכן און זיך ארויסוואלן פון לויפנדיקן וואגאן. מען מוז אריינקריכן מיט די פיס, ניט מיטן קאפ, ווייל אויב ער וועט זיך ארויסוואלן מיטן קאפ, וועט דער קאפ צעשמעטערט ווערן. ווי־זשע קריכט מען אריין מיט די פיס אין אויבערשטן פענצטער אריין, וואן קיינער ווייל אים ניט אונטער־העלפן?

די יידן אין וואגאן ווילן אים ניט העלפן. „העלפט מיר! הויבט מיך אונטער!"... — בעט ער זיך ביי זיי. די יידן האבן מורא דאס צו טאן. שטייט ער א פאר־צווייפלטער אין וואגאן צווישן הונדערט יידן אין העמ־דער און גאטקעס און בעט, און רעדט, און שרייט, און ווינט: „יידן, העלפט מיר, הויבט מיך אונטער!" און אלע זענען שטום, רירן זיך ניט, האבן מורא.

— אפגערופן האט זיך אבער — דערציילט אשר — א טשיקאווער ייד, א פופציק־יאריקער, ישראל ווייסמאן האט ער געהייסן — ער האט די גאנצע צייט געשעפטשעט לשון־קודש אין וואגאן.

ישראל ווייסמאן האט צו אים אזוי געזאגט:

— דו ביזט יונג, דו ווילסט לעבן; איך בין אלט, ראטעווע זיך, בחור — ער האט מיך אויפגעהויבן אויף זיינע אלטע פלייצעס.

דער וואגאן יידן האט געליארעמט, געשריען, גערייסן זיך צו דעם אלטן יידן און צום יונגן הפקר־בחור. אבער אשר דער שניידער האט שוין געשטעקט מיט זיינע פיס אין פענצטער.

וועז א האלבער קערפער זיינער איז געווען שוין אינדרויסן און דער קאפ איז נאך געווען אינווייניק, האט ער דערהערט, אז מען שיסט. דאס שיסן די דייטשן, וואס באגלייטן דעם וואגאן. ער האט באלד דער־פילט אייז קויל און א צווייטע אין זיין רעכטן פוס. באלד האבן זיך געהערט שיסעריין פון מאשין־געווער.

— אפשר פופציק שאסן! — זאגט ער.

ער איז שוין ניט ארויסגעשפרונגען פון וואגאן, נאר אראפגעפאלן א פארוואונדעטער. די דייטשע וועכטער זענען געווען זיכער, אז ער איז

אראפגעפאלן א טויטער און האבן זיך מער ניט געקימערט. דער צוג איז אוועקגעלאפן און אשר איז אויך געלאפן.

— איך בין אפגעלאפן א שטרעקע פון א פינף הונדערט מעטר און אוועקגעפאלן א פארחלשטער.

עס איז געווען יאנואר — שניי, פראסט און נאכט. ער איז געקומען נאר א קורצער צייט צו זיין באוואוסטזיין. ער האט געזען א לעמפל פון דערווייטנס — הייסט עס, א דארף, א כאטע, מינטשן זענען דא. האט ער זיך אוועקגעשלעפט צו דער ליכט. ער איז צוגעקומען צו א הויז און אנגעקלאפט.

— יעסטעם פאליאקעם — האט ער געזאגט. — איך בין א פאליאק, איך לויף פון טויט, לאזט מיך אריין, גוטע מענטשן, דערבארעמט זיך...

ער האט געדענקט ניט צו זאגן, אז ער איז א ייד. א פויער האט געעפנט א שפארונג פון דער טיר, האט א קוק געטאן אויף דעם „פאליאק" אשר בלייווים און צוריקגעקלאפט די טיר. ער לאזט ניט אריין.

איז ער געגאנגען ווייטער אין פראסט, אין שניי, אין א העמד און גאטקעם מיט א דורכגעשאסענעם פוס. עס איז געווען — האט ער געפילט — ארום צוועלף אין דער נאכט. ער איז צוגעקומען צו א צווייטער כאטע. ער איז געשטאנען ביי א צווייטער טיר פון א מענטשנס הויז, א בארוועסער, א דורכגעפרוירענער. ער האט געווארט אויף א נס, וואס זאל געשען ביי דער טיר. ער האט געקלאפט א צווייטן מאל.

— ווער ביזטו? — האט מען געפרעגט פון אינווייניק.

סיי־ווי־סיי דערקענט מען אים דאך, האט ער געזאגט דעם אמת:

— איך בין א ייד... בלוט גיסט זיך פון מיר... ראטעווט...

אין דער כאטע האט , זעט אוים, געוואוינט א מענטש. די טיר האט זיך געעפנט. דער פויער האט אנגעצונדן א לאמטערנע, אים באקוקט און געזאגט:

— קום אריין, בלוט גיסט זיך פון דיר...

אשר האט אפגעריסן א שטיק לייוונט פון זיין איינענער העמד און דער פויער האט עס איינגעטונקט אין וואסער און באנדאזשירט זיין פוס. ער האט אים געגעבן א פאר הויזן, א שטיק ברויט און געזאגט:

— נעכטיקן קענסטו דא ניט. מיר זענען נאענט פון דער באנלינית, דא קומט מען קאנטראלירן...

עס איז אלץ אין מיטן דער נאכט און ער גייט ווייטער.

אזוי האט זיך אנגעהויבן די וואנדערונג פון אשר דעם טארנאווער שנוידער. ער איז דערקראכן ביז א סטאראלע, דארט ארויפגעקראכן און

זיך אוועקגעלייגט אונטער'ן שטרוי. אפגעשלאפן די נאכט און אויף מאר־
גען זיך ווידער געלאזט אין וועג. ער איז ווידער ארויס צו א גוי און
אים געזאגט אזוי:

— איך בין א פאליאק, איך אנטלויף פון טויט. העלף מיר, ברודער,
איך האב א פאר דאלאר, אמעריקאנער דאלאר, באהאלטן מיט זיך, פאר־
קויף מיר א פאר שיך מיט א רעקל..

— אמעריקאנער דאלארן? — פרעגט ער מיך איבער.

— יא, אמעריקאנער דאלארן — איך האב זיי געהיט מיט זיך,
קיינער האט זיי ניט געקענט געפינען. איך האב געהאט זעכציק אמע־
ריקאנער דאלארן, געהיט ווי אן אויג אין קאפ. זיי דארפן מיך ראטע־
וועז. חברים פון ווארשע האבן געהאט אין צייט צוגעשיקט...

זענען אבער די שיך געווען צו־קליין, ניט געקענט ארויף אויף די
פיס. האט ער זיי איבערגעבונדן מיט א שטריקל און געטראגן איבער דער
פלייצע און געלאזט זיך אין וועג. פרעגט אים א גויע אויפן וועג:

— פאראואס טוטסו ניט אן די שיך, עס איז דאך א פראסט?

— עס איז א שאד די שיך — האט ער געענטפערט — עס איז
דאך מלחמה, טייערע...

— וואוהין גייסטו?

— איך גיי אהיים, געארבעט ביי די דייטשן...

אנדערהאלבן חדשים איז אשר בליוויים, דער טארנאווער שניידער,
געגאנגען פון דארף צו דארף, ביז ער איז דערגאנגען צו די לובלינער
וועלדער, וואו ער איז געווארן א פארטיזאן...

און איצט איז ער אין טארנאוו, א פירער פון קהל, דער פירער פון
שניידער־קאאפעראטיוו. ער איז דער ערשטער ייד, וועמען איך האב בא־
געגנט אין טארנאוו.

„וועו מיר פלעגן אויפעפענען די קברים, כדי אַרויסצונעמען די טאַרנאַווער טויטע יידן, זיי צו פאַרברענען, פלעגט פון די קבריב ניין א דאַמף ווי פון ריזיקע קעסלען."

(פון די דערציילונגען פון טאַרנאַווער יידן)

יידן אין טאַרנאַו

דער „אידישער קאָמיטעט" אין טאַרנאַוו האָט פאַרלוסט א ספּעציעלע זיצונג מיט מיר. עס זענען געקומען צו דער זיצונג ניט נאָר די צען מיט־גלידער פון קאָמיטעט, נאָר אויך אַלע זיינע מיטאַרבעטער און וויכטיקע יידן פון דער געמיינדע. איך האָב געהערט פון באריכטן וועגן דער טעטיקייט פון „יידישן קאָמיטעט". יעדער איינער האָט דערציילט, יע־דער איינער האָט עפּעס צוגענעבן און איך האָב געקענט באקומען א בילד פון דעם וואָס די טאַרנאַווער יידן האָבן געטאָן אין פאַרלויף פון נאַנצן יאָר איינצוהאַלטן זייערע גופים און נשמות און לייגן א פונדא־מענט פאַר א נייער יידישער קהילה נאָכן גרויסן חורבן־טאַרנאַוו.

פון וואַנען זענען זיי געקומען די איצטיקע טאַרנאַווער יידן? — זיי זענען געקומען פון די אויוונס, פון די בונקערס, פון די לאַגערן. אייי־ניקע זענען שוין געקומען צורויק פון רוסלאַנד.

— מיר זענען געקומען אהער — זאָגט דער פאַרזיצער פון קאָמי־טעט, שיפער, א ציוניסטישער יד — און געפונען „פוסטקעס". עס איז אונז געווען זייער טרויעריק. מיר האָבן געמיינט, אז די גויים וועלן אונז אויפנעמען ווי גוטע שכנים. מיר זענען דאָך די לעצטע מאָהיקאַנער. די אָבות אונזערע זענען דאָך דאָ שוין געווען הונדערטער יאָרן! ווי־זשע, אָבער, האָבן זיי אונז אויפגענומען? די „באַגריסונג" איז געווען קאַלט, זייער קאַלט: „לעבסט נאָך?" האָבן די גויים אונז געפרעגט. „זע נאָר זע, א זשידעק האָט זיך געראַטעוועט", האָבן זיי געזאָגט מיט פאַרוואונ־דערונג.

די איבעריקע מיטגלידער פון קאָמיטעט שאַלען צו מיט די קעפּ. זיי האָבן ניט קיין טענות. זיי זענען ניט באַליידיקט, מען קאָן זיי ניט באַליידיקן, נאָר זיי זענען צעוויטיקט.

איידער וועו־וואָס דערציילן זיי, די ראשי־הקהל עפּעס וועגן זייערע נעבטנס. איינער געדענקט דעם וועג צום לאַגער, צו וועלכן די נאַצים הא־

בען אים געפירט — ער איז געווען אויסגעשאטן מיט שש. דער צווייטער וווייסט וועגן די פויערים, די איינוואוינער פון דארף וואולקא, אז זיי פלעגן צו מאל אנטלויפן אין וואלד אויף א גאנצער נאכט, וויל זיי האבן ניט געקענט הערן די געשרייען פון די יידישע פרויען און דאס בילן פון הינט.

— און איצטער הרגענען זיי „יידן אויף די וועגן."

— פון דרייסיק טויזנט יידן — דערציילט דער בונדיסטישער מיטגליד פון קאמיטעט בלייוויים — זענען מיר אראפגעקומען אין די ערשטע וואכן א הונדערט. צוערשט זענען געקומען ער און איד — וווייזט ער אן אויפן פארזיצער פון קאמיטעט, דעם ציוניסט שיפער — גויים האבן טאקע געזאגט, „וואס היטלער האט ניט פארענדיקט, וועלן מיר שוין פארענדיקן." מיר האבן זיך אבער פאר דעם ניט אפגעשראקן, וויל צוריקגיין צו היטלער'ן קען שוין ניט פוילן, וועט שוין ניט. מיר האבן אנגעהויבן עפעס טאן פאר די ערשטע הונדערט טארנאוואר יידן.

— דער סטאראסטע פון דער שטאט, וואס איז באשטימט געווארן פון דער רעגירונג, — דערציילט דער פארזיצער — האט אונז טאקע געהאלפן, אבער די שטאט־פארוואלטונג פון די ארטיקע גויים האט אונדז נאריט געוואלט העלפן.

וואס האבן די ערשטע יידישע כלי־טויער אין טארנאוו, וואס זיינען געקומען פון די אויוונס, וואס האבן זיי געטאן פאר די לעבן־געבליבענע?

— די ערשטע אויפגאבע אונזערע, — דערציילן זיי מיר — איז געווען „א דאך". די הייזער זענען געווען רואינירטע, די פענצטער אויסגעבראכענע, די דעכער אראפגעריסענע, פוסטע, ליידיקע, בלויז וועגט. מיר האבן פארטיק געמאכט ווי־עס־איז און וועלכע־עס־איז דירות, דעם צעבראכענעם גוף אוועקצולייגן.

מען איז געווארן הייזער־בויער; שניידער זענען געווארן אויף א וויילע טשעשלערס און מען האט געשלעפט ברעטער, געקלאפט טשווקעם, פארדעקט דעכער, אריינגעשטעלט פענצטער און טירן. וואו האט מען גענומען געלט? זיי וויסן אליין ניט. מען האט גלייך „עפעס געטאן": עפעס געהאנדלט", „עפעס פארדינט" — און „מען האט זיך צוזאמנגעליגט צווישן זיך אויף די ערשטע חוצאות."

— מיר האבן אויך געבעטן ביי אנשטענדיקע גויים — דערציילט ווער — זיי זאלן אונז העלפן. איינער האט זיך אפגערופן, פאן קודעלסקי, מיט צוויי טויזנט זלאטעם.

— די רעגירונג האָט אונז געגעבן פינף טויזנט גילדן — זאָגט א צווייטער.

אין דער זעלבער צייט האָט מען געעפנט א קיך ארויסצוגעבן „זופ־קעס". אָלע יידן זענען געקומען אין דער קהלשער קיך עסן. ערשטנס, איז מען צוזאַמען, און צווייטנס, איז מען טאָקע אַרימעלייט און מען דאַרף די „זופקעס" זייער נויטיק.

די צאָל יידן האָט זיך כסדר פארגרעסערט. עס זענען געקומען יידן קיין טארנאָוו און עס זענען אַוועק יידן פון טארנאָוו. א קוק געטאָן: ניטאָ קיינער, קרובים זענען ניטאָ, אַנטיסעמיטיזם איז דאָ — זענען זיי אַוועק. איצט זענען דאָ 650 יידן. דאָס רוב פון די אַראָפגעקומענע יידן זענען געווען קראַנק. מען האָט געמוזט האָבן א קליינעם יידישן שפּיטאָל. דער „יידישער קאָמיטעט" האָט אזא שפּיטאָל געעפנט. דאָרטן נעמען אויף קראַנקע דר. ראָזענבלאָט און דר. מערץ־בלאָך. מען האָט געמוזט שאַפן א „יידישע אכסניה" — האָט מען שנעל צוערכט־געמאַכט א געביידע, אויסגעשטעלט בעטלער, טישלער, בענקלער, אין זעק אַרײַנ־געשטאָפט שטרוי און היי און אַז א יד קומט, זאָל ער האָבן דעם קאָפּ וואו אַוועקצולייגן.

—די אכסניה איז טאָקע דאָ דערנעבן, זאָלן מיר אויף איר א קוק טאָן — האָט איינער באַמערקט.

איך האָב שפּעטער געזען די אכסניה, געווען דאָרט א היבשע צייט, געזען און נערעדט דאָרט מיט די יידן. דאָס בילד איז געווען א זייער טרויעריקס. אַרימקייט, עלנטקייט, בעט צו בעט, שמאָטעס, צערישענע זעק, וויינענדיקע קינדער, קראַנקע פרויען, מלחמה־אינוואַלידן, אין יעדן צימער פינף און זעקס און זיבן בעטן, צעשראָקענע, אומרואיקע פנימער. א רחמנותדיקער יידישער רעשטל.

— זיי בלייבן אַבער ניט לאַנג אין דער אכסניה — דערקלערט מען מיר — מיר קריגן פאַר זיי דירות און מען הויבט אָן צו לעבן.

דער גרעסטער און וויכטיקסטער אויפטו פון טארנאָוו איז דער שניידער־קאָאָפּעראַטיוו. עס איז געשאַפן געוואָרן אין טארנאָוו, וואָס איז געווען פאַר דער מלחמה א שטאָט פון שניידערס, א יידישער שנייַדער־קאָאָפּעראַטיוו, אין וועלכן עס ארבעטן שוין הונדערט באַלעלאָכעס, מע־נער און פרויען. איך בין געווען אין קאָאָפּעראַטיוו, וואָס פארנעמט צוויי גרויסע שטאָקן פון א גוטער און גרויסער געביידע. איך האָב געפונען די ארבעטער ביי דער ארבעט. מערסטנס זענען עס יונגע ארבעטער, בחורים און מיידלער, וויל הויפזעכלער די יינגע און קרעפטיקע זיינען

געבליבן לעבן. זינגער מאשינען האבן זיך געדרייט, האבן טומלדיק געשטעפט, פרעסער האבן געפרעסט. איך האב געהאט א פארזאמלונג מיט אלע ארבעטער, א זיצונג מיט דער פארוואלטונג פון קאאפעראטיוו.

דריי הונדערט דרייסיק טויזנט זלאטעם האט געקאסט דאס איינשאפן מאשינען פאר הונדערט שניידערס. דער „יידישער קאמיטעט" פון ווארשע האט דאס געלט אויסגעלייגט. זיי דארפן דאס אויסצאלן אין „אינסטאלמענטס". דאס לייגט שווער אויפן קאאפעראטיוו.

— דער יידישער ארבעטער קאמיטעט פון אמעריקע קויפט אויס פאר אייך די מאשינען, פטור פון די חובות און, ארבעט מיט הצלחה! — האב איך זיי געמאלדן.

עס איז מיר שווער איבערצוגעבן דעם איינדרוק אויף די הונדערט יידישע שניידער פון טארנאוו. ער איז ווערט געווען ניט 330 טויזנט זלאטעם, נאר א מיליאן דאלאר!

חוץ דעם דארפן די שניידער האבן א ליי־קאסע, מען זאל קענען לייען א פאר הונדערט, אדער א פאר טויזנט גילדן אין א נויט, אין פאל פון א קראנקהייט, אין א וואר פון קליינע פארדינסטן. דער יידישער ארבעטער קאמיטעט האט געלייגט דעם „גרונט־קאפיטאל" פאר דער ליי־קאסע פון שניידער קאאפעראטיוו.

אז הונדערט יידן, פון 650 יידישע נפשות, ארבעטן צוזאמען אין א שאפ און מאכן א לעבן פון מלאכה, גיט עס כאראקטער און קאליר דער גאנצער יידישער געמיינדע. ווי באלד אזוי — אזעלכע זענען זיי די יונגע, לעבן־געבליבענע פוילישע יידן — הארף מען אויך האבן „קולטור" — א יידישע ביבליאטעק, טעאטער־אוונטן, א קלוב און ליינזאל.

— חבר בייטשער דער שניידער פירט אן מיט דער „דראמאטישער סעקציע". זי האט שוין געגעבן די ערשטע פארשטעלונג און די צווייטע גרייט זיך.

די פירער פון דער יידישער געמיינדע ווילן מיר געבן דעם פולן בילד פון חיזן לעבן, פון שווערקייטן, פראבלעמען, צרות און האפענונגען.

— באנדיטן און אנטיסעמיטישע חברות, גרופן פון דער „ארמיא קראיאווא", דערגייען אונז די יארן, ווארפן אן שרעק... — דערציילן זיי מיר.

און אט הערט א מעשה...

מיט א צייט צוריק זענען דערמאָרדעט געוואָרן דורך ניט־געפונענע מערדער צוויי יידן אין טאַרנאָוו: פּאָולים פּריס און ראָמאַן ראָט. שפּעטער האָט באַקומען דער „יידישער קאָמיטעט" פון טאַרנאָוו א בריוו אַדרעסירט צו די „איזראָעליטן", אז די „פּאָטריאָטן" לייגן אָרויף א קאָנטריבוציע אויף די „איזראָעליטן" — הונדערט טויזנט זלאָטעס, מען זאָל 12 אזייגער אינדערפרי, דעם און דעם טאָג, אַוועקלייגן אויפן בארג מאָרטשין, דאָרט און דאָרט, אזוי און אזוי, די קאָנטריבוציע, און אויב ניט — וועט מען „שיסן יידן אין די גאַסן פון טאַרנאָוו". „אַלס סימן פון אונזער כח, האָט די באַנדע געשריבן צו די „איזראָעליטן", שיקן מיר אייך איבער די דאָקומענטן פון די צוויי דערהרגעטע זשידעס."

לויט דער עצה פון סטאַראָסטע, האָט מען אַוועקגעלייגט אויפן בארג מאָרטשין א פּאָקעט מיט פּאָפּיר. די פּאָליציי האָט געוואָרט איבער דעם בארג. זי האָט דאָרט שפּעטער פּאָרהאַלטן א פּוילישע פרוי, וועלכע איז געקומען אָפּנעמען די קאָנטריבוציע. זי האָט ענגומען דעם פּאָקעט מיט פּאָפּיר און איז מיט אים אַרעסטירט געוואָרן.

— אָבער מען האָט איר שפּעטער באַפרייט — דערציילט מען מיר, — און ס'האָט גארניט געהאָלפן.

ווער איך געוואָר, אז די טאַרנאָווער יידן האָבן שוין דורכגעלעבט אויך א „בלוט־בלבול" מיט אַלע פּיטשעוועקעס. עס האָט זיך פּאַרשפּרייט צווישן די פּאָליאַקן א קלאַנג, אז יידן מאָרדן קליינע פּוילישע קינדער. עס איז פּאַר דעם אויסגענוצט געוואָרן א סעקסועלער מאָרד, וואָס א פּוילישער אויסוואורף האָט אויסגעפירט איבער א פּויליש קינד. די יידן אין טאַרנאָוו זענען געשטאַנען פּאַר דער געפּאַר פון א פּאָגראָם. די גויים האָבען כאָטש כסדר גערעדט: „מען וועט אויסרויבערן די יידן", „מען וועט באַצאָלן די יידן וואָס מאָרדן פּוילישע קינדער". דער פּאָז יאָקובטשיק, וואָס איז געווען דער שף פון זיכערהייט־פּאָליציי און ווערט איצט דער פּרעזינדעט פון דער שטאָט אָפּאָלע, איז געווען פּאַרמישט אין דער פּאָגראָם־טעטיקייט. עס איז צו קיין פּאָגראָם אבער ניט דערגאַנגען.

— מען האָט אונז פּאַרזיכערט, אז עס וועט אויף דער זיצונג פון דער אַרטיקער „ראדא נאַראָדאָווא" (פּאָלקס־ראָט) וועגן דעם איבעל־גע־לייענט ווערן א דערקלערונג פון ביידע ארבעטער־פּאַרטייען, פון די פּ. פּ. ס. און פּ. פּ. ר. (קאָמוניסטן). מען האָט עס אבער ניט געטאָן צוליב טאַקטישע סיבות — זאָגט מיר מיט פּאַרביטערונג א מיטגליד פון יידישן קאָמיטעט.

איך וויל וויסן וואר עס איז דאס דער „פאן יאקובטשיק", וואס וואלט דער פרעזידענט פון אפאלע. דערציילט מען מיר:

— פון זשעשעוו האט מען אין יולי, 1945, שוין נאך דער מלחמה, ארויסגעשיקט די יידן. דערביי האט מען דורכגעפירט ביי זיי א רעוויזיע. ביי די מענער באזונדער און ביי די פרויען באזונדער. ביי די פרויען האט מען דורכגעפירט, אויפן דייטשן שטייגער, א גינעקאלאגישע רעוויזיע". יאקובטשיק איז געווען דער אנפירער. ער איז אן „ענדעק", אן אנטיסעמיט, וואס חנדלט זיך צו דער נייער מאכט. ביי דער רעוויזיע האט ער כלומרשט מאניפולירט מיט זיין רעוואלווער און „צופעליק" דערשאסן א צוואנציק־יאריקע יידישע מיידל, מעלא רייזנבערג. ער איז דערפאר ארעסטירט געווארן. ער איז געזעסן זעקס חדשים אין טורמע און ארויסגעלאזן געווארן, אבער ער קען דאס ניט פארגעסן, ווי ער זאגט: „צוליב א פארשיווער זשידאווקע האב איך געמוזט זיצן זעקס חדשים."

דריקט דאס דעם נעמיט. עס איז א מדינה אין כאאס. עם איז א מדינה אין רואינען. עס איז שטארק די נאציש ירושה. די לופט איז פארפעסטעם. דער „יידישער קאמיטעט" אין טארנאוו האט אזא גרויסע לאסט — היטן די יידן פון זיין שטאט, שיצן, בויען אינסטיטוציעס, מלחמה־האלטן מיטן אנטיסעמיטיזם, זארגן פאר יידישער פרנסה, פאר א קיד, פאר אן אכסניה, פאר היימען, פאר א שפיטאל, און קיין געלט איז ניטא און די הילף איז ווייניק.

זיץ איך מיט די טארנאווער יידן און פארברענג און יעדער איינער האט וואס צו דערציילן, יעדער איינער וויל דערציילן. זיי זיינען דאך אלע נסים־יידן, געקומען פון יענער וועלט, פון דארטן.

— ביי אונדז אין מאידאנעק — דערציילט א ייד — האבן זיך א טאטע מיט א זון געהאנגען אויף איין רימען.

— וואס הייסט? צוזאמען? — פרעג איך.

— ניין — דערציילט דער ייד — זיי האבן געהאט נאר איין רימען. זיי האבן אפגערעדט, אז פריער זאל זיך דער טאטע אויפהענגען, נאכדעם וועט דער זון אראפגענעמען דעם טאטן, און אליין זיך אויפהענגען אויף דעם זעלבן רימען...

ווילט זיך מיר ניט גלויבן. זעט דער דערציילער אויף מיר מיין אומגלויבן. שמייכלט ער ביטער איבער מיר און זאגט:

— און אזוי איז טאקע געווען. שפעטער האבן מיר זיי געפונען ביידע טויטע. דעם טאטן אויף דער ערד און דעם זון אויפן רימען.

ווייסט נאָר אַ ייד צו דערציילן וועגן השגחה. ווי באַלד מען שמועסט מכח הענגען, זאָגט ער אָזוי:

— ביי אונדז אין טרעבלינקע איז געווען אַזאַ מעשה, מען האָט געפונען ביי אַ יידן אַ פּאָר תפילין, האָט שוין דער ייד נעוואוסט, אַז עס קומט דער טויט, ער האָט געפאַלגט וואָס מען האָט אים געהייסן — זיך אויפהענגען אַליין אויף דער רצועה פון זיינע תפילין. איז די רצועה געווען צו שוואַך, זי האָט זיך איבערגעריסן און ער איז אַראָפּגעפאַלן. לעבט ער ווייטער דער ייד מיט די תפילין. האָבן דייטשן צונויפגעיאָגט דריי טויזנט יידן, געהייסן זיי זיך אויסשטעלן צו פינף אין אַ רייע און דעם יידן מיט די תפילין געהייסן לויפן צווישן די רייען און באַפוילן האָבן זיי, די דייטשן, אַז די יידן, וואָס שטייען, מוזן שלאָגן דעם יידן מיט די תפילין, זיי מוזן אים לינטשן. די יידן פאַלגן, זיי שלאָגן אים, אָבער צו שוואַך, קיינער גיט ניט קיין טויט־קלאַפּ. „שלאָגט פעסטער!" — שרייט דער נאַצי אָטאָ — ווער עס וועט ניט שלאָגן, וועט דערשאָסן ווערן!" — מען שלאָגט אים דאָך צו שוואַך. דער ייד איז שוין באַנאָסן מיט בלוט. זאָגט איינער צום צווייטן: „האָב רחמנות אויף אים און גיב אים אַ שטאַרקערן קלאַפּ אין פּאַרענדיק שוין", אָבער קיינער קען דאָס ניט. דער ייד מיט די תפילין איז דורכגעלאָפן אַלע דריי טויזנט יידן און נאָר אַלץ געלעבט, הגם ער איז שוין געלעגן אויף דער ערד ווי אַ בלוטיקע מאַסע. דעמאָלט האָט שוין דער נאַצי אָטאָ אים פּאַרענדיקט.

שטייט ער, דער ייד דער דערציילער וועגן תפילין־ייד, וועלכער ווערט געשלאָגן פון דריי טויזנט יידן, ווייל קיינער פון זיי ווייל ניט שטאַרבן, שטייט און שווייגט. שטייט נעבן אים דער ערשטער ייד, וואָס האָט פריער דערציילט וועגן טאָטן און זון, וואָס הענגען זיך אויף איין ריימען — שטייען זיי ביידע, צוגעוואוינטע צום טויט, צום הענגען זיך אויף ריימענס, צום השגחה זיך אויף רצועות, און איבער זיי אַזוי ווי איד וואָלט זען אויך די טויטע יידן, דעם טאָטן און זיין זון, און דעם יידן מיט די תפילין.

— אָפטער פאַלט דער מוט, — זאָגט מיר דער פּאַרזיצער שיפער — מיר זענען דאָך אזוי אויסגעמאַטערט! אָפטער פיל איד, אַז מיר זענען דאָ ראָסן־געפאַנגענע. צומאָל דוכט מיר, אַז אַדער מיר, אַדער די וועלט איז משוגע.

„עס וועט די מארגן-זון באגילדן
אונז דעם היינט."

(פון א פארטיזאנער-ליד)

זייט געזונט, טאראנאווער שניידער

עס בלייבט מיר נאך אין טארנאוו דריי זאכן צו טאן — אפצוהאלטן א פארזאמלונג מיט „אלע יידן", זיין אויף דער „ליאמע", וואס בונדיסטן מאכן, אפצוהאלטן א געזעגנונגס-זיצונג מיטן יידישן קאמיטעט, וואס באשטייט פון ציוניסטן, אומפארטייאישע, קאמוניסטן און בונדיסטן.

דער זאל איז פול. אין טארנאוו, זאגט מען מיר, זענען דא זעקס הונדערט פופציק יידן, א העלפט פון אלע יידן זענען געווים דא אין זאל. קראנקע קענען דאך ניט גיין און קינדער בלייבן אין שטוב. אויסער זיי זענען אלע דא. פאר דער פארזאמלונג ווילן יידן רעדן מיט מיר — מען וויל מיך בעטן „וויזעס קיין אמעריקע", אפגעבן גרוסן צו קרובים, מיטגעבן בריוו און דערביי רעדן, דערציילן, ארומפרעדן פון הארצן.

איך וואלט וועלן אלץ געדענקען. איך וואלט וועלן געדענקען נעמען. איך פארשרייב וויפל עס איז נאר מעגלעך. דער שטראם פון רייד איז אבער אזוי שטארק, אז ניט אלץ איז מעגלעך צו פארשרייבן, ניט אלע נעמען איז מעגלעך אויפצוכאפן אין גערודער ערב דער פארזאמלונג.

אט דערציילט מיר א פרוי וועגן אירער א פריינדין, וואס מען האט געפירט אין גאז-אויטא פארברענט צו וועדן אין כעלמנע. איר פריינדין האט געהאט קראפט צו שפילן די ראל פון א קריסטין אפילו אין גאז-אויטא. זי האט נעשריען צום ס.ס.-מאן: „איך בין א קריסטין... איך בין ניט קיין יידין, לאזט מיך אראפ." זי האט אפילו ניט געהאט קיין פאס פון א קריסטין, האט זי געוואגט, אז זי האט פארלאזן איר פאס. דער ס.ס.-מאן איר געגלויבט און איר אראפגעבראכט אין כעלמנע צום געסטאפא-שטאב. מען האט איר דארט פרייגעלאזן. אין עטלעכע טעג ארום האט זי אבער דערזען, אז מען האט געבראכט א טראק מיט יידן און צווישן זיי — אירע עלטערן. מער האט זי ניט געוואלט שפילן די ראל פון א קריסטין און זי איז אוועק צום טויט צוזאמען מיט אירע עלטערן.

— פון וואנען וויסט איר דאס? — פרעג איך.

— איך בין אליין געווען אין כעלמנע — ענטפערט מיר די דערציילערין.

מען האָט די יידן אפגענארט. מען האָט זיי געזאגט, אז מען פירט זיי אין באָד. מען האָט זיי אפילו געגעבן האנטיכער מיט זייף. איך האָב אפילו באקומען פון א פוילישן ריכטער בענדאזש, פון לאדזש, א בילד, וואָס דייטשן האָבן צוליב זייער פארגעניגן געגנומען פון יידן, וועו זיי האָבן זיי געפירט צו זייער „לעצטן וועג", זאגנדיק זיי, אז מען פירט זיי אין באָד.

דערן מיר וועגן „לעצטן וועג", האָט א ייד פון מיעלעץ עפעס וואָס צו דערציילן.

ער דערציילט ווי אזוי מען האָט געטריבן אלע מיעלצער יידן אויף זייער „לעצטן וועג". די מיעלצער יידן האָבן ניט געוואוסט, אז דאָס איז זייער „לעצטער וועג" — מען האָט זיי געהיימן מיטנעמען פעקלער, וועש, שפייז, גאלד און זילבער. די יידן האָבן אזוי געטאָן — דאָס הארץ האָט געשראָקן, די דייטשן האָבן געשלאָגן, געיאָגט, געשאָסן. מען איז געוואָרן צעמישט, צעטומלט. קיינער האָט ניט געוואוסט אויף וועלכער וועלט מען איז און מען האָט געפאלגט די נאצים, אזוי ווי עס פאלגן שעפסן.

מיר איז אבער אריין א „מאנקאליע אין קאפ" — זאגט דער ייד — ניט פאלגן, אנטלויפן. לויף ברודער, לויף וואוהין די אויגן טראָגן. עס איז סיי־וויסי ניטא וואָס צו פארליגן. לויף, נעם די נשמה אין די הענט און טראָג זיך אפ. ער האָט זיך טאקע אפגעטראָגן און זיך דערטראָגן ביז אהערצו.

א טאָרנאָוואר ייד דערציילט מיר, אז דער „ערשטער מאי" איז דערקלערט געוואָרן דורך דער נייער פוילישער רעגירונג פאר א נאציאנאלן יום־טוב. מען האָט אפיציעל אינגלאָדן, דורכן יידישן קאמיטעט, אלע יידן זיך צו באטיילִיקן אין ערשטן מאי פאראד. זיינען, פארשטייט זיך, די יידן געקומען. און אז מען איז געקומען האָבן די גויים אנגעהויבן שרייען: „יידן?... ווידער יידן?..."

— מען האָט אונז געטריבן, געזידלט, אבער מיר האָבן דאָך מורא געהאט אוועקצוגיין. מען האָט דאָך געהיימן קומען, האָבן מיר זיך נאכגעשלעפט.

דער פארזיצער פון יידישן קאמיטעט, שיפער, באָפט אריין מיר צו דערציילן, אז מען מוז אויסקויפן אייניקע טאָרנאָוואר יידישע קינדער, וואָס געפינען זיך ביי גויים. קאָראָלינא וויים געפינט זיך ביי יוזף פיעט'ן, אין טרעטשיאן, זשעשעווער קרייז; לילא דאאר געפינט זיך אין מאסקאלאווא קאוושיטשע; קיילע אבראהאם איז ביי א גוי אין לעמ־

בערג ; צוויי יידישע קינדער — אן 8 יאריקע און א 10־יאריקע — זענען אין בושעסקא, ביי א גוי ; אסתר רייזנער דארף ארויסגענומען ווערן פון א גוי, וואס בעט פאר איר 100,000 זלאטעם. דאס קינד זאל האבן א נאענטן קרוב אין שיקאגא, מאסס טהארעק, אויף 850 וועסט אוירווינג פארק ראוד.

— קויפט אוים די יידישע קינדער, לאזט זיי דא ניט איבער ביי עשו...

— טוט דעם ווילן פון זייערע אומגעקומענע עלטערן...

ביז איך הער, אז דער פארזיצער פאטשט אין טיש, קלאפט, רופט:

— „עס הויבט זיך אן..."

עס הויבט זיך אן די פארזאמלונג. א פולע הויז מיט יידן. עס זענען געקומען אלע שניידער פון קאפפאראטיוו. עס זענען אויך דא אלע אורחים פון הויס פאר די היימלאזע. עס איז דא דער „יידישער קאמיטעט" און זיינע מיטארבעטער. עס זענען דא „אלע פארטייען". עס זענען אויך דא קנדער. „לאזט מער ניט אריין"! — שרייט מען — „מען קאן שוין מער ניט אריינגיין." און מען שפארט זיך אריין נאר און נאר. אין הויז ווערט ענג, ווארעם.

— שא, שא, שטיל זאל זיין.

עס ווערט שטיל. אלע קעפ זענען געווענדעט אהערצו. וואס זאגט מען אט צו די יידן? — זיי ווילן א טרייסט, זיי ווילן א האפענונג, זיי ווילן קרעפטיקונג — זיי ווילן זיכערקייט, רו, זיי ווילן זיין צווישן יידן.

— „זאגט מיר, ברידער, וואס איר ווילט וויסן פון מיר, זאגט מיר, אפשר וועל איך קאנען אייך ענטפערן" — וועגד איך זיך צו זיי.

— זאגט אונז, וען וועט מען אונז נעמען קיין ארץ ישראל. מען האט געזאגט, אז עס וועט געדויערן נאר א פאר חדשים, און עס איז שוין אריבער א יאר און מען הערט נאך גארנישט.

— זאגט אונז, פארוואס לאזט מען ניט אריין קיינעם אין אמעריקע? מען האט דאך געזאגט, אז מיט אפידעוויטס וועט מען קאנען פארן, פאר־וואס גיט מען ניט קיין וויזעס?

— זאגט אונז, וואס טראכטן וועגן אונז די אמעריקאנער יידן? — פארוואס העלפט מען אונדז ניט?

— פארוואס שיקט מען אונז שמאטעס?

גיי און זאג, גיי און ענטפער, גיי און ברענג טרייסט און מוט אט צו דער פארזאמלונג פון צעבראכענע און עלנטע, פארביטערטע און צע־

וויטיקטע יידן. איך האָב צו זיי געהערט, געפֿרואווט דערציילן, ווי עס האָבן אויסגעזען די מלחמה־יאָרן אויף דער אמעריקאַנער זייט, ווי אַזוי אונזערע זין זענען געגאַנגען אין קריג, וואָס אמעריקע האָט געטאָן אין דער מלחמה. איך האָב געפֿרואווט דערציילן, וואָס עס פֿילן די אמעריקאַנער יידן, די אמעריקאַנער יידישע פּאָלקס־מענטשן, דער אמעריקאַנער יידישער ארבעטער, דער יידישער ארבעטער קאָמיטעט וועגן די יידן אין פּוילן.

איך פֿיל, אַז די פֿאַרזאַמלטע יידן ווילן, כאָטש אין זייער פֿאַנטאַזיע, זיך אריבערטראָגן וויט־וויט פון טאַרנאָוו, ווילן דערשפּירן, כאָטש פון דער וויטן, דעם טעם פון אַן אַנדער לעבן — פון פרייהייט, פון זיכערקייט, פון גרויסע יידישע ישובים. איך רייד צו זיי וועגן אמעריקע, וועגן ניו יאָרק מיט צווי און האַלב מיליאָן יידן, וועגן שיקאַגאָ מיט 350 טויזנט יידן, וועגן לאָס אַנדזשעלעס, סאָן פראַנציסקאָ, וועגן דעם „שפּייכלער פון דער דעמאָקראַטיע", וועגן דעם „זאָפֿאָס", וואָס די יידישע געשיכטע האָט צוגעגרייט — אָט די פינף מיליאָן יידן.

„אפשר שיט איך זיי זאָלץ אויף די וואונדן? אפשר זאָל איך אויפהערן צו דערציילן זיי וועגן די יידישע המונים אין אמעריקע, ווען זיי אליין זענען דאָ אזוי עלנט און איינזאַם? — איך פרעג עס די יידן אונ אָלע ענטפערן מיר: „דערציילט וויטער, דערציילט, מיר ווילן וויסן." און אָט רעדט שוין אייגער צו מיר פון צווישן עולם:

„עס וועלט אונז בעסער פון דעם. מיר דערשפּירן, אז מיר האָבן א גרויסע משפּחה, אז ניט אָלע יידן האָט מען פֿאַרברענט."

איך פֿיל, אז איך טראָג זיך אַוועק מיט די טאַרנאָווער יידן אין אַנדער וועלט, פון דער טאַרנאָווער ווירקלעכקייט צו א חלום, צו א גרויסן נעבעלהאפטן טרוים, וואָס הייסט — „אמעריקע", יידן אין אמעריקע, יידישע פֿאַרזאַמלונגען, יידישע ארגאַניזאַציעס, יידישע אינסטיטוציעס. מען דערמאָנט זיך אַז קרובים, אַז משפּחה. פֿאַלן צו מיר פֿראָגן פון עולם:

— און אַנטיסעמיטן זענען דאָרט דאָ?

— און יידן יאָגט מען?...

מיר וואָלטן געקענט אזוי פֿאַרברענגען א גאַנצע נאַכט. די טאַרנאָווער יידן ווילן פֿאַרטרייבן פון זייערע געמיטער אָט דאָס, וואָס גראָד היינט, אין זעלבן טאָג פון דער פֿאַרזאַמלונג, איז פֿאַרגעקומען אין שטאָט.

א טאַרנאָווער יד, קינסטלינ, איז היינט דערשאָסן געוואָרן. זיין וויב האָט געלאָזט באָלד וויסן, אז זי וועט גוט באַלוינען דעם, וואָס יעמט

איר אנווייזן אויפן מערדער. האָט מען זיך באַלד אריינגעריסן צו איר אין הויז און מיט א קויל איר שווער פאַרוואונדעט. זענען געבליבן לעבן דריי קינדער — אַדאַלף קינסטלינד, 12 יאָר אַלט; גוסטאַ קינסטלינד, 3 יאָר אַלט, און כעניעק קינסטלינד, 4 מאָנאַטן אַלט. פאַרוואָס האָט מען דעם יידן דערשאָסן? — ווייל ער האָט אויספאַרקויפט אייניקע פעלדער, וואָס ער האָט פאַרמאַכט. אָבער אייגנטלעך ער האָט פאַרקויפט זיין לעצטן פעלד, האָט מען אים דערשאָסן. זיינע צוויי לעצטע מאָרג פעלד זיינען שוין געבליבן ניט פאַרקויפט. די מערדער האָט מען ניט געכאַפט.

אן אנדער ייד, שמעון גאָלדבערג, וועלכער איז געווען אין מלחמה־צייט צוזאַמען מיט דער בשפחה קינסטלינד אין א בונקער, איז געקומען מיטן עופהלע אויף די הענט גראָד וועז איך בין געווען אויף דער לעצטער זיצונג אין יידישן קאָמיטעט. איך האָב דאָס קינד געזען — א יידיש עופהלע מיט גרויסע אויגן, א קיילעבדעקער יתום, וואָס ווייסט נאָר ניט וואָס דער יידישער מזל האָט אים שוין צוגעגרייט. איך האָב שפעטער געזען דאָס קינד אין דער יידישער אכסניה פון טאַרנאָוו, וואו אן עלנטע היימלאָזע יידישע פרוי האָט אויף אים רחמנות געהאַט און גענטוליעט עס, איינגעווינט:

— „שלאָף, יתומל."

דער איד צו די יידן נאָך א ווייל, נאָך א ווייל — זיי דערפן דאָך אזוי האָבן טרייסט און האָפענונג. איך רער און פיל, אז איך קאָן ניט פאַרטרייבן מיין אייגענעם וויטיק — די וועלט איז דאָך טויב און שטום צו די טאַרנאָווער יידן. איך ווייס און זע, אז די טאַרנאָווער יידן, אז אלע אַנדערע יידן פון פוילן, זיינען איבערגעלאָזט געוואָרן אן ממשותדיקער הילף. וועמען קימערט דאָס, אז אָט דא, איצט אין דער נאַכט, שטייען אייניקע הונדערט טאַרנאָווער יידן, צונויפגעשפאַרט, צונויפגענוטליעט, זייערע אויגן ברענען, זייערע מוחות פליען, די הערצער קלאָפן — פאַרגעסענע יידן, א פאַרגעסן רעשטל פון דרייסיק טויזנט יידן פון טאַרנאָוו.

די פאַרזאַמלונג האָט זיך דאָך געמוזט ענדיקן, ווייל שפעט איז אוונט גייען ניט טאַרנאָווער יידן איבער די נאָסן.

דעם צווייטן אוונט האָבן מיר געהאָט א „ליאָמע". זע דעם כוח פון לעבן, זע דעם כוח פון יידן! — ארום הונדערט יידישע ארבעטער זיינען געקומען צו דער בונדישער „ליאָמע". די טישן זענען געווען באַדעקט מיט ווייסן פאַפיר. אויף די טישן זענען געשטאַנען טעלער מיט העריגן און מיט ברויט. פלעשלער „וואודקע" זענען אויך געווען. קאַרטאָפליעס האָט

מען אויך דערלאַנגט. אפילו וויין און מעד האָט זיך געפונען. פלעשלער ביר האָט מען אויך אַרויפגעטראָגן.

עס זענען אויך געווען זינגער. חברטע רעגינא קראָצער איז געקומען מיט לידער פון מאידאַנעק. זי איז געווען אין טויטן־לאַגער מאידאַנעק ביי לובלין, און לעבן געבליבן. חברטע רעגינא קראָצער, די זינגערין פון מאידאַנעק, האָט א גרויסע משפחה אין אַמעריקע — אַזוי זאָגט זי מיר. אויף דער „ליאַמע" זינגט זי יידישע און רוסישע לידער.

„הויפּ, ליבע מאַריאַן,
טרעפן מיר זיך ביים ראַנד פון קאַנאַן,
און איידער וואָס-ווער,
נעם די שער,
שער אַפּ דיינע צעפּ,
טו אַן דעם מאַנטל מיט די סאַלדאַטסקע קנעפּ,
גיב א קוש, נעם אַרום,
כאַפּ די ביקס און קום."

חברטע רעגינא זינגט מיט פייער. זי ברענט צוזאַמען מיט אירע לידער. זי „צינדט אַן די ליאַמע" און אַלע זינגען מיט:

„גיב א קוש, נעם אַרום,
כאַפּ די ביקס און קום."

חבר בייטשער איז דער הויפּט קאָפּעלמייסטער און שאָפט די שמחה אויף דער „ליאַמע". ער איז א חסיד בן־חסיד. ער קען הונדערט ניגונים. ער שפּילט אוים הונדערטער לידער. ער ציט אַריין אין געזאַנג דעם גאַנצן עולם. ער זינגט און שפּילט אוים צוזאַמען מיט א זעלטענער מימיק. עס זינגט מיט זיין פּנים, זיינע בערענדע אויגן, זיינע פּליאַסקנדיקע, פּאַטשנדיקע חסידישע הענט. ער קנאַקט און שיסט מיט די פינגער, שרייט אוים פּלוצלינג מיט דבקות, מוטיקייט און מונטערט:

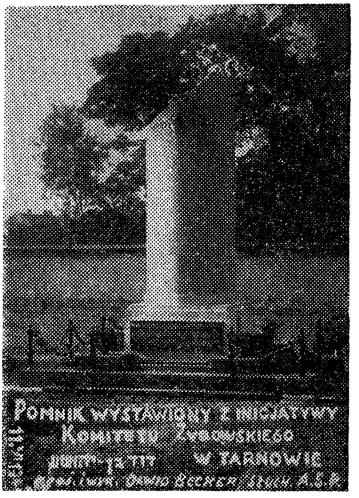
— לעבעדיק, ברידער, לעבעדיק יידן !...

ער זינגט פּאַראוים ווי א חזן און עס זינגט מיט אים דער עולם, וואָס וויגט זיך איין צוזאַמען מיט זיין ליד:

„עס וועט די מאַרגן-זון באַגילדן אונז דעם היינט,
און דער נעכטן וועט פאַרשווינדן מיטן פיינט.
נאָר אויב פאַרזאַמען וועט די זון און דער קאַיאָר,
ווי א פאַראַל זאָל גיין דאָס ליד פון דור צו דור."

ביז שפעט אין דער נאכט האבן די שניידער פון טארנאוו זיך משמח געווען אויף דער „ליאמע". עס איז געווען אן אויסטערלישע, א מין ניט־היגע פרייהעכקייט. עס איז געווען א פרייהעכקייט, וואס איז ארויפגע־קומען אהער, א לויטערע און טרויעריקע, פון זייער ווייט — פון די אייביקע פעלדער פון דער יידישער געשיכטע. וואלט דא אין שטוב ניט געווען אזוי ענג, וואלטן די שניידער געווים אויך ארוים אין א חסידישן טאנץ, אבער צו דעם וואלט מען שוין געדארפט פאנאנדערגעמען די ווענט.

דאס איז געווען מיין לעצטער אוונט אין טארנאוו. זייט געזונט, טארנאווער שניידער, א בעסערער מזל אייך, טארנאווער יידן.

דענקמאל נאך די אומגעקומענע 40 טויזנט יידן
אין טאַרנאַוו

אשוויענטשים
טרעבלינקע

בערג קלײדער און שיך געבליבן פון מיליאָנען יידן

— וואָס איז דאָ געווען אין אָשוויץ?
— אַ גרויסע, זייער גרויסע עקידה.
— וויפל זענען דאָ אומגעבראַכט געוואָרן?
— פיר מיליאָן.
(פון געשפרעכן אין פוילן)

דער יאָמער פון צוויי מיליאָן יידישע נשמות

אַ ייד מוז זיין אין אָשוויץ. די לאָגערן פון אָשוויץ מוזן בלייבן אָט אַזוי ווי זיי זענען, און יידן פון גאַר דער וועלט דאַרפן עולה־רגל זיין קיין אָשוויץ. דאָ איז דאָך דער גרויסער קבר פון אונזער פאָלק. פון דאָנען קומט דאָך אַרויס שטו־מערהייט די מעכטיקסטע קללה צום נאַציזם, צו די נאַצים, צו היטלערן! — פון דאָנען קומט אַרויס די שטאַרקסטע ווירקונג צו דער וועלט — זע, וועלט, עס זאָל ניט קומען אָשוויץ נאָך אַמאָל. דער יונגער היסטאָריקער דר. פ. פרידמאַן, דער פירער פון דער יידישער היסטאָרישער קאָמיסיע, דער מחבר פון א גרויסן און וויכטיקן מאָנוסקריפט וועגן

אשוויענטשים, דערציילט: „דער לאגער אשוויענטשים האט פארשלונגען די גרעסטע צאל יידישע קרבנות. זייער צאל גרייכט אין מיליאנען... דא זענען געפיניקט געווארן און געשטארבן על קידוש השם און על קידוש העם — א חורבן די פוילישע יידן — הונדערטער טויזנטער יידן פון דייטשלאנד, עסטרייך, טשעכאסלאוואקיע, אונגארן, גריכנלאנד, יוגא־סלאוויע, פראנקרייך, האלאנד, בעלגיע, איטאליע, נארוועגיע."

איינער פון די, וואס זענען ארויס פון אשוויענטשים לעבעדיק, פסח בורשטיין פון ביאליסטאק, האט מיר איבערגעגעבן אין א שריפטלעכער פארם זיין „עדות־זאגן" וועגן אשוויענטשים. ער ענדיקט זיין „עדות־זאגן" וועגן צוויי יידן, וואס זענען לעבן־געבליבן צוגלייך מיט אים, אבער דאך ניט דערלעבט ביז היינט — זייערע הערצער האבן ניט אויסגעהאלטן די פרייד פון דער באפרייאונג. ער דערציילט אזוי וועגן דעם:

„אט איז דער לעדער־ארבעטער נאוויק פון פליזו, וועלכער האט דורכגעהאלטן קאנצענטראציע־לאגערן פיר יאר. נאר דער באפרייאונג האט ער ניט אויסגעהאלטן. עס איז געווען צופיל פאר אים, און זיין הארץ איז אים אויסגעגאנגען. ווי ער האט זיך געבעטן צו לעבן כאטש נאר אביסל, ער וויל ניט שטארבן, ער וויל לעבן, ער וויל נקמה נעמען. ער איז אבער אויסגעגאנגען מיט א קללה אויף די ליפן."

דער זעלבער בורשטיין דערציילט מיר אויך וועגן דעם איין־און־אייבציקן גריכישן יידן, וואס האט דערלעבט די באפרייאונג פון אשוויענטשים. אלע גריכישע יידן, וואס זענען געווען אין אשוויענטשים, זענען אומגעקומען. אשוויענטשים איז שוין פריי, און סאנטא, דער יונגער גריכישער יונג, לעבט. ער הטא איצט געוואלט לעבן מיט אלע אברים, מיט אלע פיבערן פון זיין הארץ. דאס הארץ האט אבער ניט אויסגעהאלטן. ער האט געזען די פרייהייט און איז אין איר ניט אריינגעקומען. זיין הארץ איז פאר דעם שוין צו־שוואך געווען.

פון קאטאוויץ פאר איך קיין אשוויענטשים. איך בין זיך מודה — איך האט אינערלעך אינגאנצן געציטערט. אשוויענטשים, אשוויענטשים... — איז דאס דא היינט א באוואוסטזיניקער יוד, וואס האט ניט געהערט, וואס ווייסט ניט וועגן אשוויענטשים? — איצט פאר איך אהין, איצט וועל איך באלד דאערט זיין, דיך וועל באלד טרעטן אויף דער ערד, וואס איז א קבר פון מיליאנען יידן. איך וועל זען די קרעמאטאריומס, די „וואנט פון טויט", די קעלערן, די דראטן, די וואך־הייזער, די בערג אש. איך פאר ניט אליין. עס דינט אונז א טראק פון „רושאינט" און איך

פֿאַר צוזאַמען מיט אַ גרופּע פֿרײַנט פֿון קאַטאָוויץ. איך פֿאָר מיט אײַניקע מענטשן, וואָס אַשוויִענטשים איז שוין פֿאַר זיי אַן אָפּענער בוך. איך האָב מיט זיך אויך דעם בעסטן וועג־וויִיזער, איך מײַן דעם מאַנוסקריפּט פֿון היסטאָריקער דר. פּ. פֿרידמאַן וועגן אַשוויִענטשים. דאָס וועט מיר העלפֿן אַרײַנצוקומען אין די קדשי־קדשים פֿון דער יידישער טראַגעדיע.

מיר פֿאָרן פֿאַרבי קאַטאָוויץ. עס איז אַ שיינע שטאָט. קאַטאָוויץ איז ניט געטראָפֿן געוואָרן פֿון דער מלחמה. אויף דער גאַס שפּאַצירן קינדער, שילער פֿון אַ גימנאַזיע. זיי גייען ערנסט מיט זייערע לערער. איך פֿאָר פֿאַרבי אַ גרויסן קלויסטער — פֿאַליאַקן גייען דאָוונען, די טיר איז אָפֿן און איך זע — עס ברענען דאָרט אינווייניק גרויסע ליכט אוּן פֿרומע קריסטן שטייען אויף די קני אוּן זענען מתפּלל. איך פֿאָר פֿאַרבי גאַסן מיט אָפּענע געשעפֿטן, מענטשן גייען אַריין אוּן אַרויס. אָט פֿאָר איך פֿאַרבי מיט דעם טראָק פֿון „דזשאָינט" אוּן מיט אַ מנין יידן אויף אים — צוויי גרויסע האָטעלן, רעסטאָראַנען. אָט גייען פּוילישע סאָלדאַטן, מארשירן איבער דער גאַס אוּן זינגען אַ סאָלדאַטסקע ליד... אָט דאָ, אויף די קאַטאָוויצער גאַסן, גייט אַן דאָם לעבן וויִטער, אָבער מיר, אַ מנין יידן, פֿאָרן קיין אַשוויִענטשים. יאָ, מיר יידן פֿאָרן קיין אַשוויִענטשים! מיר וועלן זען דאָס איבערגעלעבענע פֿון דעם, וואָס איז געווען די „שטאָלץ פֿון דער דייטשער פֿאַרניכטונגס־וויסנשאַפֿט."

אַשוויִענטשים וועלט באַוואָכט פֿון פּוילישן מיליטער. אָהן אַ ספֿעציעלער מיליטער־ערלויבעניש האָט מען מיר ניט אַריינגעלאָזט. איך האָב די ערלויבעניש באַקומען, אוּן אפֿילו אַ מיליטעריש פֿאַכמאַן פֿון אַש־וויִענטשימער לאַגער מיט צו באַגלייטן. איך בין אַריינגעקומען אינעווייניק. דאָס ערשטע בילד איז מעכטיק אין איר גרויזאַמקייט — אַש־וויִענטשימער לאַגער איז גרוים. זעסט ניט קיין אָנהויב אוּן זעסט ניט קיין סוף. געביידעם, געביידעם אוּן געביידעם. מיילנווייט ציען זיך די דראָטענע, געוועזענע עלעקטריזירטע פֿאַרקאַנעס. צענדליקער געביידעם זענען נאָך גיכליבן שטיין. אָט זענען די חורבות פֿון די קרעמאַטאָריומס, אָט דאָרטן זענען די טורמעס, אָט דאָרטן וויִט איז די „וואַנט פֿון טויט", אָט דאָרטן זענען די פֿיניקונגס־קעלערן, אָט דאָ איז געווען „מעקסיקע" פֿאַר די נאַקעטע אונגאַרישע פֿרויען, אָט דאָרטן איז דער „בארג פֿון אש" — אָט שטייען נאָך די וואַך־ביידלעך, די וואַך־טורעמס, פֿון וואַנען נאָכנס האָבן געקוקט, קיינער זאָל ניט אַנטלויפֿן פֿון דאָנען, אָט דאָ זענען אומגעקומען פֿופצן טויזנט ציגיינער, אָלע זענען זיי פֿאַרברענט געוואָרן צוזאַמען מיט די יידן. בלויז איין ציגיינער־„קעניג" איז

געבליבן אוך ער וואלגערט זיך ערגעץ אום אליין אויף דער ערד. אט דא האט מען נעשאסן צענדליקער טויזנטער, אט דארט זענען די רעלסן, אויף וועלכע עס פלעגן אנקומען די באנען מיט צענדליקער טויזנטער יידן פון דער גאנצער וועלט...

דער קאפ מישט פון דער גראנדיעזקייט. שטיי א ווייל, וואַרט, לאז כאפן דעם אטעם, לאז אביסל קומען צו זיך. עס ציטערן מיר הויט און ביינער. דאס הארץ שפרינגט ארום אינוועווייניק. לאמיר זיך אנשפארן אן א וואנט און שטיין, גלאט שטיין, שטיין און קוקען.

אט דא איז דאס. אט דא צווישן די דראטן זענען אומגעלאפן אונזערע ברידער אין טויט־אנגסטן. עס זענען געווען טעג, וועו אט אויף די פעלדער זענען געווען צווויי הונדערט טויזנט יידן מיט אמאל. שטעל זיך דאס פאר, נעם עס אריין אין זינען — צווויי הונדערט טויזנט יידן אויף איין פעלד, געקומען פון אלע לענדער, מיט איין שיקזאל, מיט איין וועג, מיט איין ריכטונג — צום אויוון!...

דא פליסט פארבי דער טייך סאלא, וואס פאלט אריין אין דער וויסל. מיר זענען זעכציק־זיבעציק קילאמעטער פון קראקע. דער אשווויענטשימער לאגער נעמט ארום פערציק קוואדראט קילאמעטער. אויף אט דעם גרויסן שטח איז נעשטאנען די נרעסטע טויט־פאבריק, וואס דער טייוול האט נאר געקענט אויספאנטאזירן. אשווויענטשים באשטייט פון דריי קרייזן, פון דריי „אשווויענטשימס": 1) דער שטאם־לאגער, 2) בירקענאו, 3) מאנא־וויצע. חוץ דעם האבן צו אשווויענטשים געפירט נאך דרייסיק קלענערע ארעסט־לאגערן. די טויט־אנשטאלטן זענען געווען אין בירקענאו, אדער בזשעזינסקא, ווי דאס הייסט אין פויליש.

איך בין שוין א שטה, צווויי שעה, דריי שעה אין אשווויענטשים. איך גיי פון פלאץ צו פלאץ, פון איין אפטיילונג, צו דער צווייטער. איך קריך ארונטער אין די פיניקונג־קאמערן, אין די שמאלע, פינסטערע קעלערן, וואו מען פלענט האלטן שטייענדיקערהייט „פארזינדיקטע" לאנגע טעג און נעכט, בין זיי פלענן דארטן אויסגיין. איך באנוץ אן עלעקטרישע לאמטערנע און קען נאך לייענען אויפשריפטן אויף די וועגט. איך זע „מגן־דודם", נעמען און פאמיליע־נעמען.

אט בין איך אויפן גרויסן, ארומגעצוימטן הויף, אויף וועלכן עס שטייט די טויטן־וואנט. זי איז נעבויט פון א ספעציעלן מאטעריאל, מיט קאריק, אריינצוואפן די אפקלאנגען פון די שיסעריין — שטיל זאל זיין ביים מארד. דא האט מען דערשאסן צענדליקער טויזנטער יידן.

לאמיר ארײנקוקן אין די „יידישע חשבונות", וואָס עס מאכט דר. פ. פרידמאַן אויפן גרונט פון גרינטלעכע אויספֿארשונגען. די דייטשן האָבן געוואָלט מאַכן דעם איינדרוק, אַז אין אָשוויצ־לאַגער" און זיי האָבן דעריבער אויסגע־ברענט נומערן אין די הענט פון די לאַגעריסטן. שפּעטער האָבן זיי אויפ־געהערט דאָס צו טאָן — עס איז געווארן איבעריק, און זיי האָבן מער קיין צייט און געדולד פֿאר דעם ניט געהאַט. און סך־הכל האָבן זיי טא־טואירט מיט נומערן 253 טויזנט מענטשן, און 110 טויזנט פרוישן. „די דייטשן האָבן אַבער געשיקט מיליאָנען מענטשן נאָקעטערהייט גלייך פון וואגאָן אין די גאז־קאַמערן, וועלכע מען האָט ניט פֿארשריבן, ניט פֿאר־צייכנט". אויפן גרונט פון די באַן־ביכער, די באַן־אוויזעס־ביכער — דערציילט דר. פ. פרידמאַן — האָט אויסגערעכנט דער פֿראָפעסאָר ראָמאַן דאווידאָווסקי, פון דער קראָקעווער אָקאַדעמיע, אַז אין פֿארלויף פון די יאָרן 1943 און 1944 האָבן די דייטשן געבראַכט אין אָשוויצ־לאַגער פיר מיליאָן מענטשן פון דער גאַנצער וועלט, פון אַלע פעלקער, וואָס זיי האָבן באַהערשט.

איך הער צום ערשטן מאָל די איינצלהייטן וועגן אומקום פון די ציגיינער. וואָס האָט היטלער געהאַט צו די אַרימע און זינגענדיקע ציגי־נער, וועלכע פֿאָרן מיט די בוידן איבער די פעלדער און ציען אויס זייערע געצעלטן הינטער די שטעט; די ציגיינער, וועלכע „וואַרפן קאָרטן", רייטן אויף פערד, בעטלען איבער די הייזער? — פֿארוואָס האָט הימלער אזוי צונויפגעפֿאַכטן דעם יידישן שיקזאָל מיט דעם ציגיינערישן גורל?

„נייַנצן טויזנט ציגיינער האָט מען דאָ פֿארברענט..."

„זיי זענען פֿארברענט געוואָרן אין בזשעזשינסקאָ, אין קרעמאַטאַריע נומער פיר..."

עס דערציילט פ. פרידמאַן: „די לעצטע גרופּע ציגיינער איז „פֿאר־גאַזירט" געוואָרן דעם 31טן אויגוסט, 1944. פון אַלע ציגיינער איז געבליבן לעבן בלויז איין־איינציקער ציגיינער, פערדינאַנד בערנאַרד, פון רייכנבערג, טשעכאָסלאָוואָקיע."

געבליבן איינער א ציגיינער, פערדינאַנד. אַלע זיינע ציגיינער־ברי־דער און שוועסטער האָט מען נאָקעטע אריינגעטריבן אין „קרעמאַטאַריע נומער פיר". ווען איך שטיי דאָ אויפן מיטן פון אָשוויצענטשים, אָט דאָ, וואו עס איז דער גרעסטער קבר פון אונזער אַלטן פֿאָלק, פיל איך מיר פֿאר א לייבלעכן שותף פון ציגיינער פערדינאַנד, וועלכער איז געבליבן איינער אַליין פון א פֿאָלק פון נייַנצן טויזנט ציגיינער.

„דער גאז־ציקלאן 2 האט די אייגנשאפט, אז ער קען זיך פארשפרייטען אין דער לופט נאר ביי א טעמפעראטור פון 72 פלום גראד. אט די טעמפעראטור האבן געקענט שאפן דורך זייער אייגענער ענגשאפט די קרבנות אליין אין גאז־קאמער. צוליב דעם צווינג פלעגט מען אויף די נאקעטע געפאנגענע ארויפלאזן דרעסירטע ריזיקע הינט, כדי זיי אנצורטרייבן אין גאז־באד אין פאנישער שרעק. עס פלעגט דעמאלט ווערן אזא געדראנג, אז ווען די משטשן פון דער „זאנדער־קאמאנדע", געצווונגענע יידן, פלעגן נאכדעם עפענען די טירן פון גאז־קאמער, פלעגן זיי דערזען, אז אויף א שיכט לינגדיקע מתים שטייען צונויפגעדרענגט די איבעריקע, אויך מתים, וויל זיי האבן ניט געהאט קיין פלאץ וואו אומצופאלן. טויזנטער יידן־מתים שטייען — אט די מעכטיקע טויט־שילדערונג האט מיר געגעבן איינער פון די עלטסטע „בירגער" פון אשוויענטשים, וועלכער איז ניצול געווארן פון טויט דורך א קויט פון גיסים, פסח בורשטיין פון ביאליסטאק.

„דא זענען געווען די שפיטאלן".

פארוואס האט מען קראנקע געהאלטן אין שפיטאל, געזונט געמאכט און נאכדעם זיי „פארנאזירט" און פארברענט? — האט דאס צו טאן מיט „דייטשער פינקטלעכקייט", מיט ווילדקייט, אדער מיט אנדערע סבות? — קיינער קען מיר אויף דעם קלאר ניט ענטפערן. „אט איז דער ביאליסטאקער ייד מיגדאל — דערציילט מיר פסח בורשטיין — וועלכער האט דורכגעמאכט עטלעכע אויסערגעווענלעכע קאמפליצירטע אפעראציעס, און נאכדעם ווי ער איז געזונט געווארן, איז ער פארברענט געווארן. דאס זעלבע איז געשען מיט טאפל דעם שניידערס זון פון פאלאצאוע נאס, דאס זעלבע מיט טאפלס שוואגער, פרוזשאנסקי."

טאג און נאכט האט מען דא געהונגערט, אוידער מען איז פארברענט געווארן. טאמער פלעגט זיך צופעליק אויסגיסן אביסל זופ אויף דער ערד, פלעגן זיך צענדליקער מענטשן וואלפן אויף דער ערד און דאס אויסלעקן מיט די צינגער. מען דערציילט מיר אז אויסטערלישע זאך — דער זון פון בארימטן שרייבער קנוט האמסון, דער מחבר פון וועלט־בארימטן בוך „הונגער", האט נאכדעם ווי ער האט זיך באקערט צו די נאציס, זוכה געווען, אז זיין זון זאל ווערן א נאצי־מייסטער איבער די הונגעריקע אין אשוויענטשים. וואס פאר א „ברויגער" פון „הונגער", איבער זיין טאטן קנוט האמסון.

איך האָב געהערט א שילדערונג, וועלכע האָט זיך מיר שוין נאָכדעם עטלעכע מאָל איבערגעחלומט. דאָס איז די שילדערונג פון געוועזענעם אשוועגטשימער „ביהגער" בורשטיין פון די ברענענדע קרעמאַטאַריומס. איך וועל דאָ איבערגעבן זיינע ווערטער:

„טאָג און נאַכט פלעגן אין אלע פיר עקן פון שרעקלעכן גיהנום ברענען מיט א העלישן פייער די פיר גרויסע קרעמאַטאַריעס. דאָס זענען געווען פאַבריטשנע קוימענס, פון וועמענס עפענונגען פלעגן זיך רייסן כסדר פלאַמען אויף א הויך פון פיר און פינף מעטער — ריזיקע פלאַמען און ניט קיין רויך. ביינאַכט פלעגן די פלאַמען באלויכטן דעם גאַנצן שטח פון קאַנצענטראַציע־לאַגער. עס פלעגט זיין ליכטיק ביינאַכט, ווי בייטאָג, אַרום און אַרום. אָן אויפהער, 24 שעה א מעת־לעת, האָבן די קרעמאַטאַריעס געברענט."

איך מוז איבערחזרן — דאָס דערציילט מיר א מענטש, וואָס איז לאַנג געווען אן אשוויענטשים; א מענטש, וואָס האָט זיין „עדות־זאָגן" צונויפגעשטעלט זייער פאַראַנטוואָרטלעך אוז זיך אונטער דעם אונטערגעשריבן. דאָס איז ניט קיין פאַנטאַזיע. עס האָבן אָבער ניט געקענט אויספאַנטאַזירן טויזנט דאַנטעס צוזאַמען אט די פיר „פאַבריטשנע קוימענס", פון וועלכע עס שלאָגן פינף־מעטרדיקע פלאַמען גאַנצע טעג און נעכט, וויל אונטן אין די אויוונס, ברענט מען כסדר הונדערטער טויזנטער יידן. עס קומען מיר צו חלום די יידן אין אשוויענטשים, וועז זיי האָבן נאָר געלעבט, אין די נעכט, און זייערע פנימער ווערן באלויכטן מיט די פלאַמען פון די „פאַבריטשנע קוימענס". באלויכטענע יידן מיט דעם ליכט פון די פלאַמען פון זייערע ברענענדיקע ברידער, וויבער און קינדער.

פסח בורשטיין איז א ביאליסטאָקער און ער דערציילט וועגן א טראַנספאַרט ביאליסטאָקער קינדער, וואָס איז אנגעקומען אין אשוויענטשים דורך טשעכיע. עס איבערראַשט מיר די טראַגיש־געפֿרעסטע קורצקייט פון זיין אויסדרוק: „אין דעם טראַנספאַרט איז אויך געווען מיין זון. דער גאַנצער טראַנספאַרט איז פאַרברענט געוואָרן."

„מיט דעם טראַנספאַרט איז דעמאָלט אויך געקומען — דערציילט ער — דער ביאליסטאָקער דאָקטאָר קאַצענעלסאָן. אים האָט מען איבערגעלאָזט אין לאַגער. איך האָב זיך שפעטער געטראָפן און גערעדט מיט אים. ער איז אַוועק וויטער מיט א טראַנספאַרט קיין דייטשלאַנד. זיין וויטערדיקן שיקזאל ווייס איך ניט."

„ אין הערבסט, 1944, האָט ביי די יידן פון דער „זאָנדער קאָמאַנ־
דע" געפֿאָצט די געדולד. א ייד פון דער „זאָנדער קאָמאַנדע", וועלכער
האָט געמוזט ארבעטן ביי די אוויונס, האָט אריינגעוואָרפן אין די פלאַמען
א נאַצי, אַן ס. ס. עלטסטן, וועלכער איז פֿאַרברענט געוואָרן צוזאַמען
מיט די יידן אין איין אויוון."

דאָס איז געווען א שטורם־סיגנאל אין אשיעוונטשים. די „זאָנדער
קאָמאַנדע" איז ארויס אין א בונט. פֿאַר נאָר און ברילְיאַנטן, וואָס זיי
האָבן ארויסגענומען פון די דייטשע שפּייכלערס — פֿאַרמעגנס פון די
פֿאַרברענטע יידן — האָבן זיי איינגעקויפט געווער. זיי האָבן געהאָט אפילו
גראַנאַטן. אין מיטן טאָג, 12 אזייגער, האָבן זיי אויפגערישן און אונטער־
געצונדען די קרעמאַטאָריע, מיט ספּעציעלע צוואַנגען האָבן זיי איבערגע־
שניטן די עלעקטריזירטע שטעכיקע דראָטן און געפֿרואווט אַנטלויפן.
מאַטאַריזירטע נאַצי־אַפּטיילונגען האָבן זיך אריינגעוואָרפן אין דער
מלחמה מיט די אויפגעבונטעוועטע, 72 מאָן זענען געפאַלן טויט און
דער אויפשטאַנד איז געוואָרן אונטערדריקט.

„דא איז געווען די מלוכה פון די גאָז־קאַמערן..."

קרעמאַטאָריע נומער 2, נומער 3, נומער 4, נומער 5, נומער 6... —
אין יוני, 1944 האָט מען שוין דא דערגרייכט צו אזא טויט־פֿאַרפאַל־
קאָמונג, אז מען האָט שוין דא געקענט פֿאַרברענען 24 טויזנט מענטשן
אין איין טאָג.

„דא איז די באַן־ראַמפּע..."

איך שטיי ביי דער באַן־ראַמפּע אין בושעזשינסקא. די רעלסן ליגן
נאָך אויסגעצויגן, אָבער קיין צוגן מיט יידן גייען שוין מער ניט אהערצו.
„ר'אוים, לאָם, שנעלער!" — פלענן דא שרייען די דייטשן צו די צעצדלי־
קער טויזנטער אַנקומענדיקע יידן אין די וואַגענען דא אויף די רעלסן.
זיי פלענן דא שלאָגן, שיסן, ממיתן. דא פלענן זיך טראָגן גוואַלדן, גע־
שרייען, יאָמערן אין דער משוגענסטער בהלה. איצט איז דא שטיל אויף
די רעלסן, זייער שטיל. א פוילישער סאַלדאַט צילעווטע זיך אין א קראָ
פון לאַנגווייליקייט. דאָס גרויסע, מיט דראָטן־ארומגעצוימטע פעלד, איז
באַלייגט מיט שניי. מען הערט מער ניט קיין געשרייען, קיין יאָמער. דאָס
דוכט זיך דיר אָבער אזוי אין אנהויב. שטיי לענגער, קוק לענגער אויף
די רעלסן, ביי דער באַן־ראַמפּע, טראַכט זיך אריין, לעב זיך אריין,
טראָג זיך אריבער אין „יענער צייט", און עס וועלן דערנייַן צו דיין האַר־
צען די ווידער־קולן פון די יידישע געיאָמערס, דער עכא פון דייטשן גע־

שריי וועט זיך ווידער דא אנטראגן, כדי אים גוט צו געדענקען: „הערוים! ... גיכער! ... שנעלער!..."

פ. פרידמאן גיט אן א פולע ליסטע מיט נעמען, לענדער, צאלן פון די יידן, וואס זיינען דא אויף דער ראמפע אנגעקומען מיט די באנען. זיי זענען געקומען פון רוים, ריגע, שטוטהאף, לאדזש, ראדאם, האנאווער, ווין, אטען, דשמביצע, בודאפעסט, טערעזין, וועסטערבורג־האלאנד, טשעבניצע־פוילן, באלעזיא־איטאליע. עס זיינען אפילו פארשריבן די דאטעס, וועז די צוגן זיינען אנגעקומען. א געהיימע ארגאניזאציע אין אשוויענטשים האט דאס אלץ אין „יענער צייט" פארנאטירט.

3030 ס. ס.־ליט און 120 אפיצערז האבן דא געפירט די גרעסטע דייטשע מלוכה — די מלוכה פון טויט. זיי האבן געהאט צו הילף פעלד־ארטילעריע און פאליציי. דער הויפט־תלין, פאליטש, האט זיך אליין באריכט, אז ער אליין האט געשאסן 25 טויזנט מענטשן. אויך דער תלין קאדוק האט אליין ערמארדעט טויזנטער מענטשן. דייטשע חיות אין געשטאלט פון פרויען האבן זיך דא געקוויקט מיט בלוט און טויט.

לאנגע קילאמעטערס ציען זיך דא דראט־פארקאנעס, צוויישן וועלכע עס געפינען זיך די וועכטער־טורמעס. איצט זיינען דא דראטן אן עלעק־טריציטעט און מען קען זיי אנרירן מיט די הענט. אין „יענער צייט" זיינען זיי געווען די פייערדיקע שומרים פון די הונדערטער טויזנטער יידן. אויף די עלעקטרישע דראטן האבן די דייטשן ארויפגעטריבן לעבעדיקע יידן, ביי די עלעקטרישע דראטן האבן יידן אליין געזוכט א „גרינגערן טויט". אין די פרימארנגס פלעגן הענגען איבער זיי טויטע יידן. איך האב א נעפיל אויף דעם אשוויענטשימער פעלד, אז די לאנגע און געדיכטע שורות דראטן נעמען אריין דעם אייגענעם וועזן אין א נעץ, פון וועלכער מען קען אראפ פון זיינען.

„קום אין בלאק 11 צו די קעלער־קאמערן."

מיר גייען אהין צען יידן, אייגע הינטער די אנדערע, א מילימעטער־מאן פירט אונדז, ער גייט פאראויס. מיר גייען אלע אין דער פינצטער. פון מאל צו מאל זאגט עפעס, ערקלערט עפעס, דער מילימעטער־מאן.

„דא זיינען געווען 36 קעלערן. דא זיינען געווען שטראף־און־פיניני־גונג־קאמצערס. דא זיינען געווען שטיי־קעלערן און וואסער־קעלערן, וואו מען פלעגט שטייען טעג און נעכט ביז די קני אין וואסער."

איך ווייל ניט מיד ווערן צו גיין פון קעלער צו קעלער, פון קאריידאר צו קאריידאר. דא איז פינצטער, זעלטן פאלט דא אריין א ביסל ליכט

דורך א תפיסה־פענצטערל. דאָס זיינען געשטאַנען אונדזערע ברידער טעג און וואָכן. דאָ האָבן זיי נערייסן די האָר פון די קעפ. דאָ זיינען זיי אַרײַנ־געפאַלן אין א שווייגען, אין א שטומקייט און נעקריצט צוואות אויף די וועגט. דאָ זיינען זיי געפאַלן פאַרחלשטע אויף דער ערד. דאָ זיינען זיי אויך אַראָפּ פון זינען, משוגע געוואָרן.

זיי זיינען דאָ געשטאַנען, די יידן, מיט גרויסע קעפ פול מיט גרויל, מיט הערצער פול מיט טויט. פון ערגיץ קומט ניט קיין הילף. אַלײן האָט מען זיי געלאָזט אין וואַסער אוו אין פינצטערניש. אײנע אַלײן—יידן אין די טויט־קעלערן. אמאל פלעגן זיך אַרויסטראָגן פון די קעלערן יאָמעריײַן, געוויינען, נאָר אמאל — א משוגענער געשריי, אַן אַנדערש מאל — אַן אומעטיקער נעזאָנג. עס וויינען, עס שרייען, עס זינגען די קעלערן !...

לאָמיר שוין האָבן כּח צו דערגיין ביזן סוף. איך קום צום פעלד פון די געוועזענע קרעמאַטאָריומס. עס איז שוין באַלד געווען פאַרנאַכט וועז מיר האָבן זיך דערנענטערט צום פעלד, האָב איך נעזען ווי מענטשן אַנטלויפן פון אונדז, מען לויפט שנעל וווייט־וווייט אין די באַהעלטענישן פון פעלד.

ווער זיינען די מענטשן, וואָס אַנטלויפן ? פאַרוואָס לויפן זיי ? האָבן זיך אויפגעהויבן מתים פון די קרעמאַטאָריומס אוו אַנטלויפן ? — ניין ! דאָס אַנטלויפן די „גאַלד־זוכער".

איך זע א גרוים פעלד, א גרוי פעלד, גרויע אש מיט ביינער. דאָס איז א פעלד מיט יידישע אש אוו קלייניע שטיקלעך, מאָסן שטיקלעך איבער־געבראַנטע, אוו ניט־דערבראַנטע, יידישע ביינער. די דייטשן האָבן אין לעצטן מאָמענט געמוזט עס אזוי איבערלאָזן. זיי האָבן שוין ניט געהאט קיין צייט מיטצונעמען די יידישע אש. האָט זיך פאַרשפרייט א קלאַנג איבער די געגנטן ארום אוו ארום, איבער די דערפער, אוו אויך אין די שטעט, אז צוויש די בערג אש וואַלגערן זיך שטיקלעך גאַלד — גאַלדענע ציין, גאַלדענע זיינערלעך, גאַלדענע רינגען, גאַלדענע מטבעות. מען דער־ציילט, אז מ'האָט אטאַקע געזוכט אוו עפעס טאַקע געפונען. מען דערציילט, אז יידן זיינען געגאַנגען פאַרברענט צו ווערן מיט זייערע אוצרות, די „זשידקעס" האָבן מיטגענומען באַהאַלטענע גאַלד־שטיקער מיט זיך... — אזוי דערציילט מען צווישן גויים וועגן די פאַרברענטע יידן, וועגן „גאַלד־אוצר אין אשוויענטשים", קומט מען אהערצו זוכן דעם אוצר. מען קומט מיט רידעלעך, מיט לאָפּעטעס, מיט גראָב־אייזנס, מיט עמערס, מיט שיסלן. מען גראָבט מיט די הענט, מען נישטערט טיף אין אש, צווישן די ביינער

— מען זוכט גאָלד. אויף אט דעם פעלד מיט אש זיינען געווען די גאָלד־זוכער, אבער וועו זיי האבן געזוכט, אז מיר דערנעענטערן זיך, זיינען זיי אנטלאפן.

איך בין געשטאנען לאנג ביי דעם גרויען פעלד. ניטא נאָר אזא און עם איז ניט געווען אזא פעלד אויף דער וועלט. איך האב מיך אראפ־געבויגן און צונויפגענומען אין מיינע הענט א הויפן אש מיט ביינער. די הענט האבן מיר געציטערט, איך האב אינגאנצן געציטערט. איך מוז אבער נעמען מיט זיך א ביסל אש פון אשוויענטשים — יידישע אש און יידישע ביינער, די אש און ביינער פון אונדזערע אלעמענם משפחות. דא וואלגערט זיך א רעמל פון א מעטאלענעם זיגערל, דא ליגט אין זייט א גירטל פון א פרוי, דא שטעקט א צעבראכן שפיצייג פון א קינד. דארט ווייטער האט זיך פארוואלגערט א צעריסענער שוך, א שטיקל שפּינעלע, א האר־שפילקע, א צעבויגענע לעפעלע... — איך נעם עם צוגויף. עם זיינען דאָך שיריים פון צווויי מיליאן פארברענטע יידן.

„איך וועל עם ברענגען צו די יידן אין אמעריקע" — האב איך דעמאלט גענאגט צו זיך אליין, און טאקע אזוי געטאן.

די זון האט זיך שוין אינגאנצן געזעצט. דער טאג איז אוועק. אוונט קומט אויף די פעלדער פון אשוויענטשים. יידן פלענן מורא האבן צו בלייבן ביינאכט אויף א בית־עולם. וואם מער די אוונט־שאטענם האבן זיך דא אויסגעלייגט, אלץ מער און מער איז געוואקסן אין מיר די מורא צו בלייבן דא אויף די אשוויענטשימער פעלדער. איך האב געפילט, אז אט אט קומט אן אויף מיר א פאניש שרעק. עס איז א מורא, וואם נאר א ייד קען דערפילן אויף די אשוויענטשימער פעלדער. די מורא איז אנגעקומען פון די ווייסטע קרעמאטאריומס, פון די דראטענע פארקאנעם, פון די צעבראכענע, צעהויקערטע גאז־קאמערן, פון די פינצטערע קעלערן, פון דער טויטן־וואנט, פון דעם פעלד פון יידישן אש און ביינער. אפשר וועט דער אוונט־ווינט שטארקער א בלאז־טאן און אניאגען דא דעם יאמער פון צווויי מיליאן יידישע נשמות, וואם זיינען אוועק פון דאנען אין קדושה און אין טהרה.

דער וועג צו טרעבלינקא

„פערציק קילאָמעטער אַרום דעם לאַגער האָבן די איינוואוינער פון די אַרומ-מיקע דערפער געזען ביינאַכט דעם פלאַם, וואָס האָט זיך געהויבן פון די ברענענדיקע יידן."

(פון די דערציילונגען וועגן טרעבלינקא)

א חשבון פון טרעבלינקא

אָט האָב איך פאר מיר א קורצן און טרוקענעם חשבון פון טרעבלינקא. לאָמיר איהם איבערגעבן אזוי טרוקן, ווי עס איז נאר מעגלעך. זאָלן רעדן די ציפערן:

פון 1טן אקטאָבער 1942 ביז דעם 2טן אויגוסט 1943, דאָס הייסט אין פאַרלויף פון בלוטיקסטע צען שחיטה־חדשים, האָבן די דייטשן ארויסגעפירט פון טרעבלינקא קיין דייטשלאַנד:

25 וואגאנען מיט יידישע פרויען־האָר.
248 וואגאנען מיט מלבושים פון יידן.
100 וואגאנען מיט שיך.

260 וואַגאָנען מיט קישנס און קאָלדרעס.

400 וואַגאָנען מיט בריקן, שרייב־פעדערס, טשעמאָדאַנעס, שטעקנס.

טרוקענע ציפערן פון וואַגאָנעס. וואָס טרוקענער עס זענען די ציפער, אַלץ האַרבער, אַלץ ביטערער זענען זיי, אַלץ טראַגישער. וואַגאָנען מיט בריקן, מיט שטעקנס, מיט שיך — איך זע דורך זיי די יידישע קעפ, וואָס האָבן געטראָגן די בריקן און זענען דערשאָסן געוואָרן; די יידישע פים, וואָס האָבן געטראָגן די שיך און זענען פאַרברענט געוואָרן; די יידישע פרויען, די מאַמעס, די שוועסטער, די כלות, וועמענס קעפ מען האָט אָפגענאָלט און די האָר אָפגעשיקט אין 25 וואַגאָנעס קיין דייטשלאַנד אויסצובעטן מיט זיי מאָטראָצן פאַר די דייטשע חזרים.

לאָמיר דאָ צוגעבן נאָר א פאָר ווערטער וועגן די האָר פון יידישע פרויען־קעפ און יידישע מענער־קעפ.

די האָר פון די פרויען־קעפ — איז געווען דער באַפאַל — דאַרפן דיזענפעקצירט ווערן און אָפגעשיקט ווערן וואו עס ווערן געבויט די אונטערוואַסער־שיפלעך. דאָרט וועט עס פאַרנוצט ווערן פאַר טעכנישע צוועקן.

די האָר פון די מענער־קעפ זאָל מען לאָזן וואָקס אויף די קעפ צוואַנציק סענטימעטער און ערשט דעמאָלסט זאָל מען אָפשערן.

דער קאָפ האָט גשמוזט לעבן ביז די האָר זענען פאַרטיק געוואָרן.

איך באַקום נאָך אייניקע ציפערן. יידן זענען געגאַנגען קיין טרעבלינקא מיט זייער גאַנצן האָב און גוטס. מען האָט דאָך זיי געזאָגט, אז מען „אויסרזידלט" זיי — זיי גייען וואוינען און ארבעטן אין אַנדערע לענדער און מען האָט זיי געהייסן מיטנעמען זייער צירונג, גאָלד און זילבער. צוויי מיליאָן יידן זענען אוועק קיין טרעבלינקא און מיטגענומען זייער האָב, וואָס איז צענויפגעקליבן געוואָרן זינט דורות — אויריינגלעך, פינגערלעך, בראַסלעטן, גאָלד און זילבער.

אפשר וועט מען זיך מיט דעם אויסקויפן? אפשר וועט מען זיך מיט דעם ראַטעווען אין שעה פון סכנה?... — אזוי האָבן געטראַכט געווים די יידן, וואָס זענען געפירט געוואָרן, געטריבן געוואָרן קיין טרעבלינקא.

שפעטער, ווען זיי זענען שוין אומגעבראַכט געוואָרן מיט אַלע מיתות־משונות, האָבן די דייטשע מערדער און רויבער ארויסגעפירט פון טרעבלינקא קיין דייטשלאַנד:

120 מיליאָן זלאָטע און אמעריקאַנער דאָלאַרן, גאָלדענע רובלעם, פראַנצויזישע פראַנקן.

40,000 זילבערנע און גאלדענע זיגערלעך.
150 קילאגראם גאלדענע קידושין־רינגלעך.
4,000 בריליאנטן.
אייניקע טויזנט שנירל פערל.

די זיגערלעך, די זלאטעם, די דאלארן, די גאלדענע רובלס און פראנקען רעדן ניט אזוי צום געמיט, ווי די קידושין־פינגערלעך און די שנירל פערל, ווי די פיר טויזנט בריליאנטלעך. די פינגערלעך און די פערל לייכטן אויף אויפן פינצטערן יידישן הימל. וואר ווייסט דעם גילגול פון די שנירלעך פערל? פון די בריליאנטן? זיי האבן געקענט קומען פון שפאניע און אלעקסאנדריע. בריליאנטענע ירושות פון יידישע דורות זענען גענאנגען דורך יארהונדערטער ביז טרעבלינקא.

צו די טרוקענע ציפערן וועל איך נאר צוגעבן א שטיצע פון א יידישן קינד פון טרעבלינקא. איך האב די געשיכטע וועגן לייבעלע טרעבלינקער געהערט אין פארשיידענע ווערסיעס, אבער דער אינהאלט איז שטענדיק געווען דער זעלבער.

לייבעלע איז געווען דער ליבלינג פון טרעבלינקער לאגער. ענדלעך איז געקומען אויך זיין „יידישע שעה" — די שעה פון זיין אונטערגאנג. צוזאמען מיט נאך טויזנטער יידן איז ער אריינגעטריבן געוואָרן אין א טרעבלינקער גרוב און דארט געשאסן געוואָרן. די קויל האט אבער אים שלעכט געטראפן, האט ער געשריען פון גרוב ארויס:

„דער הער וואכמאן האט ניט געטראפן, איך בעט שיסן נאכאמאל."

דער וואכמאן האט געשאסן און געטראפן.

אשוויענטשים און עלעקטריזירטע דראטן

קראקע

יידן פֿאָרן אַריין אין דער געטאָ פון קראָקע

א סברא פון טרערן, וואָס יידן פֿאַרגיסן טויזנטער טייכן אין טאָלן דאָרטן פֿליסן.

ש. פרוג

די שאָטנס פון די יידן אין קראָקע

קראָקע איז געווען ביז דער מלחמה די אַריגינעל־סטע שטאָט פון פוילן. קראָקאָווער גאַסן, בולוואַרן, פֿאַרקן, קראָקאָווער וואָוועל־בערג, וואו ס'זיינען זייט דורות באַגראָבן די מערקווירדיקייט פון דער פוילישׂ געשכטע; וואו עס איז די „מערת המכפּלה" פון די פוילישע קעניגן; קראָקע מיט אירע אַלטערטימלעכקייטן, דענקמאָלער, שטילע קאָפּעען, קונסט גאַלעריייען; קראָקע וואָס ליגט אויך וועג צו די פוילישע טאַטרען, האָט שטענדיק מיך געצויגען. פון ווילנע ביז קראָקע האָט געמיינט — פון איין וועלט צו דער אַנדערער.

קראָקע איז אויך געווען, איז יידישן זין, א זייער אַריגינעלע שטאָט, אַנגעלאָרן מיט יידישער געשיכטע און געננוואַרט. שוין אין 14־טן יאָרהונדערט איז געווען אין קראָקע א יידישע קהילה. דאָס מיינט, מיט 6

הונדערט יאר צוריק זיינען שוין געווען אין קראקע יידישע שולן, יידישע חדרים און א יידישער בית עולם. א היפשע צאל יידישע גדולים און גאונים זיינען געווען פארבונדן מיט קראקע. עס זיינען געווען רבנים אין קראקע — דער בארימטער רמ"א (רבי משה איסערלעס), דער גאון רבי יעקב פאלאק, רבי יואל סירקיש, דער מחבר פון תוספות יום־טוב, דער בארימטער גאון רבי יום טוב ליפמאן העלער. אין די שפעטערדיקע צייטן זיינען געווען רבנים אין קראקע רבי בעריש מייזעלס, רבי חיים נתן דעמביצער, דער זיידע פון בונדיסט דעמביצער, וועלכער איז שפעטער געווען טעטיק אין דער יידישער ארבעטער באוועגונג אין אמעריקע און געשטארבן אין ניו יארק. דער העברעאישער שרייבער צונץ האט אמאל אנגעשריבן א ווערטפולן היסטארישן בוך וועגן יידן אין קראקע אונטערן נאמען „עיר הצדק".

אין לעצטן האלבן יארהונדערט איז קראקע, וואס איז געלעגן אויף דער גרעניץ פון פוילן־רוסלאנד און געהערט צו דער פריערער עסטרייך, געווען דער צענטער פאר רעוואלוציאנערן, סאציאליסטן, קעמפער פון אלע ריכטונגען. יידישע ליטעראטור, וואס האט ניט געקענט דערשיינען אין רוסלאנד איז ערשינען אין קראקע. פוילישע און יידישע שרייבער, פאעטן און קינסטלער האבן געמאכט זייער היים אין קראקע. קראקע האט געהאט א גרויסע יידישע אינטעלינענץ פון אלע שאטירונגען, טויזנטער יידישע דאקטוירים, אדוואקאטן, פילאזאפן זיינען געווען אין קראקע. „יעדער צווייטער ייד אין קראקע איז א דאקטאר," פלענט מען זאגן.

יידיש לעבן, יידישע כאראקטעריסטישע געשטאלטן, יידישע קלייר־דונג, יידיש זאפטיקן לשון האט מען געקענט הערן אין קראקע אויף דער „הויכער גאס", אויפן „קאזמיערזש", בייַ דער אלטער שול, בייַ דער רמ"א שול, וואס האט אויך געהייסן די „נייע שול", בייַ ר' אייזיק שול, וואס האט געטראגען דעם נאמען פון „ר' אייזיק יעקעלעס". שטראם פון נייער יידישער ווירקלעכקייט, פון נייער יידישער געשיכטע האט מען געקענט זען אין קראקע אויף מאסן־פערזאמלונגען אין גרויסן זאל פון דער יידישער געמיינדע", אין די גרויסע לאקאלן פון די פראפעסיאנעלע פאר־אייניגן, אין דעם נייעם יידישן טעאטער, וואס יידישע קולטור מענטשן האבן געשאפן, דעם אייניקן אין זיין מין אין פוילן, אין די קאפענע ענליך צו די ווינער, וואו קראקע האט ליב געהאט צו זיצן, ביי א גלעזעלע קאווע, און שמועסן, און רעדן, און דערציילן, און דעבאטירן, און פילא־סאפירן, און פלאנירן.

ווילנע אויף מזרח און קראקע אויף מערב זיינען געווען די צוויי

שטעט, וואו עס זיינען געשטאנען די וויגעלער פון יידישן סאציאליזם. דער ערשטער יידישער סאציאליסטישער ארבעטער פאראיין אין קראקע האט געהייסן „ברידערלעכקייט" און ער איז געגרינדעט געווארן אין יאר 1894. דער ערשטער יידישער פראפעסיאנעלער פאראיין אין קראקע פון קאמאשן־שטעפער, אדער ווי זיי האבן געהייסן אין קראקע, די „אבער־טיילן־מאכער", איז געגרינדעט געווארן אין 1896 און איינער פון זיינע הויפט־גרינדער איז געווען יוסף וויינבערג, וועלכער איז אזוי גוט באקאנט דער יידישער ארבעטער באוועגונג אין אמעריקע, דער פילאדעלפיער פרעזידענט פון ארבעטער רינג און איצט וויצע־פארזיצער פון יידישן ארבעטער קאמיטעט.

צום אויסברוד פון דער מלחמה זענען געווען זעכציק טויזנט יידן אין קראקע. איצט זענען דארט דא ארום פיר־פינף טויזנט. דער גורל פון די יידן אין קראקע איז געווען דערזעלבער, וואס אין וואַרשע אדער ביאליסטאק, אדער בערלין — זיי זענען געגאנגען אויף אומקום קיין פלאשאוו, קיין בעלזשיץ, קיין כעלמנע, קיין אשוויענטשים. די יידן וואס זיינען איצט אין קראקע זיינען אין זייער מערהייט ניט קיין געווען קראקאווער, דאך געהערט היינט קראקע צו די גרעסטע יידישע קהלות אין פוילן.

אויף מיין וועג איבער פוילן בין איך געווען אין קראקע צוויי מאל. אין קראקע איז דא א „יידישער קאמיטעט", א „היסטארישע קא־מיסיע". עס זענען דא יידישע אינסטיטוציעס, קיבוצים, קאאפעראטיוון, א יידישער שפיטאל, א חיים פאר רעפאטריאנטן, קינדער־היימען. יידן מאטערן זיך, שטרענגען זיך אן צו „מאכן א לעבן"; יידן גייען צוועק פון קראקע איבער די גרעניצן קיין דייטשלאנד מיט דער האפענונג, אז פון דארט וועט מען קענען גיין ווייטער.

אבער פריער פאר אלץ גיי איך איבער די קראקאווער גאסן. איך גיי זוכן אפקלאנגען פון שוין פארשוואומענע טעג און נעכט.

איך גיי צו די קראקאווער „פלאנטן" — צו קראקאווער סקווערן, וואו מען פלענט אמאל שפאצירן און זיצן אויף די בענק ביז האלבע נאכט. דא זיינען געזעסן לענין און מעדעם, דא זיינען געווען סלאוואצקי און טעט־מייער, דא זיינען געווען אברהם רייזען און שאפמאן. די „פלאנטן" זיינען אזוי ווי זיי זענען געווען, די בוימער, די וועגן, די בענק, דער הימל איבער זיי. די זון און איינעקלער פון די סלאוואצקים און טעטמייערס זענען דא פארבאי, אבער עס זענען ניטא די קרובים פון אברהם רייזען, פון שאפמאן און פון וולאדימיר מעדעם. קראקע איז גאנץ, ממש ניט

געריכט פון דער מלחמה — די גאסן, די ברוקן, די הייזער, די דענקמא־לער; יעדע שעה שפּילט אויס אזוי ווי אמאל דער קראקעווער היסטא־רישער שטאט־זינגער. אלץ איז נעבליבן, מער ניט די קראקשווער יידן זענען ניטא, עס איז נעבליבן פון זיי בלויז א יידישער צער.

איך גיי צו דער „הויבער גאס", צו דער פּאדגוזשע, צום „קאוש־מיעוש". אט איז דער פּלאץ זגאדי, די דאמבראווסקי גאס, די טשאר־נעצקי. איך גיי צו די טויערן, דורך וועלכע מען קומט אריין צו די הויפּט־גאסן. איך בין אויפן גרויסן מארק און קוק אויף זייער היסטא־רישע געבוידעס. איך קום צו דעם „וואוועל", אין וועמענם קעלערן שטייען די היסטארישע ארונס מיט די באלזאמירטע פּויליש מלכים ביז יוזף פּילסודסקין. ארום זיינען די קאטוילישע קלואסטערס מיט זייערע שפּיצן און צלמים, מיט זייערע גלאקן־קלינגערייען... — „וואס טוסטו דא? וואס דרייסטו זיך דא ארום, וועז אלע גויים זענען געבליבן און אונזערע יידן זענען ניטא?" — דאס פרעגט מיך ניט קיין צווייטער, קיין זייטיקער, דאס פרעג איך זיך אליין.

קראקע איז דאס הארץ פון פוילן. קראקע איז דער טעמפּל פון פויליזשן פאלקיזם, פון פויליזשן נאציאנאליזם, פון פויליזשער קונסט, פון פויליזשער קולטור, פון פויליזשן סטיל... „אבער וואס גייט דיך אן פוילן אן יידן?"

לאמיר גיין זוכן יידן.

מיין ערשטער גאנג איז געווען צו דער קראקעווער „יידישע היס־טארישע קאמיסיע". לאמיר פריער אריינזאפן אביסל יידישן גייסט, יידי־שע נעכטנס, יידישע געשיכטע אין קראקע, איידער מיר וועלן זיך בא־גענענען מיטן יידישן היינט אין קראקע.

פרוי דר. נעלא ראסט, יוסף וואולף, מיכאל בארוויטש זענען די הויפּט־מיטארבעטער און אנפירער פון דער יידישער היסטארישער קא־מיסיע אין קראקע.

דריי־פיר צימערן אנגעפאקט מיט מאטעריאלן, שריפטן, דאקומענ־טען, עדות־זאגן, מאנוסקריפטן, פאטאגראפיעס און א גרופּע באניים־טערטע היסטאריקער, יונגע יידישע געלערנטע, געראטעוועטע פון טויט, באטיליקטע אין קאמפן, וואס זיצן דא און זאמלען די וואונדערלעכע פערל אויף דער יידישער שנור פון וואונדער־פערל.

די יידישע היסטארישע קאמיסיע אין קראקע ארבעט מיט אימפעט, ווי זי וואלט מורא האבן, אז אין א שעה ארום, אין א טאג ארום קען ווערן צו שפעט. די היסטארישע זאוועראכע וועט פונאנדערטראגן די היי־

לויקע שמות און פון די גרויסע טעג און נעכט פון די יידן אונטער די נאצים וועט, חס ושלום, ניט בלייבן קיין זכר; מוז מען דעריבער שנעלער ארבעטן, שנעל זאמלען, שנעל צונויפשטעלן ביכער, פנקסים, טאג־בי־כער, בילדער־אלבאמען און זאלן שפעטער קומען די מיסטערס און שלייפן, און באלייכטן, און אפקלייבן.

לאמיר דא פארצייכענען די היסטאריישע ביכער־אנזאמלונגען, וואס די קראקעווער היסטאריש קאמיסיע האט שוין פארטיק געמאכט: „דא־קומענטן פון פארברעכן פון פארניכטונג"; דער „אנאווער לאגער", וואו עס זיינען אומגעקומען די לעמבערגער יידן; בעלזשעץ, וואו עס זיינען אומגעקומען הונדערטער טויזנטער יידן; מ. געבירטיקס געטא־לידער, דער „טאג־בוד פון יוסטינעז, די קעמפערין" „אין געטא און אין לאגער", „א טאג־בוד פון א צוועלף יאריקער מיידל", „דער לאגער סקרושיסקא־קאמיענא", „דער טויטן־לאגער שעבנייץ", „דער טויטן־לאגער פלאשאוו", „דער לאגער בעלזשעץ", „ליטעראטור אין יאנאוושר לאגער", „אוניווער־זיטעט פון תלינים". א צאל זאמלונגען און ביכער זענען שוין אפילו ערשינען אין דער פוילישער שפראך, ווייל עס פעלט אוים א יידישע דרוק.

דר. נעלא ראסט זאגט מיר, אז א טייל פון איר משפחה געפינט זיך אין ארץ ישראל פון פאר דער מלחמה. זי וואלט וועלן פארן אהין, אבער „מען מוז דאך דא פריער פארטיק ווערן מיט דער ארבעט, מען קען דאך ניט לאזן אוצרות אויף הפקר."

איך האב פאר מיינע אויגן בערג מיט מאטעריאלן, פאליצעס מיט „פאילס", מיט קארטעס, מיט פארטיקע מאנוסקריפטן. יוסף וואולף איז די טרייב־קראפט פון דער היגער היסטארישער קאמיסיע. איך בין דא ביים סאמע ברונעם פון דער דראמאטישסטער יידישער געשיכטע.

איך הער, איך הער און וויים, אז צענדליקער טויזנטער קראקעווער יידן זענען אומגעקומען, ערשטע „אויסזידלונג" פון צען טויזנט יידן, צווייטע „אויסזידלונג" פון צען טויזנט יידן, עס ווערן געטריבן יידן צום טויט אויפן זעלבן וועג, וואס די מיליאנען יידן איבערן נאנצן לאנד, אבער —

— „אט נעמט דאס „עדות־זאגן" פון יוליאן גראס..."

די מיטארבעטער פון דער קראקעווער היסטארישער קאמיסיע שטעלן צונויף פראטאקאלן פון יעדן יידן, וואס האט עפעס וויכטיקס צו דער־ציילן. איך האב פאר מיר דאס עדות־זאגן פון צוועלף לעבנגעבליבענע יידן וועגן אונטערגאנג פון קראקעווער יידן. לאמיר דא פארצייכענען די נעמען פון די עדות: יוליאן גראס, לעאן סאלפעטער, אבוש וואקס־

מאן, הענריק מייזל, נאטאליע וויין, ראמאן קראפטלאן, שמשון קעניגס־בערג, מאטילדא לאן, מיעטשיסלאוו פּעמפּער, אלעקסאנדער סאלמאנא־וויטש, יוסף קאפּאטע, ראזע גייזלער.

יוליאן גרונע דערציילט וועגן דעם, ווי אזוי דאם האט זיך אנגע־הויבן נאך אין דעצעמבער, 1941.

דעם 5טן דעצעמבער האבן די נאצים באפאלן דעם קראקויער קאזש־מערוש. זיין פעטער, מאקסימיליאן רעדליך, האט געארבעט אויף קרא־קאווסקע גאס. די דייטשן האבן געהייסן ארויסקומען פון יידן־ראט דריי באאמטע. יעדער איינער האט מורא געהאט ארויסצוקומען. רעדליך האט זיך איינגעשטעלט. מען האט אים אוועקגעפירט אין "ר' אייזיקס שול", אויף דער אייזיק גאס. מען האט איהם געהייסן אונטערצינדען די ספר־תורות. מאקסימיליאן רעדליך האט זיך אפּגעזאגט דאס צו טאן. האבן די דייטשן אים דערשאסן. שפּעטער האבן דייטשן געבראכט א מעלדונג וועגן טויט פון רעדליכן און געהייסן זיך אונטערשרייבן, אז מען האט דערהאלטן די מעלדונג. דייטשן האבן ליב פּינקטלעכקייט. מען האט דעם דערשאסענעם יידן מקבר געווען. יוליאן גראס איז געווען אויפן בית־עולם. ער האט דארט געזען צווישן די קברים א משוגענעם יידן. ווי אזוי איז דער ייד אראפּ פון זינען? — משן האט אים געכאפּט אין דער גאזאוניע און געהייסן פּארשיטן מיט ברענענדיקע קוילן־אש א יידישן נאקטן יינגל, וועמען מען האט דארט אריינגעווארפן. דער ייד האט דאס געטאן און — משוגע געווארן. דרייט ער זיך ארום א משוגע־נער צווישן די קברים אויפן קראקעווער בית־עולם.

אט זענען זיי די צוויי יידן, וואס קענען דינען אלס סימבאל פאר אלע אומגעקומענע זעבציק טויזנט קראקעווער יידן. דער ייד, וועמען משן הייסט ברענען ספר־תורות אין ר' אייזיקס שול און ער זאגט זיך אפּ און מען דערשיסט אים, און דער ייד, וואס פאלגט די נאצים און פארברענט א יידיש קינד און גייט אראפּ פון זינען און דרייט זיך ארום חסר־דעה צווישן די קברים אויפן אלטן קראקעווער בית־עולם.

איינע פון די מערקווירדיקסטע מאטעריאלן פון דער קראקעווער היס־טארישער קאמיסיע איז דער „טאג־בוך פון יוסטינען". עס איז א טאג־בוך, וועלכן גרויסע יידישע קונסט־מייסטער וועלן אמאל פארוואנדלען אין א גרויסן נאציאנאלן ווערק.

קראקעווער יידן האבן געקענט ניט נאר אומקומען על קידוש השם, זיי האבן אויך געקענט מלחמה האלטן ווי גבורים. יוסטינע דרענגער איז געווען איינע פון זיי. זי האט געהערט צו א שומרים־גרופּע, א בראווע

קאמף־גרופע אין דער קראקעווער געטא. זיי האבן אפערירט אין דער ג־
ענט ון קראקע, אין באכניע, אין ווישניצע. זיי זענען געשטאנען אין
פארבינדונג מיט דער „יידישער קאמף ארגאניזאציע" פון ווארשע. דער
צענטער איז געווען אין קראקע. „דאלעק" האט פארוואלטעט מיט געווער,
„שימעק" מיט דער „טעכניק", „לאבאן" האט געזארגט פאר געלט, יוס־
טינע איז געווען די נשמה פון דער גרופע.

דעם 23טן דעצעמבער, 1942, האט די יידישע קאמף־גרופע באמ־
בארדירט די קאפע „ציגאנערעי", ווו דייטשע אפיצערן זענען געווען.
צען דייטשן זענען אומגעקומען. די גרופע האט ארויסגענעבן אויפרופן
און צייטונגען צו די יידן אין געטא. א טייל פון דער גרופע, ווען איז זיך
פאגאנדערגעוואקסן, איז אווען אלס פארטיזאנער אין די וועלדער. אייי־
נער פון דער גרופע, „לאבאן", וועלכער איז געכאפט געווארן און ג־
בראכט געווארן אויפן פלאץ פון די מאסן־עקזעקוציעס, אויף דעם יידישן
בית־עולם, אויף דער יערוזאלימסקער גאס, האט זיך געווארפן שלאגן אויף
די דייטשע תלינים, ער האט זיך געשלאגן מיט די נאקעטע פויסטן און
געפאלן טויט פון א קויל.

כסדר זענען ארויסגעריסן געווארן פון דער קאמף־גרופע קרבנות
און כסדר זענען צוגעקומען נייע. יוסטינע האט געהאט א פארא־
ווארטלעבע אויפגאבע — געפינען און היטן די געהיימע וואוינונגען,
פארנאנדערטראגן געווער, באגלייטן פארטיזאנער אין די וועלדער. „יונג
איז זי געווען, פארליבט איז איר מאן שמשון, וועלכער איז כסדר געווען
אויפן פייער — דערציילט יוסף וואולף — פול מיט בענקשאפט נאך
אים, האט זי געשטילט איר בענקשאפט אין וואס גרעסערע און גרעסערע
סכנות.

איניקע מאל איז איר מאן אריינגעפאלן צו די נאצים און זיך —
ארויסגעדרייט. ער האט אמאל אפילו באוויזן צו אנטלויפן פון טורמע.
ענדלעך איז ער אריינגעפאלן און מער ניט געקענט ארויסקומען. די אייי־
דעלע יוסטינע האט ניט געקענט איבערוועלטיקן איר בענקשאפט און
אומעט, האט זי צוגעשיקט אזא צעטעלע צו וואולפן:

„איך וואלט וועלן אנשרייבן די עפאפייע פון מיין לעבן און מיין
טויט, וועלכער קומט שוין אן."

וואולף איז געווארן אומרואיק צוליב די לעצטע ווערטער פון איר
צעטעלע. ער האט ארויסגעשיקט א מענטשן, וועלכער זאל ארויספירן
יוסטינען פון קראקע קיין באכניע. זי האט דאך געהאט אין אירע הענט
פיל וויכטיקע פארבינדונגען און געהיימנישן. דער שליח האט איר שוין

ניט געטראפן. זי איז שוין אוועק פרייוויליק אין טורמע. זי איז אהין געגאנגען מיט א האפענונג — אפשר וועט זי דארט באגענענען שמשונען.

איינמאל, אין טורמע, האט די דייטשע זשאנדארמעריע צונויפגעברענגט שמשונען מיט יוסטינען, מען האט זיי קאנפראנטירט, אויסגעהערט ביידען פנים אל פנים. דער אויסהערער איז געווען דער שף פון דער געסטאפא, א נאצי־רוצח. יוסטינעס פנים איז געווען צעשלאגען, צעבלוטיקט. ער האט איר געוואלט צווינגען, ווי געווינליך, זי זאל זיך מודה זיין, ארויסגעבן מענטשן, חברים. יוסטינע האט אזוי געזאגט:

— יא, מיר האבן ארגאניזירט א יידישע קאמף־גרופע און איך זאג דא, אויב מיר וועט געלינגען ארויסצודרייען זיך פון דיינע הענט, וועלן מיר ארגאניזירן נאך א גרעסערע פארטיזאנער־גרופע.

— פון וואנען ווייסט איר דאס?

— מיר האט דאס דערציילט יוסטינעס מאן, שמשון, מיט וועמען איך האב זיך שפעטער געטראפן אין טורמע.

יוסטינע איז שפעטער אומגעקומען. זי איז אומגעברענט געווארן פון א דייטשן תליון. איר מאן, שמשון, איז אויך אומגעקומען. ביז וואנען זי איז אומגעקומען האט זי אין קראקעווער טורמע ארגאניזירט דעמאנסטראציעס קעגן די דייטשן, זי פלענט זינגען רעוואלוציאנערע לידער, פארוואס די דייטשן פלענן איר פיניקן און רייסן די הער פון קאפ. אין דער זעלבער צייט האט זי געהויבן געשריבן איר טאג־בוך. זי האט אים געשריבן אויף פארשיידנארטיקע שטיקלעך פאפיר, געשריבן מיט א בלייפעדער, באוויזן צו פארשטעקן ביז ער איז אנגעקומען צו דער יידישער היסטארישער קאמיסיע אין קראקע.

דאזע גייזלער, וועלכע איז לעבן געבליבן פון דער תפיסה אין מאנטעלופיף, וואו עס זענען אומגעקומען טויזנט קראקעווער יידן, דערציילט, אז די יידן האבן דארט געמוזט יעדן טאג אין דער געגנווארט פון די דייטשע באנדיטן, זאגן הויך און קלאר אזא תפלה:

„ווייר יודן זינד שולדיק אן אלעס, אם קריג אונד אונגליק, וואדורך די דייטשע קאסטבארע בלוט פארגאסן וועדן מוסטע. ווייר יודן זינד נאונער און די גרעסטן פארברעכער. פלוך איבער אונז יודן!"

אזוי זענען אומגעקומען די גייזלערס, די שמשונס, די רעדליכס... און די צענדליקער טויזנטער קראקעווער יידן. אין דער היסטארישער קאמיסיע האב איך געזען זייערע שאטנס.

ס'וועט קומען דער טאָג, יאָ, איך האָף
און איך גלויב
איך זע ברידער זיין אָנקום פון ווייטן
און ברענגען וועט ער אונז ווי
נחם אָ טויב
אָ בשורה פון פרידלעכע צייטן.

(פון מרדכי געבירטיקס אָ געטאָ-ליד,
געשאָפן אין דער געטאָ פון קראָקע)

קראַקעווער יידן ווילן לעבן

די קהל שטוב אין קראָקע איז כסדר פול מיט יידן. דאָ איז דער „יידישער קאָמיטעט" און יידן קומען אהער איינע נאָך די אַנדערע מיט ביטעס, טענות, פאַדערונגען. מען וויל קליידער, מען וויל שטיצע, מען וויל פאַרבינדונג מיט אַמעריקאַנער קרובים, מען וויל דאָקטוירים פאַר קראַנקע, מען וויל דאָקומענטן, צייגענישן — מען שרייט, מען שילט, מען בעט, מען וויינט... — מען מאַכט פול אלע צימערן, מען שפאַרט זיך אויף די טרעפ. עס איז דא „א דעלענאט פון אַמעריקע" — דאָס מיינט מען מיד, גייען יידן, קומען יידן, מען האָט אין אַמעריקע א גרויסן חלק. אַנקלאָ און טאַנטעס, וואָס ענטפערן ניט אויף בריוו; קרובים, וועמעס אַדרעסן מען געדענקט ניט; משפחות, וואָס שרייבן, אז זיי וואַלטן וועלן העלפן, נאָר וויסן ניט וויי אזוי, וויל „פאַר דעם דאָלאָר גיט מען א פאַר פויליש „פאַפירלעך"; ווער עס האָט שוין באַקומען „אן אפידעוויט", אבער ער וויסט ניט וואָס צו טאָן מיט אים, וויל „אמעריקע האָט ניט קיין קאַנסול". אַנדערע וועלן וויסן צי איז ניט גליכער גיין קיין דייטשלאַנד „אויף טרייף" און דאַרט „וואַרטן אויף אמעריקע". אָט איז א יינגעלע, וואָס חיים נחמן ביאַליק איז געווען זיין פעטער און זיין נאָענטסטער קרוב איז אין אמעריקע, מער ניט „מען קען זיך ניט צונויפרעדן..."

אזוי שפאַרן זיך די יידן אַיינע נאָך די אַנדערע, און איך בין צווישן זיי, און יעדערנס אויגן וואַרטן, זוכן אומרואיק, יעדערנס ליפן בעטן, אלע האָפן. איך טו וואָס איז נאָר מעגלעך, וואקסט די האָפענונג, שטאַרקט זיך די טרייסט. איך קוק אויף דעם פולן הויז מיט די בעטנדיקע יידן — ארימע, אומגליקלעכע, היימלאָזע יידן — און איך פיל אונזער שאַנדע — די שאַנדע פון די יידן פון אמעריקע, די שאַנדע פון דער וועלט, פון דער מענטשהייט צוליב דעם וואָס אָט איצט, לאַנגע חדשים נאָך דער מלחמה,

דאַרפן זיך דאָ אויף די שמוציקע טרעפ, שטויסן, ווי אומגליקלעכע קבצנים, ווי פאַרלאָזענע אביונים, ווי שוצלאָזע יתומים פיל פון די, וואָס טראָגן אויף זייערע קעפ די ניט־נעזעענע קרוינען פון מארטירערטום.

איך בין געווען אויף א ספעציעלער זיצונג פון קראַקעווער יידישן קאָמיטעט. איך האָב אָפּגעהאַלטן א באַראַטונג מיטן פּרעזידיום פון קראַקעווער יידישן קאָמיטעט, איך האָב געהאַט לאַנגע געשפּרעכן מיטן פאַרזיצער שטולבאַך, מיט זייַנע מיטאַרבעטער, מיטן מיטגליד פון פּרעזידיום פּאָפּיער, מיטן פאַרזיצער פון מילִיטעריש־געריכט באַטלער, מיט די דאָקטוירים אין יידישן שפּיטאָל, מיט די פירער פון דער היסטאָרישער קאָמיסיע, מיט די טויער פון קינדערהיים און אינטערנאַט, מיט די פירער פון די דעמאָביליזירטע סאָלדאַטן, מיט חברים פון „בונד", מיט טויער פון די פּועלי־ציון, פון „השומר הצעיר". וואָס זענען געווען די ענינים, מיט וועלכע מיר האָבן זיך באַשעפטיקט? אין דער ערשטער ריי קראַקעווער יידישע קינדער — א קינדערהיים פאַר הונדערט קינדער אין עלטער פון פיר ביז צוועלף יאָר. די מערהייט — פולשטענדיקע יתומים. מערסטענטיל זענען די קינדער געקומען פון די לאַגערן, פון די „בונקערם", פון די וועלדער, אדער אויסגעקויפט געוואָרן פון „אַרישע פאַמיליעס", וואו זיי האָבן זיך אויפגעהאַלטן.

קינדער, קינדער... — וואָס וועט זיין מיט די יידישע קינדער? אין אַלגעמיין זאָלן זיך געפינען אין קראַקע און אין דער נענטער 1012 יידישע קינדער. פון זיי זענען 248 פולשטענדיקע, קיילעכדיקע יתומים. 100 קינדער זענען אין אינטערנאַט און 250 אין „האַלב־אינטערנאַט", אנדערע 128 זענען אין אינטערנאַט אין דער זאַקאָפּאַנער געגנט, נאָר מ'וועט מסתמא זיי דאַרפן אַרויסנעמען פון דאָרטן, ווייל די געגנט איז ניט גענוג זיכער פאַר יידישע קינדער — די אַנטיסעמיטישע באַנדעס, די „ען־עס־זעס", די „נאַציאָנאַלע באַוואָפנטע כוחות" קענען זיי אומברענגען. 250 קינדער געפינען זיך אין „אזיל־היימען". וואוינען ביי האַלב־רואיגירטע משפּחות. 86 קינדער געפינען זיך אין גוישע הייזער, מען האָט זיי נאָר ניט „אויסגעקויפט" און מען צאָלט פאַר זייער אויסהאַלטונג.

„פּופציק קינדער קענען מיר אַרויסנעמען פון גוישע היימען, די אויבעריקע איז שווין כמעט אוממגלעך. פאַר דער אויסלייזונג פון די פופציק קינדער וואָלט מען געדאַרפט האָבן א וועלכן פערטל מיליאָן זלאָטעס", זאָגט מען מיר אויף דער באַראַטונג מיטן פּרעזידיום.

„דאָס וועט ניט זיין קיין אָפּהאַלט — פאַרזיכער איך — איך מיין,

אז דער יידישער ארבעטער קאמיטעט וועט נעמען אויף זיך אט די מצוה."

מיר האבן דאס אויפן שטעל ערלידיקט. עס איז געווען פאר מיר עפעס אויסערגעווײנלעך אט דאס בילד מיט די דריי פנימער — דער פנים פון קאמוניסטישן פארזיצער, פון בונדיסטישן פרעזידיום־מיטגליד, פון ציוניסטישן סעקרעטאר, וועו מיר האבן דורכגעפירט די „טראנזאק־ציע" פון אויסלייז פון די פופציק קינדער — אט דער אויסגעווײנלעכער „פדיון שבויים". איך האב עס געטאן אין נאמען פון די יידישע באלמע־לאבעס פון אמעריקע, אין נאמען פון יידישן ארבעטער קאמיטעט. איז דאס ניט אויסטערליש? איז דאס מגלעך אין אן אנדער לאנד?

איך בין געווען אין יידישן שפיטאל. א פולע הויז מיט יידישע חולאים.

„אין אנהויב זענען געווען כמעט אלע יידן קראנק — זאגט מיר די פרוי דר. לִיפשיץ — היינט זענען א סך יידן קראנק." עס פעלן אבער מעדיקאמענטן, עס פעלן געהעריקע שפיטאל־באדינגונגען, עס פעלט שפייז, „אבער מיר באמיען זיך, מיר טוען, וואס עס איז מגלעך פאר אונז, עס טוט אונז נאר ווי, וואס מען וואלט געקאנט טאן א סך מער, וועו מיר וואלטן געהאט מיט וואס."

רעפאטריאציע, יידן קומען פון סאוועט־רוסלאנד, וואוינונגען, קלײ־דער, שפייז... — דאס זענען אויך געווען די פראבלעמען, וועגן וועלכע מען האט צו מיר גערעדט. די יידן קומען אין די הונדערטער, אין די טויזנטער, קראקע איז א הויפט־פונקט, א דורכגאנג־פונקט, אנדערע יידן ווילן אויך בלייבן אין קראקע. „זאגט זיי דאדט אין אמעריקע — רעדן צו מיר די פירער פון יידישן קאמיטעט — זאגט זיי, אז מיר זיצן מיט לײ־דיקע הענט; זאגט זיי, אז מיר האבן געהערט, אז די אמעריקאנער יידן האבן פאר די יידן אין דער וועלט הונדערט מיליאן דאלאר פאר דעם יאר 1946, און מיר האבן דעם געפיל, אז מיר, די פוילישע יידן, זענע, די שטיפ־זין און שטיפ־טעכטער, אונז וואדפט מען צו אלטע, אפגעטרא־גענע, ארעמאנסקע מלבושים."

„מיר פאקן אפילו ניט אויס די בערג שמאטעס, וואס מיר קריגן דורך טעהעראן דורך דער „פריינטשאפט" פון די אמעריקאנער יידן — זאגט מען צו מיר אין יידישן קאמיטעט — אויב די אמעריקאנער יידן האבן בלויז דאס פאר אונז, וועלן מיר שוין טראגן אונזערע אייגענע שמאטעס פון די וועלדער..." — זאגט מען מיר אין פארביטערונג.

— ניין, די אמעריקאנער יידן האבן מער און טוען מער, פארזיכער איך די יידן אין קראקע. דער יידישער ארבעטער קאמיטעט האט נע־שיקט גרויסע טראנספארטן נייע קליידער און זיי ווערן דאך שוין פאר־נא־דערגעטיילט אין פארשיידענע שטעט. דער „דזשאינט" טוט, ער וועט טאן מער. די אמעריקאנער יידן זענען גרייט מיליאנען דאלאר צו פאר־וועגדן פאר יידישער הילף אין פוילן. עס זענען דא טעכנישע שווערי־קייטן, וואלוטע־צרות, מען קאן דאך ניט פון אמעריקאנער יידישן הילפס־דאלאר מאכן צוואנציק אדער פופצן סענט צוליב די וואלוטע־פארארד־נונגען פון דער רעגירונג. מען זוכט מיטלען, וועגן. לאמיר צוזאמען זוכן, ארבעטן.

אויפן אוונט האט דער יידישער קאמיטעט גערופן א פאלקס־פאר־זאמלונג פאר מיר. עס איז געווען א שטורמישע פארזאמלונג. א געפאק־טער זאל, קאפ אויף קאפ, א גרויסע צאל דעמאביליזירטע סאלדאטן. עס איז געווען ענג, היים און קאכעריק. אן איבערטרייבונג — דע־ זאל מיט יידן האט געברענט. מען האט געשריען, געשטופט זיך, געשטויסן זיך, צענדליקער האבן זיך גערישן צו דער בימה — יעדער אינער ווי עפעס זאגן, ווי אויסשרייען, ווי דורך מיר שרייען צו אמעריקע, צו יידן אין אמעריקע, צו דער וועלט דער גאנצער.

די הויפט־שטורמער און שרייער זענען די סאלדאטן, וואס זענען געקומען פון רוסלאנד. זיי טראגן זיך אזוי ווי אויף פליגלען פון פאר־ניכטונג. א ייד אין סאלדאטישן שינעל מיט א צעעפנטן, צעכראשטשעט הארץ, מיט ארויסגעלאפענע אויגן, ממש מיט שוים אויף זיין מויל, שרייט:

— א העמד זאל מען מיר געבן !... איך גיי אן א העמד אויף מיין לייב !... זעט מיין לייב !... א העמד .... א העמד!...

— ער פארקויפט העמדער אויפן מארק !... — שרייט אים אין פנים אריין אן אנדערער.

— מיר ווילן דא ניט בלייבן !... מיר ווילן גיין !... מארש פון דאנען, אלע, אלע !... — שרייט א הויכער ייד מיט א שטעקן אין האנט.

איינער שטייט שוין אויף דער באנק און שרייט:

— טרייבט פאנאנדער די יידישע קאמיטעטן און גיט פלאץ פאר די דעמאביליזירטע סאלדאטן...

— זע נאר זע, די סאלדאטן !... זע נאר זע, די גבורים !... חוץ סאל־דאטן זענען דא נאך יידן !... הערט זיי ניט !... — שרייט אן אנדערער.

איך שטיי אויף דער בימה אין קאביקן יידישן קעסל. דער זאל מיט יידן וויגט זיך. עס האט געפֿלאצט דער קעסל און עס שיסט מיט ביטערניש, מיט הפקר, מיט פֿארצווייפֿלונג. פֿאמעלעך, פֿאמעלעך בא־רואיק איך דעם עולם. איך רייד צו די יידן. עס ווערט שטיל־ער, געלא־סענער. באלד ווערט שוין אין גאנצן שטיל. דער שטורעם האט זיך איינ־געלייגט. די שטורמדיקע יידן זענען געווארן א יידישע אסיפה, וואס האלט אפענע מיל־ער, אפענע אויגן און הערט און וויל הערן טרייסט, וויל הערן האפענונג, חלומט צוזאמען וועגן אביסל מנוחה, אביסל ברידער־לעכקייט.

די פֿארזאמלונג האט זיך געענדיקט. אלע יידן אין קראקע האבן יידן אין אמעריקע. מען דערלאנגט מיר בריוו צו אמעריקאנער קרובים, כמעט יעדער שרייבט עפעס אויף דער גיך צו א יידן אין אמעריקע און איך דארף דעם בריוו איבערגעבן „טאקע אין האנט ארײן."

איך קוק איצט אויף דער דריטער יידישער סצענע פון דער פֿאר־זאמלונג אין קראקע — די ערשטע איז געווען די שטורם־סצענע, די צוויי־טע איז געווען די בארואיקונג־סצענע און די דריטע איז אט די „אמעריי־קע־סצענע", ווי אזוי די יידן שרייבן שנעל בריוו צו אמעריקע. איך קוק אויף דעם, ווער מיט איר דורכגענומען ביז די סאמע טיפענישן און טראכט, אז אט די סצענעס וואלטן געדארפט פארפֿילמירט ווערן פֿאר דער יידישער געשיכטע.

די היסטאריע־שרייבער פון קראקע רוידן מיט מיר ווענן ארויסגע־בען די געטא־לידער פון מרדכי געבירטיק.

— געבירטיקס ליד „ס'ברענט" איז געווען א רוף צו דער געטא אין קראקע, עס איז געווען א טרייסט, וועלבע ער האט אריינגעווארפן אין דער פֿארלויזרטער יידישער מאסע, עס איז געווען א רוף צו דער קעמ־פערישער קראקעווער יוגנט — זאגט דער פירער פון דער קראקעווער היס־טארישער קאמיסיע יוסף וואלף.

איך האלט אין מיינע הענט די בלעטלער פון מרדכי געבירטיקס געטא־לידער. די צימערלער פון דער „היסטארישער קאמיסיע" זענען קליינע, ענגע און טונקעלע. די פֿאליצעס זשגען אנגעפֿאקט מיט מאנו־סקריפטן, שריפטן, הייליקע שמות — עדות פון די געטא־יארן אין קראקע. א געטא־ליד פון מרדכי געבירטיק טראגט מיר איבער אהין, אין דער גיט ארײן. אין באהעלטעניש פון דער קראקעווער געטא האט געבירטיק אזוי געשריבן:

אין געטאָ

גלייך ווי די טריט אויף א זאמדיקן ברעג
פון מחנות פאַרמאַטערטע קנעכט,
ציען אין געטאָ זיך אונזערע טעג,
אונזערע שלאַפלאָזע נעכט...

ציען די שעהן זיך שוועדער ווי בלייַ,
מינוטן פון אימה אוו שרעק.
בעט מען דער טאָג זאָל כאַטש זיין פאַרביי,
די נאַכט זאָל בשלום אַוועק.

שלאַפט מען נישט נאָר, נאָר מען האַרכט אוו מען וואַכט
פאַלט עפעס שרעקלעכעס אייַן:
אויף וועמען וועט פאַלן דער גורל די נאַכט
זייערס א קרבן צו זיין...

ליגט מען אזוי אוו די אימה איז גרויס
הערודיק סקריפּו א טיר,
ציטערט דאָס האַרץ וועט פון הונגער א מויז
גריזשעט א שטיקל פאַפּיר.

שטאַרבט אַפּ אַו אבר, וועט סיטראַגט זיך אַרום
אין הויף מיט פאַפּירלעך דער ווינט,
געזאַגט מען זיך, אַז שום לשון, ווי שטום,
מיט מאַמעס, מיט ווייב אוו מיט קינד.

אוו אזוי ליגט מען אין אימה אוו שרעק
געיאָגט אוו דערנידערט, ווי קנעכט —
אוו אזוי ציען זיך אונזערע טעג,
אונזערע שלאַפלאָזע נעכט.

— צום גליק איז מרדכי געבירטיק נישט דערפאַרן ביזן טויט־לאַגער בעלזשיץ. דעם 4טן יוני 1942 איז ער דערשאָסן געוואָרן בשעת דער „אויסזידלונג" פון די קראַקעווער יידן. דער פאַלקס־פאַעט איז אומ־

געקומען צוזאמען מיט זיין פאלק, אבער די לעבן־געבליבענע זינגען איצט זיינע לידער... — הער איד.

איד האב שוין דערמאנט דעם טאג־בוך פון דער אומגעקומענער יונגער יידישער קראקשוער טאכטער יוסטינע דרעקגער, א העלדין פון יידישן ווידערשטאנד אין קראקע. מיינע לעצטע שעהן אין קראקע האב איך פארברענט מיט מענטשן, וועמען עס איז זייער נאענט געווען דער טאג־בוך פון יוסטינען.

אין איר טאג־בוך האט יוסטינע באשריבן ווי אזוי א ייד, אדער א יידישע טאכטער, גנב'עט זיך ארויס אין די געטא־צייטן אויף דער ארישער זייט; טוט אוים דעם מגן־דוד און ווערט „אן ארישער". אין טוער איז אריין א ייד מיט א מגן־דוד, מיט א פאסיק, פון טויער איז ארוים א גוי, אבער דעם ייד פון אינווייניק, פון דער טיפענישׂ, קאן מען ניט ארויסנעמען.

זיצסטו צווישן גויים, זיצסטו אין וואגאן — דערציילט זי — דו הערסט דעם שפאט איבער יידן, הערסט די געלעכטערס, דיין הארץ ווערט צעפלאצט, אבער דו מוזט מיטלאכן. לאך, לאך, יידישער פאיאץ!...

ביזט א שיינע יידישע מיידל, זע צו ווערן מיאוס, ווער העסלעך, ווייל אויף א שיינער מיידל ווערט מען קוקן, אויגן ווילן זיך אנטשאפן, מען קאן דיך דערקענען. אויגן, די אויגן זוכן, שטעכן, דראענ. אויגן קאנען דיר דערקענען, אז דו ביזט א ייד.

עס איז דאך אזוי לייכט צו דערקענען די יידישקייט אין די אומע־טיקע אויגן. דיינע אומעטיקע אויגן מוזן לאכן! לאכט, לאכט צער־פולע יידישע אויגן!

דו זיצסט אין א וואגאן צווישן גויים מוזטו געדענקען — חס ושלום — ניט זיפצן. ווערט זיך ארויסריסן פון דיר, געגן דיין ווילן אוז אן דיין ווסן א יידישער „אי!...", ביזטו פארפאלן. מען ווערט דיך דער־קענען. א יידישן „אי" ווערט מען דערהערן אפילו אין סאמע מיטן גווישן געלעכטער. טא זיי־זשע פארזיכטיק, ייד, יידישע טאכטער!...

אזוי איז געווען נעכטן, אין נאצישן נעכטן אין קראקע. און נישט נאר אין קראקע. פון יענעם נעכטן זענען געבליבן זייער ווייניק.פון זעכ־ציק טויזנט יידן אין קראקע פאר דער מלחמה זענען היינט דא נאר ארום פינף־זעקס טויזנט. צווישן די פינף־זעקס טויזנט זענען דא נאר אייניקע הונדערט קראקעווער יידן. די לעבן־געבליבענע ווילן לעבן — ווילן עס אויף צו להכעיס, ווילן עס טראציק, זיי ווילן לעבן סיי אלס יחידים און ווילן לעבן סיי אלס כלל.

זיי זוכן אויסוועגן, זיי זוכן א מאָרגן, זיי שרייען און זיי מאַנען, זיי לויפן, אַנטלויפן און — בויען, שאַפן.

דער פּאָעט פון דער קראַקעווער געטאָ, געבירטיק, האָט אַזוי גשוונגען אין סאָמע דער פינסטערניש פון 1942 אין קראַקעווער געטאָ:

ס'וועט קומען דער טאָג, יאָ, איך האָף און איך גלויב,
איך זע, ברידער, זיין אָנקום פון ווייטן,
און ברענגען וועט ער אונדז ווי נח'ס אָ טויב
אָ בשורה פון פרידלעכע צייטן.

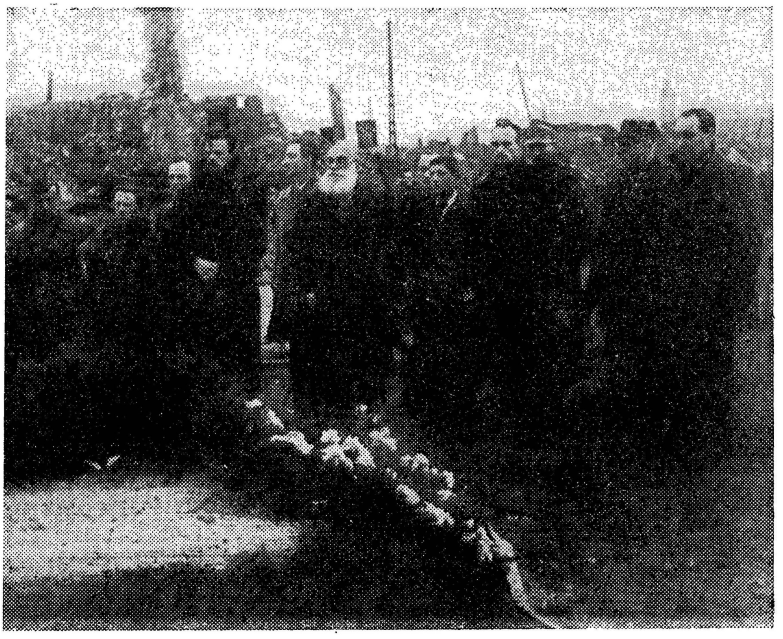
די קראַקעווער יידן ווילן לעבן, ווילן עקשנותדיק לעבן, זיי האָפן אויף אָ טאָג, ווען עס וועט קומען צופליען נח'ס טויב.

איך פאַרלאָז קראַקע און איך פרעג מיך די פראַגע: „נו, צי וועט קומען אזא טאָג? וועט קומען א בשורה פון פרידלעכע צייטן?"

אין דער געטאָ פון קראַקע

שלעזיע

„כבוד די געפאַלענע העלדן פון געטאָ"
(די ערשטע בויער גיבן אָפּ כבוד די געפאַלענע גבורים)

„שטיי אויף, שרייַ אין דער נאַכט
אין אָנהויב פון די נאַכט-וואַכן,
גיס אויס ווי וואַסער דיין האַרץ
פאַר דעם פנים פון גאָט."

(איכה)

רישע און ציצילי

„וואַר בין איך און וואָס בין איך, אז איך זאל מתפּלל זיין פאַר אזא עדה יידן?" — אזוי זאָגט פאַר זיך אין דער שטיל דער חזן פאַר מוסף ימים נוראים. איך האָב איצט אָן ענלעך געפיל, וועו איך גיי שרייבן וועגן מיין באַגעגעניש מיט רישע וויסבאַר אין קאַטאָוויץ און וועגן אומקום פון איינער

פון די קאָלירפולסטע יידישע פיגורן אין גאָליציע — ציויליזיע קלאפטען, פון לעמבערג. מיין געבעט איז — הלואי געלינגט מיר איבערצוגעבן באָטש א קליינעם טייל פון דער ריינקייט און הייליקייט, וואָס האָט געשוועבט אין פארלויף פון די צוויי שעה, וועו איך בין געזעסן א פאר־גאפטער און געהערט צו די רייד פון רישע ווייסבאָד — צו דער השתפכות הנפש, צום נשמה־אויסגוס, פון דער גרויסער יידישער טאָכטער פון סטרי.

איך גלויב, אז עס וועט קומען א צייט, וועו די געשיכטע פון הייליקן אומקום פון ציויליזיע קלאפטען וועט פארוואנדלט ווערן אין א יידישער לעגענדע דערציילט צו ווערן פאר קינדם־קינדער אויף דור־דורות.

רישע ווייסבאָד איז די טאָכטער פון רב אוו למרן ר' רפאל ווייס־באָד פון סטרי. זי שטאָמט פון די ווישניצער צדיקים. איר זיידע, אפרים קויל פון דעליאטין, איז אויפגענומען געוואָרן אויף אוידיענצן פון קייסער פראַנץ יאוזף. דער אָבער־רַאבינער פון זאָגרעב, דר. יאקאָבי, גערעט צו איר נאָענטסטער משפחה. זי אַליין, רישע ווייסבאָד, האָט א סך יידישן וויסן אוו הויכע אלגעמיינע בילדונג.

איך בין געווען אין קאָטאָוויץ, דער שלעזישער הויפט־שטאָט, וואו עס זענען דאָ צוויי טויזנט יידן. אין מיין צימער זענען געזעסן פירער פון דער יידישער געמיינדע — חיים צעשינסקי, ברעכנער, פרידמאָן, דר. שפּס, וועסאָלאָווסקי. מיר האָבן געהרעדט וועגן יידישע יתומים אין שלעזיע, וועגן אמעריקאָנער הילף. די טיר פון מיין קלייגעם צימער האָט זיך געעפנט, עס איז שארף אוו רַאשיק אריינגעקומען א הויך־נעוואַקסענע, בלאָנדע, מיטעל־יאריקע יידישע פרוי, מיט א שמעל פון א יחסנטע אוו געלערנטע, מיט א פנים, וואָס מאָכט פארגעסן אלע ארומיקע געזיכטער אוו ציט־צו די אויסשלים־לעבע אויפמערקזאמקייט. זי איז געקומען מיט צוויי באַגליטער. זי איז געקומען צו מיר מיט א מעסעדוש. זי ווייסט, אז איך בין א שליח פון אמעריקע אוו וועל גיין צוריק קיין אמעריקע — מוז זי דורך דעם שליח עפעס זאָגן צו די יידן אין אמעריקע.

זי האָט אנגעהויבן רעדן. זי האָט גערעדט צו מיר אן איבערריים צוויי שעה צייט. עס איז ניט געווען קיין פשוטער רעדן. זי האָט גערעדט ווי אן עקזאלטירטע, ווי א גייסט וואָלט פון איר זיך גערייסן. עס האָט זיך געשאפן אין צימער פון רגע צו רגע אן אלץ מער געשפאנטע שטימונג. איך האָב געטראַכט, אז אזוי פלעגן מסתמא אין די אור־אלטע צייטן רעדן די נביאים. א האלבער מיליאָן יידן, וואָס זענען אומגעבראַכט געוואָרן אין גאליציע, האָבן ארויסגערעדט דורך דער נשמה פון רישע ווייסבאָד.

— „עד בין געווען אין סטרי, עך בין געווען אין סטאניסלאוו, עך בין געווען אין לעמבערג — האָט זי אָנגעהויבן מיט דעם זאָפטיקן גאָליציאַנער יידיש — עך האָב אַוועקגעוואָרפן מיין נאַמען, מיין טאַטנס נאָמען, די נעמען פון די תּלמידי־חכמים און צדיקים פון מיין משפּחה, אַראָפגעריסן פון זיך דעם צלם אלהים פון א יידישער טאָכטער און אַרויפגעשלעפּט אויפן יידישן פּנים פון מיין מאַמען, פון מיין באָבען, פון די ווישניצער, די צורה פון א גוישער דינסטמויד ביי דייטשע גזלנים און הולטאיעס און גראָטעווען מיינע ביינער. בין איך געבליבן אָט פּאַר דער שעה...“

איך מוז וויסן אַלץ; איך מוז וויסן, וואָס די יידן פון פּוילן האָבן געפּילט און געטראָכט וועגן די יידן אין אַמעריקע; איך מוז וויסן, ווי אַזוי די יידן פון פּוילן האָבן זייערע נשמות און גופים אַוועקגענעבן; איך מוז וויסן וועגן דער גרויסקייט, וועגן דער קדושה און טהרה פון ציצילץ. זי האָט דערלעבט ביז היינט, נאָר כדי דאָס צו דערצילן.

וועג די סכנה איז געווען זייער גרויס, און זי, רישע וויסבאָד, האָט ניט געוואָלט דערהרגעט ווערן, האָט זי באַקומען אַרישע פּאַפּירן און אַוועק „דינסטעוועון“ אויף יענער זייט ביי די גויים. „איך האָב מער ניט געהייסן רישע, מיין נאָמען איז מער ניט געווען וויסבאָד. איך האָב נעהייסן סאָקאָלאָוו־מאָסלאָווסקא. עס קלינגט גוייש?... מיין קאָפּ איז א בלאָנדער?... מיין שפּראַך איז מיצקעוויטשעס?... — זאָלן מיר מוחל זיין מיינע אבות, די תּלמידי־חכמים.“

זי איז געווארן א דינסט־מויד ביי דייטשן. זי האָט וואָכן, חדשים ניט געוזען קיין יידן. זי האָט דערלאַנגט פרעסן צום טיש פון דייטשע אפיצירן, וועלכע האָבן געזויפן נאָר שאַנד־טאַטן איבער יידישע טעכטער און „חזירישׂ ביים טיש געמרוקעט וועגן שיינע, נאָקעטע יידישע פרויען־קערפּערס.“ זי האָט דאָס געהערט, געפּיניקט פון יסורים, און געשמיס־כעלט, געבענקט נאָך א יידן, נאָך א יידישן פּנים, נאָך א יידישער שטימע, געוואָלט לויפן אין געטא אַריין צום טאָטן, דעם רב און תּלמיד־חכם, און — געהיט די אייגענע ביינער, געהיט דאָס אייגענע וויסטע שטיקל לעבן. „רישע, רישע, פּאַרוואָס האָסטו דאָס געטאָן, פּאַרוואָס ביזטו אזוי נידעריק געפאלן!...“ אזוי האָט זי געזאגט וועגן זיך.

זי רעדט, זי רעדט, זי דערציילט וועגן די יידישע פיינען, וואָס זענען דערגאַנגען צו איר דורך דעם „דייטשן טיש“, ביי וועלכן זי האָט געדינט, און זי זאָגט אזוי:

— איך האָב געהאָט די זעלבסט צו זען א יידן. איך האָב זיך

אומגעקערט אין געטא אריין, אין געטא פון סטרי. איך האָב געזען ביי א טויער א יידן, א יידענע מיט א בארד. איך וויים ווער ער איז, איך וויים זיין נאמען. מען האָט אים געדרופן גראָס. ער איז געשטאָנען אין א טויער און געציטערט. א יידענע מיט א וויסער בארד שטייט אין טויער און ציטערט.

זי איז צו אים צוגעקומען. ער האָט זיך פאר איר דערשראָקן. זי האָט דאָך אויסגעזען ווי א גוי. ער האָט געוואָלט אנטלויפן פון דער גויע, פון עמלקס טאכטער.

— איך האָב צו אים געזאָגט — דערציילט זי — האָט ניט מורא, רבי, איך בין א יידיש קינד, איך בין רישע, א וויישניצער אייניקל.

דער ייד מיט דער וויסער בארד אין טויער פון הויז האָט געווויס געמיינט, אז א נס איז געשען, און ער האָט זיך דאן צעווויינט ווי א קינד: „איך בין הונגעריק" — האָט ער געזאָגט ווי א קינד.

צען טויזנט אזלכע יידן זענען געווען אין געטא־לאגער. יעדערער האָט געוואָלט לעבן, געקעמפט פאר זיין לעבן. יידן פון לאגער, יידן פון „באנקערס", יידן פון וואָלה, יידן אויף דער ארישער זייט — אלע יידן האָבן געפאָטערט, געציטערט, געהונגערט, געליטן, געפיניקט געווארן. יעדער איז געשטאנען ביים טויער פון טויט, פון הונגער און פיניקונג, ווי אָט דער ייד מיט דער וויסער בארד איז געשטאנען ביים טויער אין סטרי.

זי האָט דעם אלטן מאן געגעבן עפעס עסן און אים געפרעגט: „איר זייט א רבי?"

„טאכטערקע — האָט ער געענטפערט — אונזערע רבנים האָבן זיך באהאלטן. צווויי־און צוואנציק רבנים זענען אין א „באנקער". מען האָט זיי אהין געבראכט פון גאנץ גאליציע פארשטעלטע, פארקליידעטע. מען דארף זיי אויסהיטן פון די רוצחים."

רישע וויסבאד, די „דינסט־מויד סאבאלאווא־מאסלאווסקא", האָט שפעטער געהיט דעם „באנקער" מיט די צווויי־און־צוואנציק רבנים, וועלכע האָבן אויסנווייניק געלערנט תורה און געזאָגט זוהר אין קעלער. זי האָט זיי אבער ניט געקענט איינהיטן — אין מאנאט מאי, 1943, האָבן די רוצחים געפונען דעם „באנקער" און אלע צווויי־און־צוואנציק רבנים געפירט צום טויט.

די דייטשע רציחה האָט זיך פאראנדערגעפאלגערט. זיי האָבן יידן באראָבן לעבעדיקע, אויסגעשאסן אין די צענדליקער טויזנטער, זיי האָבן געפיניקט, געשענדעט, עס איז געווען א שרפה — רעדט זי מיט פאר־

מאכטע אויגן — יידן האבן געברענט ווי בוימער אין וואלד אין הייסעסטן זומער־טאג.

— נאך א שחיטה פון פיר טויזנט יידן — דערציילט רישע — זענען געקומען די דייטשע אפיצירן, וועמענס דינסט איך בין געווען, צום טיש, שיכורע פון יידיש בלוט. איך האב זיי געגעבן עסן. איר, איך אליין, רישע ווייסבאך. זיי האבן געפרעסן, געלאכט; זיי האבן געזונגען און געוואיעט ווי וועלף; און איך האב זיי דערלאנגט צום טיש פלייש, שיסלען יויך!...

זי האט געהערט, זי האט געוואוסט, זי האט געזען ווי א האלב מיליאן יידן פון גאליציע ווערן פארברענט. „וואס בין איך געבליבן לעבן? פארוואס בין איך ניט אוועק זייער וועג, דעם יידישן וועג?" — פרעגט זי זיך אליין און ענטפערט באלד: „איך האב געהערט די שטימע פון מיינע אבות, די שטימע פון אונדזערע רבנים און תלמידי־חכמים: „האלט אויס."

זי קומט צו אן אויפברויז, זי פלאמט: „די אלטע ברוידע, די אומגעקומענע זאמערשטיינס מאמע, האט געזאגט: „זיי שווייגן, די יידן פון אמעריקע,אזוי ווי אסתר האט געשווייגן אין אחשורושעס הויז. נאך דער מלחמה וועלן זיי קומען, די גרויסע אמעריקאנער יידן, און וועלן אונז אפקויפן מיט פושקעס מילד, מיט געלט..."

זי קומט צום עיקר, וואס זי האט מיר צו זאגן — זי האט מיר צו זאגן, אז די אמעריקאנער יידן האבן ניט געוואלט גלויבן, האבן ניט געוואלט וויסן, האבן געפראווען בעלער און ימים־טובים, ווען מען האט זיבן מיליאן יידן פארברענט, צען טויזנט א יערן טאג!

— אייערע הערצער — זאגט זי מיר — זענען געווען פון שטיין. גאט האט אייך געגעבן אויגן און איר האט ניט געוואלט זען; אויערן, און איר האט ניט געוואלט הערן; מיילער און איר האט געשטומט.

זי האט אין מיטן אנגעהויבן וויינען. זי האט פשוט געזונקען אין טרערן. זי האט זיך ארומגעקוקט ארום טיש אין מיין צימער און געזאגט צו מיר ביטער:

— זייט מיר מוחל... זייט מיר מוחל... איך זע אייער פרישטיק שטייט אויפן טיש... שטערט אייך ניט... איר קענט עסן.. אין אמעריקע עסן די יידן מסתמא יערן טאג.

זי שווייגט א לענגערע וויילע. אויף דעם טיש באווייזט זיך א בילד פון א יידיש קינד. איר מערק נאר ניט, ווער עס האט דעם בילד אוועקגעלייגט — א בילד פון א יידיש עופהלע אין א קאנצענטראציע־לאגער,

מיט א נומער 25171 אויסגעברענט אויף זיין לינקן הענטל. א וואונדער־לעך־טראגיש בילד. א גרויסער יידיש־קינדערשער קאפ, גרויסע אויגן פון קינד, וואס קוקן מיט גרעניצלאזן צער. א פנים פון א וואקסענעם חכם, אן אפן, יידיש־קינדעריש מיילעכל, וואס אט־אט עפנט זיך עס און זאגט ארויס עפעס א ליכטיקע חכמה.

— דאס נפטר־געוואָרענע יידישע קינד וועט מוזן צונעמען אייער רו, וועט מאנען די תביעה פון א האלב מיליאן פאַרברענטע יידישע קינ־דער... — זאגט רישע — שיקט אונז ניט קיין קליידער, קיין סוועטערס, קיין גראשנס — קומט אהער אין די הונדערטער; קומט קיין סטרי, קיין לעמבערג; קומט אין די חרוב־געוואָרענע געטאס, אויף די בית־עלמינס, זאפט איין זיך אונזער וויי און בראד, זעט די שאטנס פון דער דיי־טשער רשעות, זעט די רעזולטאטן פון דער וועלט'ס גלייכגילטיקן שווייגן, מאכט פילמען, גרויסע וועלט־פילמען פון דער רציחה, וויזט עם צו דער שווייגנדיקער וועלט, אפשר וועט זי עפענען איר מויל. זאלט די וועלט, וואס וויל נאר אלץ ניט וויסן און ניט גלויבן — זאל זי דערזען און פאר־שעמט ווערן.

רישע, די שטאלצע, בלאנדע יידישע יחסנטע, שווייגט א רגע און זאגט נאכדעם אזוי:

— דאס איז די צוואה פון אונזערע רבנים. דערהויבט ישראלן פון דער ערד, קערט אים אום זיין כבוד.

זי דערמאנט זיך אן די דייטשן ביים פרעם־טיש, וועלכן זי האט באדינט.

זי דערציילט, אז די דייטשן פלעגן הערן מיט סלונע איבער זייערע מיילער וועגן די יידישע נאקעטע מיידלער, מאמעס פון קינדער, וואס זיי האבן געשענדעט. זיי פלעגן נאכמאכן די געשרייען פון די יידישע טעכטער, וועגן זיי האבן מלחמה־געהאלטן פאר זייער ערע. די דייטשן פלעגן ברענגען קליידער פון טויטע יידישע פרויען און פאקן זיי אין פעקלעך און אפשיקן צו זיערע אייגענע וויבער און טעכטער. די וועלדע סאדיסטן פלעגן זיך בארימען ביים טיש, פרעסנדיק און זויפנדיק וויי די חזירים, מיט זייערע געיעגן איבער יידישע טעכטער אין די יידישע קע־לערן.

— איך האב דאס אויסגעהאלטן — זאגט זי — כדי דאס צו דער־ציילן. איך גיב אפ מיינע טעג און נעכט פאר דער יידישער היסטאריש־קאמיסיע.

זי קומט צום הויך־פונקט, צום עיקר, וואס זי ווילן מיר דערציילן: וועגן אומקום פון ציצילייע קלאפטען.

— ציצילייע קלאפטען — זאגט זי מיט שטאלץ — די גרויסע יידישע טאכטער!...

איר פנים לייכט אויף. עס פאלט אויף איר א באזונדער שיין. זי עפנט גרוים אויף אירע אויגן, אזוי ווי זי וואלט דערזען ביי מיר אין צימער ציצילייען.

— ציצילייע איז שוין אלט געווען זיבעציק יאר — זאגט זי — איז געווען מיין גרויסער פרייַנט. איך בין געקומען צו איר ארויסצונעמען איר פון געטא. זי האט זיך אבער אפגעזאגט: „איך ווילן זיין מיט אלע יידן" — האט זי געזאגט — איך בין געקומען איר נעמען קיין ווארשע, דארט וועט זי זיך אפשר ראטעווען. זי האט זיך אפגעזאגט. זי האט געהאט דעם גרויסן כח צו זאגן: „איך ווילן מיט ניט ראטעוון, ווען אלע יידן וועלן אומקומען."

זי איז אומגעקומען, ציצילייע קלאפטען. זי איז אומגעקומען היילויק, „קודש־קדשים" — זאגט רישע — צו אזא אומקום דארף מען גרוים זיין, „דארף מען זיין ציצילייע..."

— דאס איז געווען אין א קאלטן טאג פון נאוועמבער, 1942, אין לעמבערג... — זאגט זי מיט פארמאכטע אויגן, ווי אזוי־ארום וואלט איר געווען גרינגער דאס איצט צו דערזען נאר אמאל.

די דייטשן מיט די אוקראינער האבן געפירט לעמבערגער יידן אויף שחיטה אין יאנאוו, הינטער לעמבערג. „צו יאנאוום פלאץ — זאגט זי — צום יידישן הויליקן ארט". די דייטשע רוצחים האבן געפירט אין אפענע טראקס די שענסטע יידישע טעכטער נאקעטערהייט. אין איינעם אזא טראק, א פולן מיט נאקעטע יידישע טעכטער אין קאלטן נאוועמבער־טאג, האבן זיי אויך געפירט ציצילייען...

ציצילייע, די זקנה פון זיבעציק יאר, איז געווען געקליידעט; זי, איינע אליין, איז געווען א געקליידעטע, צווישן א פולן אפענעם טראק מיט נאקעטע יידישע מיידלער. זיי אלעמען פירט מען צו שחיטה.

שטייענדיק אין דעם שחיטה־וואגן, האט ציצילייע שנעל אראפגעריסן פון זיך אירע קליידער און געבליבן גלייך מיט אלע יידישע טעכטער — א נאקעטע. זי האט מיט אירע קליידער צוגעדעקט דעם גוף פון א יידישער טאכטער, וואס איז געשטאנען לעבן איר:

—„זאלסט ניט פארשעמט ווערן, טאכטערקע."

רישע ווייניט ניט. איר פנים איז אזוי ווי פארשטיינערט. מער ניט, אירע גרויסע אויגן ברענען מיט ערע־פורכט פאר דער גרויסער יידישער טאכטער פון לעמבערג:

— אזוי איז ציוילייע אריינגעפאלן, א נאקעטע, צום טויט... — זאגט זי.

זי האט געענדיקט. איר פנים צינדט זיך אן, די אויגן אירע הויבן אן צו ברענען, אזוי ווי זי וואלט ארויסגעקומען פון א נאכט, פון דער יידישער נאכט, איר הארץ האט זי אויסגעגאסן ווי וואסער, און זי זאגט צו יידן אין דער וועלט אריין:

— געדענקט, זייט מקיים די צוואה פון די גרויסע יידן, הויבט אויף דעם כבוד פון ישראל.

דער בית־עולם איז געשענדעט און פאַרווויסט
עס איז געבליבן אַ איינציקע מצבה,
אונטער וועלכער עס באַהאַלט זיך די אידישע ציג

„יערער ייר אין פוילן איז אָנגעזאָפט
מיט איבערלעבונגען, וואָס מוזן עריבער-
געטראָגן ווערן אין פאָלקס-זכרון".

(פון געשפרעכן אין פוילן)

שמואל דער שניידער פון סאָסנאָוויץ

אין קאָטאָוויץ האָב איך זיך באַגעגנט מיט אים. ער הייסט שמואל ברעכנער, ער איז א יידישער שניידער פון סאָסנאָוויץ. געווען פאָר דער מלחמה א יינגער מיטגליד פון שניידער־פאַראיין, א חבר פון דער בונדישער יוגנט אָרגאַניזאַציע „צוקונפט".

ער זעט אוים גאַנץ גוט. ער איז הויך געוואַקסן, דאַרף זיין קרעפטיק. מער ניט, ווי ער זאָגט: „די פים זיינען שוואַך, זאָגן זיך אַפּ צו גיין. צו־לאַנג זיינען זיי געווען אין וואַסער און אין בלאָטע".

ער איז אייגער אליין. אליין געבליבן פון א משפּחה, און כמעט אליין פון א גאַנצער שטאָט.

— זיבעציק זינגער־מאשינען האָבן דאָ די דייטשן געלאָזט, — טענהט ער — האָט זיי צוגענומען א קריסטלעכער קאָאָפּעראַטיוו, און מיר, די יידישע שניידער, קענען דערווייל נאָרניט קריגן.

ער מאַכט גערעכטיקייט. ווער וויסט, צי ער וועט די גערעכטיקייט באַקומען.

ווי אַזוי איז שמואל ברעכנער לעבן געבליבן? — ער איז געווען א העלד פון טאָג־טעגלעכקייט. ער האָט אויך געהאָט אַן אינערלעכן באַפּעל אויסצוהאַלטן, לעבן בלייבן.

ער איז געווען אין סאָסנאָוויץ, ער איז געווען אין בענדין. ער איז געווען אין די געטאָס. יידן האָט מען ערמאָרדעט, געשאָסן. ער האָט זיך געראַטעוועט.

— איך בין געגאַנגען צווישן פייער און ניט פאַרברענט געוואָרן — זאָגט ער.

פאַרוואָס ער איז ניט פאַרברענט געוואָרן — וויסט ער אליין ניט. ער וויסט נאָר, אַז ער האָט ניט געוואָלט פאַרברענט ווערן.

ענדלעך האָבן אים די נאַצים געכאַפּט און מיט א מחנה יידן האָט מען אים געפירט קיין פלאָסבורג, דעם דייטשן פיניגונגס־לאַגער. דורכגעלעבט פלאָסבורג, האָט מען אים געפירט אין א צווייטן לאַגער, אין גוזא.

— אַכצען טעג בין איך געפאָרן אין וואַגאָן — דערציילט ער — איך האָב באַקומען אַכצען דעקא ברויט א טאָג. פאָר די 18 טעג זיינען

900 מענטשן געשטאַרבן אין אונדזער באַן. און וועו מען איז געקומען קיין גוזא, האָט געפרעגט דער דייטשער עלטסטער אויף דער סטאַנציע: „וויפֿיל טויטע? "900" — האָט מען אים געענטפֿערט. „אַזוי וויניק?" — האָט ער געזאָגט.

„אין זיין טאַטענס טאַטן אריין" — האָט פֿאַר דעם צו זאָגן שמואל ברעכנער א שניידערשן וואַרט.

מען האָט אַלעמען ארויסגענומען פון די וואַגאָנען אוז אריינגעלייגט אין וועגענער אוז זיי געפירט, ווי ער זאָגט, צום בלאָק 30-31, דאָס מיינט צום בלאָק פון טויט.

— מען האָט אונדז אַלעמען אויסגעטאָן נאַקעט. אונדזער אייניציקע קליידונג איז געווען א נומער אויף א שטריקל, וואָס איז געהאַנגען אויפן האַרצן. דאָס איז דערפֿאַר, וויי? וועו מען וועט אונדז ארויסגעמען טויטע פון די גאַז־קאַמערן, זאָל מען וויסן די צאָל.

די גאַז־קאַמערן זיינען געווען צופי? פֿאַרנומען. האָט מען געדאַרפט לייגן אין די וועגענער אוז וואַרטן אויף פֿאַרברענט צו ווערן. מען האָט אייגנטלעך ספּעציעל וואַרט־בעטלעך פֿאַר די קאַנדידאַטן אויף פֿאַרברענט צו ווערן. צו זעקס מענטשן אויף א בעטל. עס איז געווען א גרויסער האַל מיט בעטלעך. פיר שטאָק בעטלעך, אויף יעדן בעטל זעקס מענטשן.

— איך האָב זיך אוועקגעלייגט אין א בעטל פון קרעציקע — דערציילט שמואל ברעכנער — אוז אין דעם בעטל בין איך געלעגן אוז געוואַרט.

פֿאַרוואָס קרעציקע? — מיר איז ערשטן מאָמענט שווער געווען צו פֿארשטיין, פֿאַרוואָס שמואל ברעכנער האָט געזוכט דווקא א בעטל פון קרעציקע. ער גיט עס מיר אָבער באַלד צו פֿארשטיין: זיי, די קרעציקע, האָט מען גלאַזט אויף צום סוף. די דייטשן האָבן זיך ניט געוואַלט צו זיי צורירן.

דער בלאָק־פֿירער פֿלעגט געבן פֿאַראַדענונגען וועלכע בעטלעך פֿריער אָפּצופֿירן. מען האָט געגומען פֿריער אין אויווען אריין די אָפּשטאַרבענדע. די קרעציקע האָט מען אָפּגעשטעלט אין א זייט.

— איך האָב געהערט מיט אייגן אויער — אז מען וויל איבער די קרעציקע מאַכן עקספּערימענטן. בין איך צופֿרידן, וואָס איך בין צווישן זיי. איך האָב נאָר מורא געהאַט, אז מען וועט דערקענען, אז איך בין ניט קיין קרעציקער.

וואָרט א ווייַע. האַלט אַיין דעם אַטעם און טראַכט זיך אַריין אין דעם, און זעט דאָס בילד. זעט דעם שניידער שמואל ברעכנער, וועלכער ווייַ לעבן, וועלכער מוז לעבן. ער איז א מינוט פּאַרן פּאַרברענט ווערן. זיין מוח אַרבעט אַבער. ער זוכט די קרעציקע און געפינט זיי. ער האָט געהערט, אז די קרעציקע וועט מען האַלטן אויף שפּעטער. שלאָגט גוט זיין מזל, די קרעציקע שטעלט מען אַן א זייט, ווייַ די נאַצישע דאָקטוירים ווילן איבער זיי מאַכן עקספּערימענטן.

— מען האָט אונדז אָפּגעפּירט צוריק אין האַל. נאָר לאַנגע טעג האָב איך צום ערשטן מאָל געקראָגן א וואַרימע גריניע זופּ. איך האָב זיך דערוואַרעמט.

וואָס איז געווען ווייטער מיט שמואל ברעכנער? — ער אַליין ווייסט ווייניק, ווייַ לימנדיק צוווישן די קרעציקע איז ער קראַנק געוואָרן. ער האָט באַקומען הויכע טעמפּעראַטור און האָט ניט געוואוסט וואָס עס קומט פּאַר.

די וועלט־מלחמה איז דערווייַ אַנגעגאַנגען נאָר ראשית. פון מערב און פון מזרח האָבן די פּאַראייניקטע ארמייען געשלאָגן די נאַצים. שמואל ברעכנער האָט ניט געוואוסט, וואָס עס טוט זיך אויף דער וועלט

— פון מאָל צו מאָל — דערציילט ער — בין איך געקומען צום באוואוסטזיין און איך האָב געהאָט נאָר איין געפיל — איך מוז בלייבן לעבן. איך מוז זיך האַלטן אין די הענט.

גיי, האַלט זיך אין די הענט, וועז מען ליגט אין העכסטער טעמפּעראַטור, וועז מען ליגט צווישן קרעציקע און א ליאַדע מינוט קען מען פּאַרברענט ווערן. ער וויסט אפילו ניט, וואָס פּאַר א עקספּערימענטן עס מאַכן איבער אים די נאַצישע דאָקטוירים.

ער וואַלט שוין אפשר ניט געקומען צו־זיך צוריק, ער וואַלט שוין געשטאַרבן אויף א בעטל אין „גרויסן האַל". אַבער עפּעס וואונדערלעכעס, עפּעס אונערוואַרטעטעס געשעט אין יענער צייט. לאָמיר עס איבערגעבן מיט די ווערטער פון שמואל ברעכנער:

— פּלוצלונג האָב איך דערהערט, אז די דייטשע וואַך איז אוועק. איך האָב אַנגעהויבן פילן, אז איך קום צו זיך.

ווי אזוי איז אוועק די דייטשע וואַך וויסט ער ניט. אַבער דאָס מיינט, אז די מלחמה גייט שוין צום סוף; דאָס מיינט, אז די נאַצים לויפן אוועק; דאָס מיינט, אז מען ווערט פריי.

ער האָט דערזען די אמעריקאַנער. דאָס איז געווען דעם 9-טן מאי. עס איז נאָר שווער זיך פאָרצושטעלן, וואָס שמואל ברעכנער האָט דעמאָלט דערשפּירט. ער האָט פאר דעם נאָר אויפן צו זאָגן:

— איך האָב אָנגעהויבן ווייַנען. איך האָב פאר יאָרן ניט געווייַנט. אין דעם מאָמענט האָב איך אָנגעהויבן ווייַנען. איך האָב געוואוסט, אז די פרייהייט איז געקומען. האָב איך געווייַנט דערפאָר, וויל די פרייהייט איז געקומען? נייַן. איך האָב דערפילט — זאָגט ער — אז איך בין געבליבן אלייַן.

געווים איז דאָס א טראגישער געפיל. די פרייהייט איז געקומען. די וועלט יובעלט פאר פרייד. אלץ גייט כאדאראָם. ניטא מער קיין נאָצים. ניטא מער קיין טויטן-לאָגערן. אָבער שמואל ברעכנער, דער יידישער שניידער פון סאסנאָוויץ, איז אלייַן. האָט ער דעריבער געווייַנט. ער איז אָבער ניט געבליבן בייַם ווייַנען. ער איז געקומען קיין קאטאָוויץ, וואו ער איז א שניידער. אָבער ניט נאָר א שניידער איז ער. ער איז א מיטגליד פון יידישן קאָמיטעט און ער בויט א שניידער-קאָאָפעראטיוו אין קאטאָוויץ.

— מיר זייַנען שוין דא צוואנציק שניידער — דערצייַלט ער מיט שטאָלץ — איך מיט פרידמאן דעם שוסטער, אויך א סאסנאָוויצער, האָבן שוין דא אויך „געמאכט א קאמיטעט פון בונד".

„רופט אונדז ניט מיטן נאָמען גבורים,
אָנדערש האָנדלען האָבן מיר ניט געקענט."

(פון געשפּרעכן מיט גבורים פון געטא)

רבקה'ס סוד

אָ גרופע יינגעלייט נעמט מיך צו א „קיבוץ" און שלעזיע, ניט ווייט פון ריכענבאך. א „קיבוץ" מיינט — א היים פאר ציוניסטיש-געשטימטע יוגנט. דאָרט גרייט מען זיך צו „גיין מיט אלע וועגן קיין ארץ-ישראל". צווישן דער גרופע געפינט זיך א יינגע יידישע טאָכטער, א מיידל פון א יאָר צוואנציק — זי פירט די „עקספעדיציע" אין קיבוץ. איך זע, אז זי וועט זיין גליקלעך אויב דער „קיבוץ" וועט מיר געפעלן ווערן. זי הייסט רבקה טרעפקאָוויטש. א שטילע יידישע גבורטע.

איר גבורה באשטייט אין דעם — ווי אזוי זי איז לעבן געבליבן. דאס, וואס זי גיט איצט אוועק איר לעבן פאר דעם „קיבוץ", איז שוין ניט מער ווי א זעלבסטפארשטענדלעכע זאך.

רבקה טרעפקאוויטש שטאמט פון לאמזשע. איר טאטע איז געווען דער מעבעל־סוחר שמואל יעקב טרעפקאוויטש, איר מאמע — די מעבעל־קרעמערקע, דבורה טרעפקאוויטש.

וואו איז איר טאטע? — ניטא. וואו איז איר מאמע? — ניטא. זיי זיינען שוין לאנג ניטא. זי, רבקה טרעפקאוויטש, איז צום ערשטן מאי 1943 געווען איינע אליין אין דער גרויסער שטאט וואַרשע. עס איז ניט געווען אזוי איינפאך דער נאנג פאר א יידישער מיידל פון לאמזשע צו דערגייען א לעבעדיקע פון סעפטעמבער 1939 ביז 1־טען מאי 1943, — צו דערגייען פון לאמזשע ביז וואַרשע. דער וועג האט זיך געצויגן איבער פעלדער און וועלדער, איבער שטעטלעך און שטעט, איבער טויט־געפארן, אבער זי איז דאך דערגאנגען א לעבעדיקע.

אין יענעם טאג, דעם ערשטן מאי 1943, איז זי געווען אין וואַרשע אויף מילע 29 און — ווי זי זאגט — „געלעגען פארשטעקט און געט־ראכט וועגן פארן קיין ארץ ישראל". ווי פארן? ווי אזוי פארן, ווען פארן? — דאס איז ניט צופיל וויכטיק, ווען אן אכצען יאריקע לאמזשער האַרציקע ברונעטע יידישע טאכטער, מיט א שוואַרצן קאפ האַר און שוואַרצע אויגן, ליגט אין א קעלער אין וואַרשע אויף מילע גאס און חלומט — דער עיקר איז דעמאלט דער חלום, און אין חלום זעט עס אויס זייער נאענט, זייער רעאל, זייער מעגלעך. אלענפאלס איז גרינגער צו ליגן אין קעלער מיט א חלום ווי מיט א פארשטיינערטער שרעק.

דעם ערשטן מאי 1943 האט זיך איר חלום איבערגעריסן. מען האט איר געכאפט און צוזאמען מיט נאך א סך יידן אריינגעזעצט אין א וואגאן און געפירט קיין מאידאנעק. אין מאידאנעק, הינטער לובלין, ענדיקט זיך דער יידישער וועג אויף דער וועלט. ווייטער פארט מען שוין ניט אויף דער וועלט — פון דאַרט גייט מען אויף „יענער וועלט".

דער צוג, וואס לויפט פון וואַרשע קיין לובלין, לויפט פארבי פאלענויץ, מיידזשין, אטוואצק. פאר רבקה טרעפקאוויטש איז דאס געווען שוין גענוג געפארן. הינטער אטוואצק איז זי ארויסגעשפרונגען פון צוג.

— איר? — קוק איר אויפן קליינעם, שוואַרצן, נאך יעצט האלב־קינדערשן יידישן מיידל.

— יא איך — ענטפערט זי, שמייכלענדיק איבער מיין אומצוטרוי. יא, זי איז געשפרונגען פון צוג.

— איר האָט ניט מורא געהאַט? — פרעג איך איבער.

— מען האָט דאָך שוין דעמאָלט געוואוסט, אז מען פארברענט אין מאידאַנעק — ענטפערט זי מיט א זעלבסטפארשטענדלעכקייט.

— פון וואַנען האָט איר געוואוסט? — פרעג איך.

— איך האָב געוואוסט, איך האָב געהערט פון אַן אַנטלאָפענעם — ענטפערט זי.

זי ערקלערט דאָס מיר נאָך בעסער:

— אז עס איז דא די ברירה: אדער פארברענט צו ווערן אין מאי־דאַנעק, אדער צוברעכן העלט און פיס שפרינגענדיק פון צוג, שפרינגט מען גלייכער.

שווער איבערצוגעבן די איינפאַכקייט, מיט וועלכער זי האָט דאָס געזאָגט, די שטילקייט און באַשיידנקייט מאכט איר ניט פאר קיין העלד, מאכט איר ניט פאר א שפרינגערין פון צוגן. זי איז ניט קיין קונצן־מאכ־רין, זי איז נאר א יידישע מיידל פון לאמזש.

— איך האָב פריינט אין אמעריקע — דערמאָנט זי זיך — מלכה טרעפקאָוויטש און יהודית טרעפקאָוויטש, אפשר האָבן זיי חתונה געהאט און האָבן איצט אנדערע פאמיליע־נעמען. ניט זיי אף א גרוס, אבער מאכט מיר ניט פאר א העלדין. עס האָבן געשפרונגען א סך יידישע מיידלעך פון די צוגען, דאָס, וואָס איך בין לעבן געבליבן און די אנדערע ניט, איז נאר א צופאל.

נאָכדעם ווי זי איז ארויסגעשפרונגען פון צוג איז זי געבליבן ליגען א פאַרוואונדעטע. זי איז אפגעלעגען אין אטוואצקער וואלד א גאנצע נאכט. אויף מארגן האָט זי זיך פארשטעלט פאר א שיקסע און צווישן אין דערפער. זי איז געווען א דינסט־מיידל ביי גויים, וואָס האָבן ניט דערקענט אין איר די יידישקע, זי איז געווען א פעלד־ארבעטערין, א קו־מעלקערין, א בהמות־טרייבערין. פאַליאקן האָבן זי ניט דערקענט, דייטשן האָבן זי ניט דערקענט. גערופן האָט זי זיך מיט אלע גויאישע נעמען, געלעבט אויף פאלשע פאפירן און — איבערגעלעבט די מלחמה.

איצט איז זי א מיידל אין א קיבוץ אין שלעזיע, איצט ווייל זי זייער אז דער קיבוץ זאל מיר געפעלן ווערן.

— דאָס אלץ וואָס עס איז געווען, איז ניט וויכטיק. איצט — ער־קלערט זי מיר — איצט איז וויכטיק אט דאָס... — ווייזט זי מיר אויף דעם קיבוץ, וואָס זי העלפט בויען, העלפט אין קיר, העלפט אין דער וועש־שערייַ.

זי זאגט מיר מיט א ריינער און נאאיוועד פעסטקייט:
— איצט זעט דאס אוים רעאלער ווי דאס האט אויסגעזען אין קעלער אויף מילע נאס נומער 29.
איך וויים וואס זי מיינט, איך דארף איר ניט איבערפרעגן וואס עס זעט איר איצט אוים רעאלער.
צום רעלאסטן איז אבער איצט זי אליין — אידעאליזם רעאליזירט אין א פשוטער מיידל, וואס היימט רבקה טרעפקאוויטש, א טאכטער פון א לאמזשער מעבעל־סוחר, וועלכע איז מיט 3 יאר צוריק געשפרונגען פון א צוג, וואס איז געלאפן קיין מאידאנעק. א שטילע, א פשוטע, יידישע גבור'טע.
ווי אזוי האט זי איינגעהאלטן איר באשיידנקייט און פשוטקייט, ווי אזוי האט זי איבערגעלעבט די גאנצע מערדעריי, ברוטאלקייט, ציניזם, פאלשקייט און געבליבן יונג, שיין, פארחלומט?
דאס איז איר סוד. דער סוד פון איר העלדישקייט.

די נאכט נאר אליין איז מיט מיר.
עס איז קיינער מיט מיר אין דער נאכט

(פון א ליד געזונגען אויפן ערשטן קאנצערט אין דער וועלנער גטא.)

מזרייסט און אומרו אין ריכבאך

איך בין ארויסגעפארן אין ריכבאך שבת פאר־נאכט. פון דער גרויסער, געוועזענער דייטשער שטאט ברעסלוי, וואס איז חרוב, צעריסן און פאר־ברענט, בין איך ארויסגעפארן אין ריכבאך. איך בין געווען אזוי איבערראשט, ווי איך וואלט ארויס־געפאלן אין אן אנדער פלאנעט — א שיינע שטאט, גאנץ און קיילעבדיק ווי א נוס. דער מארק־פלאץ איז גרויס, קיילעבדיק און גאנץ, יידן גייען, שטייען אין געזעמלער, לויפן פארנומען אהין און צוריק; באווייזט זיך א דייטש, צי א דייטשקע, טראגן זיי ווייסע בענדער אויף זייערע ארבעל — מע זאל ווייסן, אז זיי זיינען דייטשן, עלעהיי די יידן האבן געטראגן געלע לאטעם מיט מגן־דודס. איך זע באלויכטענע געשעפטן, אפענע טירן. עס איז שטיל, רואיק, געמיטלעך... — איז דאס אין א חלום, אדער אויף דער וואר?

דאָ איז ריכבאך. דאָ איז דער צענטער פון נידערשלעזיע. דאָ איז געווען א דייטשע שטאָט. די דייטשן האָט מען שוין באַלד אַרויסגעטריבן און עס באַזעצן זיך יידן. דאָ דאַרפן קומען נאָך טויזנטער יידן פון סאָוועט רוסלאַנד.

— אין דער געגנט איז דאָ פּלאַץ — זאָגט מען מיר — פּאַר פּינף־און־צוואַנציק טויזנט יידן.

דאָ איז ניט שווער צו באַקומען א גוטן האָטעל־צימער מיט א סך קישענעס און פּערעגעס, וואָס די דייטשן האָבן געמוזט איבערלאָזן, ווייל זיי האָבן ניט געטאָרט מיטנעמען מיט זיך קיין דייטשלאַנד מער ווי צען קילא. קענסט דאָ טרינקן טיי, עסן פלייש, קויפן פרוכט— אַזוי ווי עס וואָלט דאָ אין ריכבאך קיין זאָך ניט פאַרלאָפן. קעגנאיבער איז א גרויסער רעסטאָראַן, וועלכן עס פירט א טשעכישער ייד. אין רעסטאָראַן איז דאָ אַלדאָס־גוטס — אפילו בראַנפן און וויין. מיין דרייווער איז זיך ממש מחיה. ער זופט אויס א האַלבע פלאַש „וואָדקע".

אַוונט קומט אַראָפּ אויפן מאַרק, איז דאָ א פּשוטער אַוונט — אַן שרעק, מען לויפט ניט אַהיים.

א קוואַר־גאַס שנירט דורך דעם מאַרק. איך זע אַרויפצו אין דער קוואַר־גאַס א גרויסן באַלויכטענעם שילד אַון — ווער איבעראַשט. איך זע דאָס צום ערשטן מאָל אין פּוילן. א יידישער שילד מיט גרויסע יידישע בוכשטאָבן, באַלויכטן מיט עלעקטרישע לאָמפּן — „קולטור־הויז". דאָס איז אוממעגלעך צו זען אין וואַרשע, אין לאָדזש, אין ביאַליסטאָק, אין קראָקע, אין טשענסטאָכאָוו, אין קאַטאָוויץ — דאָס איז מענלעך אין ריכבאר. „דאָ ווערט א יידישע שטאָט" — זאָגט מיר דער יידישער אַקטיאָר פון דער געוועזענער ווילנער טרופּע, שמחה נאַטאַן, וואָס איז אַהער געקומען נאָר־וואָס פון סאָוועט־רוסלאַנד צו שפּילן דאָ מיט א יידישער טרופּע.

איך קום אַריין אין „קולטור־הויז" און ווער נאָך מער איבעראַשט: א גלענצנדע, דייטש־געבויטע פּאַלקס־הויז מיט אַלע מאַדערנע איינריכטונגען. מיט באַקוועמע און ווייכע מעבעל. דורך בריטע טירן קום איך אַריין אין א גרויסן, גלענצנדן זאָל. דער נאַנצער זאָל איז פול מיט יינגע טאַנצנדיקע יידן.

איך גלויב ניט מיינע אויגן. דריי מוזיקאַנטן זיצן אויף דער בינע און שפּילן א ווינער וואַלס. דריי הונדערט יידן ווינגן־זיך־מיט, טאַנצנדיק צו דער ווינער מעלאָדיע. זיי טאַנצן א וואַלס. עס דרייען זיך די פּאַרלעך די „ראַמען" און די „הערן", די יידישע בחורים און יידישע מיידלעך. דער נאַנצער זאָל טאַנצט און איז פאַרטאַנצט. „נאָך !! נאָך !"... שרייט

מען צו די קלעזמער, וועו זיי הערן אויף צו שפילן. שפילן זיי נאָר. טאנצט מען נאָר. ארומגענומען, ארומגעדרייט, איינגעווויגט דורך דער בענקנדי־קער מוזיק.

נעכטן אשוויענטשים אוו היינט — א טאנץ אין יידישן קולטור־הויז אין ריכבאר. זיינען דאָס ארויסגעקומען די יידן פון דעם אש־פעלד אוו זיך צעטאנצט דא אין זאל?... — ניין. דאָס זיינען ניט קיין שאטנס, קיין געשפענסטער, זיי זיינען לעבעדיקע, ווירקליכע יידן. זיי זיינען נאָר ניסים־יידן. זיי זיינען יידן פון די קאנצענטראציע־לאגערן, פון די וועלדער. זיי זיינען אויך רעפאטריאנטן פון סאוועט־רוסלאנד.

ווער זענען די קלעזמער? זיי זענען דייטשן. ביז ווען־וואָס, ביז זיי מוזן אוועק פון שלעזיע, האָט מען זיי געהייסן שפילן אויף זייערע פידלן. היינט זיינען זיי געהאָרכזאָם, פאָלגען וואָס מען הייסט זיי. שפילן דייטשן אוו יידן טאנצן.

מענער נעמען־ארום פרויען אוו פרויען — מענער, אין טאנץ. מ'קלעפט זיך איינע צו די אנדערע. איך זע אויף די פרויען־העגט אויס־געברענטע נומערן — צייכענס פון אשוויענטשים. אין דאָס ניט וואונ־דערלעך צו קוקן איצט אויף די העגט פון א יונגער, שווארץ־חנעוודיקער אידל־בויגעווודיקער יידישער מיידל, וואָס וויגט זיך ליבליך אוו טאנצט מיט א יידישן בחור, וויגט זיך־מיט מיט דער מוזיק, שוועבט אוועק צווישן די הרייַ הונדערט טאנצנדיקע יידן, אוו די האנט מיטן צייכן פון פיין אוו שטאלץ — די נומערירטע אין אסוויענטשים — נעמט ארום איר פריינט אוו זיי טאנצן ביידע!

אוו אין דאָס ניט א נס, וואָס איך באגעגען דא אין טאנצנדיקן זאל יינגע יידן וואָס דערקענען מיר אוו איך דערקען זיי? ביים איבערריים צווישן אירן טאנץ אוו צווייטן וועו איך ארומגערינגלט מיט יידן טענצער אוו טענצערינס.

— וואָס טוט איר דא, חברים?

— מיר האָבן שוין געעפנט א פאַרטיי־קלוב...

אט רייסט זיך צו מיר א הויבער, דאַרער יינגערמאן. ער רייסט זיך דורך דעם עולם. ער שטעקט מיר אף א קאביקן שלום־עליכם:

— וואָס מאכט איר?... וואָס הערט זיך?... וואָס טוט זיך?... איר דערקענט מיך ניט??... איך בין דאָך אפרים... נו, יא, אפרים סאלאזש... א פריזיר־ארבעטער פון וואַרשע... שלמה גילינסקי איז געווען אונדזער קאמיטעט־פאַרשטייער... איך בין דאָך א חבר, אייערער א חבר, אן אייג־נער... חברשאפט!...

אפרים סאלאוש דער בארבער איז געווען דער העכסטער, דער דאר־
סטער, דער איינגעצויגנסטער פון אלע ארום מיר. אבער דער ברענענדיק־
סטער, דער צאפלדיקסטער מיט פרייד:

— שהחיינו... איך זאג שהחיינו.... שלום עליכם!... חברשאפט!...
חברשאפט!...

אפרים האט, אגב, קרובים אין אמעריקע — ברוך סאלאוש, לייב סאלאוש, מענדל סאלאוש, וואס דארפן וואוינען — לויט אפרימס מיינונג — אין ברוקלין, נאר זייער אדרעס האט ער ניט. „זייט א בריה — זאגט אפרים — גייט ארויס פון די קאלד־אויוועגס מיט אמעריקאנער אדרעסן."

זיי ווילן שוין וויסן אלץ. זיי ווילן וויסן א וועלט. זיי ווילן מיר שוין דערציילן אלץ. דערציילן וועגן צוויי וועלטן — וועגן דער וועלט פון די „אויוועגס" און וועגן אט דער וועלט פון א גייעם אנהויב, אט פון דער „וועלט" אין ריכבאד, וואו מען טאנצט וואלסן.

איצט וועט מען ניט טאנצן קיין וואלס. איצט וועט מען טאנצן א קאדריל. איצט וועט מען אויך טאנצן א פוילישע מאזורקע. וואס זאלן זיי טאן, די יונגע חברים? זאלן זיי פאלגן די נייגעריקייט און שטייגן און רעדן מיט מיר, אדער פאלגען די פים און די הענט, וואס ציען זיך צום טאנץ? און די הערצער ציען זיך אויך אהינצו.

— טאנצט, טאנצט...

זיי האבן עס כשר פארדינט. זאל עס נאר ניט זיין קיין טאנץ אויף א ווייל. טאנצט, קינדער פון די קאלד־אויוועגס, פון די פארטיזאנער־ וועלדער, פון סיבירער וואנדערונגען, פון אוזבעקיסטאנער עלנטקייט — איערע היימען זענען פארברענט, אבער דער מארגן איז ניט פארברענט. אין מארגן איז דא די האפענונג, איז דא מענלעכקייט, איז דא טריינסט:

— טאנצט, טאנצט, חברים!...

וועו איר האט מיר נעזען, חברים, האט איר זיך דערמאנט אין אייער לאנג־פארשוואומענעם נעכטן. איר האט זיך דערמאנט אן די זומער־ קאלאניעס און די קינדער־דעפובליקן פון די יידישע שולן פון „סקיף" און פון דער „צוקונפט". איר האט זיך דערמאנט אין די וואונדערלעכע חלומות, אין דער ברידערלעכקייט, אין דער חברשאפט; אייערע אויגן האבן ווידער אויפגעלויכטן. עס האט זיך צעשפילט א בענקשאפט. עס איז אייך געווארן וואס־מער — —

— טאנצט, טאנצט, קינדער!...

ווידער האבן די מוזיקאנטן אויפגעהערט שפילן. איך האב ווידער ארום זיך א גרויסן געזעמעל. ווידער שלום־עליכם, ווידער ארומנעמענישן,

ווידער — אויסטערלישע צערודערונג, פרייד. מיר זעצן זיך דערווייל ארום א טיש. מיר רעדן. מיר שמועסן וועגן שטעט און שטעטלער אין פוילן. דא זיינען דאך ארויסגעריסענע פון אלע שטעט.

—בערל, זינג עפעס! — בעט מען אייניעם, וואס שטייט צווישן עולם.

בערל איז געווען אין ווילנער געטא. ער האט דורכגעמאכט אלע ווילנער געטא־יסורים. ער האט „דורכגעמאכט" פינף לאגערן. איצט איז ער דא איבערצוחזרן א ליד, וואס איז מיט יארן צוריק געשריבן געוואָרן פון א. ל. וואלפסאן אין אמעריקע און איז געזונגען געוואָרן אין גאנץ ווילנע אין דער נעטא־צייט. מען האט דאס ליד איינמאל געזונגען אין טעאטערל פון דער ווילנער יידישער געטא, האט שוין שפעטער אים געזונגען „גאנץ ווילנע".

ווילנע —
אפטמאל זע איך דיר אין חלום,
חיים-געליבטע ווילנע מיין.

ווילנע, ווילנע אונדזער חיים-שטאָט,
אונדזער בענקשאפט און באגער.
און ווי אפט עס רופט דיין נאמען
פון מיין אויג ארויס א טרער.

ווילנער געסלעך, ווילנער טייכן,
ווילנער וועלדער, באַרג און טאל;
עפעס נאיעס, עפעס בענקט זיך
נאך די ציטטן פון אמאל.

ווילנע, שמאָט פון גייסט און תמימות;
ווילנע, יידישלעך פארטראכט;
וואו עס מורמלען שטילע תפילות,
שטילע סודות פון דער נאכט.

אלע קענען צוברומען „ווילנע... ווילנע..." דער ניגון איז פול מיט האַרציקער בייקשאפט. טרערן שטייען אין די אויגן... ווילנע איז דאך אויך מיינע... איז דאך אונדזער אלעמענס... ארום די זינגער שטייען שוין הונדערט זינגע יידן. „ווילנע... ווילנע... וואו עס מורמלען שטילע

תפילות..." — איצט זינגט מען אויס די בענקשאפט נאך ווילנע אין הויז פאר יידישער קולטור אין דער שלעזישער שטאט ריכבאר.

דער טאנץ און געזאנג האט זיך ווייטער געצויגען. ניט ווייט פון דעם „פאלקס־הויז" איז דא דאס הויז פון די „פוילישע סאציאליסטן" (פ. פ. ס.). דארט קומט אויך פאר א טאנץ־אוונט. איך גיי אויך אהינצו מיט א גרופע פריינט. דער חבר אפרים סאלאזש איז דער הויפט־פירער. ער לויפט פארויס, ער ווייזט דעם וועג. עס איז זיין שבת־צו־נאכטס. עס איז זיין שמחה. א כפרה אלץ, אז מ'האט נאך געקאנט צו דעם דערלעבן. ער גיט פון מאל צו מאל אויף מיר א קוק און זיין שפראך איז צו ארעם אויסצודריקן וואס ער פילט. זאגט ער: „ס'אי גוט!..."

אין דעם לאקאל פון די פוילישע סאציאליסטן טאנצט מען אויך. צום ערשטן מאל האב איך איצט געזען אין פוילן, אז עס טאנצן גויים מיט יידן. יא, זיי טאנצן צוזאמען דא אין הויז פון די סאציאליסטן. ניט אלע, הייסט עס, זיינען רשעים; ניט אלע, הייסט עס, זיינען אנטי־סעמיטן. הייסט עס, אז עס זיינען נאך דא „לימטלער אין דער נאכט."

דער סעקרעטאר פון דער פוילישער סאציאליסטישער ארגאניזאציע, א יינגער, בלאנדער אינטעליגענטער בחור, געווען א סטודענט אין קראקעווער אוניווערסיטעט, איז גוט אויפגעלעגט, וואס אן „אמעריקאנער נאסט", איז היינט צו גאסט אין הויז פון די פוילישע סאציאליסטן. ער דעקט א טיש אין ווינקל פון טאנצנדיקן זאל. אויפן טיש מוזן זיין וואורשטן מיט בראנפען. אלע נאענטע חברים מוזן זיך ארומזעצן. מען נעמט א גלעזל נאך א גלעזל. דער עולם ווערט בגילופינדיק, באזונדערס דער סעקרעטאר. ער ווייל נאר רעדן ווען פרייגטשאפט, ווען ברידערלעבקייט. ער איז אויך א נומערירטער פון אשוויענטשים. זיין פאמיליע איז העלפט אומגעבראכט, זיינע חברים פון דער אונטערערדישער ארגאניזאציע זיינען דערשאסן געווארן — באלעק, אנטעק, זדזשיסלאוו, טאדוש — לאמיר טרינקען פאר זייער אנדענק, לאמיר טרינקען פאר די יידישע חברים, לאמיר אפגעבן כבוד די אומגעקומענע!... לאמיר זינגען „טשערוואני שטאנדאר"!... — פוילן וועט אליין ניט אויסהאלטן, ווען ניט אויסשטיין אלע שטורעמס. די ארבעטער פון אמעריקע, די סאציאליסטן, די דעמאקראטן, דארפן זיי העלפן. מען טאר זיי ניט איבערלאזן אליין.

ער קוקט אויף מיר. איך ווייס ניט פון וואנען ער האט פארשטאנען וואס איך טראכט אין דער רגע. ער האט אבער געזאגט, קלאפנדיק זיך אין הארצן:

— חבר, ברודער, גלויב מיר, אז מיר סאציאליסטן זיינען ניט שולדיק אין דעם אלעם דא ארום. איך מיין — די יידן, און די אנדערע זאכן... גלויב מיר, אז איך שעם זיך פאר דעם וואס ביי אונדז קומט פאר... חבר... ברודער... מיר סאציאליסטן... גלויב מיר...

קיינער איז דא ניט שכור געווען. נאר די פאר גלעזלעך בראנפען האבן פאנאנדערגעבונדן די צינגער. מ'האט זיך ארויפגערעדט פון הארצן. וועו איך האב פארלאזט דעם זאל האט נאך דער עולם געטאנצט. איך בין ארוים אין דרויסן. ביידע הייזער — דאס „יידישע קולטור־הויז" און דאס הויז פון די פוילישע סאציאליסטן — שטייען ניט ווייט אייגם פון צווייטן. ביידע הייזער זיינען נאך באלויכטן, אין ביידע הייזער האט מען נאך געטאנצט. דער בונדיסט פון ווארשע, דער בארבער אפרים סאלאזש, האט מיר באגלייט. צו אים האבן זיך פאראייניקט נאך א פאר חברים. איך האב זיי פארבעטן צו מיר אין האטעל. מיר האבן פארבראכט בין טיף אין דער נאכט. דא האט מען ניט מורא צו גיין שפעט. דייטשן טארן ניט זיין אויף דער גאס נאך זיבן אין אוונט. פוילישע אנטיסעמיטישע באנדעם זיינען דא שוואבער. ווידער האט מען מיר דערציילט וועגן די זעקס יאר „נעכטן". איך האב ווידער געהערט פארטיזאנען־געשיכטעס. איך האב געהערט א ליד וואס יידישע פארטיזאנער האבן געזונגען אין ליטע:

דארט ביים ברעג פון וואלד
שטייט אן אלטער בוים.
שעפטשען זיינע בלעטער,
אז מען הערט זיי קוים.
שעפטשען און דערציילן
ווי עס שטארבט א העלג
וועו עס פאלן קוילן
איבער וואלד און פעלד.

זינגט זיך אין ליד וועגן א מאמען וועמענס מאן און זון זיינען צוזאמען געפאלען אלס פארטיזאנער אין וואלד, ענדיקט די מאמע איר געזאנג אזוי:

האסט געהאט א טאטען,
אויך געווען א העלד.
האבן שטיל אים בלעטער
אויך פארוויגט אין פעלד.

יענע זיינען געשטארבן, די — ווילן לעבן, דארפן לעבן, מוזן זיי האבן האפענונג, גלויבן. דארט פאר הונדערט מיל פון דאנען ליגט אש־

וויענטשים מיטן פעלד יידישע אש און יידישע ביינער; דאָ שפּילט ווידער מוזיק און יידישע יינגעלייט טאַנצן. דאָרט ברענט מיט שנאָה, מיט אַנטיסעמיטיזם; דאָ זיצן די באַלעקס, די אַנטעקס, די טאַדושעס צוזאַמען מיט די אפּרימס, מיט די הלללס, מיט די זלמנס און פּרוואוון „צינדן ליכט־לער אין דער נאַכט" — וואָס פּאַר א ליכט וועט קומען דאָ אין ריכבאַך? — דאָ אין לאַנד פון די דייטשן, אויף וועלכער גויים האָבן פּרויפּגעזעצט יידן גערַאַטעוועטע פון אַשוויענטשים.

— ביי אונדז אין ווילנע — דערציילט איינער פון די איצטיקע ריכ־באַכער — פלעגט מען אין געטאָ איינאַרדענען קאַנצערטן. עס איז געווען א זינגערין, זי האָט געהייסן ליובע...

— ליובע לעוויצקי... — גיט צו נאָך א ווילנער.

— יאָ, ליובע לעוויצקי — זאָגט דער ערשטער — האָט זי אויף דעם ערשטן קאַנצערט געזונגען א ליד „די נאַכט", פּאַסט עס אויך דאָ.

— קענסטו דאָס ליד? —

אודאי קען ער. אט וועט ער אים אויסזינגען:

ס'איז קיינער מיט מיר אין דער נאַכט,
די נאַכט נאָר אַליין איז מיט מיר.
אויף וועגן פּאַרכמורעט און שטום,
די שטילקייט אַליין וואַנדערט אום.
איך גיי, ס'איז א ווייטער דער וועג,

פּאַרוואַלקענט און טויט איז די נאַכט.
וואו אַהין פרעגט דעם ריטם פון די טריט
זיי געבן קיין ענטפער מיר ניט.
עס איז קיינער מיט מיר אין דער נאַכט
די נאַכט נאָר אַליין איז מיט מיר.
וואָס ווייטער אַלץ ווייטער אַהין,
וואוהין, שטילע וועגן, וואוהין?

טאַקע־וואוהין? וואָס פאר א מאַרגן וואַרט דאָ אויף זיי? וועמען וועט די צוקונפט מיטנעמען אויף איר וואָגן? און וואָס וועט זיין, אויב די „געביידע פון שלום" וועט איינפאַלן און דייטשט מערדער, נקמה־נעמער, וועלן זיך צוריק לאָזן קיין „שלעזיע" און קומען אט דאָ, צו די יידן אין ריכבאַך?

„זאגט מענדעלע מוכר ספרים: וואו איז דען דאָ א ייד, וואָס קומענדיק פון וועג זאָל ער זיין גאָנץ מיט אַלע איברים, ניט פול שטעכעניש אין די זייטן...?"

(מענדעלע מוכר ספרים)

די בויער אין ריכבאך

ריכבאַך איז א צענטראַלער פונקט פאר דער נייער יידן־איינאַרדנונג אין שלעזוינ. אין ריכבאך איז דער „יידישער קרייז־קאָמיטעט פון נידער־שלעזוינ". איך האָב געזוכט צו באקומען אינפארמאציעס וועגן „נייעם לאנד" פאר יידן אויף דער דייטשער ערד, וואָס געהערט היינט צו פוילן ביי דער שוץ פון סאוועט־רוסלאנד און גוטזאגונג פון די „גרויסע דריי".

יידן האָבן זיך באזעצט אין פאלגנדע נידער־שלעזישע פונקטן — אין ריכבאך, אין וואלדענבורג, אין ברעסלוי, אין יעלעניא גורא, אין פעטערוואלדאו, אין ליודוויקאלא, אין בעלאווא, אין ליגניצא, פרידלאנד, קלאדזקא, גלוישטשפוסטא...

איך האָב געהאט א צוזאמענטרעף מיט די אקטיווע טוער פון קאמיטעט און איך האָב פון זיי, אין פארלויף פון לאנגע גשפרעכן, באקומען מונטערע אינפארמאציעס: זיי האָבן פאר יענער קורצער צייט געשאפן אין נידער־שלעזוינ א צאל אינסטיטוציעס — 3 קינדער־הוימען פאר 80 קינדער, 2 האלבע אינטערנאטן, וואו קינדער האלטן זיך אויף נאר דעם טאג און אין אוונט גייען זיי צו זייערע משפחות, וואָס ארבעטן, א יידישע שול אין ברעסלוי פאר 60 יידישע קינדער. זיי האָבן אויך געשאפן „קולטור ווינקלען, דראמאטישע קרייזן און א יידישן טעאטער.

עס זיינען שוין דארט אויסגעבילדעט געווארן 7 קאָאפעראטיוון פון שוסטער, שניידער, פלייסער, בעקער, אייניקע ציוניסטישע „קיבוצים" לאנדווירטשאפטלעכע פארמס, וואו עס ארבעטן 70 יידן. יידן פארמאגן שוין דאָ 1500 העקטאר ערד, פון וועלכע 1000 העקטאר זיינען שוין פארזייט געווארן. אין יעדער לאנדווירטשאפט איז שוין דאָ א לעבעדיקער אינוואנטאר — פון 5 ביז 25 שטיק אין יעדער אייגער.

— וואָס זיינען דאָ די הויפט־פרנסות?

— ארום 5,000 יידן לעבן פון ארבעט, זיינען אנגעשטעלטע, דינען בייַ דער שטאָט און בייַ דער רעגירונג. א היבשע צאל יידן לעבט פון

האנדעל, אנדערע לעבן — ווי זיי זאגן מיר — פון איבערנעמען די געווע־זענע דייטשע האָב און גוטס.

— טרעטען אריין יידן אין נייע ארבעט־צווייגען? — פרעג איך.

— לאָמיר איך איבערגעבן א פאָר בישפילן — דערציילן מיר די היגע יידישע טוער — 15 יידן דינען אין טראָמווייַ, 6 יידן ארבעטן אין אן ערָאפּלאָן פאבריק, 10 יידן זיינען באשעפטיקט אין קויל־גרובן, די גרעסטע צאָל יידן איז באשעפטיקט ביי טעקסטיל־פראָדוקציע.

איך רעד מיט דעם הויפּט־פאראָנטוואָרטלעכן פון דער „יידישער רעקאָנסטרוקציע אין שלעזיע," גיט ער מיר איבער אזלכע וויכטיקע איינצלהייטן:

— די רעגירונג לעגט אונדז פאָר צו לאָזן אין גאנג א צאָל פאבריקן מיט יידישע ארבעטער. עס איז דא א קאָלדרע־פאבריק, א מעבל־פאבריק, א טריקאָטאזש־פאבריק, א וויין און עסיק פאבריק, א פאבריק פון פּאַרבן און א פאבריק פון עלעקטרישע מכשירים און לאמפּן.

— וואָס־זשע זיינען די אפּהאָלטונגען? — פרעג איך.

— מען דארף דאָס ארגאניזירן, מען דארף האָבן פאכמענער, מען דארף האָבן א ביסל קאפּיטאָל, די ערשטע הוצאות, מער אימפּעט, גלויבן.

איך בין זיך מודה: איך האָב ניט געהאָט די מעגלעכקייט, די צייט און דעם טעכנישן וויסן זיך צו דערגרונטעווען צו די איינצלהייטן פון די פּלענער און די מעגלעכקייטן. איך קען דעריבער נאָר זאגן וועגן אָן אויבעראויפיקן איינדרוק. עס איז געווען מיין איינדרוק, אז אויב עס זאָל זיין געהעריקע מאָטעריעלע און טעכנישע הילף, די פאָליטישע באדינגונגען זאָלן זיך בעסערן, זיינען דא גרויסע מעגלעכקייטן פאר ווירטשאפטלעכער אינאָרדענונג פון באדייטענדע מאסן מענטשן אין שלעזיע.

קענאיבער דעם הויז וואו מיר זיינען געזעסן אוז געפירט די גע־שפּרעכן וועגן יידן־איינארדענונג און שלעזיע איז געשטאנען א גרויסע, גרויע געבירגע מיט א סינאָגאָג־דאך.

— זעט איר אָט די געבירגע, — האָט מיר געזאָגט איינער פון די יידישע טוער אין שלעזיע — דא איז אמאָל, פאר די דייטשן פון פאר היטלער־צייטן געווען א גרויסע יידישע סינאָגאָג; דא האָבן אמאָל געדאָוונט הונדערטער דייטשע יידן; דא אין לאנד האָבן געוואוינט טויזנטער דייטשע יידן. עס זיינען איצט מער ניטא די דייטשן, עס זיינען מער ניטא די דייטשע יידן, קומען דא איצט פוילישע יידן, מיר פארנעמען דא אלטע יידישע פלעצער.

די הויז, וואו מיר זיינען געזעסן, איז געווען א גרויסע, די צימערן הויכע, דאָס מעבל פיין־באַלעבאַטיש, די געפעס, אין וועלכע מען האט דערלאַנגט צום עסן, איז געווען פון גוטן פּאָרצעלײַ. דאָ האט געוואוינט א גוט איינגעפונדעוועטער דייטש. דאָ זיינען דאָ זיבן צימערן — הויכע, מיט גרויסע פענצטער, פיינע שטאַרן איבער די פענצטער, שפּיגלען, א גרויסע פּיאַנאָ איז אויך דאָ. היינט וואוינען דאָ צוויי יידישע משפּחות „פון די וועלדער."

אין קעגנאיבערדיקן קינדער־צימער שלאָפט א יידיש קינד. ניט וויט פון קינד איז דער באַד־צימער, וואו דאָס קינד האט זיך געבאָדן פּאַרן שלאָפן גיין. עס איז דאָ א גוט איינגעאָרדענטער וואש־צימער. איך זע פּאַרשידענע האַנטיכער, באַד־מכשירים. „איך זאג אייך דעם אמת — זאָגט מיר איינער פון די יידן, וואָס וואוינען דאָ — מיר וויסן נאָך ניט, ווי אזוי זיך צו באַנוצן מיט דעם אַלעמען וואָס איז דאָ אין הויז. מיר זיינען ניט צוגעוואוינט צו דעם."

איך גלויב אים. איך וויס אָבער, אז עס איז ניט שווער זיך צוגעוואוינען און אויסלערנען. עס זאָל נאָר זיין מזל. גיי און פּאַרלאָז זיך אויפן יידישן מזל!...

איך האָב געהאט אין ריכבאַך א בונדישע ליאמע מיט רעדעם און לידער און האָפענונגען. איך האָב אויך געהאט א פּאַרזאַמלונג מיט דער גאַנצער שטאָט אין זאָל פון „קולטור־הויז".

דעם זעלבן אָוונט האָבן נאָך דאָ, אין זעלבן זאָל, געהאט די ערשטע „פּרעמיערע" די יידישע אַקטיאָרן פון ערשטן יידישן טעאַטער אין פוילן. שמחה נאַטאַן און קרעלמאַן זיינען זיינע פּירער. דער יידישער ארבעטער קאָמיטעט האָט זיי פּאַרזיכערט הילף. די יידישע אַקטיאָרן יוניאָן פון אַמעריקע וועט זיי געבן ברידערלעכע שטיצע — און האָט שוין פּאר זיי באַשטימט צוויי טויזנט דאָלאָר. דער עולם לאַכט, „קאַטשעט זיך פון שמחה," פון שמחה נאַטאַנס הומאָר. א בענקשאַפט־ליד, וואָס הייסט „ביאַליסטאָק, מיין ביאַליסטאָק," מוז די זינגערין צוויי מאָל איבערזינגען. פּאַרשטייט זיך, אז דער גאַנצער עולם זינגט־מיט דאָס ליד, וואָס איז איצט צום פּאָפולערסטן. דאָס איז דאָס ליד, „זאָלסט ניט מיינען אז דו גייסט דעם לעצטן וועג". דער אַקטיאָר קאַלעשניק לערנט אוים דעם עולם א פערז.

טא לאכט-זשע, לאכט-זשע, ברידער,
כל-זמן עס קלאפט א גליד,
דערשטיקט אין זיך דעם ווייטאק,
כאטש עס ברענט און בריט.
זאל אייער לאכן קלינגען ווייט,
פארהאפט עס וועט קומען נאך א ציט,
ווען איר וועט לאכן פונעם
טיפסטן הארץ ארויס!...

לאכט-זשע, לאכט-זשע ברידער. עס איז א לאכן געמישט מיט טרערן. מען קען דאך ניט פארטרייבן די געשפענסטער פון נעכטן. שמחה נאטאן זאגט מיר: „דערבארעמט זיך אויף אונדז, פארגעסט ניט, שיקט אונדז פון אמעריקע פיעסן, לידער, בערד, פארוקן, קאפאטעס, היס-טארישע קאסטיומען. מיר ווילן דאך שפילן טעאטער פאר יידן, עס קומען דאך אהערצו פון רוסלאנד נאך זיבעצן יידישע אקטיארן — אלע, אלע לעבנגעבליבענע קומען אהערצו"...

אזוי האב איך געזען ריכבאך. געווים שטייען פראגע-צייכנס, עס זוכן רעטענישן זייערע באשיידן, וואס וועט זיין מארגן? ווי וועט זיין איבערמארגן?

איך קען אויף דער זיכער ניט ענטפערן. אפשר ווייסט די ענטפערס דער שומר ישראל. איך האב געפילט, פארלאזנדיק ריכבאך — מיר מוזן זיי העלפן, מיר מוזן זיי געבן הארץ און האנט. דאס איבעריקע געהערט שוין צום מזל.

גבורה

בערג שיך אין אַשוועטשים
די פּיס זיינען אַוועק אין "אויוון"

דאָס ליד לאָז איך אייך איבער,
דאָס ליד זאָלט איר זינגען נאָך מיר.

(א געטאָ-ליד פון סלאָבאָדקע)

די זינגערין פון אַשוויענטשים

איך האָב דאָס מזל זיך צו באַגענענען מיט דער זינגערין פון אַשוויענטשים — רוטקע קירשנבוים, איינע פון די זעלטענע באַגענענישן, וואָס איך האָב געהאַט אין פוילן.

רוטקע איז געווען אמאל א שילערין אין דער וואַרשעווער מעדעם־שול אויף נאָוואָליפּקי 68. רוטקע האָט שפּעטער געהערט צו די יונגע העלדינס פון וואַרשעווער געטאָ־אויפשטאַנד. דורך וואונדער, הצלחה און אונטערדישער הילף איז רוטקע געבליבן לעבן. אויף רוטקע'ס לינקן אַרעם איז אויסגעברענט דער נומער פון אַשוויענטשימער טוט־לאַגער: „491483".

זי האט מיר געבעטן איבערצוגעבן א גרוס פון „יענער וועלט" צו „לייבעטשקע דעם דווינסקער", צו לייבעטשקע סטאלער, וואס געפינט זיך אין אמעריקע, פון זיין פרוי רוטע, די אומגעקומענע. וועז זי איז געווארן שוואך פון די פיינען אין געטא, האט זי געזאגט צו דער יונגער מוטיקער, מונטערער און זינגנדיקער רוטקע:

— דו ביסט יונג, רוטקע, איך וועל זיין מיט דיר צוזאמען, דו וועסט מיר כח געבן.

וועז רוטע בערמאן, די הארציקע סאציאליסטקע און איידעלע יידישע לערערין, איז שוין געווען אויף דעם „אומשלאג־פלאץ", פון וואנען מען האט געפירט א האלב מיליאן וואַרשעווער אידן צום טויט, האט זי נאך באוויזן צו זאגן צו דער יונגער רוטקע אזוי:

— דו, רוטקע, וועסט אפשר בלייבן לעבן, זאלסטו שפעטער זאגן לייבעטשקע'ן, אז איך בין געגאנגען צום טויט מיט'ן אייניציקן נעדאנק — וועגן אים און מיין טאכטער, און פון דעם איז מיר געווען גרינגער דער גאנג אהינצו.

די יונגע רוטקע, וואס זיצט מיט מיר צוזאמען ביי א טיש, מיינט, אז איר לעבן האבן געראטעוועט — יידישע לידער. זי איז טאקע א הארציקע זינגערין. זי האט א בא'טעמ'טע, סאמעטענע שטימע. זי פארשטייט גלענצענד יעדעם וואַרט, יעדן אות פון א ליד, און זי לייגט אריין זין און געשמאק יעדן איינעם אין הארצן אריין.

אירע לידער זיינען, מערסטנטייל, געטא־לידער. זי האט דורכגעמאכט די קאמפן, די „בונקערס". זי איז ארויסגעפירט געווארן נאך די געטא־קאמפן אין אשוויענטשים, זי האט דורכגעמאכט הונגער, פיניגונגען, הונדערט מאל געווען א מינוט פאר'ן טויט.

אלייז איז זי פון די ארימסטע, חסיד'ישע הייזער פון וואַרשע. זי האט אין זיך א גלענצענדן ברען, א וואַרעמע ליבשאפט, א טיפן, איידלן אומעט און דאס אלץ לייגט זי אריין אין איר זינגען די אויסערגעווייניגען. אבר, אין קיין צייט האט דאס פאלק ניט געשאפן אזויפיל לידער ווי אין דער צייט פון די געטאס און די טויט־לאגערן.

„באאכט, וועז מיר זיינען געלעגן אין די שטאלן פון אשוויענטשים, נאך יעדן טאג, וועז מען האט גענומען הונדערטער צום טויט, פלעג איך זינגען אין דער פינסטער. פון אט־דעם זינגען האב איך געשעפט כח", דערציילט זי מיר.

עס איז געווען איר מזל צו ווערן „די זינגערין פון אשוויענטשים". דער מענטשן־שטאל איז פול מיט הונדערטער יידישע מיידלעך פון פאר־

שוידענע לענדער. דאָרט איז פינסטער. די וועכטער שלאָפן שוין. די גאַצים הויזיען וויט פון די יידן־שטאָלן, קען מען דעריבער זינגען. זינגט רוטקע יידישע לידער, און דער שטאָל מיט טויזנטער יידישע פּאַרפּוניקטע פּרויען הערן איר געזאַנג.

זינגט רוטקע אזוי:

זאָג נים קוינמאָל אַז דו גייסט דעם לעצטן וועג,
הימלען בלויערנע פּאַרשטעלן בלויע טעג,
קומען וועט דאָך אונזער אויסגעבוינקטע שעה,
ס'וועט אַ פויק טאָן אונזער טראָט — מיר זיינען דאָ! . . .
ס'וועט אַ פויק טאָן אונזער טראָט —
מיר זיינען דאָ! . . .

גייט דורך אַ מוטיקייט איבער דעם שטאָל פון יידישער פרויען־פיין, קומט אָן אַ האָפנונג, און דער שטאָל יידישע טעכטער בעט איר:

— רוטקע, זינג נאָר . . .

זי ליגט אויף אַן אויבערשטער הילצערנער פּאָליצע. מען שלאָפט אויף דריי שטאָק פּאָליצעס — איינע איבער די אַנדערע. זינגט זי דאָס באָליבטע ליד פון קראָקשוער זינגער געבירטיק:

עס ברענט ברידער, עס ברענט,
ס'קען, חלילה, קומען דער מאָמענט,
וועו דאָס שטעטל מיט אייך צוזאַמען,
זאָל אַוועק מיט אַש און פלאַמען,
בלייבן זאָל נאָר אַ פוסטער סליאַד,
שוואַרצע, פוסטע וועגט.
און איר שטייט און קוקט אזוי זיך,
מיט פאַרליוגטע הענט!
און איר שטייט און קוקט אזוי זיך
ווי אונזער שטעטל ברענט.

רוטקע זינגט וואונדערבאָר. איך הער איצט איר זינגען און דער־שפּיר כאטש אַ טויזנטסטל טייל פון דעם, וואס דער שטאָל מיט טויזנט יידישע טעכטער פון אַלע לענדער האָט געפילט וועו רוטקע'ס סאָמעטענער קול האָט געטראָגן אין דער פינסטער דעם געזאַנג.

עם ברענט, ברידער, עס ברענט,
אונזער אָרעם שטעטל נעבאָך ברענט.
ס'האָבן שוין די פייער-צונגען
אַלץ ארום שוין אויסגעשלונגען,
און די בייזע ווינטן הודזשן,
אַלץ ארום שוין ברענט,
שטייט ניט, ברידער, אַט אזוי זיך,
מיט פֿאַרלייגטע הענט.
שטייט ניט, ברידער, און קוקט אזוי זיך,
ווי אונזער שטעטל ברענט.

און אז עס האָט געפֿרעסט דער אומעט ווען הונדערטער זיינען אוועק צום טויט, און יעדעס יידיש מיידל האָט געוואָרט אויף דעם טויט מאָרגן, און דערווייל האָט געפֿיניקט דער הונגער, האָט רוטקע געזונגען אין דער פינסטער:

שפּיל מיר זשע א מאַנגאָ, נאָר ניט אָרעש,
זאָל דאָס זיין ניט אָרעש, ניט באַרבאָרעש,
אז די שונאים זאָלן זען,
אז מען נאָך טאַנצן קען,
טאַקע א טענצעלע מיט א ברען...

אט אזוי האָט זיך צעזונגען די חסידישע טאַכטער מיט אזא חסיד'ישן פֿלאָם, אז זי האָט ווירקלעך געקענט אָנצינדן דעם פֿיינונג-שטאָל מיט יידן אין אשוויענטשים, אז זיי זאָלן ניט שפּירן דאָס אָנקומען פון טויט.

זי זינגט אוים מיט טיפֿסטן אומעט און בייקשאָפט דאָס לידל פון איציק מאַגנער ווען א בוים, וואָס שטייט אויפֿן מיטן וועג אויסגעבויגן, ווען אַלע פויגל זינגען זיך פון בוים צעפֿלויגן, און אַלע פֿאַרפֿיקטע הערן אויר און פֿאַרגעסן דערווייל וואו זיי זיינען.

רוטקע איז געוואָרן קראַנק אויף טיפוס, אָבער אין טיפוס-בראַנד האָט זי טעג און נעכט געזונגען. זי האָט ניט געוואָלט לייגן, זי איז נאָר געזעסן און געזונגען און איר שטימע האָט זיך געטראָגן איבער גאַנצן שפּיטאָל. די טיפוס-קראַנקע האָט מען דאָס רוב געפּירט „אין אויוועז אריין". די קראַנקן-שוועסטער פון איר אפּטיילונג, א סלאָוואקיש-יידישע פרוי, האָט אָבער אַלץ געטאָן, כדי רוטקע'ן צו פֿאַרהאַלטן, ווייל זי איז געווען געפּירט פון אירע לידער:

„די זינגענדיקע רוטקע", האָט זי איר גערופן.

— איינמאָל ביינאכט האָב איך געזונגען אין שטאָל, אזוי־זיך, א קינדער־ליד, מיר דוכט, אז עס איז לייב נעידסעם א ליד:

א ליבע קינד איז נעמילע
א שיינע בלאָנדע מיידעלע,
דער פינפטער פרילינג גייט איר אַנטקעגן פון דער ווייטן...

איז אין דער פינצטער צוגעקראָכן צו איר א יידישע מיידל פון פראַנקרייך, זשאַנעטקע האָט מען איר גערופן, איר געקושט און זיך געבעטן ביי איר:

— זינג עס נאָכאַמאָל, דו האָסט דאָך געזונגען וועגן מיין קינד...

אין לאָגער פון אַשוויענטשים האָט רוטקע געארבעט אין א קאָטאָרגע־שאָפ, וואו א מחנה פון א הונדערט קלייניע יידישע קינדער האָט געפלאָכטן דיקע שטריק. זי האָט געארבעט ביי די טישן פון די קינדער. זינגט זי איינמאָל אברהם רייזע'ס באַקאַנטע ליד:

הוליעט, הוליעט, בייזע ווינטן...

הערט דער דייטשער אויפזעער דאָס ליד און הייסט איר זינגן נאָכאַמאָל. זינגט זי און מיט איר צוזאַמען זינגן די שקלאַפן־קינדער. דער דייטש הערט זיך איין צו די ווערטער, וואָס ער פארשטייט, און ער באַפעלט אויפהערן צו זינגן:

— מיידעל, דו טרייבסט פּאָליטיק. . . .

איינמאָל ביי דער ארבעט האָט רוטקע, וואָס האָט געלערנט אין א יידישער פאָלקס־שול, דערציילט פאר די קינדער פרצ'ס „דריי מתנות" — זי האָט געדינקט די ערשטע מתנה — די פארבלוטיקטע שפּילקע, די צווייטע מתנה — די יאַרמולקע, אבער די דריטע מתנה האָט זי פארגעסן, עס איז איר ארויסגעפלויגן פון איר קאָפּ.

דערווייל פאַרלויפט זיך אין אַשוויענטשים אזא מעשה: א יידיש מיידל פון בעלגיע, מאָלי, וואָס האָט געהאָט אויף איר לייב דעם נומער 13000, דאָס מיינט, אז זי איז געווען פון די ערשטע יידן אין לאָגער, איז אנטלאָפן פון דאָרטן. ביי דער קאָנטראָל האָט מען געזען אז זי איז ניטא. טויזנטער פרויען זיינען געשטאַנען לאָנגע שעה'ן אָלס שטראָף דערפאר. די פים האָבן זיך שוין געבראָכן. מען איז, אבער, געווען גרייט צו שטיין און שטיין — זאָל מען נאָר מאָלי'ן, וועמען אָלע האָבן גוט געקענט, ניט געפינען.

מען האָט איר טאָקע ניט געפונען. אַזוי איז אַוועק א ווײַב, צוויי ווײַבער, אָבער אויף דער דריטער וואָלט האָט מען איר דאָך געבראָכט. מען האָט איר ערגעץ־וואו געפאָקט. מען האָט איר אַריינגעווארפן אין קאַרצער, מען האָט איר געשלאָגן, געפייניקט, זי זאָל אויסגעבן, ווער עס האָט איר געהאָלפן אַנטלויפן. זי האָט אָבער ניט אויסגעגעבן.

ענדלעך איז געקומען דער באַקאַנטער ספּעקטאַקל. מען האָט באַפוילן אַלעמען אַרויסצוקומען אויף דעם טויט־פּאַראַד פּלאַץ. מען פירט מאַלי'ן צום עשאפאט. מען קייט איר היינגן. אַלע שטייען אַרום און אַרום און פּלאַטערן. די היטלער'שע גזלנ'טע, א דייטשקע, רעדט צו די אַש־ווייַנטשימער:

— אָט די אומווירדיקע, אָט די פּאַרפּלוכטע צויג, מיר האָבן אָט צו דער יידישקע געהאָט צוטרוי, אַזוי פיל צוטרוי, און זי האָט אונדז גשנאַרט. זי וועט איר שטראָף באַקומען, די העכסטע שטראָף...

אין דעם מאָמענט האָט מאַלי פון ערגעץ־וואו אַרויסגענומען א ראַזיר־מעסערל און זיך איבערגעשניטן די אָדערן פון האַנט. א מערדערישער וועכטער האָט איר געכאַפט בײַם האַנט. זי האָט אים א פליאַסק געטאָן אין צורה מיט איר האַנט, פון וועלכער עס האָט געפלאָסן בלוט. זי האָט דערביי געשריען:

— געמיינע דייטשע הינט!... איך קום פון דער פריי... איך בין געווען אין בריסל... איך זע אייער סוף קומט שוין!...

דער דייטש האָט אַריינגעשאָסן אין איר א פּאָר קויל.

דאַרקע, א סאָסנאָוויצער יונגע אידישע מיידל, וואָס האָט געאַרבעט בײַ די שטריק־טישען, האָט שפּעטער געזאָגט רוטקען:

— דאָס ראַזיר־מעסערל איז די דריטע מתנה, וואָס דו האָסט געוואָלט געדענקען פון פּרצן און דו האָסט פּארגעסן...

די, וואָס זענען לעבן געבליבן אין אַשוויענטשים, האָט מען אין מערץ 1945 געטריבן הינטער בערלין. פּאַרוואָס האָט מען זיי ניט דערשאָסן, פּאַרברענט? קיינער ווייסט ניט. איז דאָס א צופאַל, א מזל? די דייטשן האָבן זיך שוין געשראָקן? עס איז מעגלעך אַלץ צוזאַמען. רוטקע איז דעמאָלט פּאַרטריבן געוואָרן אין א לאַגער הינטער בערלין. זי האָט מזל געהאָט. זי איז דאָך שוין איינמאָל געווען — דערציילט זי — אויף דעם „פינף און צוואַנציקסטן בלאַק" אין אַשוויענטשים — דער בלאַק פון טויט—און דאָך לעבן געבליבן, ווייל די געהיימע אַרגאַניזאַציע, וואָס האָט געארבעט אויך אין אַשוויענטשים, האָט אַרויסגעשמוגלט איר טויט־נומער און זי איז געראַטעוועט געוואָרן. אין לאַגער הינטער בערלין

האָט מען זייער געהונגערט, מען האָט געהונגערט טעג נאָך טעג.דער הונגער האָט געפיניקט. עס האָבן ניט געהונגערט נאָר די סלאָוואקישע קראַנקן־שוועסטער. יידישע מיידלעך פון סלאָוואקיע, וועלכע זענען געווען, אונטער נאַצישער קאָמאַנדע, די אויפזעערינס פון לאַגער. עס איז אייגנגעפאלן אַן אידייע — מאכן א קאַנצערט אין לאַגער און רוטקע זאָל זינגען לידער.

זי איז געווען אָפגעשוואכט פון הונגער, קוים געקענט שטיין אויף די פיס. זי האָט זיך דאָך ניט אָפגעזאָגט פון קאַנצערט.

— דער לאַגער איז געווען געפאַקט — דערציילט זי — דאָרט איז אפילו געווען א קליינע סצענע. איך בין אַרויף אויף דער סצענע זינגען, איז מיר איינגעפאלן פּרצם ליד: „מיין ניט די וועלט איז א קרעטשמע."

זינגט זי אוים פּרצם ווערטער:

מיין ניט די וועלט איז א קרעטשמע
באַשאַפן צו מאַכן זיך א וועג מיט פויסט צום שענק-פאַס,
עסן און זויפן, ווען אַנדערע קוקן פון ווייטן
מיט גלעזערנע אויגן פארחלשט, און שלינגען דאָס שפייעכטס
און ציען צוזאַמען דעם מאָגן, וואָס ווארפט זיך אין קרעמפן.
מיין ניט לית דין ולית דין !...

זי האָט געענדיקט זינגען, אראָפּ שנעל פון דער סצענע און זיך אוועקגעלעגט צווישן די פּארשוואכטע. אויף מארגן האָט א סלאָוואקישע קראַנקן־שוועסטער איר צוגערופן און געזאָגט:

— רוטקע, וואָס ביסטו נעכטן אנטלאָפן אין מיטן זינגען?... — און זי האָט איר צוגעטראָגן א שיסעלע געדיכטע זופּ.

— דאָס איז געווען מיין ערשטער און איינציקער אַנאַראַר פאַר זינגען — זאָגט רוטקע. זי האָט דאָס געגעסן צוזאַמען מיט איר חברטע: „א לעפל מיר, א לעפל איר."

„איך האָב זיך דערנענטערט צו אים,
צום אוקראַאינער מערדער פון טרעבלינקער
לאַגער און מיט דער האַק דורכגעהאַקט
זיין ברוסט".

(יאַנקל ווייערניק)

די יידישע וואַלד-גיבורים

יידן פּאַרטיזאַנער אין די וועלדער פון פּוילן, וואַליו, פּאָלעסיע און ווייסרוסלאַנד — אין זאַמאָשטשער וועלדער, ווישקאַווער וועלדער, ביאַלאָסטאָקער וועלדער, לידער וועלדער, ווילנער וועלדער, בראַנאַוויטשער, פּינסקער בלאָטעס, צענדליקער טויזנטער יידן האָלטן ווינטער אין די וועלדער מלחמה מיט די דייטשן, מיט אוקראַאינער, מיט פּוילישע אנטיסעמיטן, באַנדיטן; יידישע קינדער וועלן געבוירן פון מאַמעס פּאַרטיזאַנעריגם אין די וועלדער... — קלינגט דאָס ניט פאַנטאַסטיש?

דאָס איז אָבער געווען הויפּט ווירקלעכקייט. איך האָב זיך באַגעגנט מיט פּאַרשידענע מינים און טיפּן לעבנגעבליבענע יידישע פּאַרטיזאַנער — סתם יידן, בונדיסטן, ציוניסטן, קאָמוניסטן, אפילו רבנים — און מענער, פרויען און קינדער.

די מערסטע יידישע פּאַרטיזאַנער זיינען אַוועק אין די וועלדער נאָכדעם ווי זיי זיינען אויסגעשטאָנען אַלע מעגלעכע יסורים אין די געטאָס, אדער נאָכדעם ווי זיי זיינען אַנטלאָפן פון די טויט לאָגערן. אין געטאָ קען מען מער ניט אַטעמען, אין געטאָ העלפט מען צווישן הונגער־טויט, דערשיסונג אדער „פּאַרנאַזט" צו ווערן — איז מען אַוועק אין די וועלדער, וואו מען קען לעבן נאָר א טאָג, נאָר א נאַכט; וואו מע קען ארויסרייסן פונעם דייטש א שטיקל פּריי פּאַרן אייגענעם לעבן. ווען מען איז אַוועק אין די וווועלדער, האָט מען זיך ניט פּאַרגעשטעלט, אז מען וועט דאָרט קענען לעבן וואָכן, חדשים און אפילו יאָרן; אז קינדער וועלן דאָרט געבוירן ווערן. ווען מען איז שוין געשטאַנען פּאַר דעם „אויוועז" איז טויט־לאָגער, האָט מען געמאַכט דעם לעצטן שפּרונג צום שיקזאָל — מען איז אַנטלאָפן פון דאָרטן. אין שטאָט האָט א ייד ניט געטאָרט בלייבן. אַלע טירן זיינען פּאַר אים געווען פּאַרשלאָסן. אוז ער איז אַוועק אין די וועלדער.

עס זיינען אויך געווען אַרגאַניזירטע גאַנגען צו די פּאַרטיזאַנער־וועלדער — מען איז געגאַנגען גרופּנווייז, מיטגענומען מיט זיך ווערימע

קלײדער, וועש, פּעקלעך שפּײַז, ווייב און קינדער. אין די וועלדער, צו וועלכע מען איז געגאַנגען, זײַנען שוין געווען פּאַרטיזאַנער פון פּריער. עס איז געווען צוגעגרייט געווער, דינאַמיט, גריבער־וואונונגען, שפּײַז. עס זײַנען געווען דאָרט ארגאַניזירטע אָטריאַדן. אין די מערב־גענטן פון פּוילן זײַנען די פּאַרטיזאַנער, אין זייער מערהייט, געווען קאָנטראָלירט פון סאָוועטישע אגענטורן, וועמען סאָוועט־רוסלאַנד איז שוין געווען מלחמה מיט דייטשלאַנד.

איך האָב זיך באַגעגנט מיט געוועזענע פּאַרטיזאַנער. איך האָב אויך געזען קינדער, וואָס זײַנען געבוירן געווארן אין די וועלדער; איך האָב געזען מאַמעס פּאַרטיזאַנקעס, וואָס זײַנען געגאַנגען צו־קינד אין וועלדער, וועו זיי זײַנען געווען ארומגערינגעלט פון דייטשע טאַנקן און עס איז אַנגעגאַנגען א קאַמף.

איך בין געווען אין דער אָטוואָצקער ייִדישער קינדער־הײַם, פּאַר־בראַכט מיט די קינדער און די לערער. ליובא בעליצקא, איינע פון די באַקאַנטסטע און אייִדעלסטע פרויען־געשטאַלטן אין היינטיקן פּוילן, די פרוי פון דעם אומגעקומענעם פירער פון די געטא־קאַמפן, אברשא בלום, איז די פּאַרוואַלטערין. איינע פון די דאָרטיקע מיטאַרבעטערינס, בתיה שוסטערמאַן, דערציילט מיר עפּעס וועגן אירע איבערלעבונגען אין די פּסח־טעג, וועו די וואַרשעווער געטא האָט געברענט אין פייער פון יידישן אויפשטאַנד.

— איך וועל ניט פּאַרגעסן דעם פּסח פון 1943 — דערציילט זי — וועו די געטא האָט געברענט און איך בין געגאַנגען אויף דער אַריש־שער זייט מיט א פּאַס פון א פּוילישער גויע. איך בין דעמאָלסט געווען א דינסט־מויד אין א פּוילישער הויז. דעם צווייטן טאָג פּסח אינדערפרי בין איך געשטאַנען אין פענצטער אויף א הויכן שטאָק און געוואַשן די פענצטער. איך האָב זיי געפּוצט צום גויאישן פּסח און געווײַנט. די פּלאַמען פון דער ברענענדיקער געטא האָבן מיר געשיינט אין פּנים און איך האָב נעגרייט דעם יום־טוב אין דער גויאישער שטוב. שטייענדיק אין פענצטער האָב איך אויך געהאַט מיין נקמה. איך האָב געזען ווי דייטשן פירן ארויס פון געטא טויטע דייטשן...

שלאָגט איר איבער די לערערין קרישטאַל, וועמעס שולעסטער, צלובה קרישטאַל, א געוועזענע לערערין אין די וואַרשעווער פּאָלקס־שולן, געפינט זיך איצט צווישן ייִדישע פּליכטלינגע אין שאַנכאַי:

— איך וועל אייך בעסער ווייזן אונדזער פּאַרטיזאַן, וואָס איז ג־

בוירן געוואָרן אין וואָלד. ער איז שוין באָלד דריי יאָר אָלט. גרישא, קום אהער!

עס איז צוגעקומען צו אונדז דער דחי־יערִיקער „פּאַרטיזאַן" גרשון רוזשא. ער איז געבוירן געוואָרן ביי זיין מאַמען ליובא כאַניטש־רוזשא אין א וואָלד אין קאָוולער געגענט. דער וואָלד הייסט ראַספּא. זיין טאַטע דער פּאַרטיזאַן האָט געהייסן וועלוול רוזשא. וועו גרשון רוזשא איז אָלט נעוועו פּונקט דריי וואָכן האָבן די דייטשן אַרומגערינגלט דעם וואָלד ראַספּא און געמאַכט דאָרט אַן אָבלאַווע מיט טאַנקן. דער וואָלד האָט געברענט פון די אויפגעריסענע באָמבעס, די פּאַרטיזאַנער האָבן מלחמה געהאַלטן מיט די דייטשע טאַנקן מיט באָמבעס און פּלעשער בענזין. פיל זיינען געפאַלן טויט.

— דריי טעג און דריי נעכט האָט געדויערט דער קאַמף אין די וועל־דער — דערציילט די לערערין קרישטאַל — מען האָט געמוזט אָנטלויפן. גרשונס מאַמע האָט אייגנעוויקעלט איר דריי וואָכעדיקן זון אין שמאַטעס און איז געלאָפן פון פייער מיט אים צוזאַמען. מיר זיינען געלאָפן איבער בלאָטעס, טייכן. מיר זיינען אריבער דעם אוזדער ראַיאָן. איד האָב געהאַלפן טראָגן דאָס קינד אין די שמאַטעס.

פון אוזדער ראַיאָן איז מען אריבער צו קאָפּולער. ביי א טייך האָט מען אריבערגעוואָרפן א בריק פון „קאָלאָדעס"־בוימער, ביי וועלכע די דייטשע טאַנקען האָבן זיך פארהאַלטן. ווייטער האָבן זיי ניט געקענט גיין. חברה איז ווייטער געלאָפן און זיך פאַראייניקט אין די וועלדער מיט „שאַסטאָפּאָוום בריגאַדע". די דריי רוזשאס — דער טאַטע, די מאַמע און דער זון — זיינען געבליבן לעבן און אריין אין דער נייער פּאַרטי־זאַנער בריגאַדע. מער ניט — „דאָס גאַנצע לייב פונעם קינד איז געווען רויט און האָט געברענט."

— דריי חדשים איז מען געווען מיט דעם נייעם אטריאַד — דער־ציילט די יונגע לערערין אין אטוואַצקער קינדער־הויס, וועלכע שפּילט איצט מיט די קליינע עופהלעך די שענסטע שפּילען — ווידער האָבן די דייטשן געמאַכט אַן אטאַקע, און מען איז ווידער געלאָפן. די משפּחה רוזשא איז אויך געלאָפן.

דאָס אלץ האָט דאָס קינד איבערגעלעבט. שפּעטער איז דער טאַטע וועלוול געוואָרן א סאָלדאַט אין דער פוילישער ארמיי און איז אומגעקומען אין פּרייסן דעם 16־טן יאַנואַר, 1945, אלס א טאַנק־פירער. די מאַמע ליובא רוזשא איז געבליבן לעבן. זי איז אַבער זייער שוואַך און האָט

איצט ניט קיין כח צו האדעווען איר זון, האט אים די לערערין קרישטאל
גענומען אין קינדער־היים.

דער קליינער גרשון, דער פארטיזאנער־זון, איז געוועזן אויף דער
ערד און זיך געשפילט, וועו די לערערין האט מיר דערציילט זיין געשיכטע.
די זון האט געשיינט, ניט געקוקט אויף דעם וויסן שניי ארום און ארום,
אויף דעם וויסן וואלד, וואס רינגלט ארום די אטוואצקער יידישע קינדער־
היים. עס איז פאלג מיד א גאנג פון די וועלדער אין אוזדער ראיאן אין
דער ציים פון די פארטיזאנען־קאמפן און דעם אטוואצקער וואלד ארום
דער קינדער־היים. גרשון האט ליב צו שפילן אין באהעלטעניש. ער
באהאלט זיין פנים אויף דער פאדלאגע, זיין לערערין „געפינט" אים
און ער לאכט הויך. ער איז פריילעך, דער פארטיזאנען־זון. זיין לערערין
לערנט אים שוין יידישע לידלעך. זי שטאמט דאך פון די געווועזענע
יידישע פאלקס־שולן פון פוילן, זי האט פאר דער מלחמה געהערט צו דער
יידיש־סאציאליסטישער קינדער ארגאניזאציע. איצט איז זי ארויסגעקומען
פון די וועלדער און געווארן א לערערין.

איך בין געווען אויף א באזוך אין דער לאדזער העברעאישער שול.
אין יינגסטן קינדער־קלאס זיינען געווען פופצען קינדער, קליינע ברעקלעך.
צוויישן זיי זיינען געווען פיר פארטיזאנען־קינדער, וואס זיינען ארויס־
געקומען פון די וועלדער. זייער העברעאישע לערערין הייסט צביה פארט־
נאי. זי איז אויך געווען א פארטיזאנערין אין וואלד ביי לידע. איצט
לערנט זי לשון־קודש מיט די קליינע פארטיזאנער־קינדער אין דער לאד־
זער העברייאישער שול.

**
*

איך האב געפירט לאנגע געשפרעכן מיט דעם געווועזענעם פארטיזאן
י. ביטער.

— וועו דער וואַרשעווער געטא־אויפשטאנד איז פארברענט געווארן
— דערציילט ער מיר — וועו עס זיינען שוין ניט געווען קיין יידן איז די
קעלערן און אויף די דעבער, האט מען אונדז, דאס ביסל לעבן־געבליבענע,
אוועקגעפירט קיין מאידאנעק.

ער איז געווען אין א שטאל מיט פינף הונדערט יידן. נאר א טאג
פון פיינקיקונגען און יסורים פלעגט מען פאלן אין שטאל ווי דערהרגעטע.
דער דייטשער באלעבאם איבער זייער לעבן איז געווען א רוצח און אן
אקטיאר.

— מיר פֿלעגן לינגן שמוציקע, פֿאַרוואונדעטע, האַלב פֿאַרפֿוילטע אין שטאַל — דערציילט ביטער — פֿאַרטראָגען אין א טשאד פון ווייטאַקן און קאַשמאַרן, פֿלעגט פֿלוצלונג אריינקומען א מאן אין א מאַסקע, אַנגעטאָן אין רויטע הויזן, שוואַרצן פּראַק מיט רויטע קלאַפּן, מיט א רויטמשוגענעם היטל אויפן קאָפּ און מיט א שארף ברענענדיקער, רויטפֿייערדיקער לאַמטערנע אויפן האַלדז. ער האָט געהאָט א שפּיץ־רוט אין האַנט און מיט אים שמייסן אויף אַלע זייטן. וועמען ער פֿלעגט טרעפֿן, יענער האָט געמוזט ארויסקומען. ער פֿלעגט יעדע נאַכט ארויסנעמען עלף יידן און מיט זיי אַוועק. „גוטע נאַכט, יידן!" — פֿלעגט ער זאָגן. די עלף יידן פֿלעגט מען מאָרגן פרי זען אויפן הויף אויפגעהאַנגענע. ער פֿלעגט זיי אַליין העכגען אויף זייערע הויזן־פּאַסקעס.

איך הער און וויל ניט גלויבן. עס קלינגט מיר ווי א חלום אין טויטן־שטאַל. אונדזער וואָגן פֿאָרט אינמיטן טאָג דורך וולאַצלאַווע אויפן וועג קיין גדיניע. עס איז ניט נאַכט און ניט קיין שלאָף. ביטער קוקט אויף מיר מיט א שמייכל, שאַקעלט זיין קאָפּ מיט באַדויערן און זאָגט:

— איך פֿאַרשטיי, אז אייך איז שווער צו גלויבן, עס קלינגט ווי א פֿאַנטאַזיע. איך האָב דאָס אַבער דורכגעלעבט יעדע נאַכט.

דערמאָנט ער זיך וועגן „לעבן" אין מאידאַנעק און דערציילט מיר, אז זיינער א באַקאַנטער, א דר. שאַבפּיש, האָט געוואָלט באַפרייען זיין ווייב פון אירע יסורים, האָט ער איר איינגעגעבן ציאַן־קאַלי, וועלכער איז שלעכט געווען, און די פרוי האָט זיך גערַאַנגלט אין יסורים און ניט געקענט שטאַרבן, האָט ער געבעטן ביים דייטשן תליון:

— שיס איר און שיס מיד...

מיר פֿאַרן ביידע אויפן וועג פון טויטן־לאַגער כעלמנע, וואָס האָט זיך געפֿונען אין דער נעגענט. הייַנט איז דאָ שטיל, עס זיינען געבליבן וויניק סימנים, אַבער דאָ האָט מען אומגעבראַכט אין די גרעסטע יסורים יסורים צענדליקער טויזנטער יידן, די שאָטנס פון מאידאַנעק קומען אהערצו צו מיין באַגלייטער, וועו מיר געפֿונען זיך ביי כעלמנע, און ער דערציילט מיר אזוי:

— מען האָט א סך יידן געהאַנגען אויפן „נאַרמאַלן וועג" אין מאידאַנעק, אַבער קיין יידן האָט ניט געלאָזט דעם תליון ער זאָל אים אַנטאָן די פּעטליע אויפן האַלדז. יעדער יידן האָט דאָס געטאָן אַליין און געשפּיגען דעם תליון אין פּנים אַריין.

ער וווייסט דאָס, וויל אַלע פֿלעגן מוזן שטייַן ביי דער תליה־צערעמאָניע. צום ערשטן מאָל האָט דאָס א יידן אַליין געטאָן. שפּעטער האָבן דאָס שוין נאַכגעטאָן אַלע אַנדערע. עס איז שוין געווארן א יידישער

צערעמאניאל — אליין אנצוטאן די פעטליע און שפייען אין פנים דעם תליון.

— איינער פון די הענקער איז געווען א ווינער אקטיאר — דערציילט ער מיר — פלעגט ער זען א יידן מיט א זיגערל אויפן האנט, פלעגט ער זיך מיטן רעוואלווער ציען, אים אוועקלעגן א טויטן און צונעמען דעם זיגערל.

איך הער איינצלהייטן וועגן די לעצטע „יידישע מינוטן" פארן אויווען: איינער בעט די וואס בלייבן, מען זאל געדענקען זיין יארציים. „ד' תשרי". אן אנדערער פלעגט זיך דערמאנען, אז גראד היינט גיט מען קעז צום עסן, זאגט ער אן: „נעם מיין קעז". איינער דערמאנט זיך, אז זיין רעקל איז געבליבן הענגען אין שטאל אויף דער וואנט, בעט ער: „גיב מיר מיין רעקל, איך ווייל עס אנטאן."

עס איז דארט אין מאידאנעק געווען א יידישער סוחר פון ווארשע, פון געגנשע גאס. קראפיווע איז געווען זיין נאמען. ער איז געווען משוגע אויף מסחר. ער האט ניט געקענט אויסקומען אן האנדל. מיט וואס זשע האנדלט מען אין מאידאנעק? ער האט געפונען מיט וואס צו האנדלען. עס זיינען דא ארטיקלען. מען דארף נויטיק האבן שטריקלעך אויף צובינדן די הויזן, און א שטריקל איז זייער שווער צו באקומען; מען דארף האבן דראט איבערצובינדען די צעריסענע שיך; מען דארף האבן שטיקלעך „אשר־יצר" פאפיר, שטיקלעך בלייפעדער, שטיקלעך לייוונט — קראפיווע פון געגנשע גאס האט אליץ געהאט. ער האט געקויפט און פארקויפט, ער האט געטוישט א פאפירל אויף צוויי קנעפלעך, צוויי שטריקלעך פאר א דרעטל, א בלייפעדער פאר פינף פאפירלעך. ער איז געווען שטארק פארנומען,געמאכט „געשעפט". ער האט געהאט פולע קעשענעס מיט „סחורה" — שטריקלעך, שניירלעך, קנעפלעך, דרעטלעך, בלייפערערס, פאפירלעך. ער האט שטענדיק געחשבונט, „סוחרים" האבן זיך ארום אים געדרייט.

די קאריקאטור פון גענגע גאס איז מאידאנעק!

איך הער וועגן פרומע יידן, וואס האבן אין דער שטיל, בלחש, געשפטשעט פסוקים צוויישן קאטארגע־פראצע און תליה. איך הער וועגן אומבאשרייבלעכע דורשט־יסורים — מ'פלעגט זיך ווארפן אויף יעדן טראפן שמוציקן וואסער, אויף שיטערע בלאטע.

— דער סוד פון אויסהאלטן, פון בלייבן לעבן — זאגט מיר ביטער — איז בעשטאנען אין איינהאלטן די מענטשן־ווירדע. האסטו דאס פארלארן ביזטו שוין געווען א פארשפילטער.

איז א מענטש צוגעקראכן צו א מיסט־קאסטן, זיך דאָרט געגראבלט צו געפינען עפעס א קיי צו טאָן — שוין, דער מענטש איז שוין א פאר־פאלענער, ער וועט שוין ניט אויסהאלטן. האָט זיך א ייד געשטעלט אויף די קני לעבן פון דער פאדלאגע אביסל אויסגעגאסן געקעכטס — ער איז שוין א געענדיקטער, ער וועט שוין ניט בייקומען דעם טויט. האָט נאָר א ייד געבעטן ביי א דייטש אביסל רחמנות — שוין, ער איז שוין א פאר־שפילטער.

פון מאידאנעק האָט מען ביטערן אפגעפירט מיט א גרופע אין א קלענערן לאגער — אין זאמאשטש. ער האָט דאָרט געארבעט, הונגערנ־דיק, ביי דער עלעקטרי. ער איז אן עלעקטראָ־טעכניקער. די יסורים האָבן זיך אויך דאָרט געצויגען טאָג און נאכט. איינמאל בייגאכט, ווען ער איז אליין געווען ביי דער עלעקטרי־ארבעט, איז געשען אזוי ווי א נס. א דייטש איז אריין צו אים און אים געזאגט שטילערהייט, אין איין מורא:

— איר אלע גייט שטארבן... אנטלויף...

דער דייטש איז אוועק. ער האָט שוין ביז דעמאלט געזען טויזנטער דייטשן און אלע זיינען זיי געווען חיות. זאל אויך זיין א צדיק אין סדום?

אזוי צי אזוי, עס איז א פאקט. עס איז געווען א דייטש און ער האָט אים גשהויכן אנטלויפן. מען טאר ניט ווארטן. מוז מען זיך טאקע אין דער מינוט ראטעווען. עס איז געווען אין 1944. צווישן די דייטשן איז זאמאשטש איז אומגעגאנגען א בהלה. ביטער מיט א גרופע יידן האָבן אויסגענוצט דעם מאמענט און זיינען אנטלאפן פון זאמאשטשער לאגער.

זיי זיינען ארוים האלב־נאקעטע. עס איז ניט געווען קיין צייט און קיין מעגלעכקייט צו נעמען קליידער. מען האָט איינגעשטעלט דאס לעבן, וואָס איז סיי־ווי־סיי געווען פארשפילט, און מען האָט זיך געלאָזען אין וואלד אריין.

— מען לעבט, מען איז ניט דערשאסן, מען איז אין וואלד, מען וועט ווערן א פארטיזאנער. וואלין איז נאענט. אוקראאינע איז ניט ווייט... — אזוי האָט זיך צעשפילט די פאנטאזיע.

עס איז ניט געווען קיין פאנטאזיע. אין וואלד האָבן טאקע געלעבט פארטיזאנער, יידן און פאליאקן. די אנטלאפענע פון זאמאשטשער לאגער זיינען אינגעשלאסן געווארן אין דער פארטיזאנער בריגאדע.

איך הער וועגן „לעבן" אין משך פון א גאנצן יאר אין זאמאשטשער וועלדער — האלב־נאקעט, הונגעריק, האלב־חיה האלב־מענטש, א סקעלעט, וואָס גריזשעט ווארצלען, עסט גראָז, פרירט און ווערט ניט פארפרוירן

— „לעבן, לעבן, איבערלעבן, אויסהאלטן!" — דאס איז דער מיסטע־ריעזער באפעל, וואס גיט כוח אויסצושטיין.

ביינאכט לאזט מען זיך ארויס פון וואלד, מען זוכט א דייטש, ווי עס זוכן חיות רויב אין די וועלדער; מען זוכט א בריק אויפצורייסן, באן־רעלסן אויסצודרייען. וואו נעמט מען כוחות אין די פים? אין די הענט?... איין גאט ווייסט. זיי געפינען זיך, די כוחות. מען פארגעסט דעמאלט דעם הונגער, מען פילט ניט די שוואכקייט, מען געדענקט ניט די מורא, ביז מען האט עפעס געטאן, עפעס דערגרייכט, און מען לאזט זיך צוריק אין וואלד אריין.

צום ערגסטן איז געווען ווינטער. יעדער טראט לאזט סימנים. עס ברענען די פרעסט. מען ליגט אויינגעוויקלט אין שמאטעס, אין גריבער אונטער ביימער, פארדעקט מיט שניי, עס זאל ווארים זיין. און מען פרירט. און מען ווערט נעשוואלען. מען געדענקט אבער — נאר ניט צו בעטן אויף זיך דעם טויט, נאר ניט צוזאמענברעכן, נאר ניט פארלירן דעם שכל. און מען פילט, אז אט־אט געשעט דאס... נאך א שעה, נאך א מינוט, נאך א רגע . . .

— ברודער, האלט זיך! ניט פארליר זיך!...

יעדע פאר טעג שטארבט עמיצער אוועק, באגראבט מען אים אין דעם זעלבן וואלד און מען מאכט א סימן צו גענענקען. מען ווייסט, אז אויב מען ווערט ניט אויסהאלטן, ווערט מען אויך ליגן אין דעם זעלבן וואלד. עס ווילט זיך אבער לעבן — דער סוף איז דאך שוין נאענט!

די שוידערלעכע קאטאסטראפע איז געקומען צום סאמע סוף. פוי־לישע פארטיזאנען — אזוי דערציילט ביטער — האבן באקומען א באפעל צו ליקווידירן די יידישע „חברים", ווייל די מלחמה גייט צום סוף און מען דארף מער ניט די יידן.

איך הער און איך קען ניט און איך ווייל ניט גלויבן. מיין דערציילער חזרט דאס איבער זייער שטיל, זייער רואיק און זייער איבערצייגנדיק:

— מיר זיינען געווען 25 יידן, האבן זיי 22 פון אונדז דערשאסן, איינער האט זיך געמאכט טויט, צוויי זיינען אנטלאפן. איך בין איינער פון די צוויי.

ער איז אנטלאפן אליין אין וואלד, איינער אליין — א האלב־נאקעטער, אין שמאטעס, א פארווילדעטער, א געשוואלענער. ער האט זיך אומגע־דרייט אין וואלד טאג און טאכט. ער האט מורא געהאט ארויסצוגיין פון צווישן די ביימער, פון דער טונקעלקייט פון וואלד.

— איך האָב מורא געהאַט פאר לעבעדיקייט, פאַר לופט, פאַרן דרויסן — זאָגט ער — צווישן דער געדיכטעניש פון וואַלד איז געווען זיכערער. ארויסגיין אויסער דעם וואַלד איז געווען אזוי ווי ארויסגיין אין א פייער אריין.

ער איז אבער דאָך ארויסגעגאַנגען. ער גייט און — נאָרניט. עס איז שטיל. ער זעט קיינעם ניט. ער זעט ניט קיין דייטשן. מען טוט אים נאָרניט. ער גייט ווייטער. ער באַגעגנט א פויער, וואָס קוקט ווילד אן דעם ווילדן, האַלב־נאַקעטן מענטשן, און זע — דער פויער כאַפט אים ניט, טוט אים נאָרניט, לאָזט אים גיין. גייט ער ווייטער. ער קומט אזוי אריין אין דער שטאָט זאמאַשטש. ער זעט אויף די גאַסן מענטשן, פארשטייט זיך — גויים. זיי טוען אים נאָרניט. ער זעט ניט קיין דייטשן. ער איז געווען שמוציק, ארומגעריסן, עס זיינען געהאַנגען פון אים שטיקער, ווילד, מיט א באַוואַקסן פנים. די גויים האָבן זיך געוואונדערט:

— זע נאָר, א זשיד איז דאָ...

— א זשיד גייט...

ער איז דעמאָלט געווען אין ייד, איין אייניציקער ייד. א ייד וואָס איז ארוים פון דער ברענענדיקער וואַרשעווער געטא, פון מאידאַנעק, פון זאמאַטשטש און פון די וועלדער פון די פארטיזאַנען. א ייד מיט אן אויסגעברענטן נומער אויף זיין האַנט: — 17815.

טויזנטער זיינען זיי געווען, די יידישע וואַלד־גבורים, געבליבן לעבן זיינען פון זיי זייער ווייניק. זיי זיינען אומגעקומען אין די וועלדער קעמפענדיק מיט די נאַצים, מיטן הונגער, מיט קעלט און מיט דער שנאָה פון די נאַענטע שכנים.

„מיר זענען געבליבן אַ קליינער
הייפל. מיר האָבן געטאָן וואָס נאָר
מיר האָבן געקענט, עס איז אָבער
מעגלעך געווען צו טאָן
נאָר אַ ביסל."

מאַרעק עדעלמאַן:
(„די געטאָ קעמפט")

אָלא מאַרגאָלים

איך בין געזעסן אין הויז פון דער פרוי דאָקטאָר מאַרגאָלים אין לאָדזש. זי ארבעט איצט אין קאָבינעט פון איר אומגעקומענעם מאַן. זי איז אַ מעדיצינערין — איינע פון די אייזלסטע, פאַרנעמסטע יידישע פרויען־סאָציאָליסטקעס. עס איז געווען דער געבוירן־טאָג פון איר טאָכטער אָלאָ. ארום גרויסן טיש זענען מיר געווען פופצן פריינט. מען האָט געגעסן, אפילו געטרונקען בראָנפן און וויין, געטריבן שפּאָס, ביז מען האָט זיך, נאָטיר־לעבער־וויזע, פונאַנדערגעטיילט אין באַזונדערע גרופּן און געפירט צווישן זיך פאַרשיידנארטיקע געשפּרעכן. פריער האָב איך געזעדט מיט דער מוטער מאַרגאָלים. פון איר האָט ארויסגעשטראָלט די פארהערלעכונג פון איר אומגעקומענעם מאַן. זי האָט מיר געוויזן ביכער, וואָס זענען פון אים פאַרבליבן, בילדער, ווייל זיין מעדיצינישן קאָבינעט האָט פאַרנומען די גאַנצע צייט אַ דייטשער דאָקטאָר און איז געבליבן גאַנץ. זי האָט מיר דערציילט די אינצלהייטן פון זיין פאַרשווינדן אין די ערשטע וואָכן, ווי נאָר די דייטשן זענען אריין, די אינצלהייטן פון דער גרויזאַמער ידיעה, וואָס איז אַנגעקומען פון זיין פאַרפינינקונג אין טורמע. מיר האָבן געמוזט איבערדייסן אונזער שמועס, ווייל איך האָב געפילט, אַז עס איז געווען צו פיינלעך פאַר איר — זי איז אזוי ווי פאַרזונקען געווארן אין איר שטול און וויטער פאַר זיך אליין נאָכאַמאָל איבערגעלעבט די צייט, וועז זי האָט געדינט אלס באַדינערין אין אַ שפּיטאָל, טראָגענדיק אַ פויליש מאַסקע אויף זיך.

איך האָב געבעטן ביי אָלאָ, ביי איר טאָכטער, זי זאָל עפעס דערציילן פון איר קוריער און קראַנקן־שוועסטער־דינסט אין דער צייט פון דער מלחמה. זי איז זייער באַשיידן. זי האָט זיך לאַנג געלאָזט בעטן. דאָך האָט זי צום סוף איינגעשטימט און איך האָב געהאָט די געלעגנהייט אויסצוהערן פון דער ערשטער קוועלע אייגע פון די רעטונג־וואונדערס אין פוילן.

— דאס איז געווען א זעקס וואכן נאכן וואשעווער אויפשטאנד, אין מינסק נאוועמבער פון 1944. וואשע איז שוין געווען אינגאנצן חרוב — האט זי אנגעהויבן — און אויף דער באן־קאליק פרושקאוו־גראדזיסק האב איך באגעגנט צוויי אלטיטשקע פוילישע פרויען, וועלכע האבן מיר איבערגעגעבן א פאנטאסטישע ידיעה — „א גאנצע גרופע פון דער יידישער קאמף־ארגאניזאציע געפינט זיך אין א קעלער אויף זשאליבאוש, נאס פראמיקא, נומער 42."

מען האט ביז דעמאלסט ניט געהאט קיין ידיעה וועגן דעם, אז אימיצן פון דער קאמף־ארגאניזאציע איז געלונגען דורכצוגיין די שמוץ־קאנאלן אוש ביז דער פארשטאט זשאליבאוש און אז אזוי לאנג, אין משך פון לאנגע־לאנגע וואכן, זאלן חברים זיין באגראבן אונטער דער ערד. וועז די אויפשטענדלער האבן קאפיטולירט איז דאך וואשע אפ־גערייניקט געוואָרן פון איר באפעלקערונג — דער וויסל איז געווען די פראנט־ליניע — קיין לעבעדיקע נשמה איז דאך דארט ניט געווען, טויט־שטראף האט געקומט פאר באווייזן זיך — זאגט זי אן לעבט איבער נאכאמאל די דעמאלסטיקע צערודערונג — אבער אזוי פיל וואונדער זענען דאך שוין געשען, אפשר איז דאס נאך א וואונדער?

די צוויי זקנות האלטן זיך דאך ביי זייערס. האבן זיי איינגעשטעלט זייערע לעבנס צוליב די צען יידן, ווי זיי זאגן, וואס לויגן נאך דארט ביז איצט אונטער דער ערד? — די זקנות דערציילן, אז אונטער שיסעריין האבן זיי געטראגן אהין וואסער וויים א האלבן קילאמעטר. די נאס פראמיקא לויגט אויפן וויסל, דארט איז די ערשטע ליניע. צוליב דעם וואס די צוויי פרויען זענען געווען זייער אלט, האבן די דייטשן זיי געלאזט צורו, ביז אבער זיי האבן זיי אויפגעפאדערט צו פארלאזן די געגנט. זיי האבן געמוזט אווק און די באהאלטענע יידן זענען געבליבן בעז אן שוץ, אז פארבינדונג. וועגן ארויסגיין פון דארטן און בלייבן לעבן קען שוין נאר פאר די יידן קיין רייד ניט זיין.

די זקנות האבן אזוי דערציילט און מיט אזעלכע סמנים, אז אלא האט געמוזט גלויבן. הייסט עס, אז א גרופע פון דער יידישער קאמף־ארגאניזאציע, אפשר די לעצטע גרופע, וועט אומקומען אין הונגער, דורשט און פארצווייפלונג, אז וועלכער עס איז פארבינדונג מיט דער וועלט.

מען מוז זיי רחמנות'ן. אבער ווי אזוי? — מען וועט זיך אהין ניט דערקלייבן. די גאנצע געגנט איז ארומגעשטעלט מיט דייטשע זשאנ־

דארן. יעדער ציווילער, וואס וועט זיך דארט באווייזן, וועט באקומען א קויל אין קאפ.

מען האט זיך געגומען צו פלענער. אונטערקויפן די זשאנדארן? עס לאזט זיך ניט. זיך איבערטאן אלס שווארצע ארבעטער און זיך דערשלעפן אהינצו? — עס איז אזוי ווי דורכגיין א פלאם־פייער און ניט אפסמאלען זיך. זיך אנטאן פאר דייטשע סאלדאטן? — איצט איז דאס אוממעגלעך. וואס טוט מען? וואס מאכט מען? — יעדע שעה זעט אוים ווי אן אייביקייט.

מען האט געשיקט צווי פארשטעלטע „שיקסעס" עפעס געווארן צו ווערן. עס איז ניט געלונגען. די דייטשן האבן זיי געכאפט און זיי אפגעשיקט אין לאגער פון פרושקאוו. זיי זענען פון פרושקאוו אנטלאפן און דערציילט, אז די דייטשן רייסן שוין אויף די קעלערן פון פראמיקא און וועלן שוין אויפריסן אויך די קאמף־גרופע. די „שיקסעס" האבן אבער באשטעטיקט די ידיעה, אז אין קעלער געפינען זיך יידן, זיי וועלן ווארטן נאך צווי טעג. אויב עס וועט ניט קומען קיין הילף, וועלן זיי ארויס מיט געווער אין די הענט און — פאלן.

די צייט שטייט ניט. די צווי טעג לויפן צום סוף. נאך א שעה, נאך א שעה און זיי וועלן ארויס פון קעלער צום שטארבן. וואס טוט מען — גראד ווייל אלע זענען אומגעקומען, גראד ווייל געציילטע לעבן נאך, ווילט זיך אזוי שטארק האטעווען די געציילטע. עס זעט דעמאלסט אויס, אז איין ייד פון קעלער איז ווערט די גאנצע וועלט.

עס איז געקומען אן איינפאל. מען האט זיך צונויפגערעדט מיטן דירעקטאר פון פוילישן רויטן קרייץ, מיט דר. וועגנראווסקי, ער זאל ערלויבן אלא מארגאלים ארגאניזירן אן „אטריאד" פון רויטן קרייץ קיין פראמיקא, ווייל דארט געפינען זיך אייניקע זייער געפערלעך־קראנקע. ער האט איינגעשטימט. זי האט באקומען פון אים א געהעריקן בריוו צו מאדאם בערנעראווא, וועלכע האט פארוואלטעט מיטן לעצטן פונקט פון רויטן קרייץ אין ווארשע.

אין משך פון א האלבער שעה זענען געווען אויסגעארבעט אלע איינצלהייטן פון דער „עקספעדיציע" פון רויטן קרייץ, מיט וועלכער אלא האט אנגעפירט. אן אטריאד פון רויטן קרייץ, מיט אלא'ן אין דער שפיץ, האט זיך אוועקגעלאזט מיט טראג־בעטלעך אהינצו, כדי ארויסצוטראגן צווי אלטע קראנקע פרויען, וועלכע זענען עפעס מעשה־נס געבליבן לינן קראנק אין שטאט.

מיר האבן אויסגערעכנט — דערציילט זי — אויף דער באקאנטער טעמפקייט פון די דייטשן.

פיר זענען אוועק מיט די טראג־בעטלער. קיינער פון די פיר, חוץ אלאן, האט ניט געוואוסט דעם גאנצן אמת: „מען גייט ראטעווען א פאר יונגן פון אויפשטאנד" — דאס האבן געוואוסט די דריי. מען איז געגאנגען. א קליין שטיקל פאפיר מיט דער אונטערשריפט פון א דאקטאר האט דאס געדארפט עפענען דעם וועג.

פיר מענטשן אין וויסע כאלאטן, צווישן טראג־בעטלער, נאאיווע פנים'ער פון קראנקן־שוועסטער, אלא שפילט די ראל פון דער בארמ־הערציקער שיקסע און — די דייטשע זשאנדארן האבן דורכגעלאזן.

גייט עס דערווייל גוט. זיי הויבן אן גלויבן אין ערפאלג. מען ארבעט שוין אוים אין קאפ אויך די פלענער פון צוריקקער. זיי גייען אין א מדבר — פוסט און וויסט ארום און ארום, עס איז א שטילקייט וואס פיינקט. מען גייט, מען גייט. זיי זענען דורך די געגנט ביעלאני און ארויפגעקומען אויף זשעליבאזש. עס איז שווער צו געפינען דעם ריכ־טיקן פלאץ, דאך העלפט ארויס די מאפע און די עקספעדיציע איז ענדלעך אויף פרימאקא 42. ארום און ארום איז א קברים־שטילקייט. די חרובע, צשאסענע, אויפגעריסענע, פוסטע הייזער מאכן טרויעריק דאס בילד.

— איך בין צוגעגאנגען צום פלאץ און מורא געהאט ארויצצו־קומען — דערציילט אלא — ווער וויסט, צי מיר וועלן נאך געפינען עמיצן א לעבעדיקן אין קעלער.

זי האט געזוכט דעם סימן, וואס וויזט דעם ארויסגאנג צום „בונ־קער". זי האט אנגעקלאפט, און ס'איז שטיל. קיינער ענטפערט ניט. זי האט אנגעקלאפט שטארקער — קיין ענטפער. הייסט עס — טויט. קיי־נער לעבט שוין ניט.

— אין דער רגע האבן מיר געהערט א שטימע: „ווער?"... פון דעם האט זיך פארדרייט דער קאפ.

אלע דארט לעבן! די סיטואציע איז אבער זייער א געפערלעכע. גראד גראבן דארט די דייטשן אין שכנות א בונקער, ערווארטנדיק די לעצטע שלאכטן ביי דער וויסל. איצט זענען אוועק די דייטשן אויף א האלבע שעה — עפעס צו עסן. אדער מען באווייזט אלץ אין דער האלבער שעה, אדער אלץ און אלע זיינען פארלארן.

מען האט אנגעהויבן ארבעטן מיט פיבער. מען מוז אריינכאפן. אלא האט געענדט דעם געהיימען צודעק. איצט איז שוין אלץ אין קאן. קיין צוריק איז ניטא. מען מוז ארבעטן מיט אימפעט. פון ארום הערן

זיך שיסערייען. אויף יענער זייט וויסן האבן די רוסישע סאלדאטן באַ־מערקט מענטשן, שיסן זיי. צוליב דער שיסעריי ווילן באלד צוריקקומען די דייטשן. אלץ שטייט אויף איין מינוט.

— מיר לאזן זיך אראפּ צום בונקער, מיר מוזן שוין ארויסנעמען די נאר־לעבעדיקע מענטשן.. ווער זענען זיי?... קענען מיר זיי?...

היינט וואס פאר אן איבערראשונג! — די ערשטע וואס האבן זיך באווייזן זענען צוויי חברים, זיגמונט און מארעק עדעלמאן. חוץ זיי זענען דא נאר פיר. צוזאמען איז מען שוין צען מענטשן. עדעלמאנען און זיגמונטן לייגט מען ארויף אויף די טראג־בערטלעך, זיגמונט איז טאקע געווען אזוי קראנק, אז ער האט ניט נעקענט זיך באוועגן. די איבעריקע גייען מיט. עם זאל היסן, אז די איבעריקע פיר זענען אר־בעטער, וואס די דייטשן האבן געגעבן דעם רויטן־קרייץ אטריאד אויף הילף.

— איצטער גייען מיר צוריק — דערציילט זי — מיר גייען איצט לאנגזאם, טריט נאר טריט. מיר טראגן לשבעדיקע. איצט זאל מען נאר ניט דורכפאלען.

די רויטע צלימס, די וויסע פארטיכער, די טראג־בערטלעך מאכן אן איינדרוק. די פארשטעלונג זעט אוים רעאל. די קראנקן־שוועסטער און די טרעגער גייען פארטאן אין דער ארבעט. דערווייל גייט עס בשלום. איצט קומט דער אנטשיידנדער מאמענט, מען דארף דורכגיין די וואד. אפשר וועלן די דייטשן זיך כאפן, אז עס איז א מאסקאראד?

— די גרעסטע צרה — זאגט זי — איז מיט מארעקן. זיגמונט קען אנגיין פאר א גוי, מארעק איז אבער א טיפישער יוד, דער קאפ איז א שווארצער, די אויגן זענען יידישע..

זיי האבן אים גוט איינגעדעקט, מען זאל אים ניט ארויסזען. עס זאל היסן, אז ער ברענט אין היץ. מען קומט צו אלץ נאענטער און נאענטער צו דער הויפט־וואד. איצט זענען אלע אין געפאר. די גאנצע וועלט לייגט איצט אויפן טראג־בערטל מיטן שווארצן יינגל מארעק — א קעפטן פון געטא־אויפשטאנד.

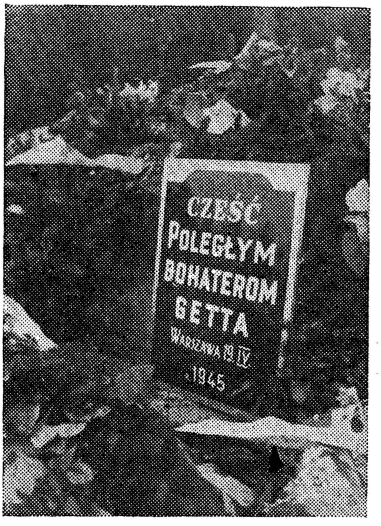
מען האט זיי פארהאלטן ביי דער וואד. דער דייטשער הויפט־זשאנ־דאר קומט צו נאענט צום טראג־בערטל, אויף וועלכן עס לייגט מארעק עדעלמאן, און ער זאגט: „לאמיר נאר גוט א קוק טאן אויף די קראנקע". איצט הענגט אלץ אויף א האר. עס גייט דורך א ציטער איבער די לייבער.

— פארזיכטיק, פארזיכטיק... — שרייט אויס אלא — זיי זענען קראנק אויף פלעק־טיפוס...

דאס איז געווען א מאגישעס ווארט, די דייטשן זענען אפגעשפרונגען. זיי זענען דורכגעגאנגען מיט די קראנקע בשלום.

— דעמאלט האבן מיר באקומען מער דרייסטקייט — דערציילט זי. — מיר האבן געבעטן דעם דייטשן קאמענדאנט, ער זאל אונז געבן א ווענל אפצופירן די טיפוס־קראנקע, ווייל עס איז אונז שווער זיי צו טראגן.

זיי האבן דאס באקומען. צוויי דייטשע סאלדאטן האבן, לויט דעם באפעל פון קאמענדאנט, ארויסגעפירט די „טיפוס־קראנקע" פון דער געגנט. פינף פארנאכט זענען צוויי דייטשע וועגענער געקומען צופארן צום שפיטאל פון בערעזאווא און געבראכט די „טיפוס־קראנקע".

בלומען אויפן טיטן־פעלד פון צענדליקער טויזנטער יידן

„א גרויל און א גרוב איז געקומען אויף אונדז,
א פארווויסטונג און א בראך.
בעקן וואסער טוט רינען מיין אויג
אויף דעם בראך פון דער טאכטער, מיין פאלק."

(איכה)

א הונט האט זיי געהיט ביים קבר

זי הייסט גוטשע לאסטראווסקא־שינאוולאגע. ווען א פרעמדער דערציילט מיר איר געשיכטע וועגן אירע צוויי־און־צוואנציק קבר־חדשים, וועגן בית־עלמין־דושאד, איר קינד און וועגן דעם געטרייען הונט, וואלט איך ניט געגלויבט. דריי מאל האב איך זיך מיט גוטשען באגעגנט — צוויי מאל אין לאדזש און איינמאל אין אטוואצקער קינדער־הויים, וואו איר טאכטער לילי געפינט זיך. איך האב שוין אויסגעהערט איר געשיכטע. ניט נאר האב איך געגלויבט, נאר איך האב דערפילט דעם ריינעם און גרויליקן אמת פון איר דערציילן.

אין יאר 1942 האט גוטשע פארלאזן די ווארשעווער געטא צוזאמען מיט איר 8-יאריק קינד לילי. זי האט זיך געזעגנט מיט איר מאן, מיט איר טאטן און מאמען, מיט אירע פיר שוועסטער און אייניציקן ברודער, וועלכע האבן געוואוינט אין ווארשע, מלאווסקע נאס, נומער 3.

זי האט געזען, אז אין געטא ווערט מען אומקומען. זי האט געפילט, אז מען טאר דארט ניט בלייבן, זי מוז ראטעווען איר קינד. זי מוז ארויס פון געטא אין גויאישן פויל ארײן, צו שפילן דארט די ראל פון א גויע.

ווי קען מען אבער איבערלאזן טאטע־מאמע, ברודער, שוועסטער, דעם אייגענעם מאן? — זיי האבן אבער אלע איר געטריבן:

— גיי, גוטשע, דו מוזט גיין, דו האסט „א גוטן פנים". — דאס מיינט א פנים, ווען קען שפילן די ראלע פון א גויע.

אויף די נאסן זענען געלעגן טויטע, פארהעקטע מיט פאפיר און שטיינער האבן די פאפירן געשיצט פון ווינט. זי ווי? ניט אזוי זען איר קינד, און זי האט זיך געלאזט פון געטא ארויס.

— „דא כאלערי טשעזשקעי" ... „צו דער שווערער כאלערע" — טוט זי א זאג, און שפילט אוים אין א סעקונדע גלענצענד די ראלע פון א דארפישער גויע, ווען זי האט אנגעהויבן שפילן אויף יענער זייט צווישן די גויים.

זי האט זיך געלאזט קיין יענדזשעיעוו, קיין כשנטשין — אין קיעל־צער געביט. זי איז געגאנגען אהינצו, ווי? איר טאטע האט געשטאמט פון יענדזשעיעוו און געהאט באקאנטע צווישן די דארפישע גויים, אפשר ווען זיי וועלן באהאלטן זיין טאכטער מיט איר קינד.

— די בראנד האט מיך אבער געפאקט אין כענטשין... — זאגט זי. גראד ווען זי איז דארט אנגעקומען, האט זיך אנגעהויבן די „אויס־זידלונג". דריי טויזנט בענטשינער יידן זענען געטריבן געוואָרן צו דער באן, אריינגעשפארט צו ווערן אין די לאסט־וואגענעם. זי האט געהאט אין כענטשין א מומען, האט די מומע איר גערופן, זי זאל גיין מיט אלע יידן:

— טאכטערקע, אלע יידן גייען, לאמיר אויך גיין.

ניין! זי האט ניט געוואלט גיין. עס האט אין איר געברענט דער אימפעט פון לעבן, פון ראטעווען זיך, ראטעווען דאס קינד. „ער האט געברענט אין מיר, דער אימפעט — זאגט זי — ווי א ניט־נוטער."

— וועז איך וואלט וועלן גיין אהינצו וואלט איך געקענט גיין ניט מיט פרעמדע כענטשינער יידן, נאר מיט אייגענע, מיט טאטע־מאמע, מיט ברידער און שוועסטער.

זי איז אנטלאפן פון פייער מיט איר קינד. זי איז געלאפן אין דארף אריין, זי האט געקלאפט אין גוישע טירן, מען האט איר ניט אריינגע־לאזן. זי איז געשטאנען אונטער טירן און געבעטן, געבעטן: „זעט א קינד, ראטעוועט", אבער מען האט ניט געוואלט הערן. איין פויער אין עק פון דארף האט מסכים געווען איר ארויפצולאזן אויפן בוידעם פאר פיר הונדערט זלאטע. אויפן צווייטן טאג האט ער אבער פאר־געסן אז די זלאטע און איר ארויסגעטריבן. ער האט עס געטאן פינף אזייגער פארטאג.

וואוהין גייט מען? — זי איז שווער קיין פינטשעוו, ווייל זי האט געהערט אז דארט זענען נאך דא יידן. זי איז דארט אנגעקומען סוכות. עס איז געווען שטיל, מען האט יידן ניט געטריבן. אבער די שרעק איז שוין געווען גרויס.

— אין אכט טעג ארום — דערציילט זי — און עס ברענט שוין פינטשעוו, מען יאגט שוין די יידן פון פינטשעוו.

זי וועט אויך ניט גיין מיט די פינטשעווער יידן. דער לעבנס־אינ־סטינקט, וואס האט איר געטריבן, האט איר א צי־געטאן צוריק קיין כענטשין, וואהים ווי באלד די דייטשן זענען שוין דארט געווען און אוועקגעפירט די יידן, וועלן זיי אפשר מער שוין אהין ניט קומען.

אין כענטשין זענען דעמאלסט געווען פופציק יידן. עס זענען אויך געווען פופצן יידישע און פוילישע מיליציאנטן, וועלכע האבן געדארפט זארגן, אז די יידן זאלן אויסראמען די יידישע וואוינונגען, כדי די דייטשן זאלן קענען צונעמען די יידישע בעבעכעס. די יידן האבן מורא געהאט איר אריינצולאזן אין זייערס א שטוב. זיי האבן איר געהיימן גיין ערגעץ אנדערש און דארט זיך אויסבאהאלטן.

— געוואלד, יידן — האט זי צו זיי געריפן — ווי אזוי זאל וועלן א קריסט באהאלטן א יידן, אז א יד ווייל ניט אריינלאזן א יידן?...

— מיר קענען ניט אינשטעלן אונזערע קעפ פאר אייך. אויב איר וועט ניט אוועקגיין, וועלן מיר מעלדן דער גענטאפא... — האט איר געסטראשעט דער יידישער מיליץ־קאמענדאנט אברהם ריינג.

מוז זי גיין ווייטער. זי האט געהיט דאס ביסל געלט, וואס זי האט ארויסגעטראגן מיט זיך פון וואַרשעווער געטא, ווי דעם אייניציקן אוצר, וואס קען איר אפשר ראטעווען. וועט זי קיין געלט ניט האבן, וועט זי

געווייס אומקומען. עס האָט איר אָפּגענומען. זי האָט געפונען אַ פּויער אין אַ דאָרף פון יענער געגנט, וועלכער האָט פּאַר גוט געלט געמאַכט פּאַר איר אַ באַהעלטענישׂ. ער האָט זיין קו־שטאָל צוטיילט אויף צוויי־יען — געשטעלט אַ „בלינדע וואַנט", וואָס האָט געמאַכט דעם אינדרוק, אַז די שטאָל ענדיקט זיך מיט דער וואַנט — ער האָט אָפּגע־טיילט פון יענער זייט וואַנט אַ שטח פון אַיין מעטער די בריַיט, פיר מעטער די לענג. פון זיין דירה האָט ער אויסגעגראָבן אַ לאַנגען דורכ־גאַנג אין שטאָל אַריין, דורך אַ לייטער פלענט מען אַראָפּקריכן און אויף אַלע פיר אַריַינקריכן איז אָפּגעצאָמטן קוה־שטאָל.

— עס איז געווען גוט — דערציילט זי — אָפּגעטיילט פון דער גאַנצער וועלט. מיר האָבן נאָר געהערט אַיין שטימע — דאָס מרוקעס פון דער קו. „זי וועט אונז ניט אויסגעבן..."

נאָר פיר וואָכן אין קו־שטאָל, וואָס זענען דורך בשלום, האָט דער פּויער אַריַינגעלאָזט אין דער זעלבער „דירה" נאָר אַיינוואַוינער — די פרוי פון דעם יידישן מיליציע־קאָמענדאַנט רינג, און דעם פּרעזעס פון דער גמינע, יואל וואָלף רויז, מיט זיין פרוי.

— יערן אוונט, וען אַרום איז געווען פינצטער, אין פּויערס כאַטע איז געווען פינצטער — דערציילט זי — פלענט מען אַרויסקריכן אויף אַ קורצער וויילע פון שטאָל דורך דער עפענונג אין פּויערס הויז, אַביסל אויסצוגלייכן די ביינער, אָפּצוואַטעמען...

פּאַר גוט געלט איז געווען דער פּויער זייער באַשפּייזער און שומר, ביז דער גרויסער סוד האָט נעפּלאַצט .א פּויער איז געווען געוואָרן, אַז צוזאַמען מיט דער קו וואַוינען אין שטאָל „א נאַנצע כאַליאַסטרע זשיר־קעס". ער האָט אויך געוואָלט געלט. געלט ווי געלט — מען האָט געפילט, אַז מען טאָר דאָרט מער ניט בלייבן, מען מוז לויפן.

דערמאָנט זי זיך, דערציילנדיק, אַז דער קו, און זי זאָגט אַזוי:

— איך האָב איר מקנא געווען, דער קו, וואָס שטייט רואיק און קייעט, און מאַלעגיירעט. א קו איז ניט קיין יידישע ווייבל מיט א קינד...

זי איז די ערשטע אוועק פון שטאָל צוזאַמען מיט איר קינד. עס האָט איר געטראָגן דער אימפּעט. זי מוז זיך ראָטעוועז, זי מוז רא־טעווען איר קינד. וואוהין גייט מען איצט? עס טראָגן איר די פיס, און פּאַרטראָגן איר צום „גוטן אָרט" אין כענטשין, צום יידישן בית־עולם, וואָס איז שוין אַלץ דריי הונדערט יאָר.

דער וועכטער פון בית־עולם איז אַן אַלטער „דושאַב", א האַלבער בית־עולם וועכטער און א האַלבער שלעפּער, מיט א טאַרבע אויף א

שטריקל. פאר געלט האט ער געלאזט איר נעכטיקן אויף דער פאדלאגע פון זיין כאטע אויפן בית־עולם. מער ווי די נאכט האט מען ניט געקענט ביי אים זיין. פארטאג, ווען די הענער האבן געקרייט, האט זי געמוזט אוועק פון בית־עולם. זי איז פארקראכן צו די נאענטע פויערשע כאטעס, פארשטעלט זיך פאר א גויע, געבעטן מען זאל איר לאזן זיין א פאר טעג, א פאר נעכט. עס פלענט זיך געפינען א גוטער פויער, וואס פלעגט מסכים זיין, אבער מער ווי איין נאכט פלעגט ער ניט לאזן איבערנעכטיקן.

די מעשות, וואס זי הערט זיך אן אין די דערפער, זענען שוידער־לעכע. אט האבן פויערשע יינגלעך דערקענט, אז דער פאסטוך איז א פארשטעלטער יידישער יינגל, האבן זיי געמאכט א פייער און אים אהינצו ארויינגעווארפן. איינער א פויער האט מסכים געווען איר ארויי־צולאזן צוזאמען מיט איר קינד אין א קאסטן תבואה, פאר גוט געלט. זי איז דארטן געלעגן א גאנצן טאג ביז פארנאכט. אבער פארנאכט האט דער פויער ארויינגעטראגן אין שייער קאשע מיט ברויט און איר ge־זאגט: „זשידואווקא, איד האב מורא, אז די פויערים וועלן מיר שלעכטס טאן; עס איז איצט טונקל, קענסטו גיין."

איז זי געגאנגען, די פים האבן איר געטראגן. זי האט געזען עס שטייט אפן א סטאדאלע הין, איז זי ארויפגעקראכן צוזאמען מיט איר קינד אויף דער סטאדאלע און דארט אפגעלעגן די נאכט. פארטאג האט זי זיך געמוזט לאזן ווייטער, מען זאל איר ניט דערזען, אז זי גייט. אבער מיט דער פארטשיילקע אויפן קאפ, מיט דער פארשארצטער קלייד, מיט די שווערע שיך, קען זי אפנארן א וועלט — מען קען מיינען, אז זי איז א גויע. „מיר האבן ניט אזוי מורא געהאט פאר די דייטשן, זאגט זי — ווייל זיי פלעגן ניט דערקענען גוט א יידן — ווי פאר די פאליא־קען, וואס פלעגן דערקענען גלייך, ווי זיי פלעגן זאגן, „די אומעטיקע אויגן."

— עס האט מיר א בליץ געטאן אין קאפ... — זאגט זי — איך האב עס, איך וויים ווי זיך צו ראטעווען...

זי האט זיך ווידער געלאזט שנעל צום כענטשינער בית־עולם. זי איז אריין צום אלטן „דזשאד", צום בית־עולם וועכטער, און האט אים געזאגט שטיל, אז אפילו הימל און ערד זאלן ניט הערן:

— מאך מיר א קבר... איד וועל דיר געבן אסך געלט...

ער האט פארשטאנען, דער אלטער, גוטער „דזשאד". ער האט זיך געשטעלט מאכן א קבר פאר דער מאמען מיטן קינד. מען זאל אים

ניט פֿאַרדעכטיקן, האָט ער געַארבייט אין דער נאַכט, פון צען אָוונט ביז צוויי פֿאַרטאָג. ער האָט צונויפגעשלעפּט גרויסע מצבה־פּלאַטן און אויסגעבויט פון זיי א משונהדיקע קבר־דירה — דער די׳ל פון מצבות, די וועגט פון מצבות און דער אויבערשטער דעק פון מצבות. אויף דעם אויבערשטן דעק האָט ער אויסגעשאָטן ערד און פֿאַרדעקט מיט גראָז.

די מצבה־שטיינער זענען געווען גרויסע, מאַרמאָרנע, זאמד־שטיינער, מיט וועלכע עס איז באַקאַנט דער כענטשינער געגנט. דער אָלטער „דזשאד" האָט געקענט ונויפשטעלן נאָר פיר שטיינער א נאַכט, ער איז שוין דעמאָלט אלט געווען אכט־און־זעכציק יאָר. זי, די אידישע מאַמע, האָט געהאָלפן שלעפּן די מצבות פּאַר איר „קבר". מען האָט געַארבעט פֿאַרזיכטיק, עס האָט געדויערט, אָבער מען איז געגאַנגען פֿאַראויס מיט דער אַרבעט. דער „דזשאד" האָט געהאָט א גוטן אוג קלוגן הונט. טאַמער פלעגט זיך באַווייזן א פרעמדער אפילו וויט אין דער געגנט, פלעגט ער בילן, ער פלעגט לאָזן וויסן די סכנה, ווי ער וואָלט פֿאַרשטאַנען וואָס דא ווערט געטאָן.

— איך האָב דעם הונט געגעבן עסן, איך האָב אים געלעט, אז אלטער קלוגער הונט .. — זאָגט גוטשע.

דער קבר איז געווארן פֿאַרטיק. פון וועכטער׳ס כאַטע איז געמאַכט געוואָרן א וועג צום קבר, דורך וועלכן זי איז אריין צו וואוינען צוזאַמען מיט איר קינד. אין קבר איז שטיל, ווארעם, שמאַטעס האָבן זיי אָננעשלעפּט ענגוג.

— קינד מיינע — האָט זי געזאָגט צו איר טאַכטער — דא ווועלן מיר איבערלעבן די דייטשן...

זי האָט נאָך געהאָט אביסל געלט. זי האָט געגעבן דעם וועכטער צו קויפן שפּייז עס זאל זיין גענוג אויך פֿאַר אים און ער זאל ניט דאַרפן גיין מיט דער טאַרבע בעטלען. עס זאל אויך זיין פֿאַרן הונט, דעם וועכטערס.

קיינעם האָט ניט געקענט איינפֿאַלן, אז אויפן כענטשינער בית־עולם באַהאַלט זיך א יידישע מאַמע מיט איר קינד אין א קבר. ביינאַכט פלעגט מען קענען ארויסקריכן נאָר אביסל לופט. זומער ביינאַכט פלעגט זי אפילו זיצן אויף א מצבה און קוקן אויפן הימל, ציילן די שטערן, מאַכן סימנים.

עס זענען אריבער טעג, נעכט, וואָכן איבער דער מאַמען מיט איר קינד אין קבר אויפן כענטשינער בית־עולם.

דער „דושאד" פון כענטשינער בית־עולם פלעגט ברענגען זייער שלעכטע נייעס. אט זאל מען האבן געכאפט א יידן, די פויערים האבן אים פארשלעפט אין וואלד, שקצים האבן אים געשלאגן און געהייסן ער זאל זאגן וואו עס באהאלט זיך דאס ווייבל, וואס איז אראפגעקומען אין דער געגנט מיט א „קארזינקע" גאלד... מיינט מען דאס ניט איר?

איינמאל האט זיך געהערט פון איר קבר ווי גויים רערן צו דעם „דושאד": „נעם דעם ושידעק און באגראב אים, מיר האבן אים אויס־געטאן נאקעט און געגעבן א קויל אין קאפ. גיב א רידל וועלן מיר מאכן די גרוב."

עס האבן זיך געשלעפט לאנגזאם די וואכן און די חדשים. שטשורעס האבן דערשמעקט, זענען זיי דורכגעקראכן דורך די שטיינער. האט זי געמוזט וואכן איבער איר טאכטער און אין דער פינצטער טרייבן פון איר די שטשורעס.

— ענדלעך איז אויסגעגאנגען מיין לעצטער גראשן — דערציילט זי. וואס וועט איצט זיין? דער „דושאד" איז אבער גוט געווען, ער איז צוועק און געקויפט דעם הונט, עס זאל זיין וואס צום עסן...

עס איז געווען א גרויסע שאד און א רחמנות. דער הונט האט דאך זיי אזוי לאנג און אזוי גוט געהיט. ער פלעגט דאך בילן א הייזעריקער, ווי ער וואלט רערן, ווען ער פלעגט דערשפירן א סכנה. דער הונגער איז אבער שטארקער פארן רחמנות. דער „דושאד" האט פון הונט אפ־געקאכט א וועטשערע.

ער האט געמוזט גיין ווייטער בעטלען. איצט האט ער שוין גע־בעטלט אויך פאר איר און פאר איר טאכטער.

נאר צוויי און צוואנציק חדשים „לעבן" אין קבר זענען דעם פערצנטן פעברואר טויזנט ניין הונדערט און פערציק אריין די רוסן אין כענטשין. דער „דושאד" איז דעמאלסט געקראכן אויף אלע פיר צו איר אין קבר אריין און געשריען כארלעניק, שטיקנדיק זיך מיט פרייד:

— די דייטשן לויפן.. נישטא שוין זיי... די רוסן זענען שוין דא...

דעמאלט איז זי ארוים מיט איר קינד לילי פון קבר. די ערשטע זאך וואס זי האט געטאן, איז געווען — ווייטער, זי האט ניט געקענט אויפ־הערן צו ווייטן. זי האט זיך ניט געקענט אפגעבן קיין רעכענונג. זי האט נאר געטוליעט צו זיך איר טאכטער און געווייטן.

— איר וויסט — זאגט זי צו מיר — איך האב דאך דארט ג־הערט יעדע נאכט שרייען פון די קברים... וואס, איר גלויבט ניט? פרו־

בירט זיך אריינלעגען אויף איין נאכט אין אזא קבר, וועט איר הערן דאס שרייען...

זי גלויבט באמת, אז זי האט געהערט געשרייען פון די קברים. זי וויסט עס זיכער. זי איז דאך געווען צווישן אזוי צוואנציק חדשים אין א קבר אויפן כענטשינער בית־עולם.

זי איז ארויס און געוואלן צוריק א מענטש.

— וואס טוט איר? — פרעג איך איר.

— איך האנדל — זאגט זי — און פארדין פאר מיר. מיין קינד איז אין קינדערהיים אין אטוואצק. מער ניט די ביינער אין קינדס פיס זענען שוואר געוואלן, ווייך געוואלן פון קבר, און די דאקטוירים זאגן, אז מען דארף מאכן אן אפעראציע און האלטן דריי חדשים די ביינער אין גיפס. דאס קינד זעט אוים צארט, איידל, דער קאפ איז שוואלן, די אויגן זענען שוואלצע, גרויסע און פראכטפולע.

זי וועט דאס טאן. זי מוז איר קינד, וואס איז שוין איצט אלט צוועלף יאר, געזונט מאכן. זי איז שוין אויך געווען זוכן דעם „דושאד", כדי אים צו באלויגען פאר זיין נוטסקייט, זי האט אים אבער ניט גע־פונען. ער האט געמוזט צוועק פון כענטשין, ווייל די פויערים זענען געווען געוואלן, אז ער האט אויסבאהאלטן א יידישקע מיט איר טאכטער.

— וואו געפינט מען דעם אלטן „דושאד"? — רעדט זי צו זיך אליין — איך מוז אים געפינען, ער האט אונז גערעטעוועט...

איר פנים איז ווידער יונג, אירע אויגן ברענען מיט א מאדנעם אימפעט, איר מויל איז פארשטייפט, און איך זע פאר מיר א וואונדערלעך בילד — אט אזוי זענען זיי אוים די מאמעס, וואס האבן מזל געהאט ארויסצוגיין פון די קברים.

אייביקע ליבשאפט האָב איך דיך ליב.
איך וועל דיך נאָך אויפבויען,
דערייבער צי איך צו דיר מיט גנאד,
ווערסט אויפגעבויט ווערן, יונגפרוי ישראל.

(ירמיהו)

מאָרישע די געהיימע

אַ פאָלק איז ארונטער אין דער באַהעלטענישׂ, אין דער צייט ווען די נאַצים האָבן אינגעפירט די נעטאָס, גאַז־קאַמערן און קאָלך־אויוונס. פאָלקס־אינסטיטוציעס, אַרגאַניזאַציעס און שולן האָבן געלעבט א גע־היימניספולן לעבן. צענדליקער טויזנטער יידן האָבן זיך אויפגעהאַלטן אין געהיימע ערטער און עס איז אנטוויקלט געוואָרן א גרויסע קונסט פון קאָנספיראַציע, פון רייַדן אוֹן שרייבן מיט א פאַר־שטעלטער שפראַך, דורך אָפּגערעדטע צייכענס, דורך סימנים און וואונקען. דאָס האָט געוועקט מיין נייגעריקייט און איך האָב געוואָלט אויסגעפינען וואָס מער איינצלהייטן פון יענער געהיימניספולער צייט.

דאָס לעבן אין באַהעלטענישן האָט זיך אָנגעהויבן פשוט, גאָנץ פרי־מיטיוו: א געהיימע וואונונג פאַר א „קינדער־ווינקל", א געהיימע דרוק־מאַשין, א געהיימער קלוב, א געהיימער קעלער פאַר א שול צו מדאָוונען. אין פאַרלויף פון חדשים און יאָרן אָבער האָט זיך דאָס אָנטוויקלט צו א הויכער טעכניק פון קאָנספיראַציע. עס איז געבליבן פאַראייביקט אין א ליד פונעם פאָלקס־פאַעט מרדכי געבירטיק, פון קראָקע, אָט די ערשטע פּרימיטיווע קאָנספיראַציע. ער שילדערט אין זיין ליד, ווי אזוי יידן דאָוונ־נען יום־כּפּור געהיימערהייט... דאָס באַציט זיך צו דער ערשטער צייט, איידער מען האָט געפירט יידן צו די קאָלך־אויוונעם, אין וועלכע עס איז שפּעטער אומגעקומען אויך דער פאָלקס פאַעט אַליין. ער שילדערט די פאַרשלאָסענע שולן אין אזעלכע פשוטע, אָבער בילדליכע פערזן:

ערב יום־כּפּור, שוין טרויבליך אין גאַס,
די זון רויט פון בושה, צי אפשר פון כעס,
אַראָפּ ערגעץ נידערט —
דער מערב־זייט הימל צעברענט.
ס'איז ערב יום־כּפּור נאָך מנחה פאַרנאַכט
און דאָ שטייען שולן, ווי תפיסות
פאַרמאַכט
אויף זויערע טויערן
די שלעסער ווי קיטן אויף די הענט.

דער פּאָעט באזינגט טרויעריק אין זיין ליד די פּאַרשעמטקייט פון די יידישע גאַסן אַרום דעם שול־הויף. ער דערציילט וועגן צער פון יום־כּפּור צו כל־נדרי, וועו עס הערן זיך קנאַלן פון ביקסן, קלאַפּעריי פון סאָלדאַטן־שטיוועל אין די יידישע גאַסן, אַנשטאָט דאָס תּפילה־געזאַנג פון די שולען. דאָך האָבן די יידן געוואָגט צו זינגען כל־נדרי אין א מנין אין באהעלטעניש. ער שילדערט דאָס אַזוי:

ערב יום־כּפּור, א מנין די צאָל,
פּאַרשפּאַרט אין א שטוב, ווי אין שפּאַניע אַמאָל,
געהילט אין טליתים.
אין דרויסן שטייט אויענר און היט.
ביים שיין פון א יאָרציים וואָס ברענט
אויף דער שאַנק,
דערהערט זיך א קול, אזא טרויעריק געזאַנג,
דערהערט זיך דאָס ליד,
דאָס אַלטע מאַראַלישע ליד,
אוי, אוי־אוי, ווי! אוי ווי,
כל נדרי.

אַזוי איז געווען דער אָנהויב פון דער יידישער קאָנספּיראַציע אין דער ערשטער צייט פון דער נאַצישער הערשאפט. באהאַלטען איז א צימער, איינער שטייט אין דרויסן און וואַכט — דאָס איז געווען די ערשטע פּרימיטיווע פאָרם פון וויידערשטאַנד און וואַכזאַמקייט. זי האָט זיך אָבער אַנטוויקעלט ביז „בונקערם" אויסגעאַרבעטע מיט די בעסטע טעכנישע מיטלען, ביז געהיימנישן, וואָס זייערע סודות וואָלטן געווען קונץ־שטיקער אויף א שפּאַנענדיקן פילם, ביז געהיימע טירן צו קעלערס, וואָס הויבן זיך אַן אין בלעכענע בראָט־אויוועגן איינגעמויערט אין „פּליטעס", ביז געהיימע וועגט, וואָס רוקען זיך פאַנאַנדער דורך מעכאַניזמען.

צענדליקער טויזנטער יידן האָבן געלעבט געהיימערהייט אויף דער ארישער זייט. אויף „יענער זייט" האָבן זיך אויך געפונען די שטאָבן פון די אונטערערדישע אָרגאַניזאַציעס, וועלכע האָבן זיך באַנוצט מיט די קוריערן און געהיימע טעלעפאָנען. צענדליקער טויזנטער יידן האָבן באַקומען אין זייערע באהעלטענישן שטיצע פון אונטערערדישע אָרגאַניזאַציעס איך האָב זיך געקענט איבערצייגן, וואָס עס איז געטאָן געוואָרן געהיימער־הייט אין די געטאָס, און אויסער די געטאָס, מיט די געהיימע טראַנספּאָרטן פון צענדליקער טויזנטער דאָלאָרן פון יידישן אַרבעטער קאָמיטעט וועלכע זיינען אהין געבראַכט געוואָרן דורכן פּאַראַשוטן, „מלאכים פון הימלען".

איך בין אבער געשטאנען פאר דער רעטענישׂ: ווי אזוי איז דאס אלץ געמאכן געווארן? ווי האט מען באקומען געהיימע דירות אויף דער ערשטער זייט? ווי אזוי האט מען באקומען פאלשע פעסער און אנדערע נויטיקע דאקומענטן? ווי אזוי האט מען באזארגט הילף אין די טויזנטער באהעלטענישן? ווי אזוי האט מען אמעריקאנער דאלארן אויסגעטוישט אויף פוילישׂ-דויטשע זלאטעם?

איך האב געקענט א בליק טאן אין דעם לאבירינט פון די געטא־סודות, ווען איך בין דא געווען מזלדיק זיך צו באקענען מיט איינער פון די וויכטיקסטע מיטארבעטערינס פון דער אונטערערדישער ארגאניזאציע — „מארישיע", וועמעס אמתער נאמען איז בראניסלאווא פיינמעסער. זי איז געווען דעלעגירט פון אונטערערדישן „בונד" צו דער צענטראלער „יידישער קאמפס ארגאניזאציע".

„מארישיע אונטערערדישע" איז א יידיש מידל פון יידיש־אינטעליגענטע קרייזן. זי האט אין אנהויב פון דער מלחמה געארבעט אלס קראנקענשוועסטער אין וואַרשעווער יידישן קינדער שפיטאל. היינט ארבעט זי ווידער באשיידן אין א שפיטאל. דער בלוטיקער שטורם איז אריבער און זי איז צוריק א „קראנקען־באדינערין". קוקענדיק אויף איר, איז היינט גארניט צו זען אוו פארשטיין ווי אזוי אט די „מארישיע", מיטן חנעוודיקן שמייכל, מיט די ליכטיקע אויגן, מיטן געלערנטן שטערן — ווי אזוי האט זי דאס געקענט אין פארלויף פון טעג און נעכט, פון וואכן און חדשים, פון גאנצע יארן, טראגען אויף זיך אזעלכע בערג מיט געפארן, פאראנטוואָרטלעכקייטן אוו סודות? — ווי אזוי האט די מארישיע געקענט פירן פאר דער נאזי א מחנה פון דייטשע מערדער, גהיים־אגענטן, זשאנדארמען אוו באנדיטן? ווי אזוי האט מארישיע געקאנט זיין שטארקער פון דער געסטאפע?...

אט די מארישיע האט געהאט אין איר רשות דירות פאר הונדערטער מענטשן. זי האט יעדן חודש פאנאנדערגעטראגען אונטערשטיצונג אין צוויי הונדערט באהעלטענישן, אויף דער ארישער זייט פון וואַרשע. זי איז געווען די שיצערין פון דער הויפט־קוואַרטיר פון דער יידישער קאמף־ארגאניזאציע. זי איז געווען פאראנטוואָרטלעך פאר הונדערטער פאלשע פעסער. זי האט זיך פארנומען מיט טוישן די געהיימע אמעריקאנער דאלארן אוו — זי איז געבליבן לעבן אוו זיצט איצט קעגנאיבער מיר אוו עפענט פאר מיר א טיר אין דער גהיימניספולער וועלט פון די געטא־קעמפער!

איך האב איצט, אין מיינע הענט, זיבעצען בויגנס נאטיצן פון דעם

אלעמען, וואס „מארישיע" האט דערציילט — און דערציילט האט זי נאר א קלייגעם טייל — וועל איך ארויסנעמען דעם עיקר.

מארישיע האט אנגעהויבן אזוי:

— „דאס איז געווען אנהייב זומער פון יאר 1942, אין דער צייט פון דער יידישער „אויסזידלונג". די וואַרשעווער געטא איז שוועק אין איר גרעסטער מערהייט קיין טרעבלינקע. מיין מאמע איז אויך אהין שוועק. דער קינדער־שפיטאל, אין וועלכן איך האב געארבעט זינט דעם אויסברוך פון דער מלחמה, איז צעפאלען געווארן..."

זי רופט אן דעם שפיטאל „מיין טייערער קינדער־שפיטאל". פאר אירע אויגן האט מען פון דארט ארויסגעפירט קיין טרעבלינקע די קינדער, סיי די וואס האבן געהאלטן ביים עזונט ווערן, און סיי די וואס האבן געהאלטן ביים שטארבן. מען האט שוין שוועקגעפירט צום טויט אירע נאענסטע פרוינט, חברים, חברטעס — אלעמען, יעדן איינעם, מיט וועמען זי איז געווען פארבונדן אין דעם קאנצענטראציע לאגער פון וואַרשע, וואס האט גהיים „וואַרשעווער געטא".

— מיר פרואוון ארגאניזירן א נייעם קינדער שפיטאל פאר די לעבן־געבליבענע — דערציילט זי — די דייטשן האבן נאר גלאזט לעבן א ביסל יידן און א ביסל יידישע קינדער, אבער איך וויים, אז עס וועט אויך גיך ליקווידירט ווערן, און די לעבן געבליבענע קינדער וועלן טיילן דעם שיקזאל פון די פריערדיקע — זיי וועלן אויך גיין צום טויטן־לאגער טרעבלינקע.

האט זי באשלאסן צו אנטלויפן פון דער געטא. צוליב איר שפיטאל־דינסט האט זי געהאט אן ערלויבניש ארויסצוגיין פון דער געטא. זי האט נעקענט גוט די ארישע זייט.

— פארוואס בין איך אווען? — דערציילט זי — איך האב געוזן, אז איך האב שוין אין געטא גארנישט וואס צו טאן, סיידן צו שטארבן. איך בין ארום אויף יענער זייט מיט איין ציל: ארויסצושלעפן פון געטא א וואס גרעסערע צאל מענטשן און וויבלעך איז זיי איינארדענען אויף דער אריישער זייט.

זי האט ארויסגעטראגען אויף יענער זייט מיט זיך „נאטם מתנה" — א גוטן פנים, א דרייסטקייט, א שטארקן וויל, אן אומגעווייגלעכע העלדישקייט, א מסירת־נפש, וואס איז אין איר געבוירן געווארן אין די געטא יארן אין וואַרשע.

— ווי א ווארשעווערין — דערציילט זי — בין איך געווען אויסגע־
שטעלט אויף דער געפאר, אז איך וועל דערקענט ווערן פון מיינע באַ־
קאנטע און זיי וועלן מיך מסרן.

— באַקאנטע וועלן מסרן? יידן? פאליאקן? — פרעג איך.

— מוסרים זיינען געווען אלע סארטן. עס זיינען אויך געווען יידישע מוסרים, אויסוואורפן, פיאווקעס. די נאצישע בעסטיע האט אלץ געקענט פראדוצירן.

די ערשטע זאך, ווען זי האט געדארפט טאן, איז צו באקומען פאר זיך א דירה און אויסערבעטן כשרע דאקומענטן. געלט, פארבינדונגען און דרייסטקייט האבן דאס מעגלעך געמאכט.

האט זי זיך געטומען פאר איר מיסיע, ווען זי האט פאר זיך אליין באשטימט — געפינען דירות, באקומען דאקומענטן און ארויסשלעפן פון דער גטא פאסטקע ווען מער יידן, אירע באקאנטע און פריינט.

זיך ארויסקריגען אויף דער ארישער זייט איז מעגלעך געווען פאר א יידן, ווען מען האט אים געפירט אין א בריגאדע צו ארבעטן אויף א פלאץ אויסער דער גטא. האט ער זיך אפגעטראגען פון דער „בריגאדע", און גלייך געמוזט האבן א דירה און א דאקומענט. דאס האט געדארפט זיין גרייט. א דירה האט געקאסט פון איין טויזנט ביז דריי טויזנט זלאטעם א חודש. מיט דער אויסהאלטונג האט מען געדארפט האבן פינף טויזנט זלאטעם א חודש, אין יענער צייט איז עס געווען א זייער גרויסע סומע געלט.

די גויים ווען האבן פארדונגען דירות, האבן אין פיל פאלן טאקע ניט געוואוסט, אז זייער אינוואוינער איז א יוד. אויב זיי האבן יא חושד געווען און דאך אריינגעלאזט דעם יידן, איז דאס געווען וויל זיי האבן זיך געקוואפעט אויף דער גרויסער געלט סומע יערן חודש; און צווייטנס, וויל דער פאס איז געווען א גוטער, אז „אייזערנער". טאמער ווען די געסטאפע כאפן דעם יידן, ווען זיך קענען דער אייגענטימער פון דער דירה פארענטפערן, אז ער האט ניט געוואוסט, ער האט ניט חושד געווען, וויל דער דאקומענט איז דאך גוט און כשר.

געפינען א דירה, מאכן דעם אפמאך מיטן באלעבאס, צוגרייטן די דאקומענטן מיט די פאטאגראפיעס, די „קעו־קארטעס", די „שפיז־קארטן", ברענגען דעם מענטשן וואס האט זיך אפגערוסן פון דער בריגאדע אין זיין נייער היים — דאס איז געווען מארישיעס אויפגאבע, דערמיט האט זיך מארישיע פארנומען.

מארישיע האָט „אַנגעטאָן דעם מענטש א ניי פנים". ברענגען אים אין אזא אויסערלעכן אויסזען, אין אזא צושטאַנד, עס זאָל ניט פאַלן קיין שום געפערלעכער פאַרדאַכט — דאָס איז געווען גלייך ווי איינעמען א פעסטונג. „איינעמען א מענטשן — זאָגט זי — איז געווען ווי אייגענעמען ווארשע". אין פארלויף פון אייניקע חדשים — דערציילט זי — האָב איך „איינגענומען" צוואנציק מענטשן פון דער געטא.

זי האָט געקענט — מיינט זי — ארויסנעמען מער. דאָס איז אַבער ניט געשען צוליב צווי זאכן. ערשטנס, האָבן איר געפעלט מאַטעריעלע מיטלען. צווייטנס, זיינען געווען אזעלכע מענטשן צווישן אירע פריינט, וועלכע מ'האָט נאָר געדארפט האָבן דאַרטן.

— אין די באַהעלטענישן, אין די געהיימנישן — דערציילט זי — אין די קאָנספיראַטיוע וואוינונגען האָב איך זיך באַגענגט מיט מענטשן פון „בונד" און איך בין אריינגעצויגען געווארן אין ארגאניזאַציאָנס־ארבעט.

פון דעם מאָמענט האָט זיך אַנגעהויבן פאר איר א ניי לעבן. זי איז שפעטער דעלעגירט געווארן צו דער צענטראַלער יידישער קאָמיסיע ארגאניזאַציע, צו וועלכער עס האָבן געהערט אלע יידישע פארטייען. זי איז געווארן אויך פארבונדן מיט דעם יידישן קאָאַרדאַניר קאָמיטעט.

— זעכצען חדשים האָבן מיר געארבעט צוזאמען — דערציילט זי — פון דער ליקווידאַציע פון דעם גטא־אויפשטאַנד ביז דער ליקווידאַציע פון דעם וואַרשעווער אויפשטאַנד אין אויגוסט, 1944.

— נאָרמאל איז עס ניט קיין לאַנגע צייט — זאָגט מארישיע — אַבער מיר זעט עס איצט אוים ווי אן אייביקייט. יעדער טאָג איז געווען אַנגעפילט מיט געפאַרן, יעדן טאָג טראכטן, אז אפשר איז ער דער לעצטער. אָט דער באַוואוסטזיין האָט ניט נאָר ניט געשטערט אין דער ארבעט, נאָר פארקערט: האָט גרינגער און מעגליכער געמאכט די ארבעט. איך האָב זיך צוגעוואוינט צום געדאַנק, אז דער טויט קען אַנקומען יעדע מינוט און טאָקע דערפאָר, וויל מען איז געווען צו דעם צוגעגרייט, האָט מען געקענט גייען אין פייער אריין און ניט פארברענט ווערן.

איך וויל וויסן, וואָס איז געווען דער הויפט געדאַנק, וואָס האָט מארישיען באהערשט אין די געפערלעכסטע מאָמענטן. איך באַקום אויף דעם א מערקווירדיקן ענטפער:

„אין פאל פון ארעסט נארניט ארויסגענעבן".

זי האָט נוט געוואוסט פון אנדערע וואָס עס הייסט אן ארעסט ביי

דער געסטאפּא, וואָס פּאר א יסורים עם ערוואַרטן איר, וואָס פּאר א פּייני־קונגען און גוואַלט, אָבער דעמאָלט מוז זי בלויז איינס געדענקען:

„ניט ארויסגעבן!"

דערציילן אַלץ קען זי ניט, עס איז צו שווער, עס איז צו פּיל, מען דאַרף אויף דעם האָבן לאַנגע טעג. וועט זי מיר איבערגעבן נאָר דאָס וויכטיקסטע, דאָס וואָס עס איז באַזונדערס כאַראַקטעריסטיש, אָט למשל:

די דירה אויף מיאַדאַווע 24.

דער אונטערערדישער „בונד" האָט געדארפט האָבן א באזונדערס זיכערע דירה. מען האָט איר איבערגעגעבן דאָס צו געפינען. זי האָט געדונגען, ווי זי זאָגט, „א קאוואַליר־צימער" אין הויז פון מיאַדאַווע 24. פּאר דער מלחמה האָט זיך אין דעם הויז געפונען דער העכסטער אדמי־ניסטראַטיווער טריבונאַל. עס איז א הויז מיט א קאַריאַטן סיסטעם. אין יעדן קאַריאָר פון דעם הויז זיינען געווען אַכט דירות — באַזונדערע און באַקוועמע צימערן, מיט דעם הויז האָט פּאַרוואַלטעט א קאָמיסאַר.

מאַרישיע האָט אַנגעטאָן דעם פּנים פון א עכטער „שיקסע". זי דאַרף האָבן, האָט זי דעם קאָמיסאַר גענאָגט, א צימער פּאר זיך און פּאר אירע פּריינט, וואָס קומען צו איר. געלט שפּילט ביי איר קיין ראָלע, זי פּארדינט גוט. דער הויז־קאָמיסאַר האָט איר פּארדונגען די דירה גאַרניט פּארדעכטענדיק וואָס און ווער עס וועט דאַרט זיין אין דער ווירקלעכקייט. דער גוטער פּריי און דער „גוטער פּנים" האָט עס גוט געמאַכט.

זי האָט געדונגען די דירה פּאר איר און אירע א פּריינדין. „אינקע" האָט עהיימן איר פּריינדין. זיי ביידע האָבן געדארפט שפּילן די ראָלע פון די שיקסעס באַלעבאָסטעס, וואָס נעמען אויף זייערע קאַוואַלער־פּריינט אין זייער זעלבסשטענדיקער דירה. אגב, אויך „אינקע", וועמעס אמתער פּאַמיליע נאָמען איז שווייגער, איז אויך געבליבן לעבן און זי ארבעט היינט אלס „דאָקטאָר אירענא שווידאָווסקא" אין א קינדער־סא־נאַטאָריע אין לאַגעוויניקי, ביי לאָדזש.

לאַנגזאם און פּאַרזיכטיק איז זייער דירה געוואָרן א צענטראַלער קאָנספּיראַטיווער פונקט. דער צימער איז פול געוואָרן מיט געהיימע פּראָקלאַמאַציעס. וואָס מען האָט פּארשפּרייט איז שטאָט, מיט לויסטן פון יידן, וואָס האָבן געלעבט אויף דער ארישער זייט, מיט געהיימע פּאר־שרייבונגען פון זייערע נעמען און אדרעסן, כדי זיי צו באַזארגען הילף. דאָ איז געווען באַהאַלטן פּויליש געלט און אַמעריקאַנער דאָלאַרן, דא זיינען געווען פּארטיקע פּאספּארטן און פּאטאָגראפיעס. דא פלעגן פּארקומען געהיימע זיצונגען.

נאָר אַ געוויסער צייט איז מען געקומען צו דער איבערצייגונג, אז די דירה איז געגנג כשר, קיינער איז נאָרניט חושד, מאָרישיע און אינקע שפּילן גוט די פּריילעכע שפּיל, עס איז געוואָרן אַן „אייזערנע דירה".

— מען פּלעגט קענען דאָ אַרייַנקומען פון באַהעלטענישן און אַפּ־כאַפּן דעם אָטעם — דערציילט מאָרישיע — מען דאַרף זיך אַרייַנלעבן אין דער לאָגע פון אַ מענטשן, וואָס מוז זיך כסדר געפינען פֿאַרשטעקט, אַדער לעבן פֿאַרשטעלטערהייט צווישן פרעמדע מענטשן, און אָט באַקומט ער די מעגלעכקייט צו זיין אַ פּאָר שעה אין דער געזעלשאַפט פון אייגענע, פון חברים. ביי אונדז אין דער דירה האָט מען דאָס געקענט.

פון צייט צו צייט, אונטער דער שוץ פון דער נאַכט, פלעגן זיי — די צוויי מיידלעך — ברענגען אין זייער דירה די נאָענטסטע חברים, כדי זיי זאָלן זיך קענען באַגעגענען, זיך דורכרעדן וועגן זאָכן וואָס זיינען זיי נאָענט, אָטעמען אַן אַנדער לופט, אַז דעם געפיל פון דער מורא, וואָס פלעגט אַנהאַלטן אין זייערע באַהעלטענישן 24 שעה יעדן מעת־לעת.

— כאָטש עס איז געווען בלויז איין „טאָפּטשאַן" — דערציילט מאָרישיע — איז קיינמאָל ניט געווען צו ווייניק פלאַץ. עס פלעגט זיך טרעפן, אַז זעקס מענטשן פלעגן בלייבן „זיצן שלאָפן" אויף אים.

מאָרישיע געדענקט דעם ערשטן מאַי, 1944, ווען אין דער דירה זיינען געקומען פון פֿאַרשידענע באַהעלטענישן פערצען חברים צו פייערן דעם אַרבעטער יום־טוב. עס איז איר איצט גאָר שווער איבערצוגעבן מיט ווערטער די געפילן פון יענע שעהן — מיליאָנען זיינען שוין געווען אומגעבראַכט, די נאַצים זיינען געשטאַנען פעסט אין פֿאַרשידענע לענדער. די האָפנונג אויף איבערלעבן און דערלעבן די פרייהייט איז געווען זייער שוואַך. „עס האָט געצאָנקט די לעצטע ליכט", מען איז נעבליבן אייניזאָמע און עלענטע, אַן פּאָמיליעס, אַן די נאָענטסטע פריינט. עס האָט זיך ניט געזען קיין שטראָל, און דאָ זיצט מען זאָלבע־פערצען אין אַ קאָנספּיראַ־טיוועי דירה און „מאָרישיע" און „אינקע" דאָרפן דעקן די כשר'קייט מיט זייער געמאַכטער פרייַלעכקייט, און די „קאָוואָלערן" וואָס זיינען געקומען צו די „דאָמען" זיינען מיטגלידער פון אַ געהיימער קאָמאָ־אַרגאַניזאַציע און זיי פֿראָווען דאָ אזא ווייטן, אזא משונהדיקן יום־טוב, וואָס דערמאָנט אַ פֿאַרשוואָמענע צייט, אזוי ווי אַ ווייט פֿאַרגאַנגענעם יאָר־הונדערט — זיי פֿראָווען דאָ דעם „ערשטן מאַי".

— די דאָזיקע דירה איז קיינמאָל ניט דורכגעפאַלן — דערציילט מאָרישיע — ביי די וואָס זיינען דאָרט געווען און זיינען לעבן געבליבן

ביז היינט וועט די ערינערונג וועגן דער דירה געווים דערמאנען אן אינזעל אין א פינצטערן, צעשטורעמטן ים.

פיל שווערער און פארוויקלטער איז געווען צו געפינען א דירה, וואו ס'זאל קענען איינגעאָרדענט ווערן די חויפט קאמאנדאטור פון דער יידישער קאמף ארגאניזאציע. מ'האט געדארפט האבן א פעסטע, זיכערע, גוט־פארקאנספירירטע דירה, וואו די גאנצע קאמאנדאטור זאל זיך געפינען, פון וואנען מען זאל קענען אנהאלטן פארבינדונגען מיטן גאנצן לאנד, מיט קאנצענטראציע לאגערן, מיט הונדערטער באהעלטענישן. מאריישין איז געגעבן געווארן די פראָאנטווארטלעכע אויפגאבע אזא דירה צו שאפן און זי צו פארזיכערן.

מען מוז דאס אויספירן. מען מוז זיך נעמען מיט אלע כוחות. מען דארף אויסנוצן אלע איינפאלן און פארבינדונגען.

אין דער אפענער שטאט, אין דער גרויסער וואַרשע, באלעבאטעווע די אלמעכטיקע געסטאפא, וועלכע האט צו איר דינסט טויזנטער אגענטן און שפיר־הינט אין מענטשלעכע געשטאלטן, אויסוואורפן, מערדער, און „שמאלצאוניקעס", די קוואַרטיר מוז אבער, פארשטייט זיך, זיין אין דער ארישער טייל פון שטאט.

ערשטענס, דארף מען באקומען א זיכערע דירה אין א זיכערער געגנט. צווייטנס, דארף מען אין דער דירה אויסבויען א וואנט און אויף יענער זייט וואנט דארפן קענען זיך געפינען זעקס מיטגלידער פון דער געהיימער קאמאנדאנטור. דריטנס, דארף מען קענען ברייגען אהין ציגל, ליים און וואַסער, כדי אויסצובויען אין דער דירה א וואנט, און קיינער זאל נארניט פארדעכטיקן, אז מען גייט עפעס טאן א טריפה זאך. פערטענס, דארף אין דער וואנט געמאכט ווערן אזוי קונציק די עפענונג, אז מען זאל קאנען אריין און ארויס און קיין זייטיקער זאל זיך ניט קאנען אנשטויסן. פינפטענס, דארף די דירה דינגען א מענטש, וואס איז הונדערט פראצענט גוי, הונדערט פראצענט זיכער, הונדערט פראצענט „כשר". ביי דעם אלעמען מוז אזא דירה קאסטן צוםווינציקסטן פינף און צוואנציק טויזנט זלאטע. א ריזיקער קאפיטאל איז יענער צייט!

מארישיע האט זיך א לאז געטאן צו דער ארבעט. זי האט א גוטע דירה פאר גוט געלט געפינען. די דירה איז געווען געווארן אויף מארי־שיעס נאמען און אויפן נאמען פון איר כלומרשטער שוועגערין מאריא סאוויצקא.

מארישיע דערציילט:

— „מאריע סאוויצקא איז געווען אן אמתע גויע, ניט קיין פארשטעל־טע. זי איז געווען א טוערין פון פוילישער סאציאליסטישער פארטיי. זי, מאריא, האט אונדז די נאנצע צייט שטארק געהאלפן אין דער ארבעט".

די דירה איז געווען א גרויסע, א דריי צימערדיקע. מארישיע האט ניט געקענט אויף איר נאמען אליין נעמען אזא גרויסע דירה. זי האט פאר־דעם געמוזט האבן איר „שוועגערין" מאריא סאוויצקא. איר „שוועגערין" האט אין דעם מאמענט, ווען זי האט געגעבן איר נאמען אויף דער דירה, איינגעשטעלט איר לעבן.

מארישיע האט אויסגעשפילט א טעאטער סצענע פאר דעם אייגן־טימער פון הויז. זי איז אין דעם פאל שוין ניט קיין „פרייליעבע מיידל", נאר א צניעותדיקע. פארמעגלעבע כלה. זי גייט חתונה האבן און דאס גרייט זי א דירה אויף איר „האניק־צייט", פאר דע מיינגן פאר פאלק. איר שוועגערין, דעם חתנס שוועסטער, ווערט וואוינען מיט זיי צוזאמען.

דערף מען איבערשרייבן די דירה אויף איר נאמען. צוליב דעם צווק דערף מען האבן פאפירן, דאקומענט, ארבעט־קארטן. די אונטער־ערדישע קאנספיראציע גיט זיך אן עצה. איינפאל, ארבעט, געלט טוען זייערם. פאפירן זיינען דא, אלץ איז גלאט־כשר און א דירה פון דריי צי־מערן איז שוין איינגעשריבן אויף צוויי נעמען — אויף מארישעס נאמען און אויפן נאמען פון איר „שוועגערין".

איצט דערף מען אויסבויען א וואנט איבער דער לענג פון צוויי צ־מערן. מען דערף ברענגן א פולן וואגן מיט וואפנע, ציגעל, גיפס, צעמענט, זאמד. מען דערף האבן אן אייגענעם בעל־מלאכה. די גרינגערע זארג איז מיט א בעל־מלאכה, אדער מיט די בעלי־מלאכות, — זיי זיינען נעווען, אייגענע חברים. דער וויכטיקער טוער פון דער אונטערערדישער קאמפס־ארגאניזאציע, דער „צוקונפטיסט" „חבר באלעק" (חיים עלענבויגען) און דער פוילישער סאציאליסט, דער ארבעטער אין דער שמאטישער עלעק־טראוונקע, וולאדיסלאוו שוויענטאכאווסקי, וועלן זיין די בעלי־מלאכות. אבער, ווי אזוי באקומט מען אריין א וואגן מיט בוי מאטעריאלן און קיינעם זאל נארניט איינפאלן קיין חשד?

— „איך האב דאס" — זאגט מארישיע.

אין אזא שיינער דירה מוז זיין א באד־צימער, זעלבסטפארשטענד־לער. א באד־צימער מיט א וואנע איז אבער דארט ניטא. דערף מען אליין מאכן. אויב מען האט נאר געלט, קען מען דאס באווייזן אפילו אין מלחמה־צייט. זי איז א גליקלעבע כלה און זי מוז האבן א דירה מיט באקווערד־לעכקייטן. דאס לעגט זיך דעם באלעבאס אויפן זינען, און דאס פארשטייט

גוט אויך דער הויז־וועכטער. די בעל־מלאכות זיינען דאָ — אמתע בעל־מלאכות מיט גויאישע פנימער אין מאליארסקע פארטיכער, מיט ארבעט־מכשירים, קען מען שוין ארויספירן דעם וואָגן מיט די בוי־מאטעריאלן.

מען מוז ארבעטן שנעל. מען מוז ארויפנעמען מיטאמאל אלע בוי־מאטעריאלן אין דער דירה, עס זאל ניט ליגען אויפן הויף און זאל קיינער ניט האבן אויף וואס צו קוקן און נאכטראכטן. זאל זיך קיינעם ניט פאר־גלוסטן א קוק צו טאָן, צו זען וואס מאכט מען דאָס דאָרט, אין דער דירה מיט די דריי צימערן.

צווישן הענט צו דער ארבעט איז ווייניק. טוט מארישיע אויך אָן א פארטור און העלפט ארוים צו בויען די וואָנט. אין דער וואָנט בויט מען אריין א קלאָזעט, ווי גשווויגלעך. עס איז אבער ניט קיין געווויגלעכער קלאָזעט — דורך דעם קלאָזעט וועט מען דורכגיין אין דער באהעלטעניש אויף יענער זייט וואָנט.

די נייע וואָנט איז פארטיק. זי איז אנדערש אבער פון אלע וועגט. דארף מען איבערמאלן די גאנצע דירה. אלע וועגט גלייך מאכן, מען זאל גאָרנישט דערקענען. מארישיע, „באלעק" און א דריטער מיטגליד פון דער קאמף־ארגאניזאציע („קאזשיק") זיינען געווארן די „פעינטערס" און מען האט אויסגעמאלעוועט די גאנצע שטוב, א פראכט!

איצט דארף מען אריינשטעלן א וואָנע. „מיר האבן געדארפט די וואָנע אויף כפרות, זאָגט מארישיע. מיר האבן זיך געקאָנט באגיין אָן אזא לוקסוס, אבער די וואָנע מיט דעם באד־צימער איז דאָך געווען דער גאנצער תירוץ".

איצט האט מען שוין ניט געהאט וואס מורא צו האבן. די וואָנע איז געשטאנען, קיינער האט גאָרנישט געקענט חושד זיין. האט מען געקענט אריינברייגען פרעמדע בעל־מלאכות, שליאסערס און פלאָמבערס. אדרבא זאל מען זען, צי זיי דערקענען עפעס אין דער דירה, צי זיי פארדעכטיקן עפעס.

די דירה איז פארטיק, די וואָנע איז שוין דאָ, די וואָנט דערקענט מען ניט. איצט דארף מען זיך אפיציעל אריינציען. מוז מען האבן מעבל. וואו זשע נעמט מען מעבל?

מארישיע איז אוועק אויפן וואַרשעווער מארק פון אלטוואַרג, פון גענוצטע מעבל און כלים, און זי האט אינגעקויפט א פולן וואָגן מיט מעבל.

— ענדלעך בין איך מיט א פולן וואָגן שטוב־זאכן צוגעפאָרן צו אונדזער הויז — דערציילט מארישיע — איך האב געמאכט דעם אנשטעל,

אז דאָס האָב איך געבראכט מיין אייגענעם מעבעל פון מיין פריערדיקער דירה.

זי האָט געשפּילט גוט איר ראָל. די דירה איז דאָ, די דירה איז אויס־געשטאָטעט. איצט דאַרף מען דאָ אַרײַנבריינגען זעקס וועלסטע מענטשן, זעקס מענטשן, וואָס טאָרן נישט דורכפאַלן. איצט דאַרף מען דאָ אַרײַנ־ברענגען די קאָמאַנדאַנטור פון דער יידישער קאָמף־אַרגאַניזאַציע.

זי קען איצט אָנרופן די נעמען פון די, וואָס האָבן זיך דאָרט אַרײַנ־געצויגען: סטאַשע, מאַרעק, אַנטעק, בערנאַרד, צעלינאַ, קישאָ, מאַריאַ... עס זיינען אַלץ פאַרשטאַלטע נעמען. ניט אַלע זיינען געבליבן לעבן. דאָס זיינען געווען מענטשן, וואָס יעדער איינער האָט אויף זיין שטייגער געש־פּילט א וויכטיקע ראָל אין קאָמף־וועלן דער פאַלקס־אַרגאַניזם איז שוין געווען צעשמעטערט, צעריסן, צעפּיצעלט. מען האָט אָבער געמוזט אויפהאַלטן די פאַרבינדונגען מיט די טויט־לאָגערן און מיט דער אויסער־לעכער וועלט. מען האָט זיך געדארפט גרייטן צום לעצטן קאָמף — צום וואַרשעווער אויפשטאַנד.

— ביז דער דירה — דערציילט מארישיע — האָב איך נאָך אויף מיר ניט געהאַט אזא פאַראַנטוואַרטלעכקייט און ניט געגנומען אויף זיך אזא ריזיקע. איך האָב ביז דאָן ריזיקירט נאָר מיט דירות, איצט האָב איך ריזיקירט מיט מענטשן, מיט וועלסטע מענטשן, מיט אונדזער קאָ־מאַנדאַנטור!...

זי האָט זיך אַרײַנגעצויגן אין דער נייער דירה און דאָרט פאַרבליבן וואוינען. זי האָט אָבער אויך געמוזט יעדן טאָג זיך אריינכאַפן אין דער אַלטער דירה אויף מיאַדאַווע גאַס, צו איר חברטע אינקע, זיך פירן דאָרט מעשה באַלעבאַסטע, כדי קיינער זאָל ניט פאַרדעכטיקן, אז זי וואוינט שוין דאָרט ניט מער. די דירה איז געווען א וויכטיקע און מען האָט איר געמוזט אויפהיטן. האָט „מארישיע" געהייסן אין איין דירה אויף איין נאָמען און אין דער צווייטער דירה אויף א צווייטן נאָמען. עס וועט זיין פאַרדעכטיק, ווען א פרוי וועט האָבן אין איין צייט צוויי דירות אויף פאַר־שידענע גאַסן פון שטאָט.

— די דירה — זאָגט זי — האָט ניט געטאָרט „פאַרברענט ווערן". פון מאי ביז סעפטעמבער, 1944, פינף חדשים צייט, איז דאָרט געווען די הויפט קאָמאַנדאַנטור פון דער קאָמף־אַרגאַניזאַציע. מען איז ניט דורכגע־פאַלן. די ארבעט איז אַנגענאַנגען אין פולן טעמפּ. מארישיע האָט געפילט אז זי איז די וועכטערין פון עפעס זייער גרויסעם און זייער וויכטיקעם.

— עס איז אונדז אלעמען — זאגט זי — דאָרט גוט געווען אין פאר־
לויף פון די פינף חדשים, מיר האָבן זיך געפילט ניט געשטערט, מיר
זיינען געווען צוזאמענגעלעבט אייגע מיט די אַנדערע.

ביז עס איז אויסגעבראָכן דער ווערשעווער אויפשטאַנד.

— מיר זיינען אַוועק צום אויפשטאַנד — דערציילט זי — אין די
רייען פון דער „פאלקס־ארמיי".

א מאַנאַט נאָכדעם ווי זיי זיינען ארויס פון דער דירה איז זי פאר־
ברענט געווארן צוזאמען מיטן הויז און מיט נאָר טויזנטער ווערשעווער
הייזער. די דייטשן האָבן אונטערגעצונדען ווערשע פון אלע זייטן. נאָנץ
ווערשע איז געשטאַנען אין פלאַמען, און מיט די פלאַמען איז אַוועק די
געהיימע דירה פון דער „קאמאַנדאַנטור" און אויך דער ווערטפולער ארכיוו
פון דער יידישער קאמף־ארגאַניזאַציע".

מארישיע איז געבליבן לעבן. עס זיינען געבליבן לעבן אייניקע
מיטגלידער פון דער געווען קאמאַנדאַנטור.

— „מיר ווילן אונדזער דירה קיינמאל ניט פארגעסן" — איז מא־
רישיע זיכער.

מארישיע איז געווען אויך באשעפטיקט מיט אויסגעפינען צימערן
אין פרעמדע דירות פאר „באהאלטענע יידן".

— „עס איז געווען שווער זיי צו געפינען — דערציילט זי — פאר
יעדן פלאַץ האָט מען געדארפט קעמפן. מען האָט געדארפט די אייגנטימער
איבערצייגען מיט אלע מיטלען און קונצן, אז אלץ איז כשר, מ'האָט גע־
דארפט פלינק ארבעטן מיט דער צונג, מיט טריקס, מיט געלט"...

פארשידנארטיק זיינען געווען די מענטשן, מיט ווילכע זי איז גע־
שטאַנען אין פארבינדונג צוליב דירות — סיי מיט די מעקלערס און סיי
מיט די באלעבאטים אדער באלעבאסטעס. עס זיינען געווען אזעלכע, וואס
זיינען געווען נאאיוו און האָבן זיך געלאזט אפנארן. עס זיינען געווען
אזעלכע ווילכע האָבן דאס געטאָן צוליב געלט און האָבן כסדר מורא ge־
האט, געציטערט, טאמער פאלען זיי ארײן.

— „עס איז אויך געווען א צאל מענטשן — דערציילט מארישיע —
וואס האָבן אפגענעבן א צימער אן מאטעריעלע אינטערעסן פאר זיך,
אבער, ליידער, איז די צאל פון אזעלכע מענטשן געווען די סאמע קלע־
סטע".

די נויט אין דירות איז געווען, פארהעלטניסמעסיק, א גרויסע. באַ־
זונדערס איז די נויט געווען גרוים נאָר דער ליקווידאציע פון דער ווארשע־
ווער געטא, ווען די וואס זיינען געבליבן לעבן האָבן געזוכט באהעלטענישן

אויף דער ארישער זייט. מארישע האט פיל צו דערציילען וועגן יענער צייט, זי קלייבט אבער אוים בלויז איין פארפאל, וואס מאטערט איר געווי־
ביז היינט.

— אפשר איז אומגעקומען וועלווע ראזאווסקי — זאגט זי — צולייבן לייכטזיניקן דערלידיקן דעם ענין מיט זיין דירה.

צוויי יינגע קעמפער, צוויי חברים אויף טויט און אויף לעבן, צוויי פירער פון נעטא־אויפשטאנד, צוויי־יינגע בונדיסטן, זיינען מעשה־נס, לעבן געבליבן — וועלווע און מארעק. זיי זיינען דורך העלדישקייט און וואונדער ארויסגעקומען לעבן אויף דער ארישער זייט. צוויי פון די גע־
ציילטע עדות פאר דער עשיכטע. זיי מוזן האבן א ווינקל, א באהעלטע־
נישׂ, א דאך איבערן קאפ, און — מארישע דארף דאס געפינען! די גוי־
אישע וואלט שטייט פאר זיי א פעסט פארמאכטע. וועלווע און מארעק, פארסמאלעטע פון די נעטא־פלאמען, מיט פליגלען פון גרויסע און איי־
ביקע ווינט־מילען אין זייערע קעפ, צוויי יינגע וואונדערלעבע נשרפים האבן נישט וואו זייערע קעפ צו באהאלטן. צוויי יינגע יידישע סאציא־
ליסטן, וואס האבן אפילו צווישן די ברענענדיקע חורבות פון דער נעטא
ניט פארלוירן דעם גלויבן אין א וועלט נערעכטיקייט וואס וועט קומען, אין א גאולה פאר זיי און פאר אלע מענטשן און פאר אלע פעלקער, אין א וועלט־ברידערלעכקייט, און דאס האט זיי געגעבן דעם כשוף־כוח מלחמה צו האלטן אונטער די נעטא פלאמען מיט דייטשע טאנקן — אט די צוויי אידעאליסטן שטייען איצטער א מינוט פארן אומקום אין דער ארישער וואלט, וואס איז פאר זיי פארלאפט און פארמאכט.

— דער ענין איז געווען א ברענענדיקער — דערציילט מארישיע — איך האב קיין בריר ניט געהאט און זיך נעווענדעט צו א פרעמדער פאר־
מיטלערין און געפונען פאר זיי א צימער אויף זשאליבאוש.

זי האט נעטראכט: „זאלן זיי דארטן נאר איבערנעכטיקן, זיין א טאג אדער צווויי, און זי וועט געפינען א בעסערע דירה".

אויפן דריטן טאג האבן זיך באוויזן שאנטאזשיסטן, „שמאלצאווני־
קעס" און מען האט אנגעהויבן וועלווען און מארעקן שאנטאזשירן:

— „איר זייט יידן און ניט געלט".

איצט איז פאר מארישיען דאס פיינלעכסטע אט דאס וואס זי זאגט: „די שאנטאזשיסטן זיינען געווען צוגעשיקט פון דער זעלבער דירה־מעק־
לערין, פון דער פארמיטלערין". דאס איז זי געוואויר געוואָרן פיל שפע־
טער.

דער באָדן ברענט אונטער די פֿיס. דער געסטאַפּאָ־טויט שטייט שוין הינטער דער טיר. וועלווע‌ל ראָזאָווסקי איז געלאָפֿן זוכן רעטונג. ער איז געלאָפֿן קריגען געלט פֿאַר די שאַנטאַזשיסטן. פֿאַרפאַלן, מען מוז זיך אויסקויפֿן. דערווייל איז דאָ בלויז איינס צו טאָן: מען מוז זיך, דורך געלט, אַרויסדרייען פֿון זייערע הענט, נאָכדעם וועט מען שנעל זוכן אַן עצה, א באַהעלטענש. מען וועט זיך אויסבאַהאַלטן פֿון זיי אויף א בעסערן אופֿן. מען האָט געדאַרפט געפֿינען דעם געהיימען קאָסירער. מען האָט געדאַרפט באָקומען א גרעסערע סומע, דאָס איז ניט געמאָן געווארן אזוי שנעל. וועלווע‌ל האָט סוף כל סוף באָקומען דאָס געלט. עס איז אָבער דאָך געשען אַן אומגליק.

— „וועלווע‌ל ראָזאָווסקי איז ערוים שפּעט אין אָוונט מיטן געלט — דערציילט מאָרישיע — און אויפן גאַס איז ער פאַהאַלטן געווארן פון א דייטשן באַ־אַרבעטער און ער האָט זיך שוין מער ניט אומגעקערט".

ער האָט נאָך באַוויזן צו לאָזן ווייסן פון א פאַליציי קאָמיסאַריאַט וואו: זיך, ער האָט ערויסגעשיקט פון דאָרט א צעטעלע. ער האָט געוווסט רעטונג. מען האָט אים אָבער שוין גאָרניט געקענט העלפֿן. ער איז אומ־געקומען.

גראָד קען איך גוט פֿערזענלעך דעם אומגעקומענעם וועלווע‌ל ראָ־זאָווסקי — א שטילער, א באַשיידענער, אַן אינטעליגענטער, זייער א פֿע־יקער, אַן איבערגעגעבענער קעמפֿער. איך האָב אים געקענט וועו ער איז געווען א תלמיד אָן א וואַרשעווער יידישער פאַלקס־שול. זיין לערער איז געווען שלמה גילינסקי, דער גרינדער פון די יידישע שולן אין וואַרשע. ער האָט געענדיקט מיט אויסצייכענונגען די יידישע פאַלקס־שול און איז אויפגענומען גשוואַרן — א דאַנק זיינע פּעיקייטן און די באַמיונגען פון זיינע לערער — איז א גימנאַזיע. פון דער גימנאַזיע איז ער אַריבער אין אוניווערסיטעט. ער איז געווען געבענשט מיט א געלערזאַמקייט, פֿאַרטיפֿטקייט און ערנסטקייט. ער איז געווען פון די בויער פון דער יידישער סאָציאַליסטישער קינדער ארגאַניזאַציע, פון „סקיף". איז דער וואַר־שעווער געטא איז ער געווען פון די אויסגעצייכענטסטע, פֿאַראַנטוואַרט־לעכסטע און טרייעסטע. אין זיינע הענט איז געלעגן א וועלט מיט אויפגאַבן און פֿליכטן. ערב די געטא־קאַמפֿן און אין משך פון דעם געטא־אויפ־שטאַנד, האָט ער געהערט צום קרייז פירער פון אויפשטאַנד. א קינד פון דער אָרימער יידישער גאַס, א תלמיד פון דער יידישער פאַלקס־שול, א לויטערער אין גייסט איז ער אויסגעוואַקסן אין צייט פון אויפשטאַנד

צו א וואונדערלעכער הויד — שטאלץ, דרייסט און אנטשידן איז ער געגנגען צוזאמען מיט זיינע יינגע חברים און תלמידים צום קידוש השם.

ער איז דאך לעבן געבליבן נאכן אויפשטאנד. ער איז ארויסגעקומען פון דער פארברענטער געטא, וואו ער איז געווען ביז דער לעצטער רגע. ער האט ניט פארלאזן דאם שלאכט־פעלד ביז דער לעצטער קעמפער איז נאך געשטאנען אין קאמף, און ער איז אומגעקומען, אויף דער ארישער זייט, דורך די הענט פון א געסטאפּא מערדער.

עם פלאגט מארישיען איר געוויסן און זי זאגט אזוי:

— „מעגליך אז ער איז אומגעקומען צוליבן לייבטזיניקן ערליכקיין די דירה. ביזן היינטיקן טאג באשולדיק איך זיך אין דעם".

זי זוכט אבער א פארענטפערונג און זי קומט צו דעם:

— „איך וויים אבער, אז קיין אנדער אויסוועג איז אין יענעם מאמענט ניט געווען".

מארישיע האט מיר אויך דערציילט וועגן אירע העלפער, וועגן די פוילישע מענטשן, מיט וועלכע זי האט געהאט צו טאן ביים זוכן געהיימע דירות פאר יידן, וואס זיינען אנטלאפן פון געטא און עמוזט זיך אויס־באהאלטן אויף דער ארישער זייט.

— לאמיר אייך דערציילן וועגן דעם „סטרוזש" פון הויז פרוזשנע 14, אנטאני יאבלאנסקי. דאס געהערט צו מיינע טראגישע איבערלעבונגען.

אנטאני יאבלאנסקי איז געווען א וועכטער פון א באקוועמען הויף — עס איז געווען א דורכגאנג־הויף. פון פרוזשנע 14 האט מען געקענט ארויסקומען אויף גזשיבאווסקע 6. ביי אים איז געווען א גוטע באהעלטענישע אין א מאמענט פון געפאר. טאמער האט א יוד ניט געהאט קיין באהעלטענישע, האט מען געקענט אויף א נאכט, אויף צוויי נעכט, פאר־שטעקן זיך ביי אנטאנין. ער פלעגט נעמען פאר דעם געלט, און טאקע א סך געלט, וויל ער פלעגט זייער נויטיק דארפן האבן געלט אויף א סך בראנפן. ער האט געהאט נאר א חסרון: ער האט שטארק ליב געהאט פרויען, און עס איז דאריבער געווען שווער אויסצובאהאלטן ביי אים פרויען. באזונדער האט ער ליב געהאט יידישע פרויען.

איך האב אבער געוואוסט — דערציילט מארישיע — אז ער איז זיכער און קלוג, און גוט. ניט געקוקט אויף דעם, וואס ער נעמט געלט, איז ער דאך ערליך. עס פלעגט טרעפן, אז ער פלעגט באהאלטן מענטשן אויך אן געלט, זיי געגעבן שפייז און געזאלגט פאר זיי ווי פאר אייגענע קינדער.

מארישיע דערציילט, אז זי איז געבליבן מיט צוויי יידישע פרויען אין גאס. עס איז שוין געווען אוונט און קיין דירה פאר די פרויען איז ניטא. ביידע פרויען האבן געהאט „שלעכטע פנימער" — יידישע. זי האט קיין ברירה ניט געהאט און צוועק צו אנטאנין דעם סטרוזש.

„איך האב דאס געטאן אויס פארצווייפלונג — דערציילט זי — איך האב אים געפונען א שיכורן. ער האט מסכים געווען ארייננצולאזן די צוויי פרויען צו אים אין קעמערל, אבער מיט איין באדינג: איך זאל דארט אויך בלייבן נעכטיקן. ער האט געהאט אין זינען א פלירט. עס האט זיך געענדיקט מיט דעם, אז איך האב אים עמוזט א קוש טאן."

פון דעמלט אן — דערציילט זי — פלעגט אנטאני יאבלאנסקי איר שאנטאזשירן אויפן זעלבן אופן. ער וויל א קוש. זי איז געווען פון אים אפהענגיק און געמוזט ארויסווייזן צו אים צערטלעכקייט.

„איר דארפט זיך פארשטעלן זיין אויסערלעכן אויסזען — דערציילט זי — דעם עיפוש פון בראנפן פון אים און דעם עיפוש פון זיינע מלבושים, וועלכע ער פלעגט מסתמא קיינמאל ניט אויסטאן... אויף זיין הויף איז אבער אויך געווען א געהיימער געווער סקלאד, דורך אים זיינען אפגעראטעוועט געוואָרן פיל מענטשן אין זייערע טראגישסטע מאמענטן."

זיין סוף איז אבער געווען א ביטערער.

איינמאל, וען ביי אים אין „וואוינונג" זיינען געווען באהאלטן דורך מארישיען א פאר וויכטיקע מענטשן, וועלכע האבן דארט געמוזט איבערוואַרטן ביז א „בונקער" וועט פאר זיי פארטיק ווערן אין א וואַרשעווער פארשטאט, איז זיין הויז אַרומגערינגלט געוואָרן דורך זשאנדארמען. זיי האבן געוזכט — אזוי האבן זיי געזאגט — א סקלאד געווער. אנשטאט געווער, האבן זיי געפונען מענטשן, וועלכע האבן אבער זיך ניט געלאזט נעמען. זיי האבן בעסער געוואלט שטארבן אויפן אָרט.

נאר א קאמף מיט די זשאנדארמען, זיינען די באהאלטענע מענטשן ארעסטירט געוואָרן. מען האט דעמלט אויך ארעסטירט אנטאנין. שפעטער איז מען געוואָר געוואָרן, אז דער ארעסט איז פארגעקומען, וויל אייגער, וואס האט זיך פריער אויסבאהאלטן ביי אים און שפעטער ארעסטירט געוואָרן דורך דער געסטאפא, האט ניט אויסגעהאלטן די פיינונגען און האט צוזאמענגעבראכן. ער האט אין יענעם מאמענט ארויסגעגעבן אנטאני יאבלאנסקין.

אין דער געסטאפא האט מען אנטאנין געפייניקט, ער זאל ארויסגעבן מענטשן, ער זאל דערציילן וואס ער וויסט. וואלט ער דאס געטאן,

וואלט אויך געקומען דער סוף צו מארישיען. ער האט דאס אבער ניט געטאן, ער האט קיינעם ניט ארויסגעגעבן און איז אומגעקומען.

„אנטאני יאבלאנסקים גוטע ברידער, וועלכע האבן מיך גוט געקענט — דערציילט מארישיע — האבן מיך ארומגעזוכט, כדי זיך נוקם צו זיין אין מיר פאר זיין טויט. איך האב זיך דעמאלט געמוזט גוט היטן."

מארישיע איז אויך פאראנטוואָרטלעך פארן „בונקער", וואס איז געמאכט געווארן אונטערן הייזל פון דעם דינער אויף דעם געווען־ענעם לופט־פלי־פלאץ, אויף אקענטשע, ביים סוף פון דער ראקאוויעצקער גאס.

דער דינער פון יענעם פלאץ, א מאן פון א פרוי און א פאטער פון צוויי קינדער, האט איינגעשטעלט זיין לעבן און געלאזט מאכן דעם „בונ־קער" אונטער זיין הויז בלויז צוליב געלט. ער האט זיך געלאזט גוט באצאלן.

„מען האט געדארפט זיין זייער פארזיכטיק ביים בויען דעם „בונקער" ווייל דאס הייזל איז געשטאנען אויף א פוסטן פלאץ — דערציילט מארי־שיע, וועלכע האט געדארפט זיין די גאנצע ערפינדערין, באלעבאסטע, צאלערין און פאראנטוואָרטלעכע. מען האט נעמוזט זיין אפגעהיט ביים בערגען האלץ, ביים ארויספירן ערד און ביים בויען א בריקל..."

ער האט דאס גוט געמאכט פאר גוט געצאלט. דער אריינגאנג אין „בונקער" איז געווען געמאכט אונטער אן אויוועז. קיינער האט ניט גע־קענט פארדאכטן אז דורך דעם אויוועז גייט מען אין א געהיימען „בונקער". פון אינעווייניק האט זיך דער „בונקער" פארקלאפט דורך א מעכאניש שלאס. מען האט אין „בונקער" אריינגעצויגן וואסער צו טרינקען. עס איז איינגעדרעדענט געווארן אפילו א „טאילעט". עס זיינען אויפגעשטעלט געווארן אין קעלער געלעגערם איינע איבער די אנדערע.

„בלויז פאר דער דירה האט מען געדארפט צאלן 3,500 זלאטעם א חודש פאר יעדן פערזאן."

מארישיע דערמט מיט שטאלץ וועגן איר בעסטן „בונקער". דאס איז געווען אירע א פעסטונג. דאס איז געווען איר גרויסער מיאנטעק.

„די דירה איז ניט דורכגעפאלן — דערציילט זי — דארט האבן געוואוינט די חברים און חברטעם קאלינא, בראנעק, האנקא, יאנעק און די פירער פון דער יידישער קאמף־ארגאניזאציע: סטעפאן, טאדעק און ארעק."

די „מיאנטקעם" פון מארישיען, די אונטערערדישע באהעלטענישן, די געהיימע דירות, די געדונגענע צימערן, די אפגעצאמטע וועגן, דעם „מלך אומגליקס גיטער" זיינען געווען פיל. זי דערציילט מיר זייער וואָרים

וועגן א געוועזענער פוילישער דינסט ביי יידן, יאנינא פאוולישקא, אדער ווי די „אונטערהדישע מענטשן" פלעגן איר שפעטער רופן די „פאני יאניא, וועלכע האט שטארק געהאלפן ביים דינגען דירות, ביים אויסבאהאלטן מענטשן. „אויסער דער העלדישער אפפערווילקייט, וואס יאנינא האט ארויסגעווייזן — דערציילט מארישיע — ביים העלפן יידן שיצן אין דירות, געדונגענע אויף איר נאמען, פלעגט זי זיך אפגעבן מיט די יידן, וואס זי פלעגט אויסבאהאלטן, אזוי ווי מיט אייגענע קינדער. זי האט פאר זיי געקאכט, געוואשען, ערליידיקט אלע אננעלענהייטן אין שטאט. טאמער פלעגט מען איר דאנקען, וועלן באזונדער באצאלן, פלעגט זי ווערן אין כעס. זי פלעגט צוליב דעם אפילו מאכן „אוואנטורעס".

„פאני יאנינא" לעבט ביז היינט אין אריימקייט און האט מורא, אז אירע פוילישע שכנים זאלן געוואויר ווערן וועגן איר היל הפאר די יידן אין די נאציש יארן.

מארישיע האט גהאט אויף איר קאפ נאך געהיימע זארגן. גאנץ באזונדער — אויסארבעטן פאלשע דאקומענטן פאר די באהאלטענע און טוישן אמעריקאנער דאלארן, וואס זיינען דארט געבראכט געוואָרן דורך די געהיימסטע וועגן, אויף פוילישע זלאטעס.

מען פלעגט מאכן „אייזערנע דאקומענטן" און „ליפעס" (פאלשע דאקומענטן) מען פלעגט דארפן פאר דאקומענטן צאלן געלט. א דאקומענט פלעגט קאסטן פון 1,000 ביז 3,000 זלאטעס. עס איז אויך געווען א „דאקומענטן פאבריק", וואו מען פלעגט מאכן „קעז־קארטן", ארבעטס־קארטן, ארבעטס באשטעטיקונגען, געבורט־שיינען, חתונה אקטן. מארישיע האט גהאט די פארבינדונג מיט דער גהיימער פאבריק.

— ווי פלעגט מען טוישן אמעריקאנער דאלארן? — פרעג איך.

— דורך בענק און דורך פריוואטע מענטשן... — ענטפערט מארישיע.

דאס שרייבט זיך איצט אויפן פאפיר שנעל, דאס טוט זיך אבער ניט אונטער די געסטאפא באדינגונגען אזוי שנעל. מען מוז דורכמאכן אלע פארזיכטיקייטן, מוז מען איינשטעלן די זיכערסטע פארבינדונגען, מען מוז פאבריצירן פארשידענסטע דאקומענטן, מען מוז בעת די באנק־טראנזאקציעס ארויפברענגען אויפן פנים די שענסטע שמייכלען און די טיפסטע רואיקייט פון די בריטישע אינזלען, און אליין איז מארישיע ניט מער ווי א יידישע מיידל פון ווארשע, א געוועזענע קראנקען־שוועסטער אין א יידישן קינדער־ שפיטאל, שפעטער — א קוריערין פון „בונד" און פון דער „יידישער קאמף־ארגאניזאציע".

„ניט איינמאל — דערציילט מארישיע — פלעג איך פאר איין מאל אויסטוישן א מיליאן זלאטעם."

וואם מיינט א מיליאן זלאטעם? — א מיליאן זלאטעם מיינט הונדערטער דירות, צענדליקער „בונקערס", הונדערטער דאקומענטן, הונדערטער לעבענס... — דאס טראגט מארישיע אין אירע הענט, וועז זי טראגט אין איר פעקל א מיליאן זלאטעם. זי טראגט שוין אויך מיט איר אייגען לעבן — דאס לעבן פון א 25-יאריקער יידישער מיידל, וואס האט געהייסן ברכה פיינמעסער ביי אירע טאטע-מאמע, „בראנקע", אין יידישן שפיטאל, און „מארישיע" אין דער אונטערערדישער ארגאניזאציע פון די נישים-יידן אויף דער ארישער זייט.

— איינמאל, וועז איך בין געגאנגען אויף דער גאס אין ווארשע מיט א גרויסער סומע געלט מיט זיך — דערציילט מארישיע — האט מיך פארטשעפעט אן אנגעט פון דער געסטאפא און געוואלט מיך ארעסטירן... אין דעם מאמענט איז שוין אלץ מיט אלעמען געהאנגען אויף א האר. אלץ איז געגנדיקט. די שפיל איז צום סוף און פארן טיוול. מען מוז שפילען ביז דער לעצטער טויזנטל סעקונדע. זי לאכט זיך אויס פון געסטאפא-אגענט. לאך, לאך, מארישיע, כל זמן דו האסט כוח. זי לאזט זיך ניט נעמען. אליין איז ער ניט בכוח דאס צו טאן. ער מוז זוכן הילף, ער מוז אויסנעפינען די געהעריקע מאכט, וויל ער, דער אגענט, איז געפליידעט ציווי. ער טוט דאס. אין דעם מאמענט האט זיך מארישיע ארויסגעדרייט, געמאכט פים און אנטלאפן. מארישיע לעבט ווייטער!

ווי גזואגט, האט מארישיע געהאט 200 יידן אונטער איר שוץ, חוץ אויך אנדערע „זיבן זאכן". זי געדענקט אויסנוויניק פיל פון זיי. פארשידן זיינען זיי געווען, די „באהאלטענע יידן" — דערשראקענע און זארגלאזע, פארצווייפעלטע און מונטערע, קארגע, גייציקע, ענגאיסטישע און בריט-האריקע, בריידערלעכע און איידעלע. אנדערע זיינען געווען, וואס איר קענט בויען אויף זיי אייזערנע בריקן, זיכערע, און אנדערע — שפינוועבס, שוואך ווי פליגן. טאמער פאלען זיי אריין, איז קיין זאך ניט זיכער.

„עס זיינען געווען אזעלכע — דערציילט מארישיע — וואס האבן גאר ניט געהאט, גאר ניט פארמאגט. זיי האבן אבער בשום אופן ניט געוואלט נעמען קיין געלט-שטיצע, וויל עס איז דאך ניט זייערע, עס איז דאך געשיינקטע געלט, און זיי האבן זיך נעשעמט. עס איז געווען גאנץ שווער זיי צו איבערצייגען, אז דאס געלט איז קיינעמס ניט פון אונדז דא; אז דאס געלט איז באשטימט געווארן טאקע פאר די, וואס נויטיקן זיך איז דעם, כדי אויפצוהאלטן זייערע לעבנס."

— וויפיל יידישע קינדער האָסטו, מארישיע, געהאט, באהאלטענע אויף דער ארישער זייט, פאר וועלכע דו האסט באדארפט זארגן?

— צוואנציק — ענטפערט מארישיע. — יא, צוואנציק קינדער.

זי דערציילט עס מיט א באזונדער שטאלץ:

— פאר די קינדער פלעג איך קריגען פון דער „קאסע" וויפיל עס איז נאר פאר זיי נויטיק געווען.

— וויפיל פלענט מען דארפן צאלן פארן באהאלטן און אויסהאלטן א קינד?

— ארום 5 טויזנט זלאטעם א חודש — דערציילט מארישיע.

עס זיינען געווען פארשידענע יידישע קינדער — עס זיינען געווען אזעלכע, וועלכע האבן געהאט עלטערן, עס איז אבער געווען זיכערער אפצוטיילן די קינדער פון די עלטערן און זיי אויסבאהאלטן באזונדער. עס זיינען געווען אזעלכע עלטערן, וואס האבן אליין געהאט צו צאלן פאר די קינדער און האבן טאקע געצאלט, ביז עס איז זיי אויסגעגאנגען דער לעצטער גראשן. דעמאלסט פלעגן מיר איבערנעמען די קינדער.

די קינדער זיינען געווען מיסטערס. זיי פלעגן זיך האלטן פעסט אין יעדן געפערלעכן מאמענט. דער אינסטינקט פון לעבן האט געמאכט די קינדער פאר דערוואקסענע, פאר מענטשן מיט פעסטע כאראקטערן. מען פלעגט זעלטן קענען ארויסשלאגן פון א יידיש קינד זיין איינגעחזרטן גויאישן נאמען. זעלטן האט מען געקענט א קינד צווינגען זיך מודה צו זיין, אז עס איז א יידישעס. די דייטשן פלעגן אבער זוכן די קינדער, זוכן מיט ליכט, זוכן מיט פאסטקעס אין די הענט, אזוי ווי עס זוכן די „היצעלס" היינט אויף די גאסן. די אכזריות פון די דייטשן צו די קינדער קען מען ניט באנעמען, וויפיל מען וווייסט שוין ניט וועגן זייערע מערדערישע נשמות.

מארישיע דערציילט וועגן געציילטע פוילישע פרויען, וועלכע האבן זיך אזוי איינגעלעבט מיט די יידישע קינדער, וואס מען האט באהאלטן ביי זיי, אז זיי האבן זיי טאקע שטארק ליב באקומען, געוואלט ניט אנדערש, ווי האלטן זיי אויף שטענדיק, זיך ניט געוואלט, און ניט געקענט, שיידן מיט זיי.

„אין דער זארג פאר די קינדער — דערציילט זי — האט מיר שטארק געהאלפן יאנינא פלעווטשינסקא. זי האט אליין ביי איר אין הויז אויסבאהאלטן א יידיש קינד און ניט געקענט זיך פון איר שיידן. אוועקגעבן איצט דאס קינד צו דער משפחה פון קינד איז ביי איר א גאנצע טראגעדיע."

די דערמאנטע יאנינא פלעווטשינסקא האט געהאלפן מארישיען אייג־ארדענען אין פוילישע הייזער עטלעבע יידישע קינדער. אייניקע מאל האט זי ארויסגעראטעוועט מארישיען פון שווערע סיטואציעס.

— זי האט געהאט אן אייגציקן זון — דערציילט מארישיע — וועלכער איז אומגעקומען אין אונטערערדישן קאמף מיט די נאצים.

דאס לעצטע דעקט אויף דעם סוד פון יאנינאס צוגעבונדקייט צום קינד, וואס האט זיך אויסבאהאלטן ביי איר. איר אייגענער זון איז דאך אומגעקומען אין קאמף מיט די זעלבע נאצים. דאס ערקלערט אויך די גייסטיקע צוגעבונדקייט פון יאנינאן צו איר יידישער יונגער פריינדין מארישיע.

איינער פון די רירענדסטע און אידעלסטע מאמענטן אין מארישיעס דערציילן איז געווען אין סאמע סוף. דערביי האט זיך ארויסגעוויזן די גאנצע פיינקייט און נאבעלקייט פון איר וועזן. זי זאגט אזוי:

„מיין ארבעט האט פארלאנגט, אז איך זאל כסדר זיך באווענגן אין שטאט. איך פלעג ארויסגיין ארום 9 אזייגער אינדערפרי און פלעג ניט באווייזן אפילו ביז שפעט אין אוונט צו ערליידיקן אלע ענינים. איך פלעג דעריבער מוזן אויסקלייבן די וויכטיקסטע, אזוי ווי איך האב זיי פארשטאנען; אזעלכע ענינים, וואס מען האט ניט געקענט אפלייגן, וואס האבן ניט געטארט ווארטן. עס זיינען זיכער דא מענטשן, וואס זיינען בארעכטיקט מיט טענות צו מיר, אז איך האב פיל זאכן ניט ערליידיקט. ליידער, קען איך זיך מיט נארניט פארענטפערן, אויסער מיט דעם, אז איך האב דאך ניט געהאט קיין צייט געהאט."

מארישיע, קיינער קען צו דיר קיין טענות ניט האבן. קיינער האט געווים ניט צו דיר קיין טענות. דו ביזט א יונגע „שרה בת־טובים" אין דער בלוט־דערשטיקטער, פארסמטער נאצישער אטמאספער אויף דער ארישער זייט אין ווארשע.

„מיין פיינט זאָל ניט זאָגן,
אַז ער איז מיר בייגעקומען"
(תהלים)

ליבע זאַיאַנץ

עס איז געווען פאַר מיר, לויטן אויסזען, אַן עלטערע יידישע פרוי. זי איז געקומען צו מיר וועגן א קלייניקייט: זי האָט קרובים אין אמעריקע, וואָלט זי געוואָלט איר זאָל זיי איבערגעבן א גרוס פון איר. א שטילע, אַן איינפאַכע, איינגעבויגענע יידישע מאַמע.

זי הייסט ליבע זאיאנץ. זי איז אַלט אינגאַנצן עטלעכע־און־פערציק יאָר. זי זעט אָבער אוים פיל עלטער. זי איז ניט פון קאַנגרעס־פוילן, נאָר פון וואָלין. זי שטאַמט פון סאַרנע. זי האָט דורכגעמאַכט די פולע יידישע דראַמע אונטער די נאַצים — געטאָס, קאַנצענטראַציע־לאַגערן, וועלדער, און דאָך איז זי לעבן געבליבן. „איך בין שטאַרקער פון אים" — זאָגט זי — „איך מיין פון היטלערן. איך בין אים בייגעקומען."

מילא, זי ווי זי, זי האָט אָבער אויך אַרויסגעראַטעוועט פון טויט אירע דריי קינדער. זיי זענען אַלע מיט איר — איר טאָכטער פייגעלע איז איצט אַלט נייַן יאָר, איר זון איצעלע איז אַלט עלף יאָר און איר זון לייבל איז איצט אַלט 14 יאָר. „מיינע שוועלבעלער" — רופט זי זיי.

— און אייער מאַן? — פרעג איך ביי איר.

שאָקלט זי מיטן קאָפּ און טוט א מאַך מיט דער האַנט:

— מיין מאַן מיט דער גאַנצער משפחה זענען אַוועק, ניטאָ, קיינער ניטאָ.

ליבע זאיאנץ האָט געהערט — ווי זי זאָגט — אַן אינערלעכן רוף: „ביזט א מאַמע, ראַטעווע די קינדער."

זי איז געלאָפן מיט זיי פון סאַרנע אין ראַוונע, פון ראַוונע צוריק אין סאַרנע. אַריין אין געטאָ און ווידער אַרויס. ביז זי האָט דערשפּירט, אַז עס איז ניטאָ קיין בעסערער פּלאַץ, וואו צו אַנטלויפן, ווי אין וואָלד.

— אין וואָלד? מיט דריי קינדער?.. — פרעג איך איר.

זי פארגעסט, אַז איך בין ניט קיין סאַרנער און קען ניט גוט די וואָלינער וועלדער, און זי ענטפערט מיר:

— איר קענט דאָך געווים דעם גראַף פּלאַטערס וועלדער, די „גראַפּסקע וועלדער". דאָרטן קען מען זיך גוט באַהאַלטן.

און אין אט־די וואלינער וועלדער פון גראף פלאטער האט ארומ־
געבלאנקעט די מאמע ליבע מיט אירע דריי קינדער, ליבל, איצעלע און
פיינעלע, לאנגע טעג און נעכט, וואכן און חדשים.

וויט פון וואלד, 8 קילאמעטר, זענען געווען פויערשע פעלדער. פלעגט
ליבע זאיאנץ גיין די נעכט דורכן וואלד אין די פעלדער אריין. אין די
פעלדער פלעגט זי אויסגראבן קארטאפל און אנדערע גרינסן, אנשיטן
אין איר קליידל און פארטאג קומען צוריק אין וואלד אריין, צו אירע
דריי קינדער, „שוועלבעלעך", ווי זי זאגט.

— איך פלעג אויסטיילן די קארטאפל צו מיינע קינדער, פינף קאר־
טאפל א טאג פאר א קינד. אין וואלד פלעגן מיר עס באקן אויפן פייער.
מיר פלעגן אויך עסן רויע בוראקעס און רויע קרויט. אזוי האבן מיר
געלעבט א לאנגע צייט.

עס איז געשען וואס עס מוז געשען אין אזעלכע באדינגונגען. אלע
פיר זענען זיי קראנק געווארן, די מאמע מיט די קינדער, קראנק געווארן
אויף גענפערלעכע קראנקהייטן — אויף טיפוס און דיזענטעריע.

— האב איך געמיינט, אז דער סוף איז שוין געקומען. עס האט
ניט געהאלפן מיין „האוועניש".

זי האט זיך אבער געשטארקט, געקראכן א קראנקע אין וואלד.
איז געשען א גרויסער גליק. אין דעם זעלבן וואלד האבן געמאכט א ג־
היימע באהעלטעניש די פארטיזאנער. נאכדעם ווי זי איז שוין געווען
אליין מיט די קינדער אין וואלד א יאר צייט, האבן די פארטיזאנער
איר דערזען און גענומען זיי צו זיך. זיי, די פארטיזאנער, האבן עס
פעסטגעשטעלט די קראנקהייט און געטאן אלץ, וואס נאר מעגלעך, זיי
צו העלפן.

— א יאר צייט זייט איר אליין געווען אין וואלד, אליין מיט די
קינדער און האט גארניט מורא געהאט? — פרעג איך ביי איר.

טוט זי ביטער א שמייכל און ענטפערט:

— פארן וואלד איז ניטא וואס מורא צו האבן, ניט פאר די בוימער
און אפילו ניט פאר חיות. מורא איז צו האבן פאר נאצים. אין וואלד
איז געווען זיכערער ווי אין שטאט.

וויל איך וויסן וואס זי האט געטאן ביי די פארטיזאנער און איך
פרעג איר וועגן דעם:

— צו וואס האבן אייך געדארפט די פארטיזאנער האבן? איר
קענט דאך ניט שיסן אדער אויפרייסן בריקן?

ענטפערט זי:

— אבער פאריכטן זאקן קען איך, לייגן לאטעם אויף קלײדער קען איך, נײען קען איך. איך בין א שניידערקע געווען. איז מײן ארבעט געווען צו זיצן אין וואלד און ארבעטן פאר די פּארטיזאנער.

די פּארטיזאנער פלעגן אוועקגיין ווײט אויף „ארבעט". ניט אלע פלעגן קומען צוריק. אפט פלעגן פאריכטע זאקן אויסנבלײבן, ווײל די פים זענען צוריק ניט געקומען. צווישן די פּארטיזאנער זענען געווען יידן און ניט־יידן. זי מיט אירע צווײ אינגערע קינדער זענען געווען אין וואלד און דער עלטערער, לײבל, איז געגאנגען מיט די פּארטיזאנער.

— עס האט מיר געציטערט יעדעם מאל דאס הארץ, ווען מײן קינד איז אוועק מיט זיי, און א צווייטן מאל האט מײן הארץ געציטערט פאר פרײד, ווען ער איז געקומען צוריק א געזונטער.

אוקראינער האבן דערשמעקט די פּארטיזאנער אין וואלד. מען האט דארטן מער ניט געקענט בלײבן. מען האט געמוזט אנטלויפן. וואוהין־זשע לויפט מען? פון די „גראפסקע" וועלדער איז מען געלאפן אין פינסקער געגנט. זי געדענקט גענוי וואו מען איז געקומען.

— מיר האבן זיך באזעצט — דערציילט זי — אין כראביא ראס־לאווסקים וועלדער, אין די פינסקער „פושטשעס."

דארטן האבן זיך געזאמלט מערערע און גרעסערע גרופּעס פון פּארטיזאנער. עס איז געווען כמעט א גאנצע ארמיי. אפט האט מען זיך אויפגעכאפט אינמיטן דער נאכט און זיך געלאזט אין פארשיידענע זײטן פון וואלד. זייער אפט האט מען געבראכט צוריק פון די „עקספעדיציעס" פארוואונדעטע. זי, לײבע זאיאץ, האט געהאט גענוג וואס צו טאן.

— וואו האט מען געוואוינט? — וואו האט מען געשלאפן? — ווײל איך ווײס.

— זומער איז מען געלעגן אויפן גראז צווישן די קוסטעס. ווינטער איז מען געלעגן אין טיפע גריבער אונטער די קוסטעס — איז געווען איר ענטפער.

עס איז געווען א צייט, ווען אין די פינסקער „פושטשעס" זענען געווען אכט אטריאדן פון די פּארטיזאנער. גאנצע טעג פלעגן אירע קינדער אוועק פון איר. זי האט זיי ניט געקאנט איינהיטן. ווער פון זיי איז אוועק מיט די פּארטיזאנער, ווער עס איז געקראכן אין די וועלדער זוכן שוואמען, יאגדעס, „שישקעס" צום ברענען אויפן פייער.

עס רעדט זיך לײכט און עס שרײבט זיך לײכט — „צווײ יאר אין די וועלדער מיט די פּארטיזאנער."

איך קוק אבער אויף דער יידישער מאמען, אויף איר קאפ, וואס איז שוין האלב־גרוי, און עס איז באמת שווער צו פארשטיין עס ביזן גרונט — ווי אזוי אזא שוואבע פרוי מיט דריי קינדער אויף די הענט האט געקענט אויסשטיין צווי יאר אין די וועלדער פון וואלין און אין די פושטשעס פון פאלעסיע.

דערווייל איז אין דער וועלט אנגענאנגען די וועלט־מלחמה. די סאוועטישע ארמיי האט זיך דערנענטערט צו די פאלעסיער בלאטעס. די גענגט האט געברענט אין פייער פון דער מלחמה. מען האט קיינמאל ניט געוואוסט וואס אין א מינוט שפעטער וועט געשען. מען האט געהערט, אז נאענטע געגנטן זענען שוין פארנומען געוואָרן פון דער סאוועטישער ארמיי. עס האט דערגרייכט א ידיעה, אז סארנע איז שוין פריי. ווי באלד אזוי, קען שוין ליבע זאיאנץ מיט אירע קינדער ארויסגיין פון די פאלעסיער פושטשעס און גיין צוריק אהיים, קיין סארנע. קומט זי אין סארנע צוריק. עס איז אן אמת, אין סארנע זענען שוין מער קיין דייטשן נישט. „אבער דייטשע עראפלאנען זענען נאך געווען" — דערציילט זי. און זי איז פארוואונדעט געווען אין איר רעכטער האנט. נאך ביז הייַנט איז איר האנט ניט געזונט. מען האט איר דעמאלט אוועקגעפירט פון סארנע קיין קיעוו אין א שפיטאל, וואו זי איז געווען דריי חדשים.

— און אייערע קינדער? — פרעג איך.

— זיך ארומגעדרייט אויף גאטס באראט — ענטפערט זי מיר — אביסל האט זיי געהאלפן איצל פעלדבלאט פון דאמבראוויץ.

אז זי איז ארויס פון שפיטאל, איז איר ניט געפעלן געוואָרן ניט קיעוו און ניט גאנץ אוקראינע.

— ברודערקע, ס'איז ניט פאר אונז — זאגט זי.

— וואס מיינט איר? — פרעג איך איר.

— וואס איז דא וואס צו רעדן? — ענטפערט זי מיר — ס'איז ניט פאר אונז. מען מוז גיין.

אזוי איז זי אוועק, ליבע זאיאנץ, מיט אירע דריי קינדער פון קיעוו, פון סארנע, דורכגעשפרייזט וואלין, אנגעקומען אין פוילן. איצט געפינט זי זיך אין לאדזש. זי זיצט ביי מיר איין צימער און האט נאר איין ביטע: איך זאל נעמען פון איר א בריוו און באזארגן צו אירע קרובים אין אמעריקע.

איך ווייס וואס זי טוט איצט, פון וואס זי מאכט א לעבן.

— מען ארבעט — ענטפערט זי מיר — מען מוז שווער ארבעטן.

דאָס הייסט, זי וואָשט פּאַרלאָגעס, קאָכט אין קיכן, האַנדלט אַביסל אויף דער גאַס, וויי, וויי זאָגט — „איך האָב דאָך דריי קינדער אויף מיר."

אָבער דריי קינדער גייען איצט אין דער יידישער שול. איך האָב זיי אָבער דריי שפּעטער אין דער שול געזען. לעבעדיקע יידישע קינדער. זיי לערנען זיך שרייבן און רעכענען, און — זינגען אין כאָר פון דער יידישער שול. זייער מאַמע האָט געוואונען די מלחמה מיט היטלערן.

שיינדל קערש

אין מיין האָטעל־צימער איז געזעסן א יידיש מיידל, וואָס הייסט שיינדל קערש. זי זעט אויס דאָר, אייגנעצוויגן, אַביסל געקרימפלט. זי האָט ניט געשפּילט קיין גרויסע ראָל אין די געטאָס, אין די קאַמפן. זי איז געווען, וויי זי זאָגט, ניט מער ווי א — „מיטגליד פון נאַדל פּאַראיין". זי איז געווען א שניידערקע פּאַר דער מלחמה. און אַז די מלחמה איז געקומען, האָט זי געטראָפן שיינדל קערשן אין דער נעטא פון טאַמאַשאָווסקאַוועצק.

די יידן אין טאַמאַשאָוו האָבן דורכגעמאַכט אָבער, וואָס עם האָבן דורכגעמאַכט די יידן אין אַנדערע שטעט — הונגער, קראַנקהייטן, צעשיסונגען, געטאָס און פּאַרניכטונג. שיינדל קערש האָט אָבער מיטגעמאַכט. איר פּאַמיליע איז אומגעקומען, אירע פריינט זענען אומגעקומען. שיינדל קערש איז געבליבן לעבן.

„וואו האָב איך גענומען כוח אין מיין שוואַכן קערפּער, וויי איר זעט? — איך וויים אָבער ניט", דאָס זענען די ווערטער, וואָס שיינדל קערש ווידערהאָלט אין איר געשפּרעך מיט מיר אָבער ניט וועגן דעם וויל מיר שיינדל קערש דערציילן. זי איז געווען אין טויטן־לאָגער בלזשין. זי האָט איניקע פריינט אין אַמעריקע און זי וואָלט געוואָלט, אַז אירע אַמעריקאַנער פריינט, וויי זי זאָגט, „זאָלן ניט מיינען, אַז זי איז אומגעקומען." נייַן, זי לעבט און דאָס זאָל איך זיי דערציילן.

„זענען מיר דעם 28טען מאי, 1943, געבליבן 650 יידן אין טאַמאַשאָוו", דערציילט זי.

און אָט די אָבער יידן, וואָס זענען געבליבן פון דער גרויסער יידישער געמיינדע אין טאַמאַשאָוו, האָט מען אַוועקגעפירט אין טויטן־לאָגער בלזשין. דאָס איז געווען אינער פון די שרעקלעכסטע לאָגערן. לאָמיר דאָ איבערגעבן אירע ווערטער:

„מען האָט געשאָסן, געהרגעט. יעדער איינער האָט געזען זיין אייגענע לויה."

איך מוז אונטערשטרייכן אָט די דאָזיקע פיר ווערטער: „געזען די אייגענע לויה." און אָט די לויה האָט מען געזען טאָג נאָך נאָכט און נאָכט נאָך טאָג. שיינדל קערש האָט עס געזען און זי האָט דאָך געלעבט.

— מיין מזל איז געווען, וואָס איך בין געווען א גוטע שניידערקע און „זיי" האָבן געהאָט פאַר מיר ארבעט.

און אָט געשעט אין בליזשינער לאַגער א וואונדער. אַזוי ווי אליהו הנביא וואָלט געקומען. איר פנים שיינט אויף, ווען זי קומט צו דעם אין איר שמועס מיט מיר. זי דערמאָנט זיך אַן אירע פריינט, וואָס זענען געווען מיט איר אין דעם לאַגער. זי רופט זיי אַן מיט די נעמען — עלעק נוטקעוויטש און לילקע נוטקעוויטש. און אָט איז געקומען דער פורמאַן ארויסצופירן דעם שמוץ פון לאַגער און האָט אָנגעזאָגט, אַז זי, שיינדל קערש, דארף צוקומען די און די שעה צו די עלעקטריזירטע דראָטן פון לאַגער. נאָר זי אַליין, ניט קיין אַנדערער. מען דארף איר נויטיק האָבן.

ווער דארף איר, שיינדלען, האָבן? ווער רופט איר צו די דראָטן? עס איז געווען א צויבערענדע פראַגע. זי האָט זיך קוים דערוואַרט אויף דער שעה, ווען זי האָט געדארפט קומען צו די דראָטן. זי איז געגאַנגען. זי איז געקומען צו דער אָפּגערעדטער צייט. זי איז געשטאַנען בייַ די דראָטן, געוואַרט און געציטערט. עס האָבן זיך געמישט אין איר געפילן פון ערוואַרטונג, פון האָפנונג, מיט געפילן פון טויט־שרעק. זי האָט ניט געוואוסט אויף וואָס זי ווארט, בין עס איז אראָפּגעוואָרפן געווארן א צעטל. זי האָט געקאָפט דעם צעטל און מיט אים אַוועק. אימיצער שרייבט צו איר, אימיצער ווייסט וועגן איר. עפעס איז עס דאָך א גרויסער סוד. דאָס צעטל האָט זי ניט געקענט אויפן שטעל לייענען, ווייל זי האָט מורא געהאָט טאָמער וועט אימיצער דערזען, איר כאָפן בייַ דער ארבעט. ענדלעך האָט זי דאָס באַוויזן צו טאָן, איבערצולייענען. און אָט שטייט דאָרטן געשריבן: „גיט אויף די צאָל פון אונזער פאַמיליע, וואָס געפינט זיך מיט אייך אין בליזשין. עס איז דאָ געלט. מיר וועלן אייך באַזאָרגן. שרייבט אונטער אייער נאָמען." אונטער דעם צעטל איז געווען אונטערגעשריבן „הענריק וויקטאָראָוויטש." זי ווייסט ניט בין היינט־צו־טאָג ווער עס איז דער אונטערשרייבער. איך זוך אויך צו דערגיין דעם ריכטיקן נאָמען. פרעג איך איר איבער:

— זייט איר געווען א מיטגליד פון פראָפעסיאָנעלן באַקלייד־פאַראיין?

— אודאי, ענטפערט זי — איך האָב געהרבעט פאַר דער מלחמה אין א פאַבריק אוּן איך בין געווען א מיטגליד פון פאַראיין.

יע, איך וויס שוין וואָר עס זענען די אונטערשרייבער. „העניריק", מיינט העניריק ערליך „וויקטאָריוויטש", מיינט וויקטאָר אלטער. דאָס מיינט: חברים, וואָס געפינען זיך אויף יענער זייט זוכן צו השלפן געוועזענע מיטגלידער פון פּראָפעסיאָנעלן פאַראיין אין די טויט־לאָגערן, זיי האָבן דעם צעטל געשריבן.

— זענען דאָרטן געווען נאָך מיטגלידער פון פּראָפעסיאָנעלן פאַראיין? — פרעג איך ביי איר.

—אודאי — ענטפערט זי — איך קען ניט געדענקען אלעמען, אָבער אייניקע געדענק איך. עס איז געווען אורבאַך פון גראָדנע, דאָבקע עטינגאָלד פון ביאַליסטאָק, מיעלינסקי פון קראָקע, די חברטע ווייגאָר־טען פון פּיאָטריקאָוו.

אלעמען קען זי ניט געדענקען, נאָר אייניקע געדענקט זי. זי רופט אן זייערע נעמען.

זי איז א צווייטן מאל געגאַנגען צו די דראָטן, וואָס האָבן אַרומ־גענומען דעם טויטן־לאָגער בלישינן, און זי האָט זיך דערוואָרט דאָרטן אויף א פעקל געלט. זי האָט עס א נעם געטאָן און אַנטלאָפן פון פאַר־קאָן טיפער אין לאָגער אריין.

— האָט מען מיטן געלט עפעס געקענט טאָן? איז עס צוניץ־געקומען? — פרעג איך.

— אודאי האָט מען געקענט. מיטן געלט האָט מען געקענט קויפן אין שטעטל וואָס מען האָט פאַרלאָנגט. די איינקויפער פלעגן עס ארי־בערווארפן איבער די דראָטן.

זי דערציילט מיר, אז אין בלישינער לאָגער האָט מען געווויינט פון אויפרודערונג, ווען מען האָט באַקומען די הילף. מען האָט געוואוסט, אז מען איז מער ניט אליין. מען האָט פאר געלט אפילו געמאַכט פאלשע דאָקומענטן, כדי ארויסגנבענען זיך, און מען האָט זיך אפילו ארויסגע־גנבעט.

— מען האָט געמאַכט — זאָגט זי — פאַטאָגראָפיעס פון לינקן אויער.

— פון לינקן אויער? — פרעג איך איבער — פאַרוואָס?

אזוי איז געווען די פאַראַרדנונג פון די דייטשן — אויף דאָקו־מענטן האָט מען געדארפט זיין פאַטאָגראָפירט מיטן לינקן אויער.

ווי האָט שיינדל קערש אויסגעהאלטן ביזן סאמע סוף? — זי האָט באוויזן זיך ארויסצוכאפן פון בליזשינער לאנער. זי וויסט גארניט אליין ווי זי איז ארויסגעגאנגען. זי איז ניט ארויס אליין, אייניקע זענען ארויס צוזאמען. מען איז ארויס פון לאנער און צוועק פריער איז די וועלדער; שפעטער איז די דערפער; ווידער איז וועלדער, און ווידער איז דערפער, און מען האָט „איבערגעלעבט די נאצים". איצט איז זי איז לאדזש, ארבעט איז א פאבריק, שטעפט אויף א זינגער נייי־מאשין און בעט ביי מיר בלויז א קליניקייט — איך זאל איבערגעבן איר בריוו צו אירע קרובים און זאלן זיי אין אמעריקע קיין עגמת־נפש צוליב איר ניט האבן. שיינדל קערש לעבט.

„ביז וואנען וועט טרויערן דאס לאנד,
און דאס גראז פון גאנצן פעלד וועט
זיין פארטרינקט?"

(ירמיהו)

זאל זיין מיט מזל!...

דאס שענסטע יידישע מיידל" פון לאדזש האָט מיד איינגעלאדן צו איר חתונה. זי הייסט אניעלא הארקאווי. זי איז ווירקלעך א שיינהייט. א שווארצע, יידישע בלום. שלאנק, עלעגאנט, קלוג, גרויסע, פארכישופנדיקע, שווארצע אויגן, אידל, פיין־געבילדעט און שמייכלט ווי דאס גליק אליין.

— אבער איר מוזט זיין אויף מיין חתונה, איר מוזט צוזאגן! — זאגט זי צו מיר מיט אזא חן און בקשה, אז אפזאגן איז שווין אומ־מעגלעך.

זי איז א לאדזשער יידישע טאכטער, שטאמט פון דער לאדזשער יידישער אינטעליגענץ, געענדיקט סאמע ערב דער מלחמה א גימנאזיע. אין מלחמה־צייט איז זי געווען אין דער ווארשעווער יידישער געטא. די עלטערן זענען אומגעקומען, משפחה האָט זי מער ניט געהאט. די עלטערן האבן איר איבערגעלאזט אביסל צירונג און געלט — האָט זי איבערגע־פארבט אירע געדיכטע, שווארצע האר אויף בלאנד און זיך ארויסגענגבעט אויף דער „ארישער" זייט אין ווארשע.

שלאנק, שיין, בלאנדע האר, עכטער גלענצנדער פויליש אין מויל — האָט זי גוט געקענט שפילן די רא׳ פון א זארגלאזער, אריסטאקראטישער שיקסע.

— וואַרשעווער גאַסן זענען געווען פֿאַר מיר אַ טעאַטער — זאָגט זי — און איך האָב געשפּילט דאָרט די ראָלע פון אַ פֿרימאַדאָנאַ „אַניעלקע די קאַטוילישע".

זי איז לײַדיק ניט געזעסן, אַט די אַניעלקע. זי איז אַרײַנגעצויגן געווארן דורך אײניקע באַקאַנטע אין דער אונטערערדישער קאַמף־אַרגאַניזאַציע. זי האָט גוט געדינט אַלס אַ הילף־קראַפֿט, אַ קוריערין פון דער אונטערערדישער אַרגאַניזאַציע.

— וואָס האָט איר אַהין געצויגן?

זי קען אויף דעם אויפן שטעל ניט ענטפֿערן. זי טוט אַ שמייכל און זאָגט:

— דאָס איז דאָך געווען אַזוי נאַטירלעך. איך בין געווען גליקלעך, וואָס מען האָט מיר אָנגעטרויט.

עס איז געווען ווען אין וואַרשעווער געטא האָבן שוין געלעבט ניט מער ווי פופציק טויזנט יידן. זי האָט דאָרט געהאַט אײניקע באַקאַנטע. ערב פּסח, אין יאָר 1943, האָט איר געצויגן אין געטא אַריין.

— בײַ מיין טאַטן פלעגט מען פֿראַווען שיינע סדרים פֿאַר דער מלחמה, האָב איך געוואָלט זײַן אין סדר־נאַכט אין געטא. אויף „יענער זײַט" בין איך דאָך געווען אַ פֿרעמדע, און דער קאָפּ בלאָנדע האָר איז געווען אַ גויעשער, וועמען איר האָב ניט געקענט פֿאַרטראָגן.

זי איז אַוועק אין געטא, זי איז געקומען צו דער סדר־נאַכט און אַרײַנגעכאַפּט געוואָרן אין פֿלאָם פון דער גרויסער יידישער דראַמע — אין וואַרשעווער געטא־אויפשטאַנד.

— וווּסט איר שוין וועגן די וואונדער פון אַט יענער נאַכט? — פֿרעגט מיר אַניעלקע הארקאַווי — וווּסט איר, אַז ווי נאָר מען האָט אָנגעזאָגט, אַז „עס הויבט זיך אָן", זענען אין געציילטע מינוטן אַראָפּ אונטער דער ערד אין די „באַנקערס" פופציק טויזנט יידן?

— אונטער דער ערד? — פֿרעג איך איבער — פופציק טויזנט יידן?

— אודאי — דערציילט זי מיר — „באַנקערס" זענען געווען צוגעגרייט פֿאַר אַלע יידן, אַלע זענען ארונטער אין דער סדר־נאַכט אונטער דער ערד, אויף דער אויבערפלאַך זענען געבליבן נאָר די קעמפֿער.

איך הער די געשיכטע צום ערשטן מאָל. שפּעטער האָב איך זי געהערט אויך פון אַנדערע. זי איז פולשטענדיק באשטעטיקט געוואָרן. אָבער ווען איך האָב עס געהערט צום ערשטן מאָל, בין איך געפֿלעפּט געוואָרן פון דער מעכטיקייט און גראַנדיעזקייט פון בילד — אין געציילטע

מינוטן לאַנג זיך אַרונטער אונטער דער ערד אין דער סדר־נאַכט פון 1943 פופציק טויזנט יידן — אַלע יידן! — אין די „באַנקערס", וואָס די וואונדערלעכע אונטערערדישע אַרגאַניזאַציע האָט צוגעגרייט.

— און דו, אַניעלע?...

— איך בין געווען אויבן.

זי האָט דורכגעמאַכט דעם פייער און פלאַם פון געטאָ־אויפשטאַנד. און אָט הער איר, און עס שיינט מיר, אַז דורך אירע ווערטער זע איר, איינע פון די וואונדערלעכע סצענעס פון אויפשטאַנד.

באַניפראַטן־גאַס ברענט; עס ברענען שוין אויך די „באַנקערס"; יידן ווערן פאַרברענט; זי, אַניעלע, איז אויף א הויף פון באַניפראַטן־גאַס; דאָרט, וואו די גאַס פאַרדרייט זיך און ווערט שמאָל, און ביידע זייטן גאַס דערנענטערן זיך איינע צו די אַנדערע, ממש הויז צו הויז. איר הויף ברענט. אין „באַנקער" זענען דאָ הונדערט־פינף־און־צוואַנציק יידן. באַלד וועלן אַלע פאַרברענט ווערן. וואָס טוט מען? ווי ראַטעוועט מען זיי פון שרפה?

איז געקומען אין איר קאָפּ א ווילדער געדאַנק. דאָס קענאַיבערדיקע הויז ברענט נאָך ניט, וועט זי ווארפן א ברעט פון דריטן שטאָק פון בערענדיקן הויז צום דריטן שטאָק פון נאָך־ניט ברענדיקן הויז און וועט אריבערפירן אהינצו די יידן פון „באַנקער". און אַז מען וועט זיין אין יענעם הויז, וועט מען קענען אראָפלויפן אויפן הויף; און אַז מען וועט זיין אויפן הויף, וועט מען קענען לויפן ווייטער.

און זי האָט אזוי געטאָן. די ענערגישע, אידעלע און שלאַנקע אניעלע האָט הארקאַווי האָט, משהו־נם, א ברעט געפונען, דאָס ברעט אריבערגעווארפן פון הויז צו הויז, דאָס הויז איז ארומגענומען מיט פלאַמען, און אניעלאַ ברענט דער אימפעט פון ראַטעוועז יידן, זי פירט הונדערט־און־פינף־און־צוואַנציק יידן פון פייער ארויס. עס זענען שוין ניט אין פייער קיינע פשוטע יידן. עס זענען אקראַבאַטן, פייערדיקע קונצן־מאַכער, און זי איז די פרימאַדאָנע אין יידישן פייער.

— דאָס איז געווען — זאָגט זי — אויף באַניפראַטן 9, 7 און 11.

וועז זי זאָגט עס, מאַכט זי צו אירע גרויסע, שיינע יידישע אויגן און זי זעט נאָך אמאָל די גאַס, די הייזער. דאָס ברענדיקע פייער, און זי לויפט מיט א מחנה ברענדיקע יידן. איך חאַב דאָס געפילט, אַז איך זע עס אויך.

אניעלע הארקאַווי דערציילט מיר ווייטער איר וואונדער־געשיכטע

פון פייער — איר מגילת־האש, וואס איז ניט קיין פאנטאזיע פון א דיכטער, נאר יעדעס וואָרט איז וואונדערלעך־אמת.

זי איז געווען זיכן טעג אין די פייערן פון געטא. זי איז געקראכן איבער ברענענדיקע דעכער, געשפרונגען פון פייער אין פייער, באגענגט זיך אויף די ברענענדיקע דעכער מיט „ברענענדיקע אויגן". ארום און ארום איז פייער און רויך, און אויפרייסן, און געשרייען...

— און נאכמער — זאגט זי — מיטאמאל ווערט שטיל, זייער שטיל, דו הערסט גאר ניט, הערסט אפילו ניט דאס קנאלן פון די פייערן. אלץ איז פייער און רויך, און דו ביזט אויך ניט מער ווי פייער און רויך.

— אויפן זיבעטן טאג פון פייער בין איך געווען אין א הויז, וואס האט געברענט — דערציילט זי וויטער, און איך הער געשפאנט ביז די פינגער פון די פיס — דער צימער, וואו איך בין, ברענט, איך לויף אין קיך, די וואנט פון קיך ברענען, איך ווייל ניט פארברענט ווערן...

זי איז ארויסגעלאפן אויף די ברענענדיקע טרעפ. אט־אט פאלן זיי איין. אויף די טרעפ קען מען שוין ניט גיין. זי האט דערזען, אז די „פארענטשע" פון די טרעפ האלט זיך נאך.

— האב איך זיך אראפגעגליטשט איבער איר דורכן פייער...

זי לעבט! עס איז אין מיטן דער נאכט. עס איז א רגע, ווען זי מוז פרואווון זיך ארויסרייסן פון געטא. דאס גאנצע לעבן הענגט אויף אן איבערגעברענטער האר. — „זיך ראטעווען!"

ווען זי איז שוין געווען ביים סוף פון דער ברענענדיקער געטא איז זי פארהאלטן געווארן פון א פוילישן פאליציאנט.

— שטיי, יידישקע!

— איך בין ניט קיין יידישקע, איך בין א פוילישע.

— א פוילישע וועט ניט גיין דריי ביינאכט פון געטא — זאגט דער פאליציאנט — און אזוי פארשמירט, פארסאשעט, ווי דו ביזט.

— איך בין געגאנגען אויף שמוגל, איך האנדל — האט זי געזאגט.

— דריי ניט קיין קאפ — האט ער געזאגט — עס קאסט צען טויזנט זלאטעס...

זי האט ניט קיין געלט, ווייל ער עפעס אנדערש פון איר.

— אט דא אויף די „גראזן" וועסטו זיין מיינע..

עס איז שוידערלעך. די איידעלע יידישע טאכטער וועט זיך ניט אונטערגעבן. אירע הער זענען צעשויבערט, איר קליידל צעפליקט, איר פנים באשמירט מיט רויך און סאזשע, זי ראנגלט זיך. זי האט זיך גע־

ראטעוועט פון זיבן טעג נאציזשן פייער, מוז זי זיך אויך ראטעווען פון דער פוילישער חיה.

עס איז גרויער פארטאג. זי איז שמוציק, שוואך, ווילד. זי האט אים געפליקט, נערראפעט מיט אירע נעגל, אוועקגעשלייפערט און גע־לאפן. דער פאליציאנט האט איר נאכגעשריען:

„ביזט א מיאוסקייט, א יידישע שמוציקע צוויג..." אבער ער האט איר ניט געשאסן.

זי איז אנטלאפן.

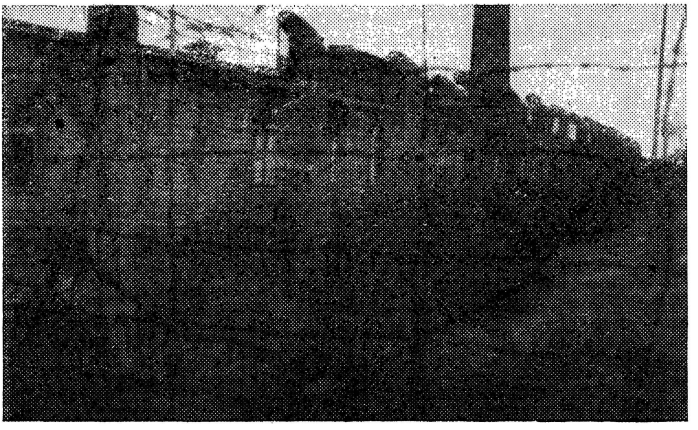
אויף דער „ארישער" זייט איז זי שפעטער ווידער געוואָרן „אניעלא די קאטוילישע" און געדינט אלס קוריערין צו דער אונטערערדישער קאמף־ארגאניזאציע.

— איצט וועט איר קומען צו מיין חתונה.

איר חתן, א הארציקער יידישער בחור, קומט פון מאידאנעקער קאלד־אויוון. ער איז אן אינזשינער. טויזנט־און־איין וואונדער האבן אים געראטעוועט. ער איז איצט אזוי ווי זי — יונג, שלאנק, מונטער. זי איז א סטודענטין אין לאדושער אוניווערזיטעט. זיי גייען ביידע בויען א „יידישע הויז". זי וועט פארזעצן דעם שטאם פון די הארקאווים.

— זאל זיין מיט מזל, אין א גליקלעכער שעה — האב איך ge־וואונטשן די חתן־כלה.

פוילישע נשים צדקניות

א טויטן־הויז אין דראָטן

און איך בין א ייד פון די קרעסן.
מיין וואָרשע... אַלט סלאָוויש, אַלט פּויליש,
דאָך קאָן דיך דער ייד ניט פֿאַרגעסן.

ז. סעגאַלאָוויטש.

פּוילישע נשים צדקניות

אין דער פּינצטערניש פון דער פּוילישער נאַכט קאָכט זיך א קעסל פון אַנטיסעמיטישער סמאָלע — א שווארצער סם, וואָס איז געדיכטער פון פּעך. די גיפטיקע פֿאַרע פון דעם קאָכיקן קעסל שלאָגט אַרויס איבערן גאַנצן לאַנד. ווי פּינלעך און חרפּהדיק דאָס זאָל ניט זיין, טאָר דאָס ניט פֿאַרבאַהאַלטן ווערן. פֿאַרקערט — דאָס מוז געשטעלט ווערן קלאָר און אָפּען פֿאַר דער וועלט. „די פּאָליאַקן ברענגן מיט שנאָה צו יידן" — דאָס האָב איך געהערט אין פּוילן הונדערטער מאָל. איך האָב דאָס ניט נאָר געהערט, איך האָב עס געזען, געפילט. איך ווייל אַוועק פון דאָרטן — האָבן מיר יידן געזאָגט — ווייל איך ווייל זיך מער ניט פֿאַרשטעלן פֿאַר א גוי, איך ווייל מער ניט טראָגן א פּוילישן נאָמען, איך ווייל מער ניט שפּילן די פּאָלשע קאָמעדיע, איך האָב שוין ניט

קיין כוח פאר דעם שפּיל." איך האָב געריידט מיט א פּרוי אין טשענסטא־כאָוו, וואָס האָט באַקומען א „טויט־צעטל" פון „פּאַראיין פון באַוואָ־פענטע", מיט אַן אויסגעמאַלטן סקעלעט, מיט אַן אָנזאָג אַז זי מוז שליסן איר היט־קראָם, אויב ניט, וועט זי דערשאָסן ווערן. זי האָט מיר געזאָגט: טויט ווי טויט, דאָס איז פאַרפאַלן, נאָר איך קען מער ניט אַריבערטראָ־גען די מורא פאַרן טויט". דעם אָפשיין פון אָט דער שרעק האָב איך געזען אין די אויגן פון פיל יידן.

איז טאַקע נאָר ניטא קיין האָפענונג? וועלן טאַקע אלע צוואַנציק מיליאָן פּאָליאַקן בלייבן פאַרסמט פון אַנטיסעמיטיזם? וועט דער מענטש און מענטשלעכקייט מער קיינמאָל ניט ערוואַכן?

וועט בלייבן פּוילן דער קעסל־גרוב פון היטלעריזם אַנטיסעמיטיזם אין האַרץ פון אייראָפּע?

געווייס זיינען דאָ גרופּן און יחידים צווישן די פּוילישע ארבעטער און אינטעליגענץ, וואָס וויסן און פאַרשטייען די חרפה פון אַנטיסעמי־טיזם, פון יידן־מאָרדן, וועלכע באַגרייפן, אַז די דאָזן־שנאָה גראָבט א קבר ניט נאָר פאַר די לעבן־נעבליבענע יידן אין פּוילן, נאָר אויך פאַר גאַנץ פּוילן.

וועל איך דערציילן וועגן א גרופּע פּוילישע פרויען, פּוילישע „נשים צדקניות," וועלכע האָבן זיך אין די נאַצי־יאָרן אויסגעצייכנט מיט מענטשן ליבע, מיט מסירת־נפש ביים ראַטעוועז יידן. זיי זיינען געציילטע שטערן אויפן טונקעלן פּוילישן הימל.

מען האָט מיר דערציילט אין פּוילן וועגן פּוילישע אינטעליגענטע פרויען, וואָס האָבן מיטגעארבעט מיט דער „יידישער קאָמף ארגאַניזא־ציע". מען האָט מיר דערציילט וועגן פּוילישע פאַלקס־פרויען, ארבעטער־פרויען, וועלכע האָבן פּשוט אינגעשטעלט זייערע לעבנס ביים באַהאַלטן יידן. „איך וויל די פרויען זען," האָב איך געזאָגט צו די חברים פון דער געווועזענער יידישער קאָמף־ארגאַניזאַציע.

די געלענהייט איז מיר געגעבן געוואָרן, איך האָב א צאָל איידעלע פּוילישע נשים צדקניות געזען, זיך מיט זיי נאָענטער באַקענט. זיי זיינען פייערלעך וואָס וויקען אין דער פינצטער.

אַנג וואַנאַלסקא, א פּשוט־פאַלקישע פּוילישע פרוי, איז געווסן אין מיין האָטעל־צימער, צוזאַמען מיט מיינעם א נאָענטן פריינט פון דער קאָמף־ארגאַניזאַציע, מיט א פּאָר פריינדינס, וואָס זיינען ווי אויסגאַמען, לעבן געבליבן פון די געטא־קעמפער. די פרוי היים אַנג וואַנאַלסקא. דאָס איז געווען אין לאָדזש. די פרוי איז אָרים, אָבער נעט, ציכטיק גע־

קלייבעט. זי רעדט פשוט, זי פילט פשוט. זי איז זייער צוזאמענגענלעבט מיט אירע יידישע פרייַנט, מיט וועלכע זי איז איצט צוזאמען ביי מיר. די פרייַנטשאפט צווישן זיי ציט זיך פון וואַרשעווער צייַטן. מיינע יידישע פרייַנט זיינען געבליבן לעבן, אין א גרויסער מאס, א דאנק איר. עס איז א פריינטשאפט, וואס איז געבוירן געוואָרן און זיך אנטוויקלט שטארקער, וועו דער טויט איז געווען גרייט פאר זיי יעדע שעה.

— מיר האבן זיך צום ענגסטן פארבונדן אין אויגוסט 1942... — דערציילט מיר איינע פון די לעבן־געבליבענע — פון דעמאלט אן איז אננא געווען אונדזער באשיצערין.

זי שטאמט פון א פויליש ארבעטער־הויז. איר פאטער האט נאך געהערט צו די פוילישע סאציאליסטן. איר מאן איז געווען א באַ־אר־בעטער און איז געווען אקטיוו אין דעם ארבעטער־פאראיין. „איך האב עס געטאן, זאגט אננא, ווייל איך האב אנדערש ניט געקענט... איך האב דאס געמוזט טאן, און נאכדעם זיינען מיר שוין אלע געווען איינם". אננא באדויערט, וואס ניט אלע פוילישע פרויען האבן אזוי געהאנדלט, ווייל „מען וואלט דאך געקענט רעטעווען א סך, וועו מען וואלט געווען מענט־שען". צי האט זי מורא געהאט? — „יא, זאגט זי, פריער האב איך אביסל מורא געהאט. ווי דען?... אבער נאכדעם האב איך זיי, די פרו־סאקישע מערדער, געהאט אין דער ערד. א פייער זוכט זיי!... זאל זיי די שלאק טרעפן!..."

אין אויגוסט 1942, גלייך נאך דער „גרויסער אקציע" אין וואַרשע־ווער געטא, ביי וועלכער עס זיינען אומגעקומען אַרום 300 טויזנט יידן, האט אננא זיך ענג פארבונדן מיט דער יידישער קאמף ארגאניזאציע. זי האט געדינט דער ארגאניזאציע הויפטזעכליך מיט איר וואוינונג. ביי איר אין וואוינונג האט מען זיך אויסבאהאלטן. ביי איר איז געווען זיכער אפצוהאלטן זיצונגען, קלייַנע פארזאמלונגען, באשטימען מרעפונגען.

זי געדענקט מיטן נאמען יעדן איינעם, וואס האט זיך ביי איר אויס־באהאלטן:

— ביי מיר איז געווען א צייט מיכאל קלעפפיש... ביי מיר איז געווען זיגמונד פרידריך... איך האב ביי מיר פארבאהאלטן אנטעקן. ביי מיר האט געגעכטיקט וולאדקע... — דערציילט זי און רעכענט אוים נעמען נאך נעמען און באדויערט — פון 13 איז געבליבן לעבן נאר וולאדקע.

עס איז געווען א צייט, וועו א גרופע נעטא־קעמפער האט זיך נאכן אויפשטאנד אויסבאהאלטן אין וואלד, אויסגעבילדעט אין וואלד א פאר־טיזאנער גרופע. דעמאלט האט אננא וואנבאלסקא גענומען אויף זיך צו

זיין די פארבינדערין צווישן דער יידישער קאמף־ארגאניזאציע און דער פארטיזאנער גרופע אין וואלד.

עס איז געווען א מאמענט, וועז די פויליש ארבעטס־פרוי האט געדארפט איינשטעלן איר לעבן און נעמען אונטער איר שוץ די וואוינונג פון דער אנפירונג פון דער קאמף־ארגאניזאציע. זי האט געדארפט דינגען א וואוינונג אויף איר נאמען און אין דער וואוינונג, הינטער א ספעציעל־צוגעמויערטער וואנט, אויסבאהאלטן א גרופע פון וויכטיקסטע פירער פון דער קאמף־ארגאניזאציע. אנא האט זיך ניט געוואקעלט, און זי האט עס געטאן. זי האט געשטעלט איר אייגענעם לעבן אין דער זעלבער גע־פאר, ווי עס איז געווען דאס לעבן פון די יידישע קאמף־פירער.

— געדענקט איר, מיידעלעך — זאגט זי צו אירע יידישע פרייגדינס — וועז עס איז ניט געווען וואס צו עסן און מען האט געפייגערט אויפן פיסק? ... געדענקט איר, ווי מען האט זיך דאך אן עצה געגעבן? ...

מיט איר הילף האט מען זיך אן עצה געגעבן.

— און ווי מען איז ארויס צוזאמען צום ווארשעווער אויפשטאנד? ...

הויבן די מענטשן אן צו רעדן, רעדט פון זיי ארויס דער דיבוק פון נעכטן. מ'דערציילט די זאכן וואס אלע ווייסן זיי שוין פון פריער. נאכ־אמאל און נאכאמאל. מען פאלט אריין אייגע די אנדערע אין די רייד. אנא שווייגט דעמאלט. זי לאזט זיי רעדן און דערציילן. זי שמיכלט נאר א צופרידענע.

עס איז די צופרידנהייט פון דער ריינער און פשוטער מענטשלעכ־קייט.

— פאני אנא וואנכאלסקא, מיר וועלן דיך ניט פארגעסן!

יאנינא בוקאווסקא

די יידישע שריפטשטעלערין, רחל אויערבאד, וועלכע האט דורכגע־מאכט אלע נאצי יארן אין ווארשע און איז געווען די גאנצע צייט פאר־בונדן מיט אונטערערדישער יידישער טעטיקייט, וועלכע האט אירע וויכ־טיקע געמא־ווערק באגראבן אין דר'ערד און דעם רינגעלבוים ארכיוו, איז געקומען צו מיר מיט איר פריינדין:

— יאנינא בוקאווסקא.

יאנינא שטאמט פון דער אינטעליגענץ. זי געהערט געווים צו דער ערשטער רייע פון די נשים צדקניות אין פוילן.

זי איז געווען פאר דער מלחמה א פוילישע פעדאגאגין, א הויכע אינטעלעקטועלע פערזענלעכקייט. זי איז געווען באקאנט אין דער פוילישער פראגרעסיווער שול באוועגונג. זי איז געווען א וויכטיקע מיטארבעטערין אינם זשורנאל „דאס קינד און די פאמיליע". זי פלענט אויך זיין א לעקטאריו אויף טעמעס ווען ערציהונג. זי איז אויך געווען טעטיק אין פוילישן אינסטיטוט פאר גייסטיק קראנקע. זי איז אויך פליסיק אין רעדן און שרייבן אויף אייניקע שפראכן, צווישן זיי — ענגליש, פראנצויזיש און דייטש. זי איז צום לעצטן מאל געווען אין אויסלאנד, אין ענגלאנד, אויפן צוזאמענפאר פון עלטערן־ערציער, אין יאר 1937 — קנאפע צווי יאר פאר דער מלחמה. הארט פאר דער מלחמה איז זי גראד געווען באשעפטיקט ביים צוגרייטן אן ארבעט ווען דער ווירקונג פון מוא־ווים אויף דער ערציהונג פון קינדער, ווען האבן זיך אראפגעשלאגן פון גלייכן וועג.

אין מיטן איז געקומען די מלחמה מיט אירע גרויזאמקייטן, מערדע־רייען, חיה'שקייטן און געמאכט א סוף צו דער ערציהונג־ארבעט און ערציהונג־פלענער פון יאנינא בוקאווסקא. עס זיינען געקומען די דייטשן.

— איך האב דעמאלט נעפענט א קליינעם אפיס — דערציילט מיר יאנינא בוקאווסקא — פאר איבערזעצונגען, פאר שרייבן ביטעם צו דער מאכט, פארטייטשונגען פון דאקומענטן פון פויליש אויף רייטש, אן וועל־כע מ'האט זיך ניט געקענט באגיין...

זי האט נעהאט איר אפיס אויף דער מיאדאווע גאס, אין דער נענענד ווען עס זיינען געווען פאר דער מלחמה די פוילישע געריכטן, אדוואקאטן, נאטאריסטן.

— עס איז געווען א חרפה — זאגט זי — צו זיין אן אפיס־ארבע־טערין און מאכן א שטיקל ברויט; מען האט נעמוזט מאכן אויך עפעם פאר דער נשמה, פארן גייסט, כדי מ'זאל אליין ניט ווערן א חיה...

איר איינפאכער איבערזעצונג־אפיס איז שבעל געווארן א צענטער פאר אונטערערדישער אנטי־נאצי טעטיקייט — זיך צו באגעגענען, באקומען און אפגעבן מאטעריאלען, ביכער.

— א פריוואטע קליניק — זאגט מיר איר פריינדין, וועלכע איז איר דאנקבאר פאר איר גערעטעוועטן לעבן.

וואס מיינט איר א „קליניק"? צו איר האט מען געקענט קומען נאר אן עצה ווען דער חלף איז שוין געלעגען אויפן האלדז, ווען מען האט נעמוזט געפינען א שטריקל זיך צו רעטעווען, א שטרוי ניט דערטרונקן

צו ווערן. יאנינא האָט געגעבן די פֿארבינדונגען מיטן געהיימען „יידישן קאָמיטעט". דורך איר האָט מען באָקומען דאָקומענטן. געלט.

— עס האָט זיך דעמאָלט געשמאָק געארבעט — דערציילט יאנינא — אומלעגאָלע צייטונגען, מעטריקעס, פּעסער, „קען־קאָרטעס", ארבעטס־ציגנישן...

אין איר אָפּיס האָבן זיך באָגעגנט די „קעס־וואָירקעס" — באָנוצט זי אַן ענגליש וואָרט — די „קוריערקעס", וואָס האָבן געדארפט פּאָנאַנדערטראָגען הילף צו באָהאַלטענע, אָפּשטאָקן דאָקומענטן. דאָ האָט מען געקענט באָהאַלטן געלט מ'זאָל דורך דעם ניט דורכפֿאַלן, וואָרים וועמען האָט דאָס גאָר געקענט איינפֿאַלן אז דער איבערזעצונג־אָפּיס פון דער שטיפֿער, באַשיידענער, געוועזענער פּעדאָגאָגין יאנינא בוקאָווסקא, איז גאָר א נעמט פּאָר אזוי פיל פּארברעכענס און פּאָר אזעלכע געפערלעכע פּארברעכער?

זי האָט געדארפט דאָ פּארזעצן איר פּעדאָגאָגישע ארבעט — דערציילט זי — מען האָט געדארפט יידן לערנען ווי זיך צו באַנעמען אַלס עכטע אַריער. זיי זיינען געווען גוטע און פּאָזיטיוו תלמידים. די לערע איז אויך ניט קיין גרויסע און קיין שווערע.

יאנינא זאָגט מיר:

— איך פֿלעג אמאָל דערשפּירן, דערשמעקן א געפּאָר. דאָס איז גאָר שווער צו געבן פּארשטיין, ווי אזוי מ'לערנט זיך אויס דאָס צו דערשפּירן אין דער לופט, דאָס צו דערשמעקען מיט דער נאָז, דערזען מיט די פּשוטע שטערבלעכע אויגן זאָכן, וואָס זיינען נארמאָל ניט זעבאָר — דערזען שאָטענס, אָפּקלאַנגען פון א געפּאָר. יא, אָבער מען דערשפּירט דאָס זייער רעאַל. קענסט ניט זאָגן פּארוואָס, ווי אזוי, אָבער דו ווייסט פּאָזיטיוו אז א געפּאָר, א לעבנס־געפּאָר דערנעענטערט זיך. ווער עס פּארמאָגט ניט די אייגנשאַפֿט, דער קאָן ניט זיין אַן ערפּאָלגרייכער אונטערערדישער ארבעטער.

דעמאָלט וועז זי פֿלעגט דאָס דערשפּירן, פֿלעגט זי שנעל צושלעפּן איר איבערזעצונג־אָפּיס און אויפהענגען א צעטל: „צוליב קראַנקהייט געשלאָסן". די געפּאָר איז אריבער, די אטמאָספער איז געוואָרן לייכטער, די שאָטענס זיינען פּארשוואונדן, דער אָפּיס איז ווידער אָפּען און יאנינא פּארנעמט זיך ווייטער מיט „איבערזעצונגען".

איר אונטערערדישע ארבעט איז געווען פּארבונדן הויפּטזעכלעך מיט יידן — ראָטעווען יידן, באַהאַלטן יידן, דאָקומענטן פּאר יידן, איבערגעבן הילף צו יידן. זי רעדט וועגן דעם אזוי:

— פּאָליאָקן איז געווען שלעכט, שוואַר, אין געפּאַר איז אָבער ניט געווען דער דורכשניטלעכער פּאָליאַק. אין לעבנס־געפּאַר האָבן זיך געפונען נאָר באַשטימטע פּוילישע גרופּן, באַשטימטע פּוילישע מענטשן, אָבער יעדער ייד איז געווען אין געפּאַר, יעדער ייד איז געווען א פּאַרמשפּטער. זייער אָפּט האָבן די פּאַרמשפּטע יידן אַליין ניט געוואוסט, אז זיי לעבן שוין אז אַנדער לעבן, אז אומנאַרמאַלן לעבן. זייער אָפּט פלעג איך זען ווי א ייד שמייכלט, לאַכט אפילו. אָבער איך האָב געוואוסט, אז דאָס איז שוין א געלעכטער פון א מענטשן וואָס איז אַראָפּ פון זינען — ניט פון דער וועלט...

יאָנינע האָט געאַרבעט, אלם וויסנשאפטלערין, צווישן גייסטיק־קראַנקע מענטשן און זי האָט געמאַכט אירע אנאַלאָגיעס און פּארגלייכונגען ווען זי האָט זיך אין איר אפּים באַגעגנט מיט יידן, וועלכע זיינען שוין געווען אין די לאָפּעם פון נאַציזם טויט.

יאָנינע האָט געהאָט מזל און איר אפּים איז ניט דורכגעפאלן. איצט איז זי אפילו פּארבונדן מיט דער יידישער היסטאָרישער קאָמיסיע ביים צוזאמענשטעלן די מאַטעריאַלן פון טרעבלינקע.

— איך וואָלט וועלן אַביסל קומען צווישן פּרייע מענטשן — זאָגט זי מיר — און זיי דערציילן וועגן אונדז אין „יענער צייט". איך וואָלט זיי דערציילט וועגן דער טעכניק פון מאָכן פּאָלשע דאָקומענטן אונטער די אויגן פון דער געסטאַפּאָ; וועגן דער טעכניק צו ענדערן דעם אויסזען און די קלידונג. עס איז דאָך געווען א וועלט מיט סודות ביים געפינען פּריוואַטע וואוינונגען פּאַר יידן, אויסבויען בונקערס, געהיימע וועגט.

זי דערמאָנט זיך נאָך און נאָך און זאָגט:

— די יידישע „העלפּערס", די „קוריערקעס", די פּארטיזאַנער, די געטא־קעמפּער...

עס איז מיר שוואר צו בארירן א וויטאַנדיקע פראַגע, א דעליקאַטע פראַגע, יאָנינע איז דאָך א פּוילישע פרוי, אָבער דאָך טו איך דאָס:

— און יידן־האָס אין דער מלחמה און נאָך דער מלחמה... — גיב איך צו.

יאָנינע בוקאַווסקא נעמט אויף די פראַגע ווי עס באַדאַרף צו זיין:

— מיר מוזן עפענען די וואונד, מיר מוזן אפּדעקן אונדזער שאַנדע, א מכה וואָס מען באַהאַלט קען מען ניט היילען...

הערענדיק אויפלכע מוטיקע און אפענע רייד, ווערט אַביסל בעסער אויפן געמיט. איך וויים, אז זי געהערט צו די זעלטענע אויסנאַמען. איך רעד צו איר וועגן דעם און זאָג:

— עס טרעפט אמאל, אז א בליץ אין דער נאכט מאכט נאך שפע־טער געדיכטער דעם חשך...

וואָרים מען קאן דאך איצט זען, וואס צען טויזנט, טויזנט יאָנינאס וואלטן נעקענט אויפטאן פאר מענטשן־רעטונג אין פוילן, לייִדער זיינען זיי געווען אזוי ווייניק.

יאָנינא גלויבט אין בעסערע צייטן. זי גלויבט, אז קאשמארן מוזן פארשווינדן.

וואס עס זאל ניט זיין שפעטער, מארגן, יאָנינא פארדינט די האר־ציקסטע אנערקענונג. „איר דארפט ניט אויפזוכן דאנק" — האָב איך צו איר געזאגט — „אבער וואָרפט אים ניט אפּ, נעמט אים אויף מיט די זעלבע גענפילן, ווי איך גיב אים איבער צו אייך אין נאָמען פון די יידישע ארבעטער פון אמעריקע, אין נאָמען פון די ברידער און שוועסטער פון די, וואס האָבן געזוכט הילף און שוץ אין אייער איבערזעצונג־אפּיס, וועמען איר האָט געלערנט אויסצוזען ווי „גוטע אריער", וועמען די „אריש־ע וועלט" איז געווען אזוי שלעכט, אזוי אונמענטשלעך צו זיי."

אַננאַ קאַשקאָווסקאַ

אַננאַ קאַשקאָווסקאַ איז שוין אַן עלטערע פרוי, זי איז שוין אַלט איבער 60 יאָר. אין אירע יינגערע יאָרן האָט זי געהאַט א שייכות מיט דער פוילישער סצענע. אין דער צייט פון דער מלחמה האָט זי געוואינט הינטער וואַרשע, אין פּילִיצע, אין הויז פון פוילישע אַקטיאָרן. זי האָט ניט געהאַט קיין פאַרבינדונג מיט אונטערערדישע קאַמפן, מיט אַרגאַניזאַציעס, זי האָט נאָר פיינט געהאַט די „דייטשע הינט", זי האָט געהאַסט די „נאַצישע בעסטיעס". איינמאל האָט זיך איר געמאַכט צו ראַטעווען א געיאָגטן יידן, און דאָס גופא, אז מיט אירע אייגענע הענט, און צווישן אירע אייגענע פיר וועלט, האָט זי געראַטעוועט א מענטשן, וואס האָט זיך שוין געפונען א רגע פאָרן טויט, האָט איר וויכטיקער געמאַכט און — זי האָט שוין דאָס געטאָן כסדר.

„אין איר שטוב האָבן מיר זיך אויסבאַהאַלטן און געפילט, אז א מאַמע שיצט אונדז. טאַמער פלעגן מיר ווערן פארצווייפלט, פארלירן דעם בטחון, פלעגט אונדז די „מאַמושע" אַננאַ קרעפּטיקן, אונטערהאַלטן אונדזער מוט. זי איז געווען א גוטע, א זארגלאָזע און מונטערע. עס איז געווען מיט איר אזוי ווי מיט א גוטער מאַמען" — דערציילן מיר מיינע פרויַנט.

איר גרעסטע טאָט איז געווען — שפּרינגען דורכן פענצטער. עס איז געווען איר שפּרונג ניט אַן הויכן שטאָק, נאָר פון צווייטן. „געסטאַפּאָ" איז געקומען צו איר טיר. מען האָט איר ניט געטאָרט פּאָקען. זי האָט געמוזט פּאַרשוואונדן. „וואָלט מען זי פּאַרהאַלטן — דערציילט מען מיר — וואָלט עס געמוזט פירן צו דער פּאַרניכטונג פון א גאַנצער יידישער משפּחה. איינצלהייטן זיינען דאָך איצט ניט וויכטיק. זי האָט געמוזט פּאַרשווינדן, האָט זי אַן עפּען געטאָן דעם פענצטער און געשפּרונגען. געשפּרונגען און געבליבן שטיין צו אירע 60 יאָר אויף אירע פּים".

א באַונדערע זאַך, עדעלקייט און איינשטעלעניש האָט זי אַרויסגעווויזן ביים עוסקן זיך מיט דער קבורה פון א יידן. דער ייד איז געווען אן אומבאַקאַנטער. די פּאָליציי האָט אריינגעוואַרפן אין פּראָסעקטאָריום אריין א טויטן יידן. „איך האָב אויף דעם טויטן רחמנות געהאָט — דערציילט זי — וואָס איז דאָ רחמנות צו האָבן אויף א טויטן? — עס איז אָבער דאָך געווען א רחמנות אויף דעם טויטן, איינער אַליין א טויטער, עס איז אין דעם געווען א געוואַלדיקע עלענדקייט. א טויטן דארף מען ניט ארומשליידערן, דאָס איז א לעסטערונג. א טויטן דארף מען באגראָבן".

דעמאָלט האָט זי, אַנגא קאַשקאַווסקא, ארויסגעשלעפּט דעם טויטן יידן אויפן נאָענטן פּלאַץ, אַליין אויסגעגראָבן א קבר און מקבר געווען דעם אומבאַקאַנטן יידן, וועלכער האָט אויסגעזען אַזוי עלענד, אַז די פּרעמדע גויע אַנגא קאַשקאַווסקא האָט אויף אים רחמנות געהאָט.

וואָס באַדייט אַזא קליינער טאָט אין דער צייט וועו מיליאָנען יידן זיינען ערמאָרדעט געוואָרן? וואָס באַדייט אַזא ביסל רחמנות, וועו א וועלט איז געווען מיטליידלאָז צו מיליאָנען יידן, וואָס זיינען געטריבן געוואָרן צו די שוידערלעכסטע מיתות־משונות? וועו איך האָב געהערט די איינצלהייטן אוו אין מיין פּאַרשטעלונג געזען די אלטע גויע שלעפּט א טויטן יידן צו באַגראָבן, ווייל זי האָט רחמנות אויף דעם יידן, דעם מת — האָט מיר פּאַרקלעמט דאָס האַרץ צוליב דער יידישער עלענטקייט אוו פּאַרשעמטקייט, וואָס עס איז צו זען אין דעם אַוועקגעשליידערטן טויטן יידן דורך די דייטשן, אוו אין דער זעלבער צייט האָב איך דערשפּירט א באַונדערע אינערלעכע וואַרעמקייט פון דעם בילד וויי די 60 יאָריקע געאַלטענע סצענע־פּרוי, די גויע אַנגא קאַשקאַווסקא, שלעפּט דעם יידן אין קבר, וואָס זי אַליין האָט, אייגנטעלעניש איר אייגענעם לעבן, פּאַר אים אויסגעגראָבן.

— אננא, ביזט א ברוווע פרוי, נעם אויף די דאנקבארקייט פון יידן, קרובים פון יענעם טויטן יידן, וואם דו האסט געבראכט אין א קבר.

זאפיא דעמביצקא

זאפיא דעמביצקא איז פון אן אנדער שניט, פון אן אנדער פויליש שיכט. זי איז א שוועסטער קינד פון א באקאנטער פויליישער רעוואלוציאנערין סטעפאניא סעמפאלאווסקא. זי געהערט צו א פאמיליע פון פויליישער ליבעראלער, סאציאליסטישער אינטעליגענץ.

אין דער צייט, וועו די פויליש געזעלשאפט איז געווען שטום אוו טויב צו דער יידן פארניכטונג, וועו כמעט יעדע פויליש טיר איז געווען פארשלאסן פאר א גיאגטן יידן, האט זאפיא דעמביצקא געפונט די טיר פון איר הויז פאר יידן.

„זי האט באשעפטיקט ביי זיך אין הויז דריי פארשטעלטע יידישע פרויען — איינע איז געווען כלומרשט א קראנקען־שוועסטער, וויל זי, זאפיא, האט זיך כלומרשט געפילט כסדר קראנק. אויף אזא פיקטיוון אופן האט זי אויך באשעפטיקט א פארשטעלטע יידישע פרוי אלס שטוב־שניידערין, און א דריטע — אלס דינסט" — דערציילן מיר וועגן איר די געבליבענע ביים לעבן פון דער יידישער קאמף־ארגאניזאציע.

אין שטוב ביי איר איז שטענדיק געווען רודערדיק — די דינסט האט געקאכט און געוויימט; די שניידערין האט ענייט און געפרעסט; די קראנקען־שוועסטער האט געוואכט איבער דער „קראנקער" באלעבאסטע. אלע האבן גוט אויסגעלערנט זייערע ראלן און זיך פלייסיק, געשיקט אייגענארבעט אין זיי. זאל געשען אן אומגליק, זאל עמיצן ווערן פארדעכטיק און ער זאל אפמסרן, זאל עמיצער שלעכט שפילן די ראל — זיינען אלע דעמאלט פארלוירענע. די געפאר פון טויט, דער מוז, דער ווילן צו לעבן לערנט אוז באווייזט וואונדער. אלע פיר פדויען שפילן גוט זייערע ראלן.

„ביינאכט נאר פלעגט ווערן שטיל אין אונדזער הויז — דערציילט איינע פון די דריי פרויען, וואם האבן „געשפילט טעאטער" אין הויז פון זאפיא דעמביצקא — מען דארף מער ניט זיין קיין ניי־מיידל, קיין שטוב־מיידל, קיין קראנקען־שוועסטער. די טירן זיינען פארשלאסן. די ליכט זיינען אויסגעלאשן. מען זיצט צוזאמען, די דריי יידישע און די איין אריערין, און מען רעדט ניט קיין זאך, מען האט אזוי אפגעמאכט צווישן

זיך — מען רעדט ניט וועגן יידן, וועגן געטאָם, וועגן טויט, נאָר זאָפיע דערציילט אויסוויניק פּאָעמעס, לידער.

מען ווייסט, אז מען איז די אויסגעקליבענע, די גליקלעכע, מען איז דערווייל בעסער באשיצט פון „אויוון", אבער דאָרט אבים׳ ווייטער, אויף אַנדערע גאסן, שניידט דער טויט מיט לאַנגע און שארפע קאסעס.

וועג מען האָט זיך איבערצייגט, אז זאָפיאָם דירה איז „ריין", עס פאלט ניט אויף איר קיין פאַרדאַכט, די שכנים זיינען זויך גארניט חושה, האָט מען אַנגעהויבן זי מער אויסנוצן.

— עס איז געווארן אונדזער אַפּאַראַציע־באַזע, א וויכטיקער פונקט פאר דער יידישער קאמף־ארגאניזאציע.

זאָפיע דעמביצקא האָט אויך געהאָט פאַרבינדונגען מיט דער וואר־שעווער פאַסט, זי האָט דאָרט געהאָט א פאָר אייגענע מענטשן, וועלכע פלעגן לייענען בריוו וואָס וועלן אַדרעסירט צו דער „גענסטאַפּאַ". דורכ־דעם פלעגט זי געוואָר ווערן וועגן מסירות וואָס ווערן געשיקט צו דער „גענסטאַפּאַ" אויף יידן — עמעצער ווייל „אויסעסן" א פאַרשטעלטן יידן, עמעצער ווייל אויסריניקן א הויז פון א ניט אמתן אריער, עמעצער ווייל פּטור ווערן פון א יידן, קעגן וועמען ער איז עפעס שולדיק, שיקט ער א מסירה. פיל פון די מסירות זיינען איבערגענעבן געווארן צו זאָפיאָן דורך אירע פאַסט פאַרבינדונגען, און זי האָט דורך וואַרנען אין דער צייט גערעטעוועט יידן.

זאָפיע דעמביצקא האָט אויך אַריינגענומען צו איר אין הויז א יידיש קינד. זי האָט דאָס ערקלערט פאר איר אייגענס — זי האָט דאָס קינד גע־היט ווי דעם שוואַרצאַפּל אין אויג.

— זי פאַרנעמט זיך מיטן יידישן קינד ביז היינטיקן טאָג — דער־ציילט מען מיר — דאָס קינד רופט איר „מאַמע", זי ווייל זיך פון קינד ניט שיידן.

זאָפיע זאָגט, אז זי וועט אוועקגעבן דאָס קינד נאָר דער מוטער, אויב אזא וועט זיך באַווייזן. צו קיין אַנדערן וועט זי דאָס קינד ניט אָפּגעבן. דאָס קינד איז געווארן איר אייגנעבאַקן אין הארצן און גראָד דערפאַר, ווייל איבערן קאָפּ פון קינד האָט „כסדר דער מלאָך המות געפאָכעט מיט א פליגל", דווקא דערפאַר, ווייל זי האָט געדארפט טאָג און נאכט עס היטן און שיצן.

— אויב איך האָב געקענט איינהיטן די „טאכטערקע" אין טויט־געפאַרן, וועל איך קענען זיין איר מוטער אין נארמאַלע צייטן — זאָגט זאָפיע — סיידן זי וועט אליין ניט וועלן.

רעליגיע? קאטוילישׂ? יידיש?... — זאפיא דעמביצקא איז רעליגיעלאז, אין קאשטשאל גייט זי ניט, אין גלח גלויבט זי ניט. „די געטער וואס האבן געשווינגען די זעקס נאצי־יארן — זאגט זי — וועל איך בעטן אויך ווייטער שווינגען. לאמיר פריער ווארן מענטשלעך איידער מיר ווילן אנקומען צו די געטער און דער געטלעכקייט".

— זאפיע, דו געהערסט צו די איידלסטע און פיינסטע אויף דער פוילישער ערד. נעם אויף דעם דאנק פון די יידישע פרעסערס, קלאוק־מאכער און דרעסמאכער פון ניו יארק...

צוויי זקנות

סאבינא און רענא לאטערנער

סאבינא און רענא לאטערנער, צוויי אלטיטשקע פוילישע פרויען, האבן אנגעוואגט די „קוריערין" פון דער „קאמף־ארגאניזאציע". אז אין א באנקער אויף זשעליבאזש, הינטער ווארשע, האבן זיי אויסבאהאלטן צען יידישע קעמפער. מער האבן די צוויי אלטיטשקע דארט ניט געקענט בלייבן, זיי האבן נעמוזט פארלאזן דעם פלאץ, ווייל די דייטשן האבן זיי געצוואונגען אוועקצוגיין צוליב די מלחמה אפעראציעס, וואס האבן זיך פאנאנדערגעפאקערט ביי דער ווייסל. די יידישע קאמף ארגאניזאציע האט דורך דרייסטקייט און ניסים די צען קעמפער ארויסגעראטעוועט פון פארלאזטן „באנקער".

די זיבעציק יאריקע רענא לאטערנער איז געווען די פארבינדערין צווישן דער יידישער קאמף ארגאניזאציע און דער פארקאנספירירטער, טיף פארשטעקטער און באהאלטענער „רעגירונג־דעלעגאטור". די זקנה איז געגאנגען, אין שליחותן פון דער יידישער קאמף ארגאניזאציע צו דער פוילישער אונטערערדישער רעגירונג. וועלכן שפיאן, וועלכן הונט, וועלכן נעסטאפאניק האט עס געקענט איינפאלן, אז אט די אלטיטשקע גוייע, וואס שלעפט זיך צום קלויסטער פון די „דריי קרייצן", אדער צו אן אנדער קלויסטער, גייט נאר צו די באהעלטענישן צו די קלויסטער־קעלערן און געהיימע כשוף־טירלעך, וואו עס באהאלט זיך „די געהיימע רעגירונג?"

איך וועל אכט נעמען, פון די וואס זיינען געווען אין „בונקער", דא אנרופן: אנטעק, מארעק, צביה, זינמונט וואכמאן, אלעק פישגרונט, מאדעק באשיקאווסקי, „מארישיע" פיינמעסער, רענא פרידמאן. זעקס פון זיי לעבן ביז היינט.

יאנינא פלעוטשינסקא האט געוואוינט אויף פאזנאנסקע 38 אין ווארשע. זי לעבט איצט אין ארעמקייט. זי איז אבער גייסטיק רייך, אי־נערלעך רייך, מיט די זכרונות און געפילן, וואס זיינען איר פארבליבן פון „יענער צייט" און, ווי זי זאגט, „ביז איך ווע אראפלאזן די ברעמען".

— „זי האט אונדז געהאלפן פון דער ערשטער מינוט אן — דער־ציילט מען מיר — ווען נאר מען האט זיך געווענדעט צו איר נאר הילף, האט מען זי באקומען. איר דירה איז געווען שטענדיק אפען פאר אונדז. זי פלעגט אויפנעמען אלעמען, ניט געקוקט אויף געפאר. זי פלעגט אויפ־נעמען אויך די וואס זיינען נאר וואס ארויס פון געטא און אפילו ניט ג־האט קיינע פאפירן. זי האט ניט געמאנט קיינע ארישע דאקומענטן".

א טיר צו עפענען, א וואוינונג זיך צו באהאלטן, א בעט וואו דעם קאפ צוועקצולייגן, אויסצורוען די מידע ביינער... — דאס איז געווען דער ווינטשפינגערל, דער געטרוימטער טעלערל פון הימל. ביי יאנינא פלעור־טשינסקאן איז שטוב איז דאס געווען.

— אלע שענסטע און דראמאטישסטע ביישפילן פון די פיינסטע מעשה ביכלעך וועגן ניסים אין מדבר, וועגן א קוואל אין סאכארא, וועגן א לעבל ברויט, וואס לויפט אריין אין פענצמער פון א הויז פון הונגעריקע, וועגן אליהו הנביא מיט זיין וואונדער זעקל... — אט די אלע און אנדערע ביישפילן קאנען זיך ניט פארגלייכן מיט דעם וואונדער צו געפינען אן אפענע טיר אריינצוקומען אויף דער ארישער זייט פאר א יידן נאר וועלכן עם יאגט זיך דער מלאך המות מיט זיבן שווערדן... — זאגט צו מיר אן אונטערערדישע קעמפערין, וואס דערציילט מיר די געשיכטע פון יאנינאן — נו, יא, איר זייט דאך ניט געווען מיט אונדז, ווי־זשע קענט איר אונדז פארשטיין?

צוויי הויפט־באשעפטיקונגען האט יאנינא אויסגעקליבן — ראטעווען און באהאלטן יידישע קינדער און שיקן שפייז פעקלעך אין ארבעט־לאגערן. ראטעווען א יידיש קינד — האט געמיינט געפינען פאר אים א היים. פאר א היים דארף מען צאלן. אבער אפילו אויב מען געפינט שוין און מען צאלט שוין, דארף מען דאך זיין זיכער, אז מען וועט ניט „דורכפאלען", אז די היים וועט ניט „פארשאטן" ווערן. וואר וויסט צו די וואס וועלן אויפנעמען דאס קינד און וועלן דאס געלט באקומען, וועלן אין לעצטן מאמענט דאס קינד ניט ארויסגעבן? — עס זיינען דאך געווען אזעלכע פאלן יעדן טאג. „האט אבער יאנינא באקומען א היים, האט מען געקענט זיין זיכער". זי, יאנינא, האט גוט אויסגעשפירט און אויסגעשמעקט

די ערלעכע הייזער. אגב, האבן גויים פאר איר אויך מורא געהאט — ווער ווייסט וואס יאנינא קאן טאן און וואו זי קען אנשפאנן?

טאמער פלעגט יאנינא אין א געוויסן מאמענט אויסשפירן אזא סכנה, פלעגט אין יענער הויז אנקומען א וואכנונג־בריוועלע, א טויט אנזאג פון דער „מיליטערישער אָרגאניזאציע", דעמאלט מוז מען האלטן ס'מויל. יאנינא פלעגט שוין ווייסן וואס זי האט צו טאן.

— הערט, הערט — זאגט מיר א חברטע פון דער קאמף אָרגאניזאציע — אט שטעל איר פעסט, אלע יידישע קינדער, וואס יאנינא האט אויסבאהאלטן, לעבן ביז הייַנט...

— זי האט אליין געזומען צו זיך אין שטוב א יידיש מיידעלע, האט איר געגעבן איר פאמיליע נאמען און אָרויסגעווייזן צום קינד אז אמת־מוטערלעכע זאָרג... — דערציילט מיר א צווייטע.

עס איז געווען א צייט, וועז די דייטשן האבן ערלויבט אריינצושיקן אויך צו די יידן אין די אָרבעטס־לאגערן שפייז פעקלעך. יאנינא האט מיט דער פינאנציעלער הילף פון דער יידישער קאמף־אָרגאניזאציע אָרויסגעשיקט כסדר פעקלעך צו די יידן אין לאגערן.

— יאנינא, דו האסט געהאלטן הויך די פאן פון מענטשלעכקייט, נעם אויף דעם אויסדרוק פון אונדזער דאנקבארקייט. מיר וועלן דיר גוט געדענקען... — האב איך איר געזאגט אין נאמען פון די יידישע אָרבעטער פון אמעריקע, אין נאמען פון יידישן אָרבעטער קאמיטעט.

איך האב געבראכט נאר אייניקע ביישפילן פון די פוילישע „נשים צדקניות". איך וועל דא אויסרעכענען נאר אייניקע נעמען פון פרויען פון זעלבן כאראקטער און מיט ענליכע פארדינסטן: מאריא קאזאקאווסקא, יאנינא פאוולִיקאווסקא, אירענא יאבלאנסקא, וואנדא וונארָאווסקא, זשאבינסקא, שאסטאקאווא, אירענא באגאטקא, העלענא בודזילִיעוויטש, דר. לאנדסבערגאווא, טארנאווסקא.

איר די זעלבע טעג, וועז איך האב זיך באנעגנט מיט די איידעלע פוילישע פרויען, האב איך געהערט, אז אויפן וועג צו דראהיטשין האבן גויים דערהרגעט זיבן יידישע יתומים, וואס זיינען געפאלן אויף א פור. אין סטריקאוו, ניט וויַיט פון לאדזש, זיינען 20 מיליטעריש איבערגעקלַיידעטע סאלדאטן באפאלן א יידישע גארבערייַ מיט רעוואלווערן אין די הענט 10 מינוט פאר 7 אין אוונט. זיי האבן באפוילן אלע יידן זיך אויסשטעלן בייַ דער וואנט און זיי האבן די יידן באַרויבט פון אלץ. אין א „באס", וואס איז געפאלן קיין קאטאוויץ, זיינען געווען א 20 פאליאקן

אוו 2 יידן. די יידן זיינען ארויסגענומען געוואָרן פון באָס, באַרויבט אוו דערשאָסן געוואָרן. אזוי אין קעלצער געגנט. אזוי אויפן וועג קיין ביאַליסטאָק. אזוי אין לובלינער געגנט. אזוי אין טאַרנאָוו.

ד' שטימונג איז שווער, די שנאָה איז נעדיכט. עס ווערט דאָך א ביסל גרינגער אויפן הארצן, וועז מען דערזעט א פּאָר שטראַלן צווישן פינצטערע וואָלקענס, וואָס זאָגן אָז, אז דאָרט ערגעץ־וויַיט אוו ערגעץ־הויך אין די הימלען שטייט דאָך די זון.

קינדער

קינדער נאָך דער באַפרייאונג

„אויפן שוועל פון שול פון די
קינדער ליגט די צוקונפט"

(י. ל. פרץ)

יידישע קינדער

לעבן געבליבענע יידישע קינדער אין פוילן, אַ וואונדער־שבט פון אַן אונטערגייענדיקער וועלט. זייער היימען, וואו איך האָב זיי געזען — נעסטן — פון וושלכע זיי וועלן זיך געווים צעפליען וויי פויגל איבער דער וויטער וועלט, און אפשר וועלן אויך אַדלער ארויספליען ?—

איך בין געווען אין זייערע צימערן, אין זייערע שפּייז־זאַלן, און איך האָב געהערט זייער כאָר זינגען. איך האָב געזען ווי אַזוי די 13 יאריקע חיה גאָלדבערג פון לובלין פירט אַן מיטן כאָר אין אָטוואָצקער קינדער־הויים, ווי אַזוי זי דיריגירט מיט אירע הענט, מיט אירע אויגן, מיט איר גאַנצן קערפּער, וואָס איז פול מיט געזאַנג :

די גאַנצע וועלט איז ווי אַ שיף,
לאַ — לאַ — לאַ — לאַ.

ווי זי וויגט זיך שטיל מיט איר כאָר, מיטן שיף, מיט דער גאַנצער וועלט און זי גייט איבער צום מונטערן, פרייליכן יונגן־ליד :

וואו יונגע דאָרט איז פרייליך.

איך האָב געזען ווי די קינדער האָבן געטאַנצט אונטער דער באַגלייטונג פון קלאַווייר. די קינדער וואָס זיינען ארוים פון פאַלעסיער זומפּן, פון די אַשוויענטשימער אויוועגס, פון קאַטוילישע קלויסטערס, האָבן

געטאַנצט און גאַרניט געוואָלט אויפהערן. איך האָב געזען ווי זיי האָבן מיט בלומען אויסגעפוצט זייערע פענצטער, מיט בילדער אויסגעצירט זייערע וועגט.

דאָס אַלץ איז געווען אומגעוויינלעך און וואונדערלעך, אָבער זייער הויפט צויבער איז דער, וואָס זיי האָלטן טיף, אינעוויניק טיף איז זיך, די געשיכטן פון זייער לעבן אונטער די נאצים, די סודות פון זייער דער־לעבן ביז היינט, די אומגלויבלעכקייטן, וואָס זיי האָבן דורכגעמאַכט אין די געטאָס, אין די לאַגערן, אין די וועלדער און אין די זומפן.

עס איז נישט אַזוי אייַנפאַך צו עפענען אָט דעם באַהאַלטענעם קוואַל. עס איז אַ לאַנגער און שווערער וועג צו דערגיין צום צוטרוי פון קינד.

צווישן קינדער אין פּעטערסוואַלד

ניט ווייט פון ריכבאַך געפינט זיך איינע פון די שענסטע יידישע קינדער הייזער אין פּוילן. דאָס איז די יידישע קינדער־היים אין פּע־טערסוואַלד. איך בין דאָרט געווען. דאָ דאַרף מען מאַכן אַ ברכה — אַזאַ שיינקייט, אַזאַ באַקוועמלעכקייט, אַזאַ פּראַכט!

די געבויידע האָבן די דייטשן געבויט פאַר זייערטוועגן — אַ היים פאַר דייטשער יוגנט. זיי האָבן דאָס געבויט לויטן בעסטן מוסטער. די געבויידע שטייט צווישן וואונדערלעכע בערג — בלויע בערג, וואָס שטייגען אין די וואָלקנס אַריין. פעלד, בערג און וואַלד ארום און ארום. איך קוק ארויס פון די האַלב גלעזערנע וואַנט, טעראַסן, שפּיל־צימערן צום דרויסן. איך זע דאָס וואונדערלעכע נאַטור־בילד און איך קען ניט פאַרשטיין, ווי אַזוי האָבן זיך דאָס דא געהאַדעוועט דייטשע רוצחים, טעווטאַנישע גזלנים.

די בערג זענען ווייס און בלוי. ווייס פון שניי און בלוי פון הימל. די זון מישט זיך מיטן שניי און מיט די לייכטע וואָלקנס. די קינדער־היים איז אזוי ווי אַ כישוף־שלאָס צווישן בערג און הימלען.

דאָ זיינען וואַש און באַד צימערן; דאָ איז אַ שווים־באַסיין; דאָ איז אַ גלענצנדער שפּיל־זאַל. די שול מעל איז לויט די בעסטע פּעדאַגא־גישע אַנווייזונגען. די שלאָף־צימערן זענען גרויס און לייכטיק, די בעטן זענען ווייס. און די קינדער? — זיי זענען יידישע קינדער פון די „אוי־ווענס", וועלדער און פון סיביר, פון אוזבעקיסטאַן, פון אַלע ווייטע אויסרייסענישן.

לייען איך א גרויסע יידישע שריפט איבער אײן וואנט: „אלע מענט־שען זיינען ברידער — ווייסע, שווארצע, ברוינע, גלע.“ לייען איך א צווייטע שריפט אויף א צווייטער וואנט אויף יידיש: „דאס ליכט פון אלטן גלויבן באגלייט אונדז איבעראל.“ אין גרויסן זאל ביים אריינגאנג לייען איך: „מיר באגריסן אייך, טייערע קינדער, אין אייער היים.“

אזוי ווי אלע פייערן וואלטן געשטילט געוואָרן, אזוי ווי אלע טערן וואלטן אויסגעווישט געוואָרן. איך בין צווישן די קינדער, איך בין אין די קלאסן, אין די ארבעט־צימערן.

— ווי הייסטו? — פרעג איך א מיידעלע.

— מיין נאמען איז סאניע עלבוים. איך בין פון זאמאשטש. מיין טאטע האט געהייסן שלמה עלבוים. ער איז געווען א בעקער. זי איז מיין שוועסטערל, מען רופט איר ראשע עלבוים. איך בין געווען אין א דארף, אין צודיקי, געפאשעט אין פעלד.

— ווי הייסטו? פרעג איך א יינגל. ער איז זייער יונג.

— איך היים סטאד — ענטפערט ער.

— און ווי איז דיין יידישער נאמען? — פרעג איך.

— איך האב ניט קיין אנדערן, קיין יידישן — ענטפערט ער בייז.

— און דו?

זי הייסט ליאדא אבערמייסטער. זי שטאמט פון קראשניק. זי האט ניט קיין טאטע־מאמע. איר מאמע איז דערהרגעט געוואָרן, ווען פוילן איז שוין געווען פריי פון די דייטשן. איר מאמע איז געווען „א פארטיזאנערין אין וואלד.“ זי האט קרובים אין אמעריקע, עס איז אבער ניטא קיין נאמען, ניט קיין אדרעס.

— און ווי איז דיין נאמען?

זי הייסט „דאראטקא.“ זי איז אלט פיר יאר. קיינער ווייסט ניט איר פאמיליע נאמען. אין די נאצי־צייטן איז זי אונטערגעוואָרפן געוואָרן — מסתמא דורך איר מאמען, כדי זי צו ראטעווען — אין א קאטוילישער קינדער־היים מיט א צעטעלע „דאראטקא“. א „שוועסטער“ פון קינדער־היים האט געגומען דאס קינד צו איר אין צימער און עס אויסגעהיט די גאנצע צייט. נאר דער מלחמה האט זי עס אפגענעמען צו די יידן צוזאמען מיטן צעטעלע „דאראטקא“.

— און דו?

אויך דאס מיידעלע האט ניט קיין ריכטיקן נאמען. מען ווייסט נאר און מען זעט דאס נאר אויך איצטער, אז זי האט געהאט א דורכגעשא־

סענעם פוס, ביי דער קני. וואר האָט איר געשאָסן? ווי אזוי האָט מען איר געשאָסן? — וואָס איז דער אונטערשיד, אבי דאָס יידישע מיידעלע מיטן שווארצן קאָפּ און שווארצע אויגן קען שוין איצט אומלויפן.

צוויי מיידלעך זיצן אויף אייז באנק און שמייכלען. עס איז א מחיה אויף זיי צו קוקן — אויסגעפוצט, איינע מיט א שווארצן באנד איבער די שווארצע האָר, די צווייטע מיט א ווייסן באנד איבער אירע שווארצע האָר.

— ווי הייסט איר, קינדער?

— איך הייס כומע סאמער און זי הייסט כאמע ראזענבערג — צוויי נחמות, וואָס הייסן דאָ „כאמעס" — חזר איך פאר מיר איבער.

א יינגל מיט א שארפן קלוגען פנים נעמט ניט אראָפּ זיינע אויגן פון מיר, לאמיר כאָפּן מיט אים א טענה. ער הייסט לייב, זיין פאמיליען־נאמען איז דערער. „איך בין א גאליציאנער — זאגט ער — איך בין א יאראָס־לאווער." פרעג איך אים: „וואו ביזטו, לייבל, געווען, וועו די דייטשן זיינען געווען?" — שמייכלט ער און ענטפערט: „מיט די פארטיזאנער." איצט איז ער א למדן, איינער פון די בעסטע תלמידים אין קינדער־הויס צווישן די בערג.

אט זיינען צוויי מיידעלעך, צוויי מחיהדיקע יידישע קינדער. איינע הייסט לייבמאן און די צווייטע הייסט סולקעם. זיי ווילן זיך פאטאגראפירן צוזאמען. איינע, די קלענערע, סולקעם, וועט האלטן א בליכל אין האנט, און די צווייטע, די גרעסערע, לייבמאן, וועט ארומנעמען די קלענערע. זיי וויסן ביידע ניט פון וואנען זיי שטאמען. „מיר ווילן דאָ זיין" — זאגן זיי, אייגנטלעך זאגט עס די עלטערע פאר זיי ביידען.

די צוויי חברים, מענדעל טשענקי און זלמן זשיטא, האבן אן אנדער מיינונג. זיי זיינען אויך צוויי יינגלעך אויף דער וועלט, אבער זיי וואלטן וועלן זען די וועלט, וואלטן וועלן פארן. זיי זיינען אפילו גרייט איך זאל זיי נעמען מיט מיר און זיי וועלן פארן צוזאמען.

— וואו זייט איר געווען די נאנצע צייט? — פרעג איך זיי.

ענטפערט מיר זלמן זייער גרויסמענטשיש:

— פרעגט שוין בעסער נישט.

איך וואלט נאָך נעדארפט דערציילען, אז מיר האבן נאָך פארבראכט צוזאמען מיט אלע קינדער, אז די קינדער האבן געזונגען לידער, אז איך האָב געבראכט די קינדער א גרוס פון די יידישע קינדער פון אמעריקע. אבער דאָס איז שוין זעלבסטפארשטענדלעך.

אויף א באנק זיצן צוזאמען, געקלײדעט אײנגאַרטיק, צוויי מיידלעך — איינע א יינגערע, די צווייטע — אַביסל עלטער, ביידע מיט פּנימער פון חכמות. „ווי הייסטו?" — פרעגט איך דער יינגערער. „פּעלאַ שערמאַן" — ענטפערט זי מיר — „12 יאָר אַלט." — „און ווי הייסטו?" — פרעג איך דער עלטערער. „רענא פּאַסטערנאַק" — ענטפערט זי מיר — „13 יאָר אַלט."

זיי שטאַמען פון קראַשניק, נעבן לובלין. זיי חברן זיך דאָ ביידע, ווי צוויי שוועסטער. זיי שלאָפן א בעט צו א בעט. זיי לערנען צוזאמען אויף איין באנק. איך זע, אז פּעלאַ האַנט איז וויניק באַוועגלעך. רענא זעט, אז איך קוק מיר צו פּעלאַ האַנט, דערקלערט זי מיר באַלד: „ס' איז גאַרניט, זי קען מיט דער האַנט ארבעטן. זי איז נאָר אַביסל אויסגעקרימט. מען האָט אין איר געשאָסן, אָבער זי איז א גוטע האַנט."

אוודאי איז זי א גוטע האַנט, ווער — ווער האָט אין איר געשאָסן? ווי איז דאָס געשען?

— פּעלאַ האָט ניט קיין עלטערן. איר טאַטע איז געהרגעט געוואָרן פון די דייטשן און איר מאַמע איז אַוועק מיט די פּאַרטיזאַנער אין די לובלינער וועלדער.

און אָט איז געווען אין איינעם א טאָג, אין וועלכן די דייטשן זיינען באַפאַלן די פּאַרטיזאַנער. פּעלאַ איז געלינגן באַהאַלטן צוזאמען מיט איר מאַמען אונטער א בוים אין וואַלד. די דייטשן האָבן געשאָסן און געשאָסן. טיף אין וואַלד האָבן זיי מורא געהאַט אַרויינצוקומען.

— איר מאַמען האָבן זיי דערשאָסן אויף טויט און איר האָבן זיי געטראַפן נאָר אין האַנט...

דאָס אַלץ איז די גאַנצע געשיכטע פון פּעלאַ שערמאַן. איר האַנט איז נאָר אַביסל ניט גלייך, אָבער — מער גארניט.

דניאל איז געגאַנגען זוכן יידן

דניאל בורשטיין איז דער 13־יאָריקער זון פון דעם אומגעקומענעם יידישן שרייבער אין פוילן, מ. בורשטיין, דער מחבר פון ראַמאַן „אויף די חורבות פון פּלוינע". דניאל בורשטיין איז אַלט געווען 7 יאָר וועו די מלחמה האָט אויסגעבראָכן. וועו מען האָט אים געפירט אין א וואַגאַן קיין אַשוויענטשים, איז ער שוין אַלט געווען קנאַפּע אַלף יאָר. עס איז געווען א צוג פון בלויז יידישע קינדער, געפירט פּאַרברענט צו וועלן. אַלע

קינדער זיינען געווען אנגעטאן אין שמאטעדיקע הויזן און העמדער, אויס־
געפארבט אין רויטע פאסן, כדי אויב זיי וועלן אנטלויפן, זאל מען זיי דער־
קענען. דניאל, דער זון פון יידישן שרייבער מ. בורשטיין, ווייסט, אז ער
מוז זיך ראטעווען, ער מוז אנטלויפן. אויב ניט, וועט ער פארברענט
ווערן. שניידט ער אפ א העלפט פון זיין הויז און קערט זיי נאכדעם איבער
אויף דער לינקער זייט — מען דערקענט מער ניט די רויטע פאסן. עם
איז זומער, וואס ער ארעפ זיין העמדל און קען אויסהאלטן א נאקעטער.
ער קריכט ארויס פון פענצטערל פון וואגאן,דראפעט זיך אויף אים, דרא־
פעט זיך צווישן די וואגאנען, ביז ער שפרינגט ארעפ, וועו דער באן גייט
לאנגזאמער. ער בלייבט ליגען מיט טיפע וואונדן אין קאפ אויפן פעלד.
ער דערשלעפט זיך צו א טייכל, וואשט זיך ארום און הויבט אן וואנדערן
צווישן דערפער מיט א נייעם נאמען:

„יאן יאנאוויטש".

„יאן יאנאוויטש" — דניאל בורשטיין — האט מורא פאר די הינט,
וואס בילען, וועו ער שלאפט אין פרעמדע שיערן. ער קומט אין גויאישע
הייזער און האט צרות, וואס ער איז ניט קיין למדן אין „פאטשעוושעם"
און אין קניען פאר הילדיקע בילדער. ער איז שטארקער פאר זיין מורא
און לעבט זיך אויס „פאטשעוושעם" און זיך צלמען, ווערט פארגויעשט
אין דער באטע פון גוי יוזעף קאסטירא, אין פשטשינער קריז.

ערשט אנדערהאלבן יאר נאך דער מלחמה איז ער ארעפגעקומען אין
לאדוש צו יידן — ער האט זיך פארבענקט נאך זיי, און געווארן א תלמיד
אין קינדער־הויים „העלענאוועק", ביי לארוש.

שמעון פארטיזאן

ער הייסט שמעון. ער איז אלט 14 יאר. ליידער איז ביי מיר נישט
געבליבן פארצייכנט זיין פאמיליען נאמען. אנהויב מלחמה איז ער, צו־
זאמען מיט זיינע עלטערן, אנטלאפן פון ווארשע קיין באראנאוויטש. איינס
און א האלב יאר זיינען זיי געווען אונטער די רוסן. דאמאלסט זיינען
אריין די דייטשן און —

— „זיי האבן געמאכט א געטא און אנגעהויבן צו דערהרגענען די
יידן."

שמעון איז א ייד, ווארט אויך אויף אים דער רוצח. דערציילט ער
דאס זייער איינפאך:

— „דער טאטע איז שוין ניטא, די מאמע איז שוין ניטא, מיין עלטערער ברודער איז אנטלאפן אין וואלד, בין איך מיט מיין שוועסטער אויך אנטלאפן אין וואלד."

וואס זשע קען שמעון טאן מיט זיין שוועסטער אין באראנאוויטששער וועלדער? — לאז איך אים רעדן מיט זיין לשון:

— „מיר האבן געבלאנדזשעט... מיר האבן ביידע געבלאנדזשעט פון דארף צו דארף, אבער אין ערגעץ האט מען ניט געוואלט אונז אויפנעמען. ענדלעך געפינען מיר פארטיזאנער. זיי האבן אונדז אויפגענומען. דאס איז געווען פלוצלונג נאך צוויי וואכן. עס איז פונקט פארביגעפאלן א פור מיט פארטיזאנער האבן זיי אונדז מיטגענומען מיט זיך. דארטן האב איך אויך געפונען מיין ברודער. אין עטלעכע טעג ארום האב איך באקומען געווער און איך בין איינגעשלאסן געווארן אין די פארטיזאנער. די שוועסטער איז אנגענומען געווארן צו קאכן. איך פלעג פארן מיט מיין ברודער אויף אויספארשונגען. איינמאל איז מיין ברודער אליין ארויסגעפארן אויף אן אויספארשונג און שוין קיינמאל ניט געקומען צוריק. אין דער פרי האט מען געבראכט דעם פארוואונדעטן פערד און דעם ברודערס קערפער. דאס איז געווען פאר מיר א שרעקלעכער קלאפ."

וויפיל דראמע עס איז דא אין די פאר געפרעסטע שורות. א נאוועלן שרייבער וואלט עס האבן גענוג פאר א גאנצן בוך. ביי שמעונען, וואס איז דעמאלט אלט גענוג א וועלכע עלף אדער צוועלף יאר, גייט עס ראש — דער טאטע — ניטא, די מאמע — ניטא, דער ברודער דערהרגעט, ער איז א פארטיזאנער אין וואלד און די שוועסטער א פארטיזאנער, און ביידע שטייען זיי אין וואלד ביים פארוואונדעטן פערד און דערשאסענעם ברודער, נאכדעם ווי זיי האבן באקומען „א שרעקלעכן קלאפ."

שמעונס ברודער איז ניטא, איז שמעון אליין אן אויספירער-פארטיזאן. „די טעג — דערציילט ער — זיינען געגאנגען ווי געווינלעך, איבערגעריסן דורך קאמפן". ער פלעגט רייטן אליין אויף א פערד אן א זאטל. וועו ער פלעגט דערזען א דייטשן ערשאפלאן, פלעגט ער ארויפגיין פון פערד, זיך זעצן אויף דער לאנקע און מאכן אן אנשטעל, ווי ער וואלט זיין א פאסטוך און פאשן דאס פערד אויף דער לאנקע.

דערציילט שמעון אזוי:

— „די שנייען זיינען נאך ניט אינגאנצן צעגאנגען און די אויספירונג האט אונדז איבערגעגעבן, אז די דייטשן פארגייען אונדז דעם וועג פון דריי זייטן. די דייטשן זיינען פיל, טויזנטער. מיר האבן פארשטאנען, אז מיר קענען זיך ניט אנטקעגנשטעלן דעם שונא. צוריקציען זיך האבן

מיר געקאָנט נאָר אין איין ריכטונג — אין דער ריכטונג פון די פּינסקער בלאָטעס. עס איז ניטאָ קיין אַנדער אויסוועג. נאָר אַז אומגעלונגענעם אַנגריף אויפן שונא האָבן מיר זיך אריינגעלאָזן אין די וועלדער. פיר טעג און פינף נעכט זיינען מיר געוועסן צווישן די געוויקסן איינגעזונקען ביזן האַלדז אין בלאָטע, באַהאַלטענדיק די קעפּ, וווּ עס זיינען געפלויגן איבער אונדז קוילן און גראַנאַטן. מיר האָבן די גאַנצע צייט נאָרניט געגעסן און נאָרניט געטרונקען. די דייטשן זיינען אַוועק. זיי האָבן געמיינט, אַז מיר זיינען שוין פאַרזונקען געוואָרן אין די בלאָטעס. דעמאָלט זיינען מיר אַרויסגענאַנגען און אַ רויע קאַרטאָפּל איז געווען פאַר אונדז אַ נאַשוואַרג."

שמעון איז געוואָרן אַ געאיבטער פּאַרטיזאַנער, פלעגט ער שוין גייען אויף „דיוואַרסיע אַרבעט" — אויפריסן אַ בריק. ער דערציילט וועגן דעם אַזוי:

— „עס דאַרף דורכגיין אַ באַן מיט דייטשן. מיר באַהאַלטן זיך אין אַ צוגעגרייטער פאַרמאַסקירטער גרוב. אויף די רעלסן לייגן מיר אַוועק דריי מינעס אין גלייכע שטחים (שטרעקעס) אייניע פון דער צווייטער. מען טוט אַ צי, ווען עס קומט די צייט, ביים שטריקל, און די מינעס רייסן אויף."

אַ ייד איז ניט קיין גזלן, אפילו ווען ער איז אַ פּאַרטיזאַן אין וואַלד. שמעון איז אַ ייד, דערציילט ער וועגן זיך אַזוי:

— „איך געדענק די מורא, וואָס פלעגט מיר באַפאַלן, ווען די באַן פלעגט זיך דערנענטערן. איך האַלט דאָס שטריקל אין איך וויים, אַז ביי מיר אין האַנט איז דאָס לעבן פון טויזנטער מענטשן. איך פלעג אויפּציטערן איידער איך פלעג דאָס טאָן. ניט איינמאָל איז מיר אויסגעקומען אין וואַלד צו קעמפן מיט זיך. איך האָב זיך שווער צוגעוואוינט".

אָט די דראַמע אין הארץ פון יידישן יינגל אין דער באַהעלטעניש פון דער גרוב אין וואַלד מיטן שטריקל אין האַנט — ער קען ניט מאַרדן, ער קען ניט דערהרגענען אפילו דייטשן, וואָס זענען אין דער רגע אין די טויזנטער ביי אים אין האַנט... — אָט די דראַמע איז באמת גראַנדיוז!

ער דערציילט ווייטער אַזוי:

— „מען האָט מיר געהייסן נקמה נעמען אַן געבאַפּטע דייטשן, וועלכע האָבן דאָך דערמאָרדעט מיין מוטער. איך בין דאָך אַלט געווען עלף יאָר. מען האָט מיר געהייסן אויסברענען די אויגן פון אַ דייטש. „זיי טוען אַזוי מיט אונדז". איך האָב ניט געקענט... איך זע נאָך איצט די

אויפרעגונג פון די פֿארטיזאַנער קעגן מיר, וועז זיי האָבן געזאָגן, אַז איך ציטער אויף: „אומווירדיקער זון!" — האָבן זיי געשריגען אויף מיר. איך האָב זיך דאָך נוקם געווען צולייב מיין מאַמען. איך וועל אָבער קיינ־מאָל ניט פֿארגעסן וואָס איך האָב איבערגעלעבט. עס האָט זיך מיר געדוכט, אַז ניט איך האָב ביי אים אויסגעברענט די אויגן, נאָר דאָס האָט מען מיר אויסגעברענט די אויגן. איך האָב געפֿרואווט זיך צו בארואיקן, ארויס־רופענדיק אין מיין זכרון מיין דערמאָרדעטע מאַמע. איך האָב אָבער דאָך ניט געקאָנט זיך בארואיקן. יעדער נקמה־אקט האָט א יזמיר געשענקט ווי מיט א מעסער. איך האָב טאַקע געוואָלט נקמה פֿאר מיין מאַמען, אָבער נאָכדעם האָב איך מיך געפֿילט שוואַך."

דרויי יאָר איז שמעון געווען א פֿארטיזאַן. ער איז געווארן צוועלף יאָר, און דרייצן יאָר, און ער האָט נאָר אלץ געלעבט.

— „איך נעדענק — דערציילט ער — ווי איך האָב געוואַנדערט אי־בער די פֿאלעסער לאַנקעם און בלאָטעם, פֿארוואַקסענע מיט מאַך. ביי יערן טראָט האָט די נאַנצע לאַנקע געציטערט און געוויגט זיך, געבויגען זיך אונטער די פּיס. דאָס איז געווען שיין — אָט די זיך וויגענדע „פֿא־ליאַנע". די דייטשן שיסן אויף מיר און זייערע קוילן זינקען איין אין בלאָטע. דער וואַלד איז געדיכט, עס איז אין אים טונקל, פינצטער, זומער שמעקט זייער, עס צווישטשערן פויגל, און דאָס הארץ קלאַפּט און קלאַפּט."

ער איז געווען דרייסט, שמעון. ער פֿלענט זיך אמאל אונטערגנב־ענען ביז די דייטשע געבירדעס, זיך אריינדרייען צווישן זיי — ער איז דאָך ניט מער ווי א פֿארשטעלטער, בארוועסער דארף־שייגעצל. ער פֿלענט זיי העלפֿן אין דער ארבעט, זיי העלפֿן בריינגען וואַסער, אַנטרינקען זייערע פערד, און שפּעטער אוועקטראָגען וויכטיקע אינפֿארמאַציעס צו די פּאַר־טיזאַנער אין וואַלד.

— „איך האָב מיך צוגעוואוינט — דערציילט ער — אָט צו דעם לעבן, ארומצוואַנדלען, צו א לעבן פול מיט געפֿאַרן. כמעט יעדע נאַכט פֿלענן מיר ארויספֿאָרן אויף „אן ארבעט". איך האָב זיך נוקם געווען פֿאר מיין ברודער, פֿאר מיין מאַמען און טאַטען, פֿאר אלץ, וואָס איך האָב פֿארלאָרן."

וועז די סאָוועטישע ארמיי האָט פֿארנומען די געגנט, איז ער אוועק מיט זיין שוועסטער — וואָס איז אויך געבליבן לעבן — קיין בראַנא־וויטש. דאָרט איז ניט געווען וואָס צו טאָן. אלץ איז פֿארברענט, קיינער איז ניטא. ער איז געגאַנגען וווייטער. אַנגעקומען איז טיף פוילן. ער איז אויפֿגענומען געוואָרן אין „קינדער־הויז".

— „איך האָב אָנגעהויבן א ניי לעבן — האָט ער געזאָגט — איך ווייל זיין א טיכטיקער, א מוטיקער און גערעכטער מענטש."

ער דערציילט, אז איצט, פון דער ווייטנס, זעט אים אויס אלץ, וואָס עס איז געווען דאַרטן, ווי א שרעקלעכער חלום. ער פילט אפטמאל א בענקשאפט נאָך וואַלד, א בענקשאפט נאָך דעם גייסט פון ברידערלעכקייט און העלדישקייט, וואָס האָט געהערשט צווישן די פּאַרטיזאַנער. ער האָט דא רחמנות אויף די מיידלעך — זאָגט ער — וואָס זיינען אזוי שוצלאָז, און אויב עס וואָלט נויטיק געווען, וואָלט ער אַוועקגענעבן פאַר זיי זיין לעבן.

— „ס'איז מיר שווער זיך צו לערנען" — ענדיקט ער — „ווען די זון שיינט און דער וואַלד שמעקט". עס ציט אים צו גיין ווייטער, צו וואַנדערן.

זיין לערערין האָט געזאָגט:

— „עס זינגט פון שמעונען א ליד, וואָס מען דערהערט ניט. ער וועט זיך ניט איינהאַלטן, ער וועט גיין, און וואו ער וועט ניט זיין, זאָלן אים באַגלייטן מיינע בעסטע וואונשן."

יעזשי האָט געפונען זיין מאַמען

— „וען די רייטשן זיינען אריין אין וואַרשע, האָבן מיר געוואוינט אויף וואַלסקא גאס"... — הויבט אָן זיין דערציילונג יעזשי דעמרינסקי, און יענער אָנהויב אויף וואַלסקא גאס ליגט אזוי ווייט, איז שוין אַוועקגעשוואומען אין די פּאַרגעסענישן.

— „וען זיי האָבן געמאכט די געטאָ, האָבן מיר זיך אריבערגעטראָגען אויף דער לעשנע גאס", זאָגט ער ווייטער. דאָס איז שוין אויך זייער ווייט און זייער לאַנג צוריק. שוין באַלד אין גאַנצן פאַרגעסן.

— „ביי דער שלום־אקציע האָט מען דעם טאַטן צוגענומען און ער איז שוין ניט צוריקגעקומען, און איך מיט דער מאַמעשין האָבן זיך באַהאַלטן אויף דער אַרישער זייט."

אזוי רעדט ער.

זיי האָבן ביידע, די מאַמע און ער, דערלעבט ביז דעם וואַרשעווער אויפשטאַנד. דעמאָלט האָבן די דייטשן געכאַפט אים מיט זיין מאַמען, געמיינט אז זיי זיינען גויים און זיי געוואָלט שיקן אין א לאַגער —

— „און איך האָב ניט געוואָלט"... — זאָגט יעזשי.

לאָמיר עס איבערגעבן אין זיין שפּראַך:

— „דעמאָלט האָב איך זיך אָפּגעטיילט פון מיין מאַמעשין און איך בין אַוועק אַליין פֿאַר זיך. פון יענער צייט האָב איך אַרומגעוואַנדערט פון פּויער צו פּויער, ביז איך האָב זיך דערשלעפּט קיין יאַבלאָנקע. מען האָט מיך אַוועקגעשיקט פון דאָרט און איך האָב זיך דערשלעפּט צו אַן אַנדערן פּויער. צוליב דעם, וואָס דאָרט איז מיר אויך געווען שלעכט, זייער שלעכט, האָב איך געמוזט אַנטלויפֿן פון דאָרטן, און ווידער האָב איך געוואַנדלט איבער באַנעז, אויטאָבוסן, אויטאָמאָבילן. איך פֿלעג נעכטיקן אויף אַ לאַנקע אַדער אויף אַ פּעלד, וואו עס פֿלענט זיך נאָר מאַכן, און אַזוי איז דאָס געווען."

אַזוי איז דאָס געווען דער שיקזאָל פון קליינעם יעזשי דעמרינסקי, וואָס האָט קיין טאַטן ניט געהאַט, ניט געוואוסט וואו איז זיין מאַמע, געשפּילט די ראָלע פון אַ שוועסטער, פון אַ היימלאָזן, קליינעם גויאישן בראָדיאַגע און ענעכטיקט אין די לאַנקעס.

דאָ איז געקומען אַן ענדערונג אין זיין געשיכטע. „מען האָט מיך אַריינגענומען — דערציילט ער — אין אַ קלויסטער. דאָ, האָט מען געזאָגט, זיינען צופֿיל יינגלעך, און מען האָט מיך אָפּגעשיקט אין אַן אַנדער קלויסטער אין קראָקע. מען האָט מיך דאָרט אויך ניט געהאַלטן צו לאַנג — מסתמא האָבן זיי עפּעס פֿאַרדעכטיקט — און מען האָט מיר ווידער געהייסן גיין ערגעץ אַנדערש. בין איך געגאַנגען. מען האָט מיך געטריבן פון אָרט צו אָרט און פון אַנשטאַלט צו אַנשטאַלט, פון קלויסטער צו קלויסטער."

עס איז געווען צו ענג אין די קלויסטער מאיאַנטקעס פֿאַרן אַרעמען יידישן „אַקטיאַרעלע", וואָס שפּילט די ראָלע פון אַ שייגעצל און טראָגט אַזא גוטן נאָמען ווי „יעזשי דעמרינסקי". דאָס האָט די מאַמע זיינע גענומען פֿאַר אים דעם נאָמען, וועו זיי האָבן זיך ביידע באַהאַלטן אין וואַרשע אויף דער אַרישער זייט.

די מלחמה האָט זיך געענדיקט, יעזשי וואַלגערט זיך נאָך אַלץ אַרום אוו וועלט געטריבן פון אָרט צו אָרט, „ביז איך האָב ניט אויסגעהאַלטן און ענדלעך אַנטלאָפן", דערציילט ער.

ער איז געקומען קיין וואַרשע און דאָרט האָט אים געטראָפן דאָס גרעסטע גליק, וואָס עס איז נאָר מעגלעך זיך פֿאַרצושטעלן:

„איך האָב, צו מיין אומבאַשרייבלעכער פֿרייד, געפֿונען מיין מאַמען אַ לעבעדיקע."

לאָמיר דאָ ניט שילדערן די סצענע פון דער באַגעגעניש צווישן דער מאַמען און איר קינד. דאָס קענען און ווייסן נאָר זיי ביידע. „עס איז

געווען עפעס אזוינס"... — זאגט יעזשי און ער האט ניט מער קיין וועד־טער.

זיין מאמע איז אבער געווען שוואך, ארים, ניט געקענט נעמען אים צו זיך, אויסהאלטן און זארגן פאר איר זון, האט אים דערווייל אויפ־גענומען די קינדער־הויז אין אטוואצק. ער איז דא צווישן קינדער. ער האט נאך אפילו איצט אביסל מורא צו זאגן, אז ער איז א יידישער יינגל. ער דריקט זיך אוים וועגן דעם אזוי: אפילו איצט, וועז עס דראט מיר שוין גארניט, האב איך מורא לערנען די יידישע שפראך. עס איז ביי אים ניט סתם א מורא. ער האט פאר דעם גרונדן, אין דער פוילישער שול אין אטוואצק, וואו ער לערנט צוזאמען מיט פוילישע קינדער, שלאגן זיי די יידישע קינדער, וואס טראגן אפילו פוילישע נעמען. „ער קען צו־פיל — זאגן זיי — ער מוז זיין א ייד."

דוד פון פינסקער בלאטעס

ער הייסט דוד מודריג, ער האלט זיך אויף אין אטוואצקער קינדער־הויים, א יינגל פון א יאר 14. אבט יאר איז ער אלט געווען וועז די מלחמה האט זיך אנגעהויבן מיט פייער און שטורם.

די מלחמה האט אים געטראפן אין א קליין שטעטל נעבן ראוונע, אין דאמבראוויצע. ער האט געהאט טאטע־מאמע, א ברודער און א שוועסטער. די יארן צווישן 1939 און 1942 זיינען דורד פארהעלטענים־מעסיק שטיל — די מלחמה איז וויט געווען און דאמבראוויצע האט גע־הערט צו סאוועט רוסלאנד. אין 1942 — דערציילט דוד — זיינען גע־קומען צו אונדז די דייטשן און ארויסגעפירט אלע מענער־יידן אויפן מארק. מיין טאטע איז אנטלאפן — צוזאמען מיט דודן און זיין ברודער — און זיך באהאלטן צווישן די „בעבלער אין פעלד". די דייטשן האבן א טייל יידן צוגענומען, א טייל יידן האבן זיך אויסגעקויפט, אויסבאהאלטן און לעבן געבליבן. די דייטשע „אקציעס" האבן זיך כסדר איבערגעחזרט, ביז זיי האבן ארויסגעפירט אלע יידן, ביזן לעצטן, אין שטעטל סארני. דערציילט עס דוד זייער קורץ: „דארט האט מען אלעמען דערהרגעט. אויף די גאסן זיינען געלעגען מאסן מתים".

דודס טאטע איז געווען א בריה. ער האט געמומען דודן, די אנדערע צוויי קינדער און דער אויסבאהאלטענער מאמען און אנטלאפן מיט זיי אין וואלד. „דארטן האבן מיר זיך באהאלטן" — דערציילט דוד. אין

וואָלד איז גוט, אין וואָלד זיינען ניטאָ קיין דייטשן, אין וואָלד זיינען נאָר בוימער, פויגל, קוסטעס, יאָגדעס. דוד וויסט ניט געניו ווי אַזוי דאָס איז פאַרגעקומען, ער וויסט נאָר דעם פאַקט: „דער טאַטע האָט אויסגעפונען די פאַרטיזאַנער און זיך מיט זיי פאַרבונדן". דעמאָלט האָט מען געלעבט אין די דאָמבראָוויצער בערג. זיי האָבן געמאַכט הייל אין די בערג און דאָרט געלעבט ווינטער. זומער האָט מען געלעבט אין באַהאָלטענע גע־צעלטן. „מיין טאַטע פלעגט גייען אין דערפער, פאַרשטעלט פאַר א גוי, און פלעגט ביי די אוקראַאינער געוואויר ווערן אויב עס גרייט זיך אויף אונדז אן אבלאַווע".

די דייטשן פלעגן צונעמען אין די דערפער די געראַטענישן און עס אוועקפירן צו זיך. „מיר פלעגן אָנפאַלן אויף די דייטשן — דערציילט דוד דער פאַרטיזאַן — און מיר פלעגן ביי זיי צוריק אָפנעמען די קי, האָבער און קאַרטאָפל. די קי פלעגן מיר אָפגעבן די אָרעמע פויערים". וואו האָבן זיי געגומען געווער? — „איינמאָל האָבן מיר געמאַכט אן אָנ־פאַל אויף די דייטשן — פאַרשטייט זיך מיט מעסערס און קאָסעס — און האָבן אַראָבערט זייער געווער".

דערציילט דוד וועגן יענער פאַרטיזאַנער צייט אַזוי:

„די טעג זיינען געווען אונדזערע נעכט און די נעכט זיינען געווען אונזערע טעג. ביינאַכט פלעגן מיר גייען אויף אויסשפירונגען. איינמאָל האָט צו אונדז, מיט אונדזער סטשאשקע, פאַרבליבן אנדזשעט דער וואָלד־וועכטער. מיר האָבן אים געוואָלט דערהרגענען, אָבער ער האָט זיך זייער געבעטן מיר זאָלן אים לאָזן לעבן. מיר זיינען איינגעגאַנגען און פון דאָן איז ער געווען אונדזער פרייַנט. ער פלעגט קומען און פלעגט אונדז אלץ איבערגעבן".

די פאַרטיזאַנער אין די דאָמבראָוויצער בערג און וועלדער האָבן זיך פאַרבונדן מיט אָפטיילונגען פון דער סאָוועטישער ארמיי. דוד וויסט אלץ און ער דערציילט: „יעדן חודש פלעגט קומען צופליען צו אונדז אן עראָפלאַן פון רוסלאַנד, מיר פלעגן סיגנאַליזירן דעם אָרט, וואו מיר זיינען, דורך אָנצינדן פינף פייערן".

עס איז שוין געווען סוף 1943, עס איז שוין געווען אָנהויב 1944, און דוד איז נאָך אלץ געווען מיט טאַטע־מאַמע א פאַרטיזאַן. אין פרילינג פון זעלבן יאָר האָט ער אָבער זיי בידע — טאַטע און מאַמע — פאַרלאָרן. ער דערציילט עס מיט דער מערקווירדיקסטער קורצקייט און אייגפאַכקייט אַזוי: „דאָס איז געווען פרילינג. דער טאַטע מיט דער מאַמען זיינען ארויס אין וואָלד נאָר רויטע יאָגדעס, ווייל זיי האָבן געוואָלט מאַכן א

באַרשטש און — זיי זיינען שוין קיינמאל ניט געקומען צוריק. א גאנצן טאג האב איך אויף זיי געווארט. מיר האבן זיי געזוכט אין די בערג. איך האב זיי אומזיסט גערופן. דערנאך האבן די פאסטוכלעך, וואס פאשן די קי, געפונען זיי דערהרגעטע. עס האבן זיי דערהרגעט אוקראאינער פון שכנותדיקן דערפל. עס איז דאָרט געווען א דאָרף מיט באנדיטן".

בלייבט שוין דוד אן טאטע־מאמע און גייט אוועק מיט די פּארטי־זאנער פון די דאמבראוויצער בערג צו א מער זיכערן פלאץ — צו די פּינ־סקער בלאטעס. דאס איז געווען א גוטע צייט. „מיר זיינען אין די פּינ־סקער בלאטעס געזעסן א האלב יאר צייט — דערציילט ער — די דייטשן האבן זייער מורא געהאט פאר אונדז. זיי האבן אפילו ניט געגומען די תבואה פון די ארומיקע דערפלער. דערנאך זיינען מיר געווען אזוי שטארק און האבן ניט מורא געהאט אפילו צו וואוינען אין פויערשע כאלופעס".

שפעטער זיינען די פּארטיזאנער „איינמאל אין א נאכט אריבער אויף יענער זייט און זיך אנגעשלאסן אן דער סאוועטישער ארמיי". דוד מיט נאך א פּארטיזאן זיינען פארבליבן אויף דער זייט.

„מיר זיינען זאלבעצוויים אוועק אין די וועלדער — דערציילט ער. — עס איז געווען ווינטער, עס זיינען געפאלען ריזיקע שנייען. אפטמאל פלעגן מיר זיך אויפכאפן פארשאטענע מיט שניי... מיט שיפלעך, אויף וועלכע מען פירט איבער קי, האבן פויערים אונדז אריבערגעפירט איבער די בלאטעס און מיר האבן זיך געפונען צווישן די צווייי ערשטע ליניעס פון פראנט. איבער אונז פלעגן אויפרייסן קוילן. דער פראנט איז געווארן לעבעריק. עס איז געווען א שרעקלעכער הונגער. מיר האבן געגעסן רויע בעבלעך..."

אין יענער געגנט איז געווען א דאָרף פון באפטיסטן. „זיי האבן שטארק געגלויבט אין גאט" — דערציילט דוד — און זיי האבן אים, דודן, ארויסגעהאלפן און אויסבאהאלטן פון די דייטשן.

דער פראנט האט זיך דערנעענטערט. די געגנט איז פארנומען ge־ווארן דורך דער רוסישער ארמיי. דוד איז געווארן אויס פּארטיזאנער, ער איז געפאָרן קיין ראַוונע, ער האט דאָרט ניט געהאט וואס צו טאָן, איז ער געגאנגען וויטער און דערגאנגען ביז לובלין; ער האט דאָרט ניט געהאט וואס צו טאָן און ער איז געגאנגען וויטער און דערגאנגען ביז ווארשע; ער האט אין ווארשע קיינעם ניט געהאט, איז ער אווען אין אטוואצקער קינדער־הויס.

אזוי האט דוד מודריג „דורכגעמאכט די מלחמה" — פארלאָרן טאטע מאמע ביי די יאגדעס אין וואלד, פארלאָרן „ערגעץ־וואו ברודער און שוועס־

טער", געלעבט אין די וועלדער און אין די „פינסקער בלאטעס", באפאלן די דייטשן, געווען אן אויסשפירער אין די דערפער, געשיצט געווען פון פרומע באפטיסטן, און איצט איז ער אן אטוואצקער קינדער־הויז און ווי? וויסן זיין וויטערדיקן תכלית אויף דער וועלט.

די מלחמה איז אַריבער, זיי זיינען איינזאַם

בראנקע מיט איר ברודער, האלינקא, חוה און סאבינקא — פינף יידישע קינדער האבן זיך „ארויסגעכאפט" פון דער וואַרשעווער געטא און זענען אַוועק צו „פּאניאטאווער וועלדער". עס איז געווען א צייט, וועו די אבלאווע אויף יידן איז אביסל שוואכער געווארן און דאס ארומ־בראדיאנעווען איז געווען אביסל לייכטער — דא געטאגט, דארט געגעב־טיקט; דא האט מען געפונען אן אלטן גוי א באשיצער, און דארט האט מען געפונען יינגע גויים, וואס האבן זיי אויסגעטאן נאקעט. „מיר פלעגן נעכטיקן אין מיסטקאסטענס — דערציילט סאבינקא — אין טאיליעטס, אין בודעם פון הינט; מיר פלעגן קריכן אויף די בייכער, אויף אלע פיר; מען האט זיך ניט געקלאגט אפילו וועו די פים זיינען געווארן אפגעפרוירן און מען האט נעשפאנט. איינמאל איז חוהם לעבן שוין געווען אינגאנצן אין סכנה, זי האט זיך נעמוזט אויסבאהאלטן פון פאליאקן, וואס האבן געלויערט אויף איר. דאס איז געווען ווינטער־צייט. איז זי אראפגע־קראכן אין א ברונעם און זיך דארט אויסבאהאלטן. בראנקע האט אבער געהאט נאר ערגערס — איר מאמע איז דערהרגעט געווארן און א יינגל האט נעבראכט איר מאמעס האר מיט שטיקלעך פון איר מוח. דעמאלט האט זי שוין ניט געוואלט מער לעבן. די אנדערע האבן אבער „איר אויס־געקלערט, אז זי מוז לעבן פאר איר יינגערן ברודער".

האלא האט דערציילט, אז איר מאמע און איר שוועסטער זיינען דורך פאליאקן אוועקגעפירט געווארן צו דער זשאנדארמעריע און — „מער האב איך שוין פון זיי ניט געהערט". חוה האט דערציילט, אז „זי איז געגאנגען מיט איר טאטען און אויפן וועג האט זיי אנגעטראפן א פאליאק, וואס האט מיט געוואלד געוואלט אוועקפירן זיי ביידן אין דער זשאנדארמעריע. חוה איז אנטלאפן און איר טאטען האבן די דייטשן דערהרגעט".

שפעטער איז געווארן אביסל בעסער — חוה האט געקראגען א שטע־לע אלס דינסטמיידל ביי א פאליאק. בראנקא איז אויך געווארן א דינסט. „עס איז געווען שווער זיך איינצוהאלטן אויף איין ארט — דערציילן זיי —

מען פֿלעגט ניט קענען הערן די טענות וועגן יידן. האַלינקע איז אויך נע־ווארן א דינסט".

איצט איז די מלחמה אריבער, די דייטשן זיינען שוין ניטאָ, „אָבער — דערציילן זיי — מיר זענען אַלע זייער איינזאָם און מיר געפינען זיך אין הויז פאר די פאריתומטע יידישע קינדער".

בראָנקאָ, האַלינקאָ, חוה און סאָבינקא האָבן אין עטלעכע געציילטע שורות איבערגעגעבן זייערע ביאָגראָפיעס. איך האָב זיי געזען, די קינדער, די ביאָגראָפיע־שרייבער. זייער אָפּט ווערן אָנגענאָמען זייערע אויגן מיט אומעט, ווי פולע בעכערס. זיי האָבן דאָס אויסגעדריקט אויך מיט ווערטער: „מיר זיינען דאָך איינזאָם אין הויז פון די פאריתומטע יידישע קינדער".

רעניע איז א שפּענדל אויף דער וועלט

רעניע וואָנט איז געווען א מזלדיקע. א גוטע, האַרציקע, אומבאַקאַנטע פֿוילישע פרוי האָט אויף איר רחמנות געהאָט. עס איז געווען א זעלטענקייט אָט די פּראָסטע, געבענשטע, מענטשלעכע רחמנות.

ווען רעניע איז אַליין, א מיידעלע פון א יאָר עלף, אַנטלאָפן פון דער ווארשעווער געטא, איז זי געווארן א בעטלערין ביי גויים. זי האָט געבעטן איבער הייזער און — מען האָט איר געלאָזט לעבן, ניט געכאָפט; זי האָט געוואָנט צו בעטלען אויף דער גאַס און מען האָט איר אויך ניט געכאָפט, מען האָט איר געלאָזט לעבן. זי האָט זיך ארומגעשלעפט א שמוציקע, א ברודיקע איבער מיסט־קאַסטנעס, קעלערס, בוידעמס, טאיליטס, ביז זי האָט שוין באַלד אַלע כוחות פארלאָרן. דעמאָלט האָט אויסגעשלאָגען די גוטע שעה פון איר מזל — אן אומבאַקאַנטע פרוי האָט איר אויף דער גאַס נענומען פאר דער האַנט און אוועקגעפירט נאָר זיך. „ווי נאָר זי האָט מיך אַנגענומען — דערציילט זי — האָב איך געפילט, אז ס'איז גוט". די פרוי האָט איר געבראַכט צו איר אַהיים, האָט איר ארומגעוואַשען, אויסגעקעמט, געגעבן א רייניע קלײדל, ווען און עסן צו דער זאָט. „ווען א שכנה פלעגט אריינקומען צו איר — דערציילט רעניע — פלעגט זי מיך באַהאַלטן אונ־טערן בעט".

טעג און טעג האָט זיך רעניע ביי איר אויסבאַהאַלטן, ביז איינמאָל האָט איר א צי געטאָן צום דרויסן. זי האָט ארויסגעשמעקט אויף דער גאַס. „די שכנטעס האָבן מיך דערקענט — דערציילט זי ווייטער — אז איך בין א יידישע. דאָס איז געווען שלעכט. איך האָב דאָרט מער ניט געקענט

בלייבן. האָט געזומען די גוטע פרוי און מיך אוועקגעפירט צו איר מאן אין פאברויק."

דער מאן האָט רעניען באהאלטן ביי אים אין פאבריק און זיין פרוי פלעגט ארויסברענגען דאָרט צו איר עסן, וואסער, ברויט. רעניע האָט זיך דאָרט געפונען אונטערן שוץ פון די צוויי — פון דער פרוי און איר מאן.

עס ווערט וואָרים אין הארצן צו הערן רעניעס געשיכטע. הייסט דאָס, אז עס איז ניט אינגאנצן אויסגעלאשן געווארן דאָס ליכט פון מענטשלעכער באַרמהערציקייט; הייסט עס, אז ניט אלע האבן געוואלט „אויפעסן" דאָס יידישע מיידעלע רעניע. עס איז דאָך אייגנטלעך אזוי פשוט, אזוי זעלבסטפארשטענדלעך. ניין, דאָס איז שוין גאָרניט געווען אזוי פשוט אין יענער צייט, אין יענעם לאנד, אין יענער אטמאספערע, אין יענער נאָכצישער חיהשער לופט, אין יענע טעג און נעכט, וואו איבער דער אומבאַקאנטער רחמנותדיקער פרוי האָט געלויערט דער טויט צוליב איר רחמנות אויף א יידיש קינד. עס וואלט זיך וועלן געפינען די צוויי פוילישע ארבעטער, די באשיצער פון רעניע וואנס, זיי דריקן די הענט, זיי רופן „מענטש", זיי זאגן: „ברודער און שוועסטער."

„ביז עס איז געקומען דער וואַרשעווער אויפשטאַנד — דערציילט ווייטער רעניע — איך בין דעמאָלט געווען אויף דאָברע גאס. איך האָב געזומען אן אקטיוון אנטייל אין די קאמפן אויף וואַרשעווער אלט-שטאט."

מיר ווייסן, אז דאָרט זיינען געווען די פייערדיקסטע, די בלוטיקסטע קאמפן בעת דעם וואַרשעווער אויפשטאַנד. צענדליקער טויזנטער זיינען געפאלען טויט. רעניע איז דאָרט א קעמפערין. טויזנטער פאלן און רעניע שטייט אויף די פיס. ארום און ארום ברענט אלץ און רעניע איז צווישן פייערן. זי האָט מזל געהאט און געבליבן לעבן.

„נאָך די שלאכטן — דערציילט זי ווייטער — האָב איך ארומגעבאַנקעט איבער דערפער. איך בין געגאנגען פון פויער צו פויער, ווידער דערציילט, אז איך בין א פויליש מיידל און מיין משפחה איז אומגעקומען אין וואַרשעווער אויפשטאַנד. זיי האבן מיר געגלויבט."

זי האָט פארשטאנען ניט צו זאגן, אז אירע עלטערן זיינען אומגעקומען אין וואַרשעווער געטא, וואָרים דעמאָלט וואלט דאָך געווען קלאָר, אז זי איז א יידישע מיידל. דאָס איז ניט גוט. זי, דאָס יידישע מיידל, וואָס איז געווען א קעמפערין אויף דער וואַרשעווער אלט-שטאט אין וואַרשעווער פוילישן אויפשטאַנד, האָט ניט געטאָרט אויסזאגן, אז זי שטאמט פון דער געטא, וועו זי האָט געוואלט שיצן איר וואונדערלעך לעבן.

ענדלער איז זי ערגער אין א דארף געוואויר געוואָרן, אז די מלחמה האָט זיך פארענדיקט, די דייטשן זיינען שוין מער ניטא. דעמאָלט איז זי אַוועק צוריק קיין ווארשע, זי האָט געזוכט יידן און געפונען א היים אין קינדער־הויז אין אטוואצק.

זי פארענדיקט איר דערציילן אזוי: „איצט בין איך ווי א שפענדל אויף דער וועלט."

רעניע, וועסט ניט זיין ווי א שפענדל אויף דער וועלט; וועסט מער ניט זיין אליין!...

וועגן שולן

זיינען דאָ באמת יידישע שולן אין פוילן? זיינען דאָ יידישע שולן, וואו די קינדער לערנען יידישע לימודים און אין דער יידישער שפראך? איז דאָ א קלאָרער און פעסטער ווילן ביי דעם צענטראַלן יידישן קאָמיטעט אין וואַרשע און ביי די לאָקאַלע יידישע קאָמיטעטן אויפן געביט פון יידישער שול און יידישער ערציאונג? — אויף דעם מוז איך, ליידער, ענטפערן, אז די צאָל פון באמת יידישע שולן איז א קליינע און שוין דערבער איז דערווייל אויך ניטאָ דער קלאָרער און פעסטער ווילן אויפן פעלד פון יידישער דערציונג.

חוץ אין די דריי שולן, די יידישע און די העברעאישע אין לאָדזש און פרץ־היים אין טשענסטאָכאָוו, איז די לערן־שפראך אין די שולן, קינדער־הויפען און אינטערנאַטן, וואָס איר האָב באַזוכט — פויליש, מען לערנט אויך צו ביסלעך יידיש און העברעאיש. די מערהייט פון די קינדער פארשטייט צום בעסטן די פוילישע שפראך, וויל זיי קומען דאָך פון פוילישע באהעלטענישן, פון גויאישע הייזער, פון דארפישע פאמיליעס, פון קלויסטערס, וואו זיי האָבן גאראַטעוועט זייערע לעבנס.

עס זיינען אויך ניטאָ קוואַליפיצירטע יידישע לערער, פעדאַגאָגן, ערציער — די נאָצים האָבן זיי אַלע פארברענט, אויסגעמאָרדעט. די מערסטע לערער זיינען געווען דאָ פון די פארמלחמהדיקע פוילישע שולן און גימנאזיעס פאר יידישע קינדער.

איך בין געווען אין יידישן קינדער־היים אין כאָשעוו ביי קאַטאָוויץ. אין קינדערהיים זיינען דאָ 80 קינדער. פינף און זיבעציק פראָצענט פון זיי זענען קאָלעקטיקע יתומים. די מערהייט פון די קינדער איז געווען די גאַנצע מלחמה־צייט אין פוילן, זיי זיינען געווען אויסבאהאַלטן אין באַנקערס, ביי די פאָליאַקן אין זייערע הייזער, אין וואַלד. אַנדערע האָבן אויסגעהאַלטן

די קאנצענטראציע־לאגערן. די פארוואלטערין און ערציערין היימט אננא שאלדער. זי איז געווען פאר דער מלחמה א לערערין אין א פוילישער גימנאזיע פאר יידישע קינדער. די שול פאר די קינדער איז, לויטן פוילישן לשון, א „פאוושעכנע שול" — דאס היימט, א שול אויף פויליש לויטן באש־טימטן מלוכה־פראגראם. ביי דער קינדער־הויף איז אויך דא א פאר־שול פאר די עלטערע קינדער, ווען זיי לערנען זיך דריי פאכן — טישלעריי, שלאסעריי און „דראיוועז" אויטאמאביל. די מערהייט פון די עלטערע קינדער ווילן זיין „דראיוורס".

— פארוואס?

— „ווייל מען לערנט זיך אויס שנעל און מען פארדינט."

דער דירעקטאר פון דער שול היימט משה פיבער. ער דערציילט מיר ווענן אלע שווערקייטן ביי דער בילדונג און דערציאונג פון די קינדער. עס זיינען קינדער, וואס האבן יארן ניט געלערנט; קינדער, וואס האבן ארויס־געזאפט אין זיך דעם הפקר, די גרויל און די פיין פון די נאצי־יארן. איך רעד מיט די תלמידים. מאיר האבער איז אן טאטע־מאמע און ער איז אלט פערצען יאר. זיינע ווענדערונגען און יסורים ווילטן ענגוג געווען פאר פערציק יאר.

— ביזט שוין א בחור נאך בר־מצווה?... — זאג איך צו אים.

— בר־מצווה?... בר־מצווה?... — ענטפערט ער מיר און קוקט זיך ארום.

— ביי אונדז ניטא אזא זאך.

— לערענסטו יידיש? — פרעג איך אים.

— אביסעלע — ענטפערט ער מיר.

דער לערער דערציילט מיר אבער, אז עס איז געווען א חנוכה־יום־טוב און עס איז געווען א פורים־פארשטעלונג „מיט א רעפעראט, צוגעגרייט דורך די קינדער".

דער תלמיד מאיר האבער ווילן אבער מיט מיר רעדן ווענן עפעס אנ־דערש. ער האט א פעטער אין ניו יארק. אים דוכט זיך, אז ער היימט מא־רים נייבארט און ער וואוינט אויף 22־202 אירווינגטאן סטריט, ניו־יארק

איך שמועס מיט א צווייטן תלמיד, וועלכער איבערשטט מיר. ער היימט זלמן סאיוויטש, אז טאטע־מאמע. די משפחה האט געוואוינט אמאל אין ווארשע, אויף נאוואליפקי 26. זיי זענען אומגעקומען אין געטא. ער, זלמן, האט דורכגעמאכט אלע גלגולים, געווען אין א דארף מאטשעוויץ, געווען א פאסטוך, א פערד־טרייבער, געווען אין לאגערן אין דייטשלאנד. ער זעט אוים אדך, קליין, טרויעריק.

— ווי אלט ביזטו, זלמן? — פרעג איך אים.

— זעכצען יאר — ענטפערט ער.

ער זעט, אז איך וואונדער זיך, ווייל ער זעט אויס קוים צוועלף יאר.

— וואונדערט זיך ניט — זאגט ער צו מיר — יעדער וואונדערט זיך אזוי...

ער האט אין זכרון א פארמעגן. „ער דארף האבן — זאגט ער — א פעטער אין ניו־יארק, בנימין דויטש, ער שטאמט פון מאטשעוויץ. פראשע פאנא, געפינט מיר מיין פעטער".

איך בין געווען אין א קינדער־היים אין טארנאוו. איך האב געזען די קינדער, פארבראכט מיט זיי אזן אט קום איך ארויין אין א שמאל קע־מערל און א יינגל זיצט ביי א שוסטער־טישל מיט א שוסטער־פארטוד אויף זיך און ארבעט ביי אן אלטן שוך. אויף דער פאדלאגע און אויף א פאר פאליצעס ליגן אלטע שיכלעך צו פארריכטן.

— ווי הייסט דער בעל־מלאכה?

— יאנקל.

— ווי איז דיין פאמיליע־נאמען?

— שטערן.

— ווי אלט ביזטו?

— 11 יאר.

— ווי לאנג ביזטו שוין א שוסטער?

טראכט ער לאנג, טראכט ער אזן ענטפערט:

— שוין 4 יאר.

זיין טאטע איז געווען בערל שוסטער פון הרוביעשאוו. ער איז געווען מיט זיין טאטן אזן מאמען אין קאזאקסטאן. דער טאטע איז דארט געשטארבן אזן ער איז געקומען מיט דער מאמען. אין קאזאקסטאן האט ער שוין געארבעט ביי שיך צוזאמען מיט זיין טאטן.

— וואו איז דיין מאמע? — פרעג איך.

— זי איז אוועק אין דארף, אפשר וועט זיך איר „אודאיען" (אייניגעבן) צו פארקויפן די „כאטע".

ער רעדט שוין מיט דעם רוסיש־יידישן זשארגאן. ער איז דאך געווען אין קאזאקסטאן. ער האט אויך א „פארמעגן" אין זכרון.

— איך מעג האבן — זאגט ער מיר — א פעטער אין „נעוויארק", מען רופט אים משה איינבינדער אזן ער האנדעלט מיט גאלד.

— פון וואנען וויסטו?

— איך וויים — זאגט ער — אז פאר דער „וואינא" (מלחמה) האט ער געשריבן פון דארטן.

— געדענקסטו ווי ער האט אויסגעזען?

— ביזט א „טשודאק" — זאגט ער מיר — וועז דער פעטער איז אוועק קיין „נעוויארק", בין איך נאר געווען „נא טאם סוויעטיע" (אויף ענגער וועלט).

לערנען וויל ער ניט — זאגט ער. „דער קאפ איז ניט דערביי". ער וואלט נאר וועלן וויסן „וואס וועט זיין וויטער". דערווייל זיצט ער און קעמערל, דער עלף־יעריקער שוסטער, און פארריכט די קינדערשע שיך פון קינדער־חיים. ער האט געהערט, אז עס זיינען דא „שיינע מעשה־ביכ־לער מיט רויבער און רייזענדער". ער וואלט וועלן דאס קענען לייענען. „אזעלכע געפעלן מיר" — זאגט מיר יאנקל.

כ'בין געווען אין א קלאס פאר עלטערע קינדער, 14־15 יעריקע יידי־שע יינגלעך און מיידלעך, אין קראקע. עס זיינען געווען ארום צוואנציק תלמידים. קינדער פון וועלדער, פון גויאישע הייזער, פון די פארטיזאנער. די לערערין — אן עלטערע גימנאזיע לערערין פון פאר דער מלחמה. זי לערנט מיט די קינדער פוילישע ליטעראטור, אט אזוי ווי מען האט געלערנט מיט די קינדער אין די גימנאזיעס פאר דער מלחמה.

— קען מען רעדן צו די קינדער יידיש? — פרעג איך אויף יידיש.

די לערערין פארשטייט ניט יידיש. פרעג איך אויף פויליש. די לע־רערין ענטפערט מיר, אז נאר געציילטע קינדער פארשטייען יידיש. אלע אנדערע פארשטייען נאר פויליש.

אזעלכע זיינען די קינדער און אזוי זיינען די לערער, א חוץ אויסנא־מען. עס איז גאר אן אנדער סארט יידישע קינדער. וואס וועט זיין מיט זיי איבעראיאר, איבער צוויי יאר? וואו וועלן זיי זיין? — קיינער קען אויף דעם איצט ניט ענטפערן. דערווייל דארף מען אריינכאפן, לערנען זיי, ערציען זיי, אניאגען די פארברענטע יארן. דאס זיינען קינדער, וואס זיינען שוין גרויסע מענטשן דורך זייערע איבערלעבונגען. קינדער אן עלטערן, אן פאמיליע־היימען, כמעט אן א פאלק. זיי דארפן געלערנט ווערן און ערציענען ווערן לויט א ספעציעלער פראגראם. זיי דארפן דערקענען א וועלט, וועלכע איז אין זייערע אויגן בין איצט א גזלנישע און ברוטאלע.

זיי האבן געליטן אלם יידן. זייערע טאטע־מאמעס זיינען אומגעקומען אלם יידן — וואס יידן? ווער יידן? וואו יידן?... — די קינדער מוזן דאס באגרייפן, אויפנעמען.

יידן, יידן, יידן... — ווער זיינען די יידן, אין וועלכע לענדער זיינען די יידן, פארוואס זענען זיי יידן, מיט וואס זענען זיי יידן, יידן אין דער נאציצער וועלט, יידן האבן געשיכטע, מאכן געשיכטע — די קינדער מוזן דאס וויסן, אויפנעמען, באגרייפן!

ווער איז נערעכט?

איך בין נעוועזן אין ריכבאך וועז דארט איז געווען א דעלענאציע פון שוועדישע יידן. זיי ווילן אריבערנעמען קיין שוועדן אייניקע הונדערט יידישע קינדער. דער נעשפרעך האט זיך נעפירט אויף דייטש און אויף ענגליש. איך בין דער פארטייטשער. זיי זענען אלע גוטע און זייער וואוילע יידן, די שוועדישע דעלענאטן.

— מיר ווילן אויף דעם ניט מסכים זיין — בעט מיר דער פארזיצער פון דעם יידישן קאמיטעט אין ריכבאך צו פארטייטשן די דעלענאטן פון שוועדן.

— פארוואס? — פארשטייען ניט די גוטע בעלי־צדקה פון שוועדן.

די ריכבאכער יידן ווילן ניט ארויסגעבן די קינדער. „אן די קינדער דא, זענען מיר אן א צוקונפט" — ערקלערן זיי. „אדער עס דארפן ארויס־גיין אלע יידן פון פוילן, צוזאמען מיט די קינדער; אדער זיי בלייבן אלע צו־זאמען מיט די קינדער. מיר ווילן דא זיין צוריק א יידישע נעמיינדע, צו־ריק כלל, צוריק פאלק. „אן די קינדער זיינען מיר נארנישט".

— בעסער העלפט אונדז דא אויסהאלטן אונדזערע קינדער־הייזעלן, איידער צונעמען אונדזערע קינדער — זאגט דער פארזיצער ענגיש.

— אבער טאמער וועט זיין דא שלעכט, טאמער ווילן זיין פאגראמען, טאמער וועט מען אומברענגען די קינדער?... — איז אומרואיק דער יידי־שער שליח, דזשויקאבסאן, פון שוועדן.

די ריכבאכער ווילן מיט דעם ניט מסכים זיין. „מיר ווילן זיין צוזא־מען" — זאגען זיי.

— קענט איר נעמען אזא פאראנטוואָרטלעכקייט, ניט פאר אייערע אייגענע קינדער, נאר פאר יתומים? זיי נעהערן דאך ניט בלויז צו אייך; זיי נעהערן צו דער יידישער נאציאן. מיינט איר ניט, אז זיי, די קינדער, וועט בעסער זיין אין שוועדן ווי אין פוילן?

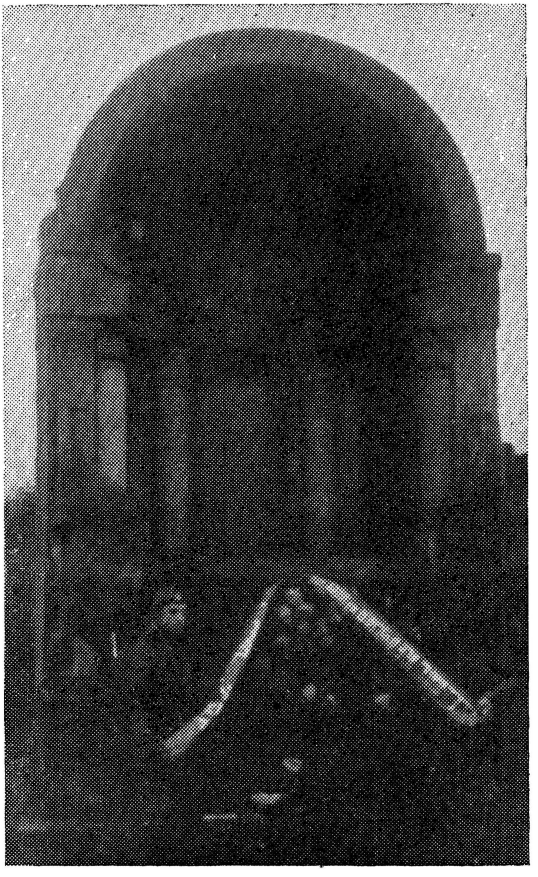
די ריכבאכער יידן איז שווער צו ענטפערן אויף דער פראגע. עס איז זיי שווער צו נעמען די אחריות. זיי קענען און פילן די באדינגונגען אין פוילן.

— געפארן זיינען געווען פאר יידן אין אלע לענדער און אין אלע צייטן — זאגט איינער פון די ריכבאכער — און, פון נאציאנאלן שטאנד־פונקט, וועלן זיי אין שוועדן זיין געווים פארלארן, און דא, אין פוילן, האבן מיר נאך האפענונגען.

איך בין נאר געווען דער עדות און פארטייטשער פון געשפרעך צווישן די שטאהלמער און ריכבאכער יידן.

— ווער פון זיי איז גערעכט?

יידן זינגן

בלומען און קראַנצן צום אהל פון י. ל. פרץ

ועתה מה לך פה, בן אדם, קום ברח המדברה
ונשאת עמך שמה את כוס היגונים
וקרעת שם את נפשך לעשרה קרעים,
ואת לבבך תתן מאכל לחרון אין אונים.

ח. נ. ביאליק

לידער פון די געטאָס

סיי אין די געטאָס, סיי אין די קאָנצענטראַציאָנס־לאַגערן, סיי אין די „האסאגס", אין די „טרעבלינקעס" און אַשווויענטשימס האָבן יידן געשאפן לידער. א. קאָטשערגינסקי פון ווילנע האָט צונויפגעקליבן די געטא־לידער און זיי מיר געגעבן צו פֿאַרעפֿנטלעכן. ער האָט אויך איינגעהיט אין זיין זכרון די מעלאָדיעס.

וועז איך האָב געהאָלטן ביים סוף פון מיין ארויסגאַנג פון דער ווארשעווער געטא, אויפן סקווער פון דער געוועזענער שעלאָזנע גאַס און נאַוואָליפיע, ביי דער געוועזענער סמאָטשע, האָב איך געזען אויף א רעשטל פון א וואַנט א שטיקל פון א פּלאַקאָט פון ידישן טעאַטער אין וואַרשע, אויף לעשנע 56 — „סצענעס, סקעטשעז, לידער... אונטער דער אָנפירונג פון סאמבאַרג און חנה לעווין". צו די נייע לידער, וואָס באַקאַנטע און אומבאַקאַנטע מחברים האָבן געשאפן, האָבן געטא־קאָמפֿאָזיטאָרס געשאפן מוזיק, גאַנץ אפט האָט מען ענעוצט מעלאָדיעס פון גוט־באַקאַנטע לידער. מען האָט שטאַרק זיך ארויסגעהאָלפן מיט דער מוזיק פון די יידישע אפערעטעס, וואָס זענען געווען באַקאַנט צווישן עולם — נייע לידער און אַלטע מוזיק.

איך האָב מיט מיר לידער, וואָס מען האָט געזונגען אין ווילנע, קאָווונע און סלאָבאָדקע; לידער, וואָס מען האָט געזונגען אין ביאַליסטאָק, גראָדנע און סלאָנים; לידער וואָס מען האָט געזונגען אין וואַרשע און לאָדזש. די קרוין פון די געטא־זינגער האָט געטראָגן ביז זיין טויט דער יידישער פּאָלקס־פּאָעט פון קראָקע מ. געבירטיק.

איינס פון די באַקאַנטסטע לידער פון די געטאָס איז זייז ליד: „עס ברענט". לאָמיר שם דאָ ברענגען אינגאַנצן:

עס ברענט!

עס ברענט, ברידער, עס ברענט
סיקען חלילה קומען דער מאמענט,
וועו דאס שטעטל מיט אייך צוזאמען,
זאל אַוועק מיט אַש און פלאַמען,
בלייבן זאל נאָר א פוסטער סליאַד,
שוואַרצע, פוסטע וועגט.

און איר שטייט און קוקט אַזוי זיך,
ווי אונדזער שטעטל ברענט.

עס ברענט! ברידער, עס ברענט!
דאס איז נאָר אין אייך אַליין געווענדט,
וועו דאס שטעטל איז אייך טייער,
נעמט די כלים אוו לעשט דאס פייער,
לעשט מיט אייער אייגן בלוט,
באַווייזט וואס איר נאָר קענט.

שטייט נישט ברידער אַט אַזוי זיך
מיט פאַרלייגטע הענט!
שטייט נישט ברידער אוו קוקט אַזוי זיך
ווי אונדזער שטעטל ברענט!

עס ברענט! ברידער עס ברענט!
אונדזער אַרעם שטעטל נעבעך ברענט,
סיהאבן שוין די פייער־צונגען
אַלעס אַרום שוין אייגעשלונגען,
אוו די בייזע ווינטן הודושען
אַלץ אַרום שוין ברענט.

שטייט נישט ברידער אַט אַזוי זיך,
מיט פאַרלייגטע הענט.
שטייט נישט ברידער אוו קוקט אַזוי זיך
ווי אונדזער שטעטל ברענט.

דער זאמלער פון די געטא־לידער א. קאטשערגינסקי דערציילט אזוי:

„דאס לידל, דאס גלייכווערטל, דער שארפער וויץ האט אונדז באגלייט אומעטום, וועו מען איז געגאנגען צו דער ארבעט, וועו מען איז געשטאנען אין דער רייע נאר א שיסעלע זופ, וועו מען האט א יידן געפירט צו דער שחיטה, וועו מען איז געגאנגען צום קאמף."

עם איז געשען אין די געטאס אוו צווישן די פארטיזאנען, אז לידער זענען פאפולער געווארן אין געציילטע טעג. די יידישע מאסע האט גלייך די לידער אויפגענומען אוו זיי פארוואנדלט אין פאלקסלידער. אזוי איז אויך געווען מיט די ווערטלער. „אין ווילנע — דערציילט א. קאטשערגינסקי — האט מען א דייטש גערופן „עפל". וועו מען האט געוואלט אנזאגן, אז דייטשן גייען, האבן די ווילנער יידן אויסגערופן: „עפל!" זאל א דייטש זיך ברענען דעם קאפ אוו פארשטיין, אז „עפל" מיינט א דייטש. פארוואס־זשע האבן די ווילנער ליטוואקעם דאר גערופן דייטשן „עפל"? דאס איז געווען דערפאר, ווייל ווינטערציים האט מען געבראכט קיין ווילנע פון רוסלאנד א סך פארפראירענע דייטשן, האט זיי א ווילנער יידענע, אן עפל־פארקויפערין, א נאמען געגעבן „פארפראירענע עפל", איז שוין אזוי געבליבן זייער נאמען — „עפל".

עם זיינען געווען אין די געטאס יידישע קאנצערטן. די זינגער פלעגן זיך מוזן קלוגן אויף די אפענע קאנצערטן צו ענדערן אייניקע ווערטער אין די לידער, כדי מען זאל זיי ניט דערשיסן נאכן קאנצערט פאר די שארפע אויסדרוקן. דער קאנצערט פון גרויסן יידישן כאר אין ווילנער געטא, געפירט פון יידישן מוזיקער א. סלעפ, איז געעפנט געוואָרן מיט א ליד פון א. קאטשערגינסקי: „שטילער, שטילער". די ערשטע שורות פון ליד זענען אזעלכע:

שטילער, שטילער, לאמיר שווייגן,
קברים וואקסן דא.
ס'האבן זיי פארפלאנצט די שונאים,
גרינען זיי, ציי בלאָ.
ס'פירן וועגן קיין פאנאר צו
ס'פירט קיין וועג צוריק
איז דער מצעב וואו פארשוואונדן
און מיט אים דאס גליק. —

דאָס ווארט „פּאָנאר" האָט מען אָבער ניט געטאָרט דערמאָנען, ווייל ביי די דייטשן האָט דאָס געהייסן דער אַרבעטס־לאָגער פּאָנאר, אָבער אין דער אמתן האָט מען אויף די פּעלדער פון פּאָנאר אומגעבראַכט די יידן פון ווילנע. האָט דער כאָר געזונגען:

„ס'פירן ווענען שהינ־צו.."

אָבער דאָס פּאַלק אין זאַל האָט שטיל נאָכגעשעפּטשעט: „קיין פּאָנאר צו". די יידישע אַקטיאָרן, זינגער און פּאָעטן האָבן צוגעטראַכט טראַציקע נעמען צו די פּאַרשטעלונגען און קאָנצערטן, וואָס זיי האָבן געגעבן פּאַרן פּאַלק. אָט הייסט איין קאָנצערט: „משה האַלט זיך" — וואָס ווייסן די דייטשע יעקים? — גאַרנישט. די יידן ווייסן שוין. א צווייטער קאָנצערט הייסט: „מען קען גאַרנישט ווייסן". די יידן ווייסן שוין און פּאַרשטייען שוין: „מען קען נאָר גאַרנישט ווייסן, וואָס מאַרגן וועט זיין מיט די דייטשע מערדער".

אָט איז א ליד, וואָס א אידישע געטאָ־זינגערין, לובע לעוויצקי, האָט געזונגען אויף א גרויסן קאָנצערט אין יידישן ווילנער טעאָטער. זי האָט ניט געקוקט קיין נייע לידער, נייע ווערטער אָדער נייע מוזיק. זי האָט געזונגען א גאָלדפּאַדן־ליד, אָבער אַריינגעלייגט אין אים נייעם טעם, נייעם אימפּעט. דאָס איז געווען דאָס ליד וועגן בר־כוכבא:

פון דער תפיסה דא,
פון די שטיינערנע וועגנט,
שיק איך בר־כוכבא
מיין ברכה צו דיר:
מיד זאָלן ניט ווערן
דייטע זיגעריש העגט.
ביז דו וועסט ניט זיגן,
נעם ניט קיין רו.

דער „סאָלאָוויי פון ווילנער געטא" האָט דאָס אויסגעזונגען מיט הארץ, מיט ברען, מיט פייער, און די יידן אין זאַל האָבן שוין גוט געוואוסט, אז מען זינגט פון געטא ארוים צו די פּאַרטיזאַנען אין די וועלדער, צו די בר־כוכבאס אונטער דער ערד.

יידישע קינדער זיינען געווען באַהאַלטן אין דערפער. עס האָבן זיך געפונען גויים, וואָס האָבן מסכים געווען פּאַר גוטער באַצאָלונג, אויסצוהיטן צווישן זייערע קינדער אויך א יידיש קינד. זינגט די געטא א

ליד, וואס אן עלף יאריקער יידישער מוזיקאליישער מאלאנט, אלעק וואל־קאוויסקי, האט געשאפן צו אים די מוזיק. זינגט זיך דאָרט אזוי:

אין א ליטווויש דערפל וויט,
אין א שטיבל אין א זויט,
דורך א פענצטער נישט קיין גרויס
קוקן קינדערלעך ארויס:
יינגעלעך מיט פלאָקסן-קעפּ,
מיידעלעך מיט בלאָנדע צעפּ
און צוזאַמען דאָרט מיט זיי
קוקן אויגן שוואַרצע צוויי.

די צוויי שוואַרצע אויגן זיינען פון א יידישן קינד. דאָס יידישע קינד קוקט געווים אהערצו, צו טאַטע־מאַמע, וואס זיינען אפשר שוין נישטאָ. קוקט אהערצו, צו א שוועסטערל, אדער א ברודערל, וואס איז שוין אפשר אויך נישטאָ. אן עלף־יאריקער יידישער גאון האָט גע־שאפן די מעלאָדיע, א יידישע זינגערין זינגט עס אום אויפן קאנצערט אין דער ווילנער גטאָ, און צוויי טויזנט יידישע הערצער ווערן פאר־קלעמט, און צוויי טויזנט יידישע מיילער זינגען־מיט אין דער שטיל.

און צוזאַמען דאָרט מיט זיי
קוקן אויגן שוואַרצע צוויי.

ש. קאטשערגינסקי האָט צענויפגעקליבן אויך געמאַ־לידער מיט רמזים, וואס נאָר די געמאַ־יידן האָבן זיי געקענט פילן און פארשטיין. לאָמיר דאָ ברענגען אייניקע פון זיי.

פאַק זיך איין*)

פאַק זיך איין, פאַק זיך איין,
ווער קען ניט דעם רעפריין.
סיאיז אן אלט באַקאַנטע לידל
וואס מען זינגט א יעדן יידל.

*) דאָס איז געזונגען געווארן ווען די רויטע ארמיי האָט זיך אַנגעהויבן דערנענטערן און מען האָט זיך געטרייסט מיט גוטע האָפענונגען. „פאַק זיך איין" — האָט מען געמיינט די דייטשן.

פּאָק זיך אײַן, פּאָק זיך אײַן,
סיוועט פּון דעם גאָרויט זײַן.
דאָס מאָל זענען מיר נאָך היגע,
מאָרגן פּאָרן מיר אין ריגע.

פּאָק זיך אײַן, פּאָק זיך אײַן
סיוועט דער סוף בעסער זײַן.
דאָס מאָל ווועט זיי ניט געלינגען,
מירן זיי דאָס לידל זינגען:

„פּאָק זיך אײַן, פּאָק זיך אײַן!"

טעקסטן פֿ. ראָזענטאָל (יי"ג)
איבערגענעבן סנדר ווייסמאַן, ווילנע.

משה האָלט זיך*)

משה האָלט זיך,
נישט פּאָרליר זיך
אוו געדיינק מען דאָרף אָרויס.

משה האָלט אויס
גליטש זיך נישט אויס
געדיינק מען דאָרף אָרויס.

משה האָלט זיך, האָלט זיך משה
עס איז נישט ווייט
עס שלאָגט שוין באָלד די שעה די גרויסע.

מוזיק — מ. ווועקסלער
טעקסט — ק. ברוידא

*) דאָס איז געווען אַן אָנזאָג צו די יידן, אַז מען זאָל ניט בלייבן אין די געמאָס, נאָר מען זאָל זיך אָרויסטראָגן אויף דער גוישער זייט, מען זאָל אַוועק פון געטאָ אין די וועלדער צו די פּאַרטיזאַנער: „משה, געדענק, מען דאַרף אַרויס."

עס זענען געווען אין די געטאָס פֿאַרוואָגלטע יידן — פֿאַרוואָגלט פון פֿאַרשיידענע לענדער און שטעט. א יידישער געטא־פֿאָעט, ל. ראָזענטאָל, האָט אויסגעבאָרגט אַן אומעטיקן טאָנגאָ־ניגון און האָט אויסגעזונגען די בענקשאפט פון די פֿאַרוואָגלטע מיט אַזעלכע ווערטער:

איך וויל נאָך אײַנמאָל זען מײַן היים,
צי איז נאָך אַלץ דאָרט ווי געווען,
אָט דער פֿאָרקאָן, אָט דער בוים,
אָט דער דאָך וואָס האָלט זיך קוים
מײַן אָרעם היים.

דאָס ליד האָט זיך פֿאַרנאָנדערגעשפּרייט איבער געטאָס, איבער צוואַנג־לאָגערן, און יידן האָבן אויסגעזונגען זייער אומעט, האָבן אײַנ־געוויגט זייער צער.

ווערטער ווערן געשאַפֿן שנעלער ווי די מעלאָדיעס, און זינגען ווילן מען, זינגען מוז מען, זענען די געטא־פֿאָעטן אַוועק צום פֿאַלקס־פֿאָעט און קאָמפּאָזיטאָר אברהם גאָלדפֿאָדן און אַנטליען א ניגון פון זיין „שולמית". אַזוי האָט מען אין קאָוונע און אין סלאָבאָדקע געזונ־גען א ליד וועגן סלאָבאָדקער ישיבה מיטן מאָטיוו פון אברהם גאָלד־פֿאָדנס „אין בית־המקדש". זינגען זיך די ווערטער פון פֿאָעט אקסעל־ראָד אָזוי:

אין סלאָבאָדקער ישיבה, אין געטאָ פון ליטע,
זיצט דאָרט אַן אַלטער שמש אַליין,
על זיצט און זאָגט זיין לעצטן ווידוי
און שרייבט זיין צוואה פֿאַרן ברידערלעכן היים.
„אַז איר וועט באַפֿרייט ווערן, אידעלעך,
זאָלט איר דערציילן די קינדערלעך
פון אונזער פיין און גיהנום,
אונדזערע ליידן און מאָרד,
וויזט די קברים, די נעמען
דאָרט ביים נייטן פֿאָרט."

ביים „נייטן פֿאָרט" האָט מען אומגעבראַכט צענדליקער טויזנטער יידן פון ליטע און דער שמש פון סלאָבאָדקער ישיבה לאָזט וועגן דעם א צוואה צום יידישן פֿאָלק. זענען אַוועק די יידן פון ליטע צום פֿאַלקס־זינגער פון שולמית און אויסגעליען ביי אים דעם ניגון פון „בית המקדש."

אט איז א ליד פון אן אומגעקומענער פאעטין — דבורה ברודנער. פון ווילנער געטא איז זי געטריבן געווארן אין בראמבערגער אסט־לאגער, וואו זי איז אומגעקומען. אין לאגער, האבן זיך איר געחלומט פארן טויט חלומות. זי האט געחלומט וועגן פרייליבע יידישע קינדער; זי האט געחלומט וועגן איר מאמען; זי האט געחלומט וועגן פרייהייט. זינגט זי אזוי:

עס חלומען קינדער פון זיסווארג און שפילצייג
עס חלומען גרויסע פון רייכקייט און גלד
מען חלומט פון זיגן, פון לארבער-קרענץ גרויס,
און איך האב אין חלום די פרייהייט געזען.

די פרייהייט איז געקומען צו איר אין טרוים. זי האט מיט א פינגער איר גערופן צו זיך. זי, דבורה ברודנער, פון בראמבערגער אסט־לאגער, איז גלאפן צו איר „שנעל ווי א ווינט". זי האט די פרייהייט דערזען, די מאמע איז צו איר צוריקגעקומען; זי, דבורה, איז צוריק אין ווילנע געקומען — ווילנע איז פריי, ווילנע איז אויפגעשטאנען צו א נייעם לעבן; די מענטשן פרייען זיך, וואס דבורה איז צוריקגעקומען פון בראמבערגער לאגער. דער חלום איז א וואונדערלעכער, אבער —

איך עפן די אויגן, כ'בין ווידער אין לאגער
מיט צוימען פון דראטן און פאסטנס ביים טיר.

העברעאישע פאעטן זענען אויך געווען אין געטא. אט הער איך א ליד פון איינעם פון זיי — פון א געווען העברעאישן לערער דיס־קאנט. הויבט זיך אן זיין ליד מיט אזעלכע ווערטער:

בגישתי החיים קשים הם ומרים
זה דבר ידוע
מתי זה, נאמר אם אינך
פקיד או שר
גם זה דבר קבוע הת...

עס איז א ליד ווען דעם ווי שווער און ביטער עס איז דאס לעבן אין געטא, אבער דאך איז דער מזל ניט דערזעלבער פאר יעדן יידן. דער העברעאישער פאעט שילדערט אין זיין ליד די פארשיידענע מזלות פון פארשיידענע יידן אין געטא.

א היבשע צאל זענען די קינדער־לידער, ווינ־לידער, אין וועלכע יידישע מאמעס האבן אויסגעזונגען זייער בענקשאפט נאך די אומגע־קומענע קינדער, אין וועלכע דאס פאלק האט אויסגעזונגען דעם צער פון די עלנדע קינדער. מיט א פאלקס־ניגון האט מען געזונגען א ווינ־ליד פון א געטא־זינגערין לאה רודניצקי:

ס'דרעמלען פייגל אויף די צווייגן,
שלאף מיין טייער קינד.
ביי דיין וויגל אויף דער נארע
זיצט א פרעמדע און זינגט

ליולו, ליולו, ליו.

ס'איז דיין וויגל וואו געשטאנען,
אויסגעפלאכטן פון גליק
און דיין מאמע, אוי, דיין מאמע
קומט שוין מער ניט צוריק.

ליולו, ליולו, ליו.

כ'האב געזען דיין טאטן לויפן
אונטער האגל פון שטיין,
איבער פעלדער איז געפלויגן
זיין פאר'יתומטער געוויין.

ליולו, ליולו, ליו.

איך האב געהערט דאס ליד איצט זינגען אין פוילן. איך האב געזען, ווי אזוי יידישע אקטיארן האבן פול געמאכט דאס יידישע טעא־טער אין לאדזש מיט א צוויי טויזנט קעפיקן יידישן עולם און משמח געווען דעם עולם מיט יידישע לידער. און נאר אמאל צעטראגט זיך איבער א זאל מיט א גרויסן יידישן עולם דאס פאר'יתומט געוויין פון א יידישן טאטן, וועלכער פליט אונטער א האגל פון שטיינער איבער גוישע פעלדער.

איך בין געווען אין נידער־שלעזיען, אין ריכבאד, אין א זאל, וואס איז געווען איבערגעפילט מיט יידן, וואס זענען ארויס פון די אויוונס און דער אקטיאר קאלעשניקאוו האט פארגעטראגן א געטא־ליד וועגן „יידישן מארש" צו די ארבעטס־לאגערן, יידישן מארש אויף מיטן די נאסן, ער האט דאס ליד אויסגעשפילט און איך האב געזען ווי דער גאנצער זאל יידן האט מיט איר מיטמארשירט אזוי:

צו איינס, צוויי, דריי

עס האָט אונדז דאָס לעבן געקאָסט
דאָס לעבן אויף זוניקן טעג
האָט יעדער אין לאַנד, אַזוי מונטער געשפּאַנט
אַז באַזונדער געפֿאַנגענע אין וועג.
צו איינס, צוויי דריי,
צו איינס, צוויי דריי,
אויף אַרבעט אין וועג זיך געלאָזט
יעדער טראָט האָט זייַן קלאַנג,
יעדער וועג זייַן געזאַנג,
וואָס דו גייסט, אין דו וויסט אוו פֿאַרוואָס ?

איצט אין פֿאַר אונדז פֿאַרוועלט טראָטואַרן,
כאָטש אַנדערע גייען דאָרט פֿרי,
אוו מיר, טוט אַ קוק
אויפֿן שטיינערנעם ברוק,
אונטער אייזערנע קלעפּ פֿון נאַגיי.
צו איינס, צוויי דריי,
צו איינס, צוויי דריי,
דעם ברוק האָט מען אונדז נאָר געלאָזט
האָט דער טראָט אַזאַ קלאַנג
גאָר אַל אַנדער געזאַנג
וואָס דו גייסט אוו דו וויסט נישט פֿאַרוואָס ?

עס האָבן אַלטע אוו יונגע
דאָס לעבן געבויט אוו געהאָפט
ביז סע האָט אַזאַ שווערד
אַלץ פֿאַרוויסט פֿון דער ערד
אוו געפֿירט האָט מען אונדז ווי די שאָף.
צו איינס, צוויי, דריי,
צו איינס, צוויי, דריי,
אַזוי ווי די שאָף זיך געלאָזט,
וואו דייַן פֿרוי, וואו דייַן קינד,
אוו דאָס גאַנצע געזינד
אוו געפֿרעגט וואו אַהין אוו פֿאַרוואָס ?

נאָר ברודער אָן אַנדער ריטס
וועט באַלד צו דיין אויער דערגיין
אוּן די וואָס פאָר שרעק
געוועלן ערשט פאַרשטעקט
שפּאַנען מיט אונדז
נישט אַלייַן.
צו איינס, צוויי, דריי,
צו איינס, צוויי, דריי,
די געסלעך דעס טויער פאַרלאָזט
סיהאָט דער טראָט אוּן קלאַנג
גאָר אָן אַנדער געזאַנג
וועלן דו גייסט, וועט דו וועיסט אוּן פאַרוואָס ?

(טעקסט — ל. ראָזענטאָל)

ברענגט ש. קאַטשערגינסקי אין זיין ווערטפולער זאַמלונג א ליד פון א יידישע טאַכטער, וואָס שפּרינגט אַרויס פון וואַגאָן, וואָס פירט יידן צום טויט, א ליד, וואָס איז געשאַפן געוואָרן פון א געטא־דיכטעריז ריקלע גלעזער. זי זינגט זיך מיט איר מאַמען, מיט וועמען זי פאָרט צוזאַמען, זי שפּרינגט אַרויס, זי פאַלט אויף דער ערד, אוּן וועלן זי בלייבט ליגן אַליין אין פעלד וויבט זי פון איר פּנים צוויי ריטשקעלעך — איין ריטשקעלע פון בלוט אוּן א צווייטע ריטשקעלע פון דער מאַמעס טרער. זינגט זיך דאָס ליד אזוי:

די לעצטע נאַכט

א שוואַרצע נאַכט, א שרעקלעכע,
א רעגן אַזוי שניידט
א פינצטערע פּראַצעסיע גייט
פול פרויען, אַלטע לייט.

אט פאַקט מען אין וואַגאָנעס זיי
וי פּאַרקאָנסערווירט
דאָס וויסן אַלע, אַלע גוט
צו וואָס אוּן וואו מען פירט.

און גיט זיך נאָר אַ ריר דער באָו,
די רעדער נעמען דרייען זיך.
און סיקלאָפּט צום טאַקט אַלץ ווי מוזיק
צום טויט אויף גיך, אויף גיך, אויף גיך.

און איז וואגאָן איז פינצטערער,
ווי אין גאַס די שוואַרצע נאַכט,
און סיהערט זיך בילן הינט פון ווייט
און עמיץ ווי אַ שד עס לאַכט...

און סישפילן אַפּ אין הערצער זיך
טראַגעדיעס טיפע ווי דער ים,
און סיבעטן מענטשן מיט רחמנות:
— ראַטעוועט מיר, גיט מיר סם!

און סידריקן מאַמעס צו צום האַרצן
די קינדער שוין צום לעצטן מאָל,
און קושן זיי און קושן זיי
נאָר אַן אויפהער, אַף אַ צאָל.

איך געפין זיך דאָרטן אויך,
און אויך מיין מאַמע איז דאָ דאָ.
איך דריק זיך שטאַרק צו, צו איר ברוסט
און איך וויים — דאָס איז די לעצטע שעה.

באָלד דער באָו וועט בלייבן שטיין,
דער לעצטער שטערן וועט אַרויס
אוף כיהאָב ניט וועו צו טאָו אַ קלער
אַז באָלד וועל איך שוין זיין ניט מער.

און מיטאַמאָל בליצט אַ געדאַנק,
— נייו, כיוועל ניט אומקומען אזוי,
פאָלן פון דעם שונאס האַנט,
כאָטש איך בין אַ שוואַכע פרוי.

כידערשפּיר מײַן מאַמעס טרער אויף דיך,
מײַן יונגע בלוט עס קאַכט מיר אויף.
אויב אומקומען איז ניט אַזוי,
ניט אַזא וועט דײַן דער טויט.

און מיט איין שפּרונג צום פענצטער צו,
די גאַנצע כוחות כינעס צונויף,
און מיטן פויסט אין אייזן ראַם,
עס עפּנט זיך דער פענצטער אויף.

„מאַמע, כילאַ אויף אייביק דיך . . .
רייסט זיך פון מײַן האַרצן בלויז
און איז טאַקע פון רעדער־דריי
שפּרינג איך פון וואַגאַן אַרויס.

און וועג איך הויב זיך אויף פון דירערד
עס קלאַפּט דער בלאַ שוין זייער ווייט,
נאָר איז אויער קלינגט מיר אַלץ
ווי מײַן מאַמע רופט אוו שרייט.

עס רינגלט מיר אַרום די נאַכט
וואָס זאָל איך טאָן, איך שטיי אוו קלער
אוו כיווש צווי ריטשקעלעך אַראָפּ
דאָס בלוט פון וואונד, דער מאַמעס טרער.

(טעקסט — ריקלע גלעזער)

לאַמיר שוין דאָ אויך ברענגען דאָס ליד וועגן דער געטאָ, וואָס א ווילנער געטאָ־פּאָעט, ברוידע, אוז א געטאָ־מוזיקער, מישע וועקסלער, האָבן געשאַפן. עס איז א געוויין, עס איז א שבועה די געטאָ קיינמאָל ניט צו פארגעסן, עס איז א ליד פון עלנטקייט און בענקשאפט.

ג ע ט ט א

מיר שטיין ביי די וועגט
מיט הערצער מיט פּאַרקלעמטע,
מיט אַראָפּגעלאָזטע העגט

וו ביי א וויינעדיקער וועלט.
עס קוקן אויגן שטאַר
אוו זינקען איין טיף אין דער וויסטקייט
אוו סיבלייבט אין זיי דער צער —
די אייביקייט.

שוועך צו זען די וועלט דורך ענגע מויערן,
די שיין האבן פאַרשטעלט די געטא־טויערן.
פאַרמאַכט די אויגן נאָר,
דאָ זעסטו אַלץ, וו איז א חלום,
סידערשיינט וו אויף דער וואַר
די גרויסע וועלט.
געטא!

דיך פאַרגעסן קען מען קיינמאָל ניט.

— איכה —
איז דיין האַרציקע,
דיין טרויעריקע ליד.
כיזע דא דיינע טרערן,
דיין אומעט אוו פיין.
כיהער דא איין געבעט:
וואָס וועט זיין? וואָס וועט זיין?
אין דיינע געטא־געסלעך איז מיר ענג,
דאָס האַרץ אַזוי באַטריבט,
אוו כאטש כיפאַרשטיי, סיטוט וויי
דאָך איז מיר אַזוי ליב...
געטא!

דיר פאַרגעסן וועל איך קיינמאָל ניט!

טעקסט — ברוידע
מוזיק — מישע וועקסלער

אין דער זעלבער זאַמלונג פון געטא־לידער, וואָס ש. קאַטשער־גינסקי האָט מיר איבערגעגעבן, וואָס וועט נאָך ניט אין גיכן פאַרעפנטלעכט ווערן, האָב איך אויך געפונען לידער פון וואונדערלעכער טראַציקייט, צו להכעיסדיקייט דעם שונא. איך וועל דא ברענגען, אַלס ביישפיל, דאָס ליד „יידיש טאַנגא", וועמענס מחבר איז נעבליבן אומבאַקאַנט:

יידיש טאַנגאָ

שפיל זשע מיר אַ טאַנגאָ אויס פון יידיש,
זאָל דאָס זיין מתנגדיש אָדער חסידיש.
אַז די באבעלע אַלייַן
זאָל קענען דאָס פאַרשטייַן
און טאַקע אַ טענצעלע גייַן.

צוזאַנג:

שפיל, שפיל קלעזמערל שפיל,
ווי אַ יידיש האַרץ האָט געפיל,
שפיל, מיר אַ טענצעלע, אוי שפיל,
שפיל, אויך בעט דיר מיט נשמה, מיט געפיל.

שפיל זשע מיר אַ טאַנגאָ אויס פון פליטים
פון דעם פאָלק צעוויטו און צעשפרייטו,
אַז קינדער גרויס אוו קליין
זאָלן קענען דאָס פאַרשטייַן
און טאַקע אַ טענצעלע גייַן!

צוזאַנג:

שפיל, שפיל, קלעזמערל שפיל...

שפיל זשע מיר אַ טאַנגאָ, נאָר נישט אַריש
זאָל דאָס זיין נישט אַריש, נישט באַרבאַריש,
אַז די שונאים זאָלן זען
אַז אויך נאָך טאַנצו קען
און טאַקע אַ טענצעלע מיט ברען!

צוזאַנג:

שפיל, שפיל, קלעזמערל, שפיל...

שפיל זשע מיר אַ טאַנגאָ אויס פון שלום
זאָל דאָס זיין אַ שלום נישט קיין חלום,
אַז היטלער מיט זיין רייך
אוי, די כפרה גלייך...
אוי, וועט דאָס זיין אַ טענצעלע פאַר אייך.

צוזאַנג:

שפיל, שפיל, קלעזמערל שפיל...

עס זיינען אויך דא פיל פּאַרטיזאַנער לידער. אַפּטער פּלעגן אַלס פּאַרטיזאַנער אַוועקגיין אין די וועלדער גאַנצע משפּחות. וועל איך דא ברענגען א פּאַרטיזאַנער־ליד, אין וועלכן עס ווערט באַזונגען דער טויט פון פּאַרטיזאַן, וועמענס טאַטע איז שוין אויך אומגעקומען אַלס פּאַר־טיזאַן אין די זעלבע וועלדער. דאָס ווייניקט די מאַמע איבערן טויט פון ביידן — פון איר זון און פון איר מאַן.

פּאַרטיזאַנער ליד

דאָרט ביים ברעג פון וועלדל,
שטייט אַן אַלטער בוים.
שפּשטשען זיינע בלעטער,
אַז מען הערט זיי קוים.
שפּשטשען אוון דערציילן
ווי עס שטאַרבט א העלד,
ווען עס פאַלן קוילן
איבער וואַלד אוון פעלד.

דאָרט לעבן בוים פון וועלדל
ליגט א פּאַרטיזאַן.
בלעטער אים פּאַרשטעלן,
ווי א קראַנץ פּאַראַן.
ליגט ער, הערט ניט, זעט ניט,
דוכט זיך שלאָפט אַצינד,
וויגט דער ווינט א וועלבע,
טוליעט ווי א קינד.

איבער אים געבוירן,
סיאַלטע מוטער ווייניט,
לייד אין אירע אויגן
אוון דאָס האַרץ פּאַרשטיינט:
„איך האָב דיר געבוירן,
דיך מיט דיר געפּריידט,
איצט איז אַלץ פּאַרפּלויגן
סיקבר דיינס איז גרייט...

קוק אויף מייַנע טרערן,
פיל ווי סיהאַרץ טוט ווייַ
כיוועל שוין קיינמאָל הערן,
דיר ניט זען, אַ ווייַ.
האַסט געהאַט אַ טאַטן,
אויך געוואַן אַ העלד,
האָבן שטיל אים בלעטער
אויך פאַרוויגט אין פעלד.

געזונגען אין די יידישע
פאַרטיזאַנער מחנות אין ליטע.
איבערגעגעבן דורך שלמה יאַשינער

כדי זיך גוט אויסצוואוויינען, האָבן די יידן אין די געטאָס, אויף זייערע אַוונטן און קאָנצערטן, אפט געזונגען דאָס ליד פון ח. נ. ביאַליק:

גלוסט זיך מיר ווייַנען געשמאַקער פון הארצן,
ציט מיך ווי כמאַרעם, צום ים צו דעם שוואַרצן
טיפער צו אייך, מיינע עלנטע ברידער.
כ'וויים אויך: אַ טרער פון מיין אייגענער מאַמען,
עגבערט אין תהום דאַרט אין אייערע ימ'ען
בענקט אפשר שטילערהייט נאָך מיינע לידער.

מיט דעם ניגון פון פוילישן ליד „מיר, די ערשטע בריגאַדע", האָט מען געזונגען אַ ליד וועגן „אידישע בריגאַדעס":

אידישע בריגאַדעס,
אויסגעפוצט אין לאַטעס,
מאַרשירן טאָג-אויף, טאָג-אויס
און האַלטן די צרות מוטיק אויס.

זינגעדיק דאָס ליד איז מסתמא גרינגער געווארן דאָס מארשירן מיט געטאָ-לאַטעס צו דער דיטשער קאַטאָרגע ארבעט.

מיטן באַקאַנטן רוסישן ניגון פון „בייגעלעך" (בובליטשקי) האָבן יידישע זינגער, אַקטיאָרן און קאָנצערטיסן געזונגען אַ נייע ליד „קויפט געטא־בייגעלעך":

קויפט געטאָ־ביגעלעך, קלויבע ווי אייגעלעך,
צעקוועטשטע ביגעלעך דאָ, ווי איר זעט,
אַ מאַרק אַ ביגעלע פון שווארצן טייגעלע
קויפט ביי דער מיידעלע ביים קאָמיטעט.

און ווי אימנלויבלעך, ווי אונדערלעך דאָס זאָל ניט זיין, האָבן יידישע פּאָעטן געשאַפן אַ יידיש לידּ אין סאָמע טרעבלינקע (זע דאָס לידּ אין אָנהויב פון דעם בוך).

זאָגן יידן אין טרעבלינקע אַזוי:

און אונדזערע ברידער פון יענער זייט ים,
זיי קענען נישט פילן דעם ביטערן טעם
זיי קענען נישט הערן די ביטערע נויט
אַז יעדער שעה דערוואַרטן מיר דעם טויט.

עס האָט זיי דאָרט, אונדזערע ברידער, געפּיניקט, וואָס מיר הערן ניט, וואָס מיר גלויבן ניט, און אין יסורים און צער זענען זיי אומגעקומען. אַזוי איז אומגעקומען דער קאָמפּאָזיטאָר דוד בייגעלמאַן, דער פּאַרפּאָסער פון צענדליקער יידישע ניגונים. ער איז אומגעקומען אין 1943. עס איז אומגעקומען אברהמל ברודנער, וואָס האָט פּאַרפּאָסט געטאָ־ניגונים אין אַן עסטאָנישן לאָגער. דער קאָמפּאָזיטאָר מישע וואָלפּלער, דער דיריגענט פון טעאַטער־אַרקעסטער אין ווילנע, איז אומגעקומען אין מאידאַנעק. דער זון פון ווילנער חזן עקיבא דורמאַשקין, דער קאָמפּאָזיטאָר און דיריגענט וואָלף דורמאַשקין, האָט אָנגעפירט אין ווילנע מיטן העברעאישן כאָר, געשאַפען אין געטאָ מוזיק צו ד. פּינסקי'ס „היהודי הנצחי" (דער אייביקער ייד), איז אומגעקומען אין עסטאָנישן לאָגער קיוויאָלי. דער לאָנג־יאָריקער מוזיק־לערער פון די יידישע שולן אין ווילנע און פירער פון יידישן געטאָ־כאָר אין ווילנע, אברהם סלעפּ, וועמעס קאָנצערטן אין געטאָ פלענן פּאַרוואַנדלט ווערן אין ימים טובים פּאַר די יידן, איז אומגעקומען אין לאָגער קלאָגע אין עסטאָניע. איך דערמאָן זיך די ווערטער פון אַ לידּ, וואָס איך האָב געהערט אויף אַ גלענצענדן קאָנצערט פון יידישע אַקטיאָרן אין ריכבאָר, שלעזוינ:

ווייטע, ווייטע יידישע פידלען
איבער די פעלדער די פוילישע. —

איבער פעלדער, וואו עס זענען אומגעקומען מיליאנען יידן און צוזאמען מיט זיי זייערע פאלקס־זינגער, זייערע דיכטער און קאמפא־זיטארן.

לאמיר צום סוף אויך ברענגען א ליד, וואס טראגט דעם מונטערן נאמען „יוגנט הימן":

יוגנט הימן

אונדזער ליד איז פול מיט טרויער,
דרייסט איז אונדזער מוגטער גאנג!
כאטש דער שונא וואכט ביים טויער —
שטורעמט יוגנט מיט געזאנג:

צוזאנג:
יונג איז יעדער, יעדער, יעדער ווער עס ווייל נאר...

יארן האבן קיין באטייט,
אלטע קענען, קענען, קענען אויך זייען קינדער
פון א נייע, פרייע צייט.
ווער עס וואגלט אום אויף וועגן,
ווער מיט דרייסטייט טישטעלט זיין פוס,
ברענגט די יוגנט זיי אנטגעגן —
פונעם גטא א גערוס.

צוזאנג:
יונג איז יעדער, יעדער, יעדער ווער עס ווייל נאר...

מיר געדענקען אלע שונאים
מיר דערמאנען אלע פריינט
אייביק וועלן מיר פארבינדן
אונדזער נעכטן מיטן היינט.

רעפריין:
יונג איז יעדער, יעדער, יעדער ווער עס ווייל נאר...

שרייט די ערד צו אונדז און יאמערט
„א, ניט פאר אונדז דעם הימלס בלא
וואס געווען סטיניט איבערמאכן
וואס זאל זיין דאס קענסטו יא!

צוזאנג:
יונג איז יעדער, יעדער, יעדער, יעדער וועט עס ווייל נאר

קלויבן מיר צונויף די גלידער
וידער שטאלן מיר די ריי.
גייט א בויער, גייט א שמידער,
לאמיר אלע גיין מיט זיי!

צוזאנג:
יונג איז יעדער, יעדער, יעדער, יעדער וועט עס ווייל נאר...
טעקסט — ש. קאטשערגינסקי

ביי דער געלעגנהייט: דער גרעסטער שבח קומט ש. קאטשערגינסקין פארן צונויפזאמלען די לידער און זיי ארויסבריינגען אויף דער ליכטיקער וועלט.

לאמיר האפן, אז עס וועלן נאך זיין דורות, וואס וועלן די לידער זינגען מיט א פרייערן געמיט. וועט איך האב געהערט די טענער לידער זינגען איבער די חורבות פון פוילן, האב איך געזען פאר מיינע אויגן סיי אונדזער אש, וואס איז צעטראגען געוואָרן איבער אלע זייטן און סיי דאס פייער וואס וועט אייביק ברענען.

„איך קען איבערציילן אלע מיינע ביינער,
זיי גלאנצן, זיי קוקן אויף מיר."
(תהלים)

די זינגער פון געטא

אין גרויען, ווינטערדיקן פארטאג האט מען נעקלאפט אין מיין טיר אין ווארשעווער האטעל „פאלאניע" דאס קלאפן איז געווען קוים-קוים, פארזיכטיק. איך האב זיך אויפגעכאפט און געעפנט די טיר אין דער טונקלקייט פון קארידאר. פאר מיר איז געשטאנען א צעטומלטער, א נערוועזער יינגערמאן אין מילימעריישער צעקניטשטער קליידונג. ער האט אנגערופן זיין נאמען זייער שטיל אויף ייִדיש:

— אַנטשולדיקט, אַנטשולדיקט מיר זייער, איך היים:
דוד באַטוויניק.

ער ווילּ מיר זייער זען. ער איז שוין פון פיר אין דער נאַכט אויפן וואַקזאַל.

איך האָב אים אַרײַנגעבעטן צו מיר, אים פאַרגעלייגט אַראַפצוואַרפן דעם מילּיטערישן זאַק פון פּלייצע און זיך זעצן.

פאַר מיר איז געזעסן א יונגער בחור, כמעט א יינגל, מיט א סמוגלען, אויסגעצוינגענעם פּנים, מיט ברענענדיקע אויגן און געשלעפט פון זיין טאַש פאַפּירן און ארויסגעשלעפט זעקס נאַטן־בוכיגנס.

— דאָס איז מיינע — האָט ער מיר געזאָגט — איך האָב דאָס אַלײן געשריבן, סיי די לידער און סיי די נאַטן, מע זינגט דאָס אין פּוילן אויף קאַנצערטן, איך ווילּ אייך דאָס געבן פאַר אַמעריקאַנער יידן... ווילּט איר ביי מיר נעמען?

איך האָב גענומען די בוכיגן נאַטן, אַרײַנגעקוקט, איך בין ניט אויף דעם קיין מבין. איך האָב נאָר געזען, אז עס איז ריין, ציכטיק, פאַכמענש געשריבן. איך קוק אַריין און זע א ליד פון יידישע פּאַרטיזאַנער אין די וועלדער, א ליד וועגן לייזער דעם פּאַרטיזאַן:

דורך וועלדער און פעלדער
דורך גריבער איבער וועגן
נישט געשלאָפן —
געלאָפן
דורכגעוויקט פון רעגן,
ניט געגעסן
מעת-לעתן...

ער לאַזט מיר ניט לייענען, ווילּ די וועטער — זאָגט ער — זענען ניט וויכטיק, עס גייט נאָר אין ניגון, ער וועט עס באַלד אויסזינגען.

— קען איך עס שוין טאָן?

— אדרבה, ביטע.

דער יידישער יינגל אין מילּיטערישן מונדיר, מיטן הונגעריקן, דאַרעם פּנים זינגט מיט א פיינעם טענאָר. עס איז מיר וואונדערלעך צו הערן און נאָך מער צו קוקן אויפן פּנים פון זינגער —א פּאָעט, א קאָמפּאָזיטאָר, א סאָלדאַט, א פּאַרטיזאַן, וואָס שלאָפט ביינאַכט אויפן וואַקזאל. ער איז דאָר, אויסגעטריקנט, די ביינער סטאַרטשן ארויס פון זיין פּנים, אז מען קען זיי אויבערציילן.

— אפשר וועלן מיר צוזאמען עסען פרישטיק? — פרעג איך אים.

— ניין, ניין, איך איך וויל ניט... מען דארף ניט.. .

מאלע וואס ער זאגט. לאמיר וועלן נענטער, היימישער. איך וואר פון אים געוואויר, אז ער שטאמט פון ווילנע, זיין גאנצע משפחה איז אומגעקומען אויפן טויטן־פעלד פון די ווילנער יידן פאנארי. ער איז אליין, איינער אליין. ער וויסט, אז ער האט קרובים אין אמעריקע. איינע פון די קרובים היסט ראזע ווינטרויב, זי האט א טאכטער דארע, געבוירן אין אמעריקע אין יאר 1920. ער האט נאך א קרוב יולְיום ווינטרויב. געבוירן אין ניו יארק אין 1908 אדער 1910. ער האט אויך א קאזין א רב אין ניו יארק, ער שטאמט פון דאלהינאוו, ביי ווילנע, ער הייסט יאנקל נתן רובין. די אדרעסן האט ער ניט.

— וויל — זאגט ער — זיי זענען געווען געשריבן אין ענגליש, און ענגליש קען איך ניט, שווער געווען צו געדענקען.

— ווי געדענקט איר די נעמען? — פרעג איך אים.

— איך האב געמאכט וועגן זיי א לידל מיט נאטן און דאס שטילער־הייט געזונגען, כדי דאס צו געדענקען.

ער האט געוואוסט, אז ער וועט בלייבן לעבן וועט ער האבן אז אוצר — קרובים אין אמעריקע. געדענקט ער די נעמען, אבער ער וויסט ניט די אדרעסן. אים דוכט זיך נאר, אז די שטאט האט געדארפט הייסן: „אדער ניו יארק, אדער ברוקלין."

אין 1943 איז ער אוועק פון ווילנער געטא און ער האט דרוכגעמאכט אלץ וואס עס האבן דורכגעמאכט די יידן אין די וועלדער, די יידן אין רוסלאנד, די יידן אין דער סאוועטישער ארמיי, אין דער פוילישער ארמיי — די פארטיזאנער־יידן, די בונקער־יידן, די פראנט־יידן. און אלס איז ער דריי־און־צוואנציק יאר.

אים גייט אבער ניט אין די אלע זאכן איצט, אים גייט אין זיינע לידער און קאמפאזיציעס. ער מיינט, אז זיין בעסט לידּ איז דאס לידּ „רחלע" און — „דאס לידּ וויי דאס לידּ, אבער דער ניגון זינגט זיך".

הויבט זיך עס אן אזוי:

רחלע א קליינינקע,
א וואונדער־שיינע מיידעלע
זי איז אלט אינגאנצן דריי א חאלב יאר...

רחלע שפילט זיך, רחלע שפרינגט, וויל רחלע איז דאך ניט מער ווי א קינד. זי איז אבער געבוירן אין א פינצטערער צייט, אין געטא —

וועז ס'איז אַ שוואַרצער גזר אַרויס
אַז סטאָר קיין ייד ניט לעבן אויף דער וועלט.

האָט דער אידישער גורל ניט אויסגעמיטן אויך דער קליינער רחלען, זי איז אומגעקומען צוזאַמען מיט אַלע יידן. זינגט זיך אין זיין לידל אַזוי:

איצט רחלע די קליינינקע
די וואונדער-שיינע מיידעלע —
זי ליגט שוין דאָרט מיט אַלע יידן גלייך.
און ס'דאָכט זיך, ווי פון גרוב אַרויס,
וואָס ערשט ניט לאַנג פאַרשאָטן איז —
דערטראָגט זיך נאָך דעם קינד'ס פאַרשטיקט געשריי.

די ווערטער — זאָגט ער — זענען גאָרניט, דער עיקר איז — דער ניגון, אָט די קאָמפאָזיציע, וואָס ער האָט געמאַכט, וואָס מען זינגט שוין אין פוילן. און אָט האַלט זיך ניט איין דער יונגער קאָמפאָזיטאָר און זינגט עם פאַר מיר אוים. ער זינגט זייער האַרציק, זייער אומעטיק-וויידז; ער זינגט מיט טרערן, רחמנות און לִיבשאפט אין זיין שטימע וועגן רחלען די קליינינקע, די וואונדער-שיינע מיידעלע.

ער איז געווען מיט דער ארמיי, ער איז אריין אין אַ חרובער שטאָט און דאָרט מעשה נס אין אַ שטוב געפונען אַ פיאַנאָ. האָט ער זיך צוגעכאַפט צו איר און אָנגעהויבן שפילן און ער האָט דאָרט אויסגעשפילט זיינע קאָמפאָזיציעס, וועלכע ער האָט שפעטער געשריבן אויף די נאָטן-פאַפיר.

ער וויל פון מיר גאָרניט חוץ די צוויי זאָכן — איך זאָל נעמען ביי אים די לידער מיט נאָטן און ברענגען צו די יידן אין אַמעריקע.

ער איז אַזוי פאַרטאָן, אַזוי פאַרליבט אין זיין מעלאָדיע, אַז ער קוקט אויף מיר אַזוי ווי מיט תחנונים. איך זע, ער וויל מיר דאָך עפעס בעטן. זאָג איך צו אים:

— שעמט אייך ניט, זאָגט וואָס איר ווילט...

— איך וויל אייך פרעגן צי עס געפעלט אייך?

— עס געפעלט מיר זייער, אפשר ווילט איר איבערזינגען נאָכאָמאָל?

ער איז געווען אין דעם מאָמענט גליקלעך. דער יידישער סמוגלער יונגל, אין אָפּגעטראָגענעם, אָפּגעריבענעם, צעקנייטשטן זעלנעריש שיינעל, וואָס איז איצט אייגער אליין אויף דער וועלט, דער געווען זעלנעריש שילער פון דער ווילנער מוזיקאַלישער שול, וואָס איז געבליבן פון די

געציילטע ווילנער יידן, גיט פאר מיר, און דורך מיר, פאר די יידן אין אמעריקע, אז אויסטערלישן קאנצערט אין האטעל־צימער פון דער וואר־שעווער „פאלאניע":

די קליינע רחלע —
זי לויפט ארום א פרוילעכע
זי פלאטערט ווי א מלאכל
און אלע אין שטוב ליבן זי ביז גאר.

און איצט איז רחלע מער ניטא. זי איז אין פעלד פון פאנארי. און רחלם אן עלטערער ברודער, א יונגער פאעט און קאמפאזיטאר, א דערער, א הונגעריקער, מיט פלאמענדיקע אויגן, זינגט פאר מיר איר ליד.

ווי׳ל ער איך זאל הערן אים אויסזינגען נאך איין ליד — „סיי די ווערטער און סיי די מוזיק, איז מיינע" — זאגט ער מיר. „עווים ווי׳ל איך. ווייזט זיך א פארשעמטער שמייכל אויף זיין פנים און אט הער איך זיין ליד. עס איז א ליד וועגן א מיידל, וואס ער האט געליבט „נאך אייר דער דער בראך איז געקומען." זי, זיין געליבטע, איז שוין לאנג ניטא, דארט אין שטעטל האט דער גורל זיי ביידן צעשיידט. „איך וועל זי שוין אייביק מער ניט זען." זינגט ער אוים זיין בענקשאפט צו זיין טויטער געליבטער:

כ׳געדענק דעם זומער,
דעם לעצטן זומער אין וועלדל...

עס איז דעמאלסט גליקלעך געווען דאס לעבן. אלץ האט געלאכט און געפרייט זיך, געטאנצט און געשפרונגען. קיינער האט נאכנים ge־קענט פילן, ווי גליקלעך ער איז געווען —

און יעדעס בוימל דארט
איז געווען פאר מיר אזוי טייער...

ער געדענקט איר יעדן שמייכל, וואס האט „געצערטלט דאס הארץ און די נשמה", אבער באלד איז געקומען די בראך און עס האט זיך געענדיקט „דער לעצטער זומער פון מיין לעבן". געבליבן איז אן אומע־טיק ליד.

אבער דאס איז ניט וויכטיק, דאס איז געווען אמאל אין א זומער. ניט דאס האט ער געמיינט מיר צו ווייזן, עס האט זיך נאר ארויסge־כאפט פון אים. זאל איר אים מוחל זיין. זאל איר זיין אזוי גוט און הערן נאך אין ליד, א ליד וועגן יידן:

צי האָלט אונז נישט קיינער פֿאַר מענטשן ?
אַ ייד — איז אַ זינד דען צו זיין ?
בלויז מיר מוזן ליגן באַהאַלטן
נישט אָנזען די ליכטיקע שיין.

איצט זענענען מיר זיך. ער ווי׳ל מיר נאָר זאָגן נאָכאָמאָל וואָס ער האָט שוין פֿריִער געזאָגט :

— איר זאָלט ברענגען די לידער צו די יידן דאָרטן, דאָרטן...

איך האָב די לידער געטומען און געבראַכט. די לידער פון איינעם פון די זינגער פון געטאָ.

כעלמנע

בערג סקעלעטן אין טויטן־לאַגער

גיס אויס דיין גרימצארן אויף די פעלקער
וואָס קענען דיך ניט,
און אויף די קעניגרייכן,
וואָס רופן ניט דיין נאָמען.

(שפּוך חמתך)

כעלמנע שרייט צו די הימלען

איך בלעטער מיינע נייז נאָטיץ־ביכער, פון זעכציק טעג אין פּוילן, לייענ די פאַרצייכענונגען, מיש אויף די מאַטעריאַלן. מענטשן, בילדער, סצענעס קומען כסדר מיר אַנטקעגן, ביז איך הויב אויף די אויגן פון די נאָטיץ־ביכער, ריים־אַף די בליקן פון „דאָרטן", און זאָג צו זיך אַליין — געגנוג; עס איז געקומען די צייט צו שטעלן דערווייל א פונקט. זאָל דאָס לעבן אין פּוילן אונדז וווייטער לערנען און וויזן.

אבער עס ליגט נאך אויף מיין הארץ כעלמנע. עס שטייט נאך פאר מיינע אויגן דאס פעלד און די פאר גשביידעס, וואו די דייטשן האבן אומגעבראכט דריי הונדערט פופציק טויזנט יידן. יידן קדושים פון כעלמנע בעטן שטומערהייט דערמאנט צו ווערן.

דער צופאל האט מיך אין לאדזש צונויפגעפירט מיטן פוילישן ריכטער וולאדיסלאוו בעדנאזש און מיט זיין וויכטיקער אויספארשונגס־ארבעט פון מארד־לאגער כעלמנע. ער האט מיר איבערגענעבן פארן יידישן ארבעטער־קאמיטעט אלע זיינע אויספארשונגען, עדות־פראטאקאלן, פאטאגראפיעס, און זיי ליגן אויף מיין טיש ווען איך שרייב די שורות. יידישע עדות פון כעלמנע זיינען פארבליבן לעבן — מיכל פאדכלעבניק, מרדכי זשוראווסקי, ישראל ברונא. עס זיינען געבליבן אויך ניט יידישע עדות, דאקומענטן זיינען געבליבן. איך האב פאר מיר אן ערשיטערענדן בילד פון כעלמנע.

די מערהייט פון די לאדזשער יידן איז אומגעקומען אין כעלמנע. די ערשטע קדושים אויף די פעלדער פון כעלמנע זיינען געווען די יידן פון די קליינע שטעטלעך קאלא, דאמביע, סאמפאלנע, קלאדאווע און אנדערע. נאך זיי זענען געקומען די לאדזשער.

איך האב זיי גוט געקענט, די יידן פון קאלא, דאמביע און סאמפאלנע. געדענק איך נאך, ווי איך פלעג זיך אראפכאפן פון ווארשע אין יענע שטעטלעך — לעבעדיקע, רירשעודיקע יידישע שטעטלעך, מיט חסידים, ארבעטער און סוחרים, מיט יונגע בחורים און מיידלעך, יידן אין קאשקעטלעך, שטיוועלעך און פאות. איך דערמאן זיך דעם שבת־יום־טוב — פארזאמלונגען, לעקציעס, ביבליאטעקן, פארטייען, ציוניזם, סאציאליזם... איך געדענק די זומערדיקע פארנאכטן אין קאלא, די שפאצירן אויפן שאסיי, די לידער, וואס מ'האט געזונגען צווישן קארן־פעלדער אין סאמפאלנע, די געלעכטערס און פריידן פון די חברים און חברטעס, די הייסע נעשרייען אין די חסידים־שטיבלעך ביים דאוונען, די רוישיקע מערק אין די דינסטיקס און דאנערשטיקס — אט די אלע יידן זענען אוועק די ערשטע אויף די פייערן פון כעלמנע. נאך זיי איז געקומען לאדזש אין די מאסן, אין די צענדליקער טויזנטער, אין די הונדערטער טויזנטער...

איצט איז שטיל אין דער נעגנט פון כעלמנע ביים טייכל נער. עס איז איצט שווין כמעט אין סאמע מיטן פרילינג. די פעלדער וואקסן ווידער מיט תבואה. דער קאשטשאל אויפן בארג פון כעלמנע איז גאנץ געבליבן. ער איז אזוי ווי געווען — ארומגערינגלט מיט א נידעריקן מויער, ארומגעשטעלט מיט די זעלבע בוימער. ביידע שפיצן מיט די קאטוילישע צלמים

שטייגן ווידער צו די הימלען. ביים ברעג פון בארג שטייט די זעלבע פוי־ערשע כאטקע וואו מען פלעגט פארקויפן פרוכט זומער־צייט; די סטעזשקע, דורך וועלכער די פויערים פלעגן גיין אין קלויסטער ארײן, וואם ציט זיך אוועק וויט צו די פעלדער און שלענגלט זיך ארײן אין וועלדל, איז געבליבן ווי געווען, אויך דער שאסיי ציט זיך ווייטער אוועק קיין האמביע־קאלע, איבער וועלכער יידן פלעגן פארן אין וועגענער צו ירידים, קויפן און פאר־קויפן בהמות, שיך, טעפ, גאלאנטעריע, מאנופאקטור.

מער ניט, אז איך קוק איצט אויפן כעלמנער קלויסטער מיט די צוויי צלמים, און איך וויים, אז דא אינעווייניק האבן איבערגענעכטיקט צענד־ליקער טויזנטער יידן, אין דער לעצטער נאכט פון זייער פארניכטונג, דא איז געווען זייער אומקום־האטעל, דא זענען יידן געווען זיערע לעצטע נעכט — קומט פאר מיין פארשטעלונג די עדה יידן אין קלויסטער א שעה פאר יענער וועלט. א פולער קלויסטער מיט יידן. א קלויסטער מיט הייליקע בילדער, מיט צלמים, מיט יעזוסן, מיט גלחישע צימערלעך און — יידן פירט מען צו דער שחיטה!...

איצט איז דער קלויסטער אויסגעוואשן, אויסגעפארבט און אויסגע־קאלכט. ריין, ציכטיק. קיין יידן זיינען שוין נישט. די גלאקען קלינגען, גויים נייען זונטיק דאוונען, גלחים זינגען תפילות, שיקסעס אנגעטאן אין וויסע קליידער אין בלויע סטענגעס, עס ברענט דער ווירויך — סיידן אפשר ווינען די שטומע וויסע בעריאזעס וואס שטייען ארום קלויסטער.

עס איז אויך געבליבן גאנץ דער כעלמנער פאלאץ. א וויסער גרויסער מויער. איך ציי׳ל די פענצטער, די שטאקן. דער בריטער און גרויסער גא־ניק, מיט די ברויטע טרעפ, אויף וועלכע די פריצים פלעגן גיין, איז אזוי ווי ער איז געווען. אין פאלאץ וואוינען איצט ווידער גויים. דא אין דעם פאלאץ האט מען אומגעבראכט צענדליקער טויזנטער יידישע זין און טעכ־טער.

און אט ליגט פאר מיר א פארשריבן בלעטל אין דער פוילישער שפראך, וואס איז איבערגעבליבן זיך וואלגערן אין פאלאץ. לייענט זיך דארט אזוי: „סאמע באגינען זענען מיר ארויסגעפארן אין וואלד, וואו מיר האבן אנגעהויבן בויען אן אויוועג צו פארברענען מענטשן...“

— און אט זעט די פאטאגראפישע בילדער, וואס זענען געבליבן פון די נאציס. זיי האבן געוואלט הנאה האבן פון זיי, גרויסן זיך מיט זייערע מעשים.

מחנות יידן קומען אין וואגאנעם קיין כעלמנע. מעכטיקע בילדער פון יידישער טויט־בהלה, פון יידישן בראך. יידן ווערן געיאגט. יידן לויפן.

יידן שטויסן זיך. יידן שטייען צעמישט, צעטומלט. דאָ איז עס וועלט. דאָ איז דער סוף. פון דאַנען גייט מען שוין ניט צוריק. צוויישן גרויסן יידישן המון טיילט זיך אויס א פּאָר, וואָס איז דאָך צונויפגעמישט מיטן יידישן עולם, מיטן שוידערלעכן יידישן אומגליק. קומט יידישע מאלער און מאָלט דאָס בילד! — א מאן און א פרוי, א יד און א יידישע טאכטער, טאָטע און מאמע. ער איז מיט א מגן דוד אויפן פלייצע, זי איז מיט א וויסן טוך אויפן קאָפּ; ער איז אין א לאנגן שווארצן מאנטל — זיי ביידע נעמען זיך ארום, האלטן זיך צום לעצטן מאל. איך האָב שוין פילע מאל געקוקט אויף דעם בילד, אויפן וועלכן עס צייכנט זיך אויס די וואונדערלעכע האנט פון דער יידישער טאכטער — די גאנצע פרויען־צארטקייט, די גאנצע איידלקייט רוט אויף די דינע, אזוי ווי פליענדיקע פינגער פון אָט דער יידישער פרויען האנט. ארום און ארום איז טויט און שרעק. הינטער זיי שטייט א גראָב־בייכיקער, מגושמדיקער נאצי־תלין. איבער זיי אין די וואגאנען שטייען יידן, שטייט די יידישע מחנה, שטייט דאָס יידישע פאלק, און זיי ביידע — מאן און ווייב, הנאהבים והנעימים — האלטן זיך צום לעצטן מאל. ביי דער זייט שטייט א יידיש קינד מיט א מגן־דוד אויפן פלייצע.

— דעם 8־טן דעצעמבער, 1941, האָט כעלמנע אנגעהויבן צו „ארבעטן" — דערציילט דער ריכטער בערנאזש — דעם 7־טן אפּריל, 1943, איז די „ארבעט" דאָ פארענדיקט געוואָרן. פיר הונדערט און צוואנציק טעג איז דאָ דער נאצי־מאָרד אנגענאנגען. דריי הונדערט פופציק טויזנט יידן זיינען דאָ אומגעקומען. עס זיינען געווען אויך רוטעג, אבער אין ארבעטטעג זיינען דאָ אומגעבראכט געוואָרן אין דורכשניט טויזנט יידן א טאָג. „איין טאָג איין טויזנט" — פלענן דאָ די דייטשן זאגן. ביז עס איז אינגאנצן שטיל געוואָרן. ביז עס זיינען שוין מער ניט געווען קיין יידן צו פארברענען.

ווי געזאגט, זענען געבליבן לעבן אייניקע יידן על פּי נס. זיי זענען איצט די עדות פון דער געשיכטע.

לאמיר עפּעס איבערגעבן פון דעם וואָס עס דערציילט מיכל פּאָר־כלעבניק.

ער איז איצט אלט 38 יאר. ער וואוינט אין קאלא אויף קזשיווע גאס נומער 4. ער איז א לעדער ארבעטער, א „רימאזש". אין דעצעמבער, 1941, האָט מען אלע יידן פון קאלא צונויפגעטריבן אין קהלס הויז ביים בית המדרש. פון דארט האָט מען זיי אלע געגומען און ארויפגעזעצט אויף לאסט־וועגענער. מען האָט זיי געזאגט, אז מען פירט זיי צו באן־ארבעט. די פירער זיינען געווען דייטשן און פאלקס־דייטשן.

— מיר האָט מען דעמאָלט ניט געגומען — דערציילט מיכל פֿאָדכלעבניק — ווייל איך בין ניט געווען צוגעשריבן צו קאָלאָ, און מען האָט געגומען נאָר קאָלאָער. איך האָב אָבער אַליין באַגלייט צום לאָסט־וואָגן מיין טאַטן, מיין מאַמען, מיין שוועסטער מיט אירע פינף קינדער, מיין ברודער און זיין ווייב מיט זייערע דריי קינדער...

די וואָס מען האָט אַוועקגעפירט האָט מען שוין צוריק ניט געבראַכט. עס איז געווען זייער לעצטע רייזע. עס איז גיך געקומען די רייע אויך פאַר מיכל פֿאָדכלעבניק. מען האָט אים געבראַכט אין כלמנע. ער איז געווען א גוט געבויטער, א געזונטער, און מען האָט אים דערווייל ניט אומגעבראַכט. ער האָט געמוזט ארבעטן ביי די אויטאָמאָביל, אין די קאָלערן, ביי די טויטע יידן.

— איינמאָל בין איך אַוועק זיך אויפהענגען, מען האָט מיר אָבער געשטערט אין לעצטן מאָמענט...

מיכל פֿאָדכלעבניק דערציילט סצענעם פון גרויל און מאָרד, פון וועלכע מען קען אַראָפּ פון זינען. ער דערציילט ווי אזוי מען האָט פאַר זיינע אויגן אומגעבראַכט די יידן פון איזביצע און בוגא. ער איז געווען ביי דעם אוכטערגאנג פון ערשטן יידישן טראַנספּאָרט פון לאָדזש.

— מיר האָבן געארבעט — דערציילט ער — ביז עס איז פינצטער געוואָרן. אויב מיר האָבן שלעכט געארבעט, האָט מען אונדז געשלאָגן מכות־רצח. מען פלעגט הייסן זיך אַוועקלעגן אויף א בארג יידישע מתים, ליגן לאַנג, ביז מען האָט אריינגעהאקט א קויל הינטן אין קאָפּ...

ווען די בארג מתים זיינען שוין געווען צו גרויס און צו הויך, פלעגט מען באַגיסן די יידן מיט בענזין — עס זיינען נאָר דעמאָלט קיין אויוועגס ניט געווען — און זיי אָנצינדן.

ברענען בארג טויטע יידן... רויך און פלאָמען פון ברענענדיקע יידן...

מיכל פֿאָדכלעבניק האָט זיך גראַטעוועט פון די פלאָמען מיט משוגענע אָנגעצינדענע בליקן און מיט א מעסער אין האַנט. ער איז דעמאָלט געווען אויף א לאָסט־וואָגן מיט יידן. ער האָט גשמאַכט א וועג מיטן מעסער אין האַנט און „געפלויגען" פון לאָסט־וואָגן. אים האָט אפגענגליקט, ער איז לעבן געבליבן און איצט איז ער אַן עדות פאַר דער געשיכטע.

און אָט דערציילט אַן אנדער עדות וועגן דייטשע גענטע אין כלמנע:

— עס איז געקומען א ספּעציעלע קאָמיסיע פון בערלין צו קאָנטראָלירן ווי אזוי עס גייט די „ארבעט" אין כלמנע. די דייטשן פון כלמנע האָבן געלאָכט פון די „הערן פון בערלין", וואָס קענען ניט אויסהאַלטן

אפילו פינף מינוט ביי די אויפגענראָבענע בערג טויטע. יעדע פינף מינוט חלשט אוועק „א הער פון בערלין".

די „הערן פון בערלין" זיינען געווען עדות פון איינעם פון די גרעסטע „דייטשע ספעקטאקלען."

— די מתים האָט מען איינגעלייגט רייען־ווייז. צווישן איין רייע טויטע יידן און דער צווייטער רייע טויטע יידן האָט מען געלייגט א שיכט האָלץ, טרוקענע קין. ווען דער בארג מתים איז שוין גענוג הויך געווען, האָט מען אים באגאסן מיט בענזין. א ייד פלענט מוזן ארויפגיין אויפן בארג טויטע יידן און אים אונטערצינדן. דער אונטערצינדער האָט שוין ניט באַווייזן אראָפצוגיין א לעבעדיקער, ער איז שוין פארברענט געוואָרן צוזאמען מיט זיינע ברידער.

איך קען ניט פארטרייבן פון די אויגן דאָס בילד פון גראנדיעזן — אט ווי אזוי עס גייט א ייד א גאנג, וועלכן קיין מענטש האָט נאָך ניט געמאכט. עס שטייגט א ייד אויף א בארג טויטע יידן, באגאסענע מיט בענזין. א ייד גייט מיט פייער אין האנט, א ייד גייט אונטערצינדן יידן, א ייד גייט אליין פארברענט צו ווערן מיט יידן צוזאמען. א לעבעדיקער ייד ווערט פארשלונגען אין די פלאמען פון דעם שייטער ברענענדיקע יידן. אוו „הערן פון בערלין" שטייען אוו קוקן־צו צום פלאם־„ספעקטאקל"!

ביי די עשרה הרוגי מלכות ווערט דערציילט וועגן דעם עשריי, וואָס האָט אויפגעציטערט די יסודות פון דער וועלט ווען דער רוצח האָט גענומען קאמען מיט אייזערנע קאמען דעם שטערן, ווואו עס פלענגן שטענדיק זיין דער פלאץ פאר די תפילין — פארן „של ראש." דאָ, אויף די בערג פון כעלמנע, האָבן געברענט צענדליקער טויזנטער „של ראשן" אוו „של ידן," יידישע קינדער זיינען אוועק מיט פלאמען, אוו א שטיין אויף א שטיין האָט זיך ניט געריבט. די וועלט האָט געשוויגען, די הימלען האָבן געשטומט אוו קיין בת־קול האָט זיך מער ניט געהערט.

די פרוי פון א דייטש, א פאלקס־דייטשקע, ראָזאליע פעהאם, דערציילט, אז זי האָט אליין געזען ווי עס האָט געארבעט אין כעלמנע א מאשין ווואָס האָט צעמאלען ביינער.

— איך האָב אליין געזען, — דערציילט זי — א פולן לאסט־אויטא מאביל מיט זעק צעריבענע ביינער, ווואָס מען האָט ערגעץ ווואו אוועקגעפירט.

כ'וויל נאָר איבערדערציילן די רייד פון איין עדות, מרדכי זשיכאווסקי, א קצב פון ווליאצלאווק. זיין טאָטע האָט געהייסן חיים אוו זיין מא־

מע — רבקה. ער האָט דורכגעמאכט אַלע גרויל, ווילדענישן, מיתות משונות, פלאָמען און שרפות אַלס א געצוואונגענער ארבעטער ביי מתים אין כעלמנע. ער האָט דערלעבט ענדע 1944, וועו די דייטשן האָבן אָנגעהויבן אַליין צו פארניכטן כעלמנע, כדי צו פארווישן אַלע שפורן. עס זיינען געבליבן לעבן נאָך א ביסל ארבעטער, און מרדכי דער קצב צווישן זיי:

— איינמאָל ביינאכט איז ארויס לענץ, דער דייטשער האר, און ארויסגערופן דרויסן פינף ארבעטער, און באלד האָבן זיך דערהערט פינף שאָסן. מיר האָבן דעמאָלט געוואוסט, אז מיר זענען פארלאָרן, מען וועט אונז אויסשיסן זאלבע פינפט.

די לעבנגעבליבענע האָבן שנעל באשלאָסן זיך צו ראטעווען. מעסערם זענען געווען. מען האָט זיך געשטעלט ווארטן די דייטשן זאלן ארייגקומען, כדי ארויסצורופן דעם ווייטערדיקן פינפטל. דריי פינפטלער האָבן זיי שוין געהאט ארויסגערופן און דערשאָסן.

— זיי זיינען אריין. איך האָב זיך געווארפן אויף זיי מיטן מעסער. איך בין משוגע־ווילד געוואָרן. איין זשאַנדאַר האָב איך אָפגעביסן דעם נאָז, דעם צווייטען האָב איך אָפגעביסן דעם אויער. זיי האָבן געשריגן, געקוויטשעט, איך בין געוואָרן א וואַנזיניקער נאצי־פרעסער, איך בין געוואָרן א חיה וואָס נעמט נקמה...

די טיר איז אָפען. מען לויפט. מען שיסט און מען לויפט. בלוט גיסט זיך און — מען לויפט; בלוט רינט פון די פים און — מרדכי דער קצב לויפט. ער קריכט איבער די דראָט פארצוימונגען. די שטעבעדיקע דראָט האָט זיך אריינגעשטאָכן ביז דעם ביין פון זיין רעכטער האַנט. עס ארט אים ניט, עס טוט ניט ווי, ער פילט ניט, און ער לויפט, ביז ער איז אריינגעלאָפן אין וואלד אריין.

א פארוואונדעטער, א פארבלוטיקטער איז מרדכי קצב געלאָפן. ער איז אריינגעלאָפן אין דאָרף אומיען און דאָרט אריינגעכאָפט זיך אין א שייער. ער איז דאָרט אָפגעלעגן א גאנצן טאָג און א גאנצע נאכט.

— וועו איך בין ארוים פון שייער, האָב איך געזען, אז בנינים פון כעלמנער טויטן־לאגער ברענען. דאָס האָבן געווים די דייטשן זיי אליין אונטערגעצונדן פאר זייער אנטלויפן.

מרדכי קצב פון וולאצלאַווע געלענקט איצט עטלעכע נעמען פון יידן, וואָס זיינען געווען מיט אים אין כעלמנער לאָגער: העלא קאָוואלסקא, פון וולאצלאַווע, צוויי ברידער מארדקאָוויטש פון לאָדזש; יצחק זיגעלמאן, וואָס האָט אָנגעשריבן „א בריוו צו דער וועלט", איז וועלכן ער האָט פאראויסגעזען זיינעם און זייער אלעמענם טויט; פאסאלסקי, גאלדבערג,

יאקובאוויטש, בערל הימעלפארב, איציק ראפאפארט, סרעבניק זאוועל, לאה גאלדבערג, משה קאלטון, גרינבלום, בענדיט וויצענמאכער פון בעל־כאטאוו, משה פראשקאווסקי, שמעון סרעבניק, פינקעלשטיין, אקין, וועל־בער, משה גוטמאן, בער שטיינפעלד, חיים באציאן, קאשעקעוויטש שמעון, פרידלאנד, הענאך עהרליך, משה רייך, וואלטער ליכטענשטיין, צוויי ברי־דער יאקובאוויטש, יאנקל זשעמיאק, בראמבערג, בערגלער פולעק פון זדונ־סקע־וואליע, וועדנער, מאניעק פאגעל, בערל יאקובאוויטש, יעקב שלאנ־קאוויטש, ישראל יעקובאוויטש, מרדכי ארזאלעק, פראנק מארקעוויטש, יצחק בזשעזשינסקי.

אט די נעמען גערעניקט דער לעבן־געבליבענער מרדכי זשיכאווסקי פון וולאצלאוועק, ער וויל זיי זאלן פארצייכנט ווערן.

איצט וועט מען אין כעלמנע נארניט געפינען און נארניט דערקענען. דער קלויסטער איז ניי און ריין. דער פאלאץ איז וויים אוו שטיל. דער שאפיי לויפט פארבי צו די נאענסטע שטעטלער און דערפלער. אפשר טראגט נאך דער ווינט די יידישע אש.

מיין וואגען איז אפגעפארן פון כעלמנע, וואס ליגט צווישן לאדזש און פויזן, וואס איז ארומגערינגלט מיט וולאצלאווסק, קאליש, וויעלון, און זדונסקע־וואליע. שטילע פעלדער, שטילע דערפער. פויערשע וועגענער פארן אויף די דארפס־וועגן, אזוי ווי אלץ וואס איז געווען איז שוין פאר־געסן. עס טאר אבער מיט כעלמנע ניט ווערן שטיל. כעלמנע מוז שרייען צו די הימלען און צו די מענטשן, אזוי ווי עס מוזן שרייען אירע שוועסטער טרעבלינקע, מאידאנעק און אשוויענטשים.

אויף פוילישע וועגן

צוישן מצבות אויפֿן וואַרשעווער בית־עולם
(דער מחבר מיט מיטגלידער פון צענטראַל־קאָמיטעט פון "בונד")

נאָר לאָמיר צוזאַמען
דעם מוט ניט פאַרלירן,
עס ווערט נאָך די וועלט
פֿאַר אונדז עפּענען טירן.

(א געטאָ־ליד פון חנה ברענער)

אויפֿן פּוילישן וועגן

איך פֿאָר מיט א האַלב צעבראָכענעם אָטאָמאָביל איבער פּוילן. דער דראַיווער האָט ניט געהאַט די גע־הערעקע ספּעציעלע ערלויבענישׂ צו מאַכן די ווייטע רייזע מיט מיר און איז דעריבער פֿאַרהאַלטן געוואָרן אויפֿן וועג, וועו מיר זענען פֿאַרבי געפֿאָרן א שטעטל א דרייסיק מיל ווייט פון טאַרנאָוו. מען האָט זיך געדאַרפט שלעפּן צו דער פֿאָליציי, צו דער מיליטער־מאַכט; מען האָט געדאַרפט טעלעפֿאָנירן

צו דער פּאָליציי אין טאָרנאָוו. אָן עולם האָט זיך געקליבן אַרום אונזער אויטאָ. איך האָב געוואָרט א לאַנגע צייט אין שטעטלשען שענק

דער שענק האָט געבראַנט מיט שנאַה צו אַלץ און אַלעמען — צו דער פּאָליציי, צו דער רעגירונג, צו די רוסישע טרעפיק־וועבטערס, צו סאָוועטיש־פּוילישע אָפיצירן אין פּוילישע מיליטער־מונדירן, צו יידן, ניט געקוקט אויף דעם וואָס אין דעם שטעטל — ווי איך בין געוואָר געוואָרן — וואָוינט ניט קיין אינציקער יוד. א פּוילישע שול־לערערקע מיט א בלאָנדן קאָפּ האָר, מיט א פּאַריסענעם נאָז, מיט א שארפן פּיסק, האָט געפירט די הויפּט־„גרענדע" אין שענק:

— עס וועט שוין לאַנג ניט דויערן — האָט זי געשיפּעט מיט גאַל — עס וועט שוין קומען דער פינסטערער סוף צו די באָלשעוויקעס און די זשידעס. אין פּריליגן וועט עס נעמען אַן עק.

זי, די צעקאָכטע לערערין, האָט ניט מורא — זי רעדט, זי שרייט, זי האָקט און בראָקט וויפיל עס גייט נאָר אַריין. זי איז פעסט זיכער, אַז דער עולם אין שענק איז אירער, קיינער וועט איר ניט אַרויסגעבן. פּאַר מיר, דעם אמעריקאַנער, וועמענס אויטאָמאָביל „די באָנדע כאָבאָר־ניקעס" האָבן פּאַרהאַלטן, דאַרף זי געווים ניט מורא האָבן. זי שטעלט זיך ניט אפּ — זי אוז איר מאָן, דער פּאָבריק־אַרבעטער — זאָגט זי, האָבן ניט וואָס צו עסן, קוילן צו הייצן איז ניטא, ווייל „טאָג און נאַכט גייען די באָנעז מיט קוילן קיין ראָסיע", אין שענק ריסן זיך אַריין די „באָלשעוויסטישע סאָלדאָטן מיט די הויכע פּאָפּאָכעס, זויפן, פּרעסן, רויבן און צאָלן נאָרנישט."

— צום טייוול, צו דער שוערער כאָלעריע — קאָכט זי זיך, שפּאַ־נענדיק אָהין און צוריק איבערן שענק מיט שטיוול אויף די פּיס, אין א קורצן פוטערל ביז די קני, מיט א וואָלענע טיכל איבערן בלאָנדן קאָפּ, אונטער וועלכער עס הענגן אַרויס קרייזלעך האָר — זאָלן זיי טאָן מיט מיר וואָס זיי ווילן, איך האָב זיי אַלע טיף טייער... אין פּריליגן וועט שוין נעמען א סוף, אָן עק מיט מאַסקווע און אָן עק מיט די זשידאָווסקע פּאַכאָלקעס...

וואָס פּאַר א סוף? ווי א סוף? — דאָס זאָגט זי ניט, דאָס איז איר סוד. מיינט זי די פּאַרשטייענדע וואָלן? מיינט זי א זיג פון מיקאַ־לייטשיקן? מיינט זי סודות פון דער „ארמיא קראיאווא"? — דאָס זאָגט זי ניט, נאָר איך זע, אַז דער האַלב שכורער עולם אין שענק, דער שטום־שווייגנדיקער מיט דראָענדע פּנימער, גלויבט איר, דער לערערקע.

מען קען דאָ איר גוט און מען ציט אויס די בייזע פנימער צו איר מיט צוטרוי, ווען זי שרייט שפּאַנענדיק איבערן שענק:

— איר וועט שוין זען... איר וועט שוין זען... פּרילינג איז נאָענט.

די לאָדענישׂ מיט דער פּאָליציי און מיין דרייווער האָבן זיך דערווייל געענדיקט און מיר לאָזן זיך ווייטער אין ווינט. עס איז דאָ וואָס נאָכצוטראָכטן נאָך אזא שענק־סצענע — צו טראָכטן ווען פּוילן, ווען פּרילינג און ווען יידן. דער ווינט איז א האַלב־לויפיקער און אומעטיקער און איך האָב צייט צו מאַכן סדר־הכלן פון א רייע איינדרוקן: — וואָס וואָלטן געטאָן די יידן פון פּוילן ווען זיי וואָלטן געקאָנט? — זיי וואָלטן אוועק פון פּוילן. וואָס טוען די יידן, ווען זיי מוזן זיצן אין פּוילן? — זיי באַמיען זיך צו בויען אַן אַנהויב פון א יידיש לעבן. וואָס וואָלטן געטאָן די יידן פון פּוילן, ווען מען בריינגט זיי אכציק טויזנט סערטיפיקאַטן קיין ארץ־ישׂראל? — זיי וואָלטן זיי אַלע צעכאַפּט. וואָס וואָלטן געטאָן די יידן, ווען מען בריינגט זיי 80 טויזנט וויזעס קיין אַמעריקע? — זיי וואָלטן זיי אַלע צעכאַפּט. טויזנטער יידן, וואָס געבן מיר בריוו צו זייערע קרובים אין אַמעריקע, בעטן אַפּידעוויטס און וויזעס קיין אַמעריקע. א פּאַרשטייער פון פּאָלסטינע־אַמט זאָגט מיר, אַז טויזנטער יידן קומען צו אים און בעטן סערטיפיקאַטן קיין ארץ ישׂראל.

ווי געגענוצלעך דאָס זאָל ניט זיין, איז עס אַבער אַן אומבאַשטרייטבארער פאקט — צוגלייך מיטן מאַסן־גרענעץ־שמוגל פון יידן קיין דייטשלאַנד איז די קעמפּ פון די אויסגעוואַרצלטע יידן, צוגלייך מיט דער מאַסן־שטרעמונג צו גיין קיין ארץ ישׂראל, צוגלייך מיטן לאָקנדיקן חלום וועגן אַמעריקאַנער וויזעס, גייט אויך דאָס אויסבילדן פון צענדליקער יידישע פּראָדוציר־קאָפּעראַטיוון — דרייסיק עקזיסטירן שוין — דאָס שאַפן פון טרעיד־קורסן, דאָס עפענען פון שולן, קינדער־היימען, די גרינדונג פון צייטונגען, זשורנאַלן, טעאַטער... ווי שטימט דאָס? — שווער צו ענטפערן, אַבער עס שטימט.

לאָדזש איז פּאַר דעם אַלעמען דער בעסערער ביישפּיל. איך בין געווען פּיר מאָל אין לאָדזשער יידישן קעסל, ווואו עס קאָכן זיך די יידישע פּראָבלעמען; איך פּאַר איצט פון טארנאָוו איבער קראָקע און טשענסטאָכאָוו.

אויפן ווג לייען איך א דאָקומענט, וואָס די טארנאָווער יידישע געמיינדע האָט מיר געגעבן. דאָס איז א בריוו, וואָס זי האָט דערהאַלטן פון אַן אַנאַנימען מענטש נאָך א דורגעפירטן מארד איבער א יידן. לייענט זיך דאָס אזוי:

„ארום 6 אזייגער אין אוונט, דעם 6טן פעברואר, בין איך געגאנגען אויף סאווינסקע גאס, עס איז געווען איינגאנצן פינסטער און לויטיק. ביי סאווינסקע 8 האב איך גוט געהערט א שאס. ביים טויער איז געשטאנען א מאן פון מיטעלן וואוקס, אין א „קורטקע" מיט א פערסישן קאלנער. ער האט קיינעם ניט ארייננעלאזט. אין א סעקונדע שפעטער איז ארויס פון טויער א הויכער, דארער מיליטער־מאן און מיט שנעלע טריט אוועק צו קראקאווסקע גאס. דער שאס האט געקאסט א יידישן לעבן. הערט אויס די קינדער פון א שכנותדיקן הויז. איך קען זיך ניט מעלדן, ווייל איך בין א ייד און האב מורא." אונטערגעשריבן: „ווו. נ."

פון דעם בריוו ווערט קעלטער ווי פון דרויסנדיקן פראסט. „איך בין א ייד" — שרייבט ער, און ער האט דעריבער מורא. איין יידן האט מען דערשאסן איז זיין היים אנהויב אוונט אויף דער סאווינסקע גאס און — דער צווייטער ייד האט מורא. די יידן־מערדער זענען דאפינירט. די לערערקע אין שענק און די שטימונג פון די בראנפן־טרינקער פאלט גוט צונויף מיט דעם אנאנימען בריוו וועגן יידישן מארד.

עס ווערט טונקל. אין אוונט פארט מען ניט אויף פוילישע וועגן. איך געפין קוים מיט צרות א האטעל.

עס שלאפט זיך ניט אין א האטעל אין א פוילישער שטאט אין א קאלטער נאכט מיט א בריוו אין האנט וועגן א מערדער — א הויכער, מיליטערישער־געקלידט, א דארער; וועגן א מיטמערדער אין א קורטקע מיט א פערסישן קאלנער.

וויפיל יידן זענען דערמארדעט געווארן לעצטנס אין פוילן? — ווער וואס עס רעכנט אין א שלאפלאזער נאכט, איר רעכן די דערמארדעטע יידן אין באפריט פוילן. אין צענטראלן יידישן קאמיטעט האט מען מיר אנגעגעבן — 353 דערמארדעטע יידן אין פארלויף פון 1945; אנדערע זאגן מיר, אז די ציפער שטימט ניט, זי איז גרעסער. אט ערשט ניט לאנג איז געווען די לויה פון א דערמארדעטער יידישער מיידל אין קא־טאוויץ. אט האט די פרוי פון א יידישן טויער אין שלעזיע, א קאמוניסט, מיר געווייזן א בריוו, וואס איר מאן האט ערהאלטן — א טויט־אורטייל פון „פאטריאטן". זי האט שוין דעם „אורטייל" א צענדליק טעג.

— ווי עס ווערט אוונט ציטער איך אינגאנצן — האט זי מיר דער־ציילט — קומט ער ניט אין צייט אין שטוב, קלאפט מיר דאס הארץ. איך קען דאס מער ניט אויסהאלטן. זאגט מיין שוועסטער אין ניו יארק, אפשר קען זי עפעס טאן פאר אונז. זאל זי אונז ארויסנעמען.

אויף מאָרגן האָב איך מיר געלאָזט ווייטער אין וועג. די וועגן זענען לײדיקע, אינזאַמע, מילִיטעריש וואַכן, אפט געמישטע וואַכן — פוילישׂ־סאָוועטישע — זענען ביי אַלע קריג־וועגן. מען רעווידירט דאָקומענטן, מען קוקט גוט אַריין אין פּנים פון די רייזנדע. דער וועג ציט זיך לאַנג און עס איז דאָ געווג צייט נאָכצוטראַכטן וועגן יידן אין פּוילן, וועגן יידישן שיקזאָל בכלל. שוועריע שטימונגען עסן זיך איין ביז טיף אין די ביינער. דערמאָן איך זיך:

ניט לאַנג זענען געקומען אויסלענדישע זשורנאַליסטן איז צענטראַלן יידישן קאָמיטעט אין וואַרשע, וועלכע זענען אויפגענומען געוואָרן דורך זיינע פירער. די אויסלענדישע זשורנאַליסטן האָבן זיך אינטערעסירט מיט דעם אַנטיסעמיטיזם אין פוילן. מען האָט ערקלערט די זשורנאַליסטן, אז פאַר דעם אַנטיסעמיטיזם זענען פאַראַנטוואָרטלעך די „פּינסטערע עלעמענטן", אָבער די „פוילישע דעמאָקראַטישע רעגירונג" העלפט מיט אַלע כוחות אויסצוווּרצלען די „פּינסטערע עלעמענטן". יאָ, איך וויים, אז די פוילישע רעגירונג איז גענג דעם אַנטיסעמיטיזם — איך האָב וועגן דעם געהאַט געשפּרעכן סאַי מיטן פּרעמיער־מיניסטער אָסובקאָ־מאָראַווסקי און סאַי מיט דעם וויצע־פּרעמיער מיקאָלאַיטשיק. איך וויים, אז די פוילישע רעגירונג האָט אַרויסגענעבן אין 1945 דעם צענטראַלן יידישן קאָמיטעט 92 מיליאָן זלאָטעם פאַר יידישע צוועקן אָבער עס איז ניט ריכטיק, אז בלויז „פּינסטערע עלעמענטן" זענען פאַראַנטוואָרטלעך פאַרן אַנטיסעמיטיזם. דאָס פוילישע פאָלק איז דורכגעפרעמט מיט אַנטיסעמיטיזם. איך האָב וועגן דעם געוואָג אָפן און געוואָג שארף געריעדט מיט דעם פּרעמיער־מיניסטער אין הויז פון מיניסטאַרן־ראַט. „מיט אַ פאַספּאָרט, אין וועלכן עס איז אַריינגעשריבן מאַסן־אַנטיסעמיטיזם, יידן־מאָרד, ברוטאַלע שנאה — האָב איך געזאָגט דעם פּרעמיער — קען זיך היינט אַ לאַנד ניט וועיזן אין דער דעמאָקראַטישער וועלט."

וועגן חיהשן אַנטיסעמיטיזם האָט מיר דערציילט, מיט אַ קורצער צייט צוריק, אויפן וועג קיין גדיניע, דער וויצע־פּאַרזיצער פון צענטראַלן יידישן קאָמיטעט, דער קאָמוניסט מ. ביטער:

אין יאַנואַר 1944 זענען 25 יידן — און ער אייגער פון זיי — אַנטלאָפן פון מאידאַנעק אין אַ וועלד הינטער זאַמאָשטש. זיי האָבן זיך דאָרט פאַראייניקט מיט אַ פוילישער פּאַרטיזאַנען־גרופּע, מיט וועלכער זיי זענען פאַרבליבן ביזן 2טן אַפּריל 1944 — דריי חדשים צייט. אין דער נאַכט פון 2טן אַפּריל זענען די יידן פון מאידאַנעק באַפאַלן געוואָרן פון די פּאָליאַקן־פּאַרטיזאַנער און אויסגעמאָרדעט געוואָרן. בלויז דריי

האבן זיך געראטעוועט. איינער פון די לעבן־געבליבענע, דער פארטיזאן אברהם פלוג, וועלכער וואוינט היינט אין נידער־שלעזיע, האט זיך א וואוהף געטאן אויף דר'ערד נאך דער ערשטער סאלווע פון שאסן. די פארטיזאנער יידן־מערדער האבן געמיינט, אז ער איז געפאלן טויט. די אי־בעריקע צוויי זענען אנטלאפן. פאר דער עקזעקוציע האבן זיך די יידן גע־פרעגט ביי די פאליאקן, פארוואס זיי ברענגען־אום די חברים, מיט וועל־כע זיי האבן געקעמפט צוזאמען אין פארלויף פון 90 טעג און נעכט. האבן זיי געענטפערט: „מיר קענען נארניט העלפן. עס איז א באפעל פון לאנדאן."

שווער גענוי צו וויסן וועמעס באפעל דאס איז געווען און צי איז טאקע געווען אזא באפעל. עס איז אויך שווער צו וויסן, ווי אזוי איז דערגאנגען דער „באפעל פון לאנדאן" צום זאמאשטשער וואלד. איך האב אבער ניט קיין גרונט צו צווייפלען אין דעם פאקט וואס מ. ביטער האט מיר דערציילט — פון 25 יידן־פארטיזאנער, אנטלאפענע פון מאידאנעק, זענען 22 דערשאסן געווארן פון פארטיזאנער־חברים. איך האב אזוינס געהערט און ווידער־געהערט פון זייער באגלויבטע מענטשן. אזוינס איז געשען אין זאמאשטשער וואלד.

דער וועג ציט זיך לאנג. און די פאקטן, טרויעריקע, ביטערע פאקטן, קומען אין זכרון אייגע נאך די אנדערע, אזוי ווי די וויארסט־סלופעס אויפ שאסיי: אין צייט פון וואַרשעווער אויפשטאנד האבן באוואפנטע גרופן פון דער „ארמיא קראיאווא" געשאסן יידן אויף די וואַרשעווער גאסן. די מיליטערישע פארמאציעס פון דער „ארמיא קראיאווא" האבן זיך אפגעזאגט אויפצונעמען יידישע קעמפער אין זייערע אפטיילונגען. „די פאליאקן וועלן אליין זיגן אין אויפשטאנד, אן די יידן" — האבן זיי גע־זאגט. מען האט, הויסט עס, יידן ניט ערלויבט אפילו שטארבן אין קאמף אויף די וואַרשעווער פויליש גאסן, וועו די יידישע גאסן, די געטא, זענען שוין געווען פוסט און וויסט. דאס האבן מיר דערציילט אין די קאטעגאריישסטע טענער אלע — סאי בונדיסטן, סאי ציוניסטן, סאי קאמוניסטן.

ווי איך פארטרייבן די ביטערע מחשבות און ערינערונגען מיט פאקטן פון יידישן מארטיריזם און פיזישן ווידערשטאנד — אט בויט זיך דאך א יידיש לעבן, אט האב איך דאך געזען ווירטשאפטלעכע און קול־טורעלע יידישע אינסטיטוציעס, אט האט מען דאך שוין אויפגעבויט איבער דריסיק יידישע פראדוציר־קאאפעראטיוון פון שניידער, טישלער, בעקער, טאפעצירער, בערשטער — יידישע ארבעטער מאכן דאך א לעבן.

אט האָב איך געזען פּיינע יידישע קינדער־היימען, אייניקע יידישע שולן, אט האָב איך דאָך געזען די בראַווע אָנשטרענגונגען פון יונגע יידן אויפֿצובויען יידישע געמיינדעם, אט האָב איך געזען אַן ערנסטן אָנהויב פון אַ יידיש לעבן אין שלעזיע...

זוך איך האָפענונג, טרייסט אין דער מחנה פון 150 טויזנט יידן, פויליש יידן, וואָס לאָזט זיך פון סאָוועט־רוסלאַנד צוריק קיין פוילן. „200 מיליאָן זלאָטעם — האָט מען מיר געזאָגט — זענען נויטיק כדי איינצואַרדענען וויי געהעריק די אָנקומענדע 150 טויזנט יידן." מען וועט בויען הונדערט גרויסע וואוינונג־הייזער, מען וועט רעמאָנטירן האַלב־רוינירטע געביידעם, מען וועט עפענען פערציק גרויסע נאכטלעגערס, מען וועט אָפּווארטן די אָנקומענדע יידן אויף די צענטראַלע דורכפאָר־וואקזאלן, מען וועט בויען נייע פראָדוציר־קאָאָפּעראַטיוון, היימען פאר די קינדער.

קענסטו אויסחלומען אויפן וועג רושטאָוואניעם, אויף וועלכע עס שטייען יידישע באַלמעלאָכעם און בויען הייזער און פאַבריקן; קענסטו זען אין דיין פאַרשטעלונג טויזנטער יידישע קינדער פון סאָוועט־רוסלאַנד גיין אין יידישע שולן; קענסטו טראַכטן וועגן דער פראַנטוואַרטלעכקייט, וואָס עס פאַלט צולויב דעם אויף די יידן פון אמעריקע.

וואָס איז דער אמת? וואו איז דער אמת? לויגט דער אמת אין וואַלד הינטער זאמאָשטש, וואו פוילישע פּארטיזאַנער האָבן דערשאָסן זייערע 22 יידישע קאמפּס־ברידער? לויגט דער אמת אויף דער סאָווינסקע גאָס אין טארנאָוו, וואו א גוי האָט געשאָסן א יידן?

לויגט דער אמת אין די 30 פראָדוציר־קאָאָפּעראַטיוון, וואָס יידן האָבען דאָך אויפגעבויט אין פוילן? לויגט דער אמת אין די יידישע געמיינדעם, וואָס די יידן האָבן דאָך אויפגעבויט אין דריי צענדליק שטעט אין פוילן?

לויגט דער אמת אין די נייע געמיינדעם, וואָס יידן האָבן אַרגאַניזירט אין נידער־שלעזיע און אויבער־שלעזיע?

און וואָס פאַר אַן אמת טראָגן מיט זיך די 150 טויזנט יידן, וואָס לויפן פון סאָוועט־רוסלאַנד?

פאַר איך אַזוי אויף אומעטיקע פוילישע וועגן. די טאַפאַלן שטייען ביי די זייטן, אַזוי ווי זיי זענען געשטאַנען. די בזורע, די וואַרטע, דער וויסל פליסן אַזוי ווי זיי זענען געפלאָסן. מיין באַגלייטער וויזט מיר צומאָל:

— דאָ איז געווען א לאַגער.

אדער ער זאגט צו מיר:

— אט דער וועג, וואס גייט אוועק אין פעלד, איז געווען שווארץ פון אויסגעשאטענעם אש פון פארברענטע.

— אבער דאס פייער איז נאר אלץ ניט אויסגעלאשן — טראכט איך פאר מיר אליין.

דער שניי אין פוילן איז ווייס אזוי ווי ער איז געווען.

— נייז, ער איז ווייסער דער שניי — זאגט מיר מיין באגלייטער — ער איז בלויד, בלויד פון שרעק.

אוי, דו פארסט אוועק אזן אוי,
אוי, דו פארסט אוועק אזן אוי,
דו פארסט אוועק,
ביי וועמען לאזטו מיך איבער?
אוי, דו לאזט מיר איבער אזן אוי,
ביי די פיר הוילע וועגט.

(פאלקס ליד)

„מיט דעם לעצטן ייד..."

אויף א פארזאמלונג פון 1,500 יידן האב איך זיך באגעגנט, אזן געזאגט, מיט די יידן פון לאדזש. די פארזאמלונג האט פארופן דער לאדזשער קאמיטעט פון „בונד". דער גרויסער זאל אזן די גאלעריעס זיינען פול געווען. מען האט אפגעשלאסן די טירן אזן מער ניט ארייננעלאזן, ווייל עס איז מער ניט געווען קיין פלאץ. איך האב געקוקט פון דער טריבונע אויף דעם גרויסן זאל, אויף דער מאסע יידן, איך האב געזען די הונדערטער ניגערייקע אזן אומרואיקע פנימער. איך האב געזען צוויישן זיי די יונגע ארבעטער. די בונדיסטן פון לאדזש, ביי וועמען עס איז אין דער שעה געווען א דאפלטער יום־טוב — זיי האבן דאך ארגאניזירט אט די פאלקס־פארזאמלונג; זיי האבן דאך געפון די יידן פון לאדזש, אזן די יידן זיינען געקומען אין אזא גרויסער צאל. אלץ איז געפאקט. אין זאל הערשט א געשפאנטקייט אזן שטילקייט. „א גרוס פון די יידישע ארבעטער פון אמעריקע צו די יידן פון פוילן"—הייסט די פארזאמלונג. היינט רעדט מען ניט וועגן די אומגעקומענע; היינט רעדט מען ניט וועגן טויט, נעגוג שוין טויט, נעגוג שוין „אויוונס" —

הייבט רעדט מען וועגן אנהייבן לעבן פון דאם ניי, וועגן א ביסל האפענונג, וועגן א וואוֹרט פון „בראשית". און די יידן אין פוילן זיינען ניט אליין. פינף מיליאן יידן פון אמעריקע זענען מיט זיי. „די יידישע ארבעטער פון אמעריקע זיינען מיט אונדז" — וועלט בעסער אויפן האַרצן! איז א שמחה ביי די בונדיסטן פון לאדזש, די וואס גלויבן נאָר אליין אין יידישן לעבן אין פוילן, וואס גלויבן נאָר אז די וועלט קען נאָר בעסער ווערן.

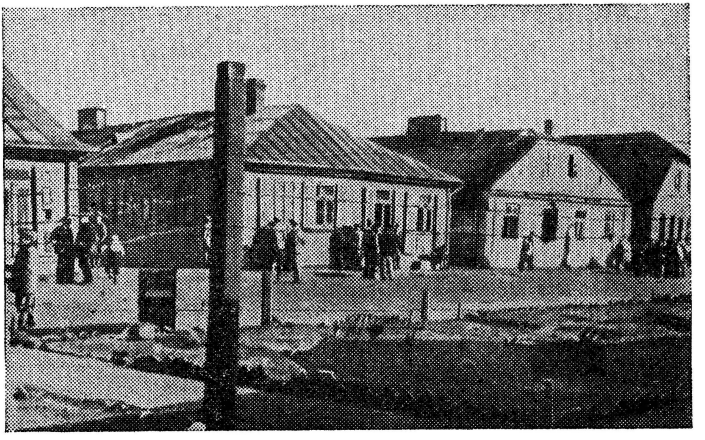
די בונדיסטן זיינען דאָ די זעלבע חסידישע זין און טעכטער — איז דאָ אן אריגינעלע התלהבות, איז דאָ — איך האָב ניט קיין אנדער וואוֹרט פאר דעם — א חדוה, א העלע פרייד. עס איז עפעס אזוי ווי א יום־טוב אין סאמע מיטן ביטערן אינדערוואכן. „עס ציטערן מיר די ביינער" — האָט מיר געזאגט א יינגער חבר, אנגעטאן אזוי ווי פאר דער מלחמה — אין א בלויער בלוזע און אין א רויטן קראוואט — די קליידונג פון די „צוקונפטיסטן".

נאָר דער פאלקס־פארזאמלונג איז פארגעקומען אן אינטימע פאר־זאמלונג פון בונדיסטן אין אייגענעם לאקאל. מען האָט זיך אראפגערעדט פון הארצן, מען האָט אראפגעווארפן שווערע שטיינער פון געמיט. מען האָט גערעדט וועגן פינצטערן היינט און וועגן ליכט פון מארגן, וועגן די גרויסע שוועריקייטן, און דאָך — ברעקלער האפענונגען.

— „פוילן אן יידן איז פאר מיר גארנישט. פוילן איז נאָר א געאָגרא־פישער פונקט, אבער כל זמן יידן זענען דאָ אין פוילן, וועל איך זיין מיט זיי"— זאגט א לאדזשער וועבער, וואס האָט דורכגעמאכט אכט נאציש לאגערן און, מעשה נס, לעבן געבליבן. רעדט מען, רעדט מען, דערציילט מען, מען האָט דערמאנט די צייט, ווען דער אינציקער חבר איז געווען דער טויט — טויט און טויט... און דאָך לעבט מען ווייטער. זאגט איינער אז „מען קען איצט ניט אנצייכענען א פאליטיק פון טאג, פון שעה, מען מוז צייכענען א פאליטיק פון א ווייטן יידישן קוק, ווייל די פאליטיק פון בליוו היינט, מאכט נישט קיין געשיכטע". מוטיקט אלעמען אן אנדערער און זאגט: „פוילן איז עפעס אנדערש, פוילן האָט א דיבוק, דער דיבוק שטעקט אין אונדז אלעמען: „קיום! קיום!..."

— איר זאגט מען לויפט, יידן לויפן, יידן אנטלויפן. יא, עס איז אמת. עס קען זיין, אז די יידן וועלן אוועק פון דאנען, אפשר וועלן די בייזע רוחות זיי פארטרייבן פון דאנען, איך וועל גיין נאָר מיט די לעצטע, איך וועל באגליטן — אויב צו דעם זאל קומען! — דעם לעצטן יידן. צוליב דעם בין איך לעבן געבליבן, צוליב דעם בין איך ארוים פון „אויוון"

א לעבעדיקער!" — זעגנט זיך מיט מיר א מיטל־יאריקער בונדיסט. איך הער אים, איך קוק אויף אים, און איך הער אין זיינע רייד אן אלטן, אן אוראלטן ווידערקול, וואס קומט פון דער ירושה געשיכטע. אזוי האבן מסתמא געהערט די אלטע, די „טובי העיר", די ירושע מנהיגים אין די אלטע ירושע געטאם: „איך וועל גיין דער לעצטער, איך וועל גיין מיט דעם לעצטן יידן". היינט רעדט אזוי א יידישער ארבעטער, וואס איז ארוים ווי א סקעלעט, הויט, ביינער און נשמה, פון אשוויענטשים.

ווען אין מזערריטשער געטא איז נאך געווען רואיק

די מנורה

דער צדיק וועט זיך פרייען, אז ער וועט זען נקמה, זיינע טריט וועט ער וואשן אין בלוט פון דעם רשע, און מענטשן וועלן זאגן: יא, עס איז דא א פרוכט פאר צדיק, יא, פארהאן א גאט, וואס משפט אריף דער ערד.

(תהלים)

די מנורה וועט נאך לייכטן

אין קאף און אין הארצן איז א מהפכה. מען מוז נעמען, ווי ווייט מענלעך, ברענגען אין ארדענונג די פאקטן, די איינדרוקן, די בילדער, די געפילן און די געדאנקען. מען מוז גרינדלעך לערנען פון זיי — אזוי האב איך מיט חדשים און חדשים צוריק געשריבן אין איינער א נאכט אין ווארשע, וועז איך האב נענומען צו דעם ערשטן מאל די פעדער אין האנט צו שרייבן וועגן „זעבציק טעג אין פוילן". היינט, אין א נאכט אין ווייט-ווייטן ניו יארק, נעם איך די פעדער אין האנט צו שרייבן די לעצטע שורות וועגן די זעלבע „זעבציק טעג". אויפן שטח פון טויזנטער שורות האב איך זיך באמיט צו דערגרונטעווען צום אמת און צום מקור און דערנענטערן זיך צו דעם לעזער. איך האב זיך באמיט ארויסצוברענגען די יידישע דראמע אונטער די נאצים, די פיין און די הייליקייט פון יידישן אומקום, ווי אזוי איך האב עס דערזען דורך די לעבן-געבליבענע; איך האב זיך באמיט צו דערזען און דערפילן די יידישע לאגע אין איצטיקן פוילן; ב'האב געוואלט ארויסברענגען די שטערן, וואס פינקלן אויך איצט אויפן פינצטערן הימל פון פוילן — די האפנונג פון די גלויביקע, די טראציקייט פון די עקשנותדיקע ווידערבויער. איך האב געוואלט ווען די געפילן און דעם באוואוסטזיין פון יעדן יידן פאר הילף דעם שארית ישראל אין פוילן — הילף די עלענטע און היימלאזע, הילף די קינדער, הילף דער יוגנט, הילף דער יידישער קולטור, הילף די ארבעטס-מענטשן, וואס זיינען ארויס פון די „אויוועגס" און שטעלן זיך צוריק בויען א פראדוקטיוון לעבן, הילף די צענדליקער טויזנטער יידן, וואס קומען צוריק פון סאוועט-רוסלאנד.

איך דערמאן זיך: עס איז געווען די לעצטע נאכט פאר מיין אפפאר פון פוילן. איך האב צונויפגענומען אין זעק און וואליזעס מיינע דאקומענטן, מאטעריאלן, פאפירן, נאטיצן, פיר טויזנט בריוו, פארטיקע מאנוסקריפטן, ביכער פון דער היסטארישער קאמיסיע געטא-לידער און געטא-נאטן, טאג-ביכער פון גרויסע און פון קינדער, פראטאקאלן פון געטא-

ערות, הונדערטער פאטאגראפיעס, מאטעריאלן וועגן אויפשטאנדן אין גע־
טאם און אין לאגערן. קבלות פון אינסטיטוציעס, קאאפעראטיוון, געמיינ־
דעס, קינדער־הויזן, שולן, יוגנט־הויזן; פון שרייבער, לערער, רעפאט־
ריאנטן, וואס האבן באקומען הילף פון יידישן ארבעטער־קאמיטעט, און
וועגן וועגן וויטערדיקער הילף. דאס אלץ איז געווען דער קוואל, פון
וועלכן איך האב געשעפט מאטעריאל פאר די ארטיקלען, חוץ די איינענע
באאבאכטונגען, איינדרוקן, באגעגנישן, געשפרעכן, איבערלעבונגען און
געפילן. איצט, וען איך גיי שרייבן די לעצטע שורות, שלאג איך זיך
מיט דער דעה —

זאל איך מאכן אויספירונגען, סדר־הכלען? — איך וועל דאס ניט טאן.
איך וועל זיך פארלאזן אויף די לעזער, זיי זאלן אליין מאכן זייערע אייגענע
אויספירונגען. איך וועל היינט שרייבן וועגן דעם, פארוואס איך האב כמעט
ניט געשריבן וועגן די אויפשטאנדן אין די געטאס.

די גרויסקייט און די היילקייט פון דער יידישער גבורה אין די גע־
טאס איז אזוי מעכטיק, אז איך האב ניט געוואגט צו זיין איר באשרייבער.
ניט זייענדיק איינער פון די אויפשטענדלער, ניט האבנדיק די זכיה צו שטיי־
ען אין די פלאמען פון דער ברענענדיקער געטא פון ווארשע, ניט זייענדיק
אין דער קעמפענדיקער געטא פון ביאלאסטאק, ניט זייענדיק א קאמף־ברו־
דער אין דער געטא פון טשענסטאכאוו, פון קראקע, פון בעגדין, הערענדיק
כסדר די רייד פון די איינציקע לעבן־געבליבענע: „איר קענט אונדז ניט
פארשטיין, אז איר זייט דא ניט געווען", האב איך ניט געוואגט צו שרייבן.
איך האב זיי נאר דא און דארט דערמאנט, איינמאל און נאכאמאל איבער־
דערציילט איניקע פון זייערע געשיכטעס. איך האב יעדעם מאל געפילט,
אז דאס איז דער קדושי־קדשים פון 6 מיליאן אומגעקומענע יידן אויף קידוש
השם און אהינצו קען ארויין נאר דער כהן־גדול, עס קען ניט ארויינקומען
א פשוטער ישראל.

איך בין געזעסן איינמאל אן אוונט אין ווארשע מיט איניקע געטא־
העלדן און איך האב געהערט די גראנדיעזע אומקום־געשיכטע פון דעם
8־טן מאי 1943. דאס איז געווען שוין דער 19־טער טאג פון דעם געטא־
אויפשטאנד. טויזנטער יידן זיינען שוין געפאלן. ווארשע איז געווען אין
פלאמען. דער הויפט־שטאב פון די געטא־גיבורים האט זיך געפונען אויף
מילע נאס נומער 18, נומער ח"י — א שמאלע יידישע גאס, א גאס פון
יידישער נויט און ארעמקייט געווען פאר דורות. איצט ברענט די גאס. דא,
אין הויז נומער 18, געפינט זיך דער שטאב. ווער זענען זיי? יונגע בחורים
און מיידלער, יינגע קינדער, וואס יעדן איינעם פון זיי האט די נעשיכטע

שוין אַנגעטאָן אויפן קאָפּ די אלטע ייִדישע קרוין פון א שר בישראל, ארום וועמען עס פלאָטערט די שכינה פון ייִדישן קיום. די יינגע גענעראַלן פון דער „ייִדישער מלחמה" טראָגען ניט קיין מונדירן, קיינע עפּאָלעטן. זיי זיינען ארומגעריסן, ווי ארעמעלייט, ארומגעפלויקט, ווי שלעפּער; צעשוי־ בערט, אָבער די אויגן ברענען, די הערצער פלאָמען. שוין ניינצען טעג ציט זיך די מלחמה, שוין ניינצען טעג ווי געטא־ייִדן גייען אויף קידוש־ השם; שוין ניינצען טעג ווי אָט די ייִדישע גענעראַלן פירן די גרעסטע מלחמה אין דער נעשיכטע פון מלחמות; מיט נאָקעטע הענט, מיט גלי־ הענדע אויגן, מיט פלאָמיקער מסירת־נפש, מיט דער הילפסטער פאר־ אַנטוואָרטלעכקייט פאר וועלט און געשיכטע, פאַרן ייִדישן פאָלק, פירן זיי די מלחמה מיט טויזנטער נאָציש מערדער, באוואָפענט פון קאָפּ ביז די פיס; קענן טאָנקען, עראָפלאָנען, גאַז־באָמבעס. מילע 18 איז אויף דעם 19־טן טאָג פון אויפשטאַנד געווען ארומגערינגלט פון די דייטשן. עס איז מער ניטא קיין ארויסנאַנג. די דייטשן האָבן מורא ארויינצוקומען אין הויז פון יידישן גענעראַל־שטאָב און זיי באוואָרפן דאָס הויז מיט גראַנאַטן, וועלכע רייסן אויף אויינע נאָר די אַנדערע. עס זיינען די לעצטע מינוטן.

קיינער וועט זיך ניט אָפּגעבן א לעבעדיקער אין די הענט פון די דייטשן, אין די הענט פון טומאָה. ווער עס איז זוכה שוין, די רגע, אומ־ צוקומען, יענעם איז גוט. וואָס זאָלן אָבער טאָן די, וואָס זיינען נאָר ניט אויפגעריסן געווארן פון די דייטשע באָמבעס, נאָר ניט פארברענט גע־ וואָרן פון די געטא־פלאָמען? — מען האָט זיך דורכגעקוקט מיט די אויגן, זיך באַנגענט מיט די לעצטע בליקן. שטומערהייט איז דער לעצטער בא־ שלום אַנגענומען געוואָרן:

„אומקומען פון די אייגענע הענט און ניט אריינפאָלן לעבעדיקע אין די הענט פון שונא."

אזוי האָבן זיי געטאָן. זיי האָבן ענגומען דעם טויט מיט די אייגענע הענט. צוזאַמען, בציבור. וועו די דייטשן זיינען אריין אין ברענענדיקן יידישן גענעראַל־שטאָב האָבן זיי געפונען אלע יידישע גענעראַלן טויט. די טויטע גענעראַלן האָבן „געקוקט" אויף זיי מיט פאראכטונג.

„דאָרט איז אויך געווען מירע..." — האָט מיר דערציילט איינער פון די געטא־העלדן.

זי איז געווען די נאָענסטע פריינדין און מיטאַרבעטערין פון געטא־ קאָמענדאַנט מרדכי אניליעוויטש, וועלכער איז אויך דאָרט געלעגען צווישן די קדושים. עס איז געלעגען די נשמה פון די חלוצים און שומרים.

„ווייניט, יידישע פידלען! ווייניט איבער די פוילישע פעלדער!..." — זינגט זיך אין איינעם פון די יידישע געטא־לידער. ניין, ווייניט ניט. שפילט א שיר המעלות.

איך האב וועגן דעם ניט געקענט שרייבן. זאלן שרייבן און דערציילן די לעבן־געבליבענע עדות פון דער געשיכטע. צוליב דעם האט זיי דער מזל אויסגעהיט.

די אנטשיידענסטע שלאכטן זיינען פארגעקומען אויף די שוועסטער־יורסקע גאס ארום די בערשטער־שעפער. פייער, פלאם און רויך. אזא הייסער טאג אין אנהיב מאי איז נאך ניט געווען זייט די וועלט שטייט. עס ברענט ניט נאר דער הימל, עס ברענט ניט נאר די ערד, עס ברענען ניט נאר די שטיינערנע וועגט פון די מויערן — עס ברענט אויף שוואַרץ די נשמה פון דער וועלט, אויב די וועלט האט דעמאלט א נשמה געהאט, דער־מאלט וועז דער קאמענדאנט פון א געטא־לעגיאן, דער יונגער בונדיסט מארעק עדעלמאן, האט געפירט פערציק פון זיינע בעסטע בריידער און שוועסטער, פערציק שרפים פון דער ארעמסטער און אויסגעליטענסטער יידישער גאס — פערציק „צוקונפטיסטן" — אין פייער אריין.

„דעמאלט איז שטיל צוגעקומען צו מיר וועלוועל און האט א שעפטשע געטאן: „מארעק, דארט איז דא אן ארויסגאנג צו דער ארישער זייט. מען קען ארוים. היים נאר" — האט מיר דער לעבן־געבליבענער מארעק דערציילט אויגמאל, וועז מיר זענען געפארן צוזאמען אויפן וועג קיין קא־טאוויץ.

וואס זאל מארעק עדעלמאן טאן אין יענער רגע, וועז דאס לעבן פון פערציק יינגע יידן, פערציק חברים, אויסגעדארטע, צעפלאמטע, אנגעצונ־דענע מיטן פייער פון קידוש השם, פערציק יורשים פון דריי דורות יידיש סאציאליסטישע חלומות איז געווען אין זיינע הענט?

זאל ער פארדענען: „ראטעווען זיך דורכן אויסציקן דורכגאנג?" — דעמאלט איז פארשפילט די שלאכט אויף דער שוועסטער־יורסקע גאס, דעמאלט וועט עס היסן ראטעווז זיך און פארשפילן דעם אויפשטאנד!

אבער דער אויפשטאנד איז דאך סיי־ווי־סיי פארשפילט. טעג און נעכט, ווי מען ברענט אין פלאם־פייער פון הייליקן אונטערגאנג — יעדע שעה קען דאס, וועט דאס, מוז דאס זיך סיי־ווי־סיי ענדיקן, און פערציק יינגע לעבנס זיינען דאך פערציק וועלטן — וואס זאל ער, מארעק עדעלמאן, טאן? זיין אויגענעם לעבן קען ער וואַרפן אין פייער אריין. האבן דאך פרומע יידן געוואַרפן ספרים אין פייער אריין, איידער זיי זאלן אריינפאלן

אין דייטשע הענט. אבער וואס פאר א בעל־הבית איז ער אויף פערציק לעבנס? ...

שטומערהייט האט זלמן פרידריך געהערט די ניט גערעדטע רייד פון זיין חבר מארעק עדעלמאן. אויגן האבן זיך איבערגעקוקט. די אויגן פון די דריי חברים־ברידער, וועלווע ראזאווסקי, מארעק עדעלמאן און זלמן פרידריך. די אנטשיידונג מוז קומען שנעל. אלץ הענגט אויף א האר.

האט פרידריך זיך אפגעטראגן אויף א רגע, א קוק צו טאן כלומרשט צי איז טאקע דא א דורכגאנג, און גלייך צוריקגעקומען מיט א פעסטן ענט־פער: „ס'איז ניטא. ס'איז נארנישט ניטא."

דעמאלט האט מארעק עדעלמאן נעגעבן פעסט די קאמאנדע:

„פאראוים! פייער!..."

פערציק גיבורים, פערציק יינגע קינדער פון דער געטא, פערציק יורשים פון הונדערט דורות חלומות און האפענונגען האבן זיך געלאזט אין פייער אריין. מארעק, וועלווע און זלמן האבן געשטורעמט די ערשטע. די דייטשן האבן זיך געוואונדערט, האבן ניט געגלויבט וואס זיי זעען — קעמפער אין פייער און פלאם. זייערע טאנקען זיינען ניט בייגעשטאנען די גראנאטן און בענזין פלעשער פון די קינדער פון געטא. איך האב זיי געקענט, אט די בעלי־נס פון דער געטא. איך האב זיי געקענט, וועז זיי זיינען נאך געווען די עילוים און שארפע קעפ אין דער יידישער פאלקס־שול; איך האב זיי געקענט, וועז זיי האבן פארטיפט געלייענט די פאלקסטימלעבע געשיכטעס פון י. ל. פרץ; איך האב זיי געקענט אין די זומער־דעפובליקן פון דער יידישער סאציאליסטישער קינדער־ארגאניזאציע; איך האב זיי געקענט, וועז זיי האבן אין מאי־דעמאנסטראציעס געטראגן די שטורם־פענער אונטערן אפענעם הימל; איך האב זיי געזען ביי די „אפילם" אין די פאר־נאכטן און פרימארנגס אין די פוילישע וועלדער און אויף די פוילישע בערג —

איך האב ניט זוכה געווען צו זען זיי אין פייער פון דער געטא. איך האב זיי ניט געזען, וועז זיי האבן צונויפגענומען אין זייערע הערצער די גאנצע אמונה און די גאנצע גבורה, די גאנצע התלהבות און די גאנצע אפפערוויליקייט פון דער ארעמער יידישער גאס און פארוואנדלט געווארן אין די פייערדיקע מלאכים, אין די שרפים פון געטא. וועל איך וועגן זיי ניט שרייבן. איך וועל נאר שפאטשן וועגן פון שיר־הכבוד:

„וויפיל זענען זיי געווען, די העלדן פון אויפשטאנד?"

„וויפיל זיינען געווען מיינע, דיינע, אייערע?"

„וויפיל בונדיסטן, ציוניסטן, קאמוניסטן, חלוצים, שומרים, פועלי־ציון רעכטע, לינקע?"

איך קען אויף דעם ניט ענטפערן. עס איז דאך געווען בלויז א מזל־זאך איבערצולעבן אלע „אקציעס", „אויסזידלונגען", „אומשלאג־פלעצער" און צו דערלעבן ביזן מזל פון דעם אויפשטאנד. דעם אויסוואל האט נעמאכט דער שיקזאל, וועלכער איז געווען אזוי אכזריותדיק צו דער ארעמער נאם, צו דער סמאטשע און וואלינסקע, צו דער סטאווקע און קראכמאלנע. איך וויים נאר, אז זיי זיינען געווארן אלע אינם — איין מחנה, איין היר־ליקע ברודערשאפט.

איך האב געהערט אין פויילן מיט וועלכן ערפורכט עס ווערן ארוים־געבראכט די נעמען פון מרדכי אניעלעוויטש, דער שומר הצעירניק, דער זון פון ארימע טאטע־מאמע פון סאלעזע, און פון אבראשא בלום, דעם בונ־דיסט, דער ווילנער בחור וואס איז מגולגל געווארן אין דער ווארשעווער געטא. יוסף לעווארטאווסקי, פון דער לינקער ארגאניזאציע „ספארטאקום", און פון לענא, פון די לינקע פועלי־ציון — איך האב געזען, געהערט און געפילט ווי די פאלקס לעגענדע האט זיי צוזאמען פאראייניקט.

די נשמה, דער מאטאר, די טרייבקראפט פון אויפשטאנד איז געווען די סאציאליסטישע יוגנט פון דער געטא. זאל דאס זיין דער כבוד און דער רום פון דורות סאציאליזם אויף דער ירדישער גאס. זאל דאס זיין יונגע סאציאליסטן פלום חלום ארץ־ישראל, זאלן עס זיין יונגע סאציאליסטן פלום חלום אינטערנאציאנאליזם — אבער אלע האבן זיי געחלומט וועגן א וועלט א גלייכער און א גערעכטער; אלע האבן זיי געחלומט וועגן א מענטשהייט א באפרייטער; אלע האבן זיי געחלומט וועגן גלייך פאר זייער פאלק; אלע גלייך האבן זיי געפילט און געוויסט, אז זיי זיינען שליחים פון טויזנטער יארן ירדישע געשיכטע; אלע גלייך האבן זיי נאטעמט מיט נקמה אין דעם בלוטיקן שונא פון דער וועלט, פון דער מענטשהייט, פון ירדישן פאלק — מיט נקמה אן די נאצים.

איך האב געהערט צענדליקער נעמען פון געפאלענע העלדן אין געטא. איך וואלט געקענט דא אויסרעכענען פיל פון זיי. דאס וועט שוין אבער טאן דער געשיכטע־שרייבער און ער וועט יעדן איינעם פון זיי אפגעבן זיין ארט. איך וועל דא אבער דערמאנען די נאמענלאזע העלדן פון די נע־טאס. אין ווארשע איז געווען זייער צאל — פופציק טויזנט. אן די פופ־ציק טויזנט ירדן, וואס זיינען ארונטער אין דער ערשטער סדר־נאכט אין די „בונקערס", אן דער ירדישער פופציק טויזנטיקער מאסע, די שקלאפן

אין די דייטשע שעפער פון דער געסא, אן זייער גרייטקייט אומצוקומען, אן זייער ברכה פאר די גיבורים מיט געווער אין די הענט, אן זייער שוץ און הילף צו די פארוואונדעטע, קראנקע און פארלשטע, אן זייער עקשנות אומצוקומען צוזאמען, פארברענט צו ווערן אין די פלאמען פון די הייזער, אונטערצוגיין אין די בונקערס, צו שפרינגען פון די פענצטער פון די ברענדיקע הייזער — אן זיי וואלט דער אויפשטאנד געווען אוממעגלעך.

אן די באקאנטע און אומבאקאנטע ייִדישע טעכטער, אן דער שטילער גבורה פון די טאפטשעס, חוהקעס און מרימס, וואס האבן אין טהרה אפגעגעבן זייער לעבן טראגנדיק וואסער אדער דערלאנגנדיק געווער, גרייטנדיק שפייז אדער בינדענדיק א וואונד, טוליענדיק קינדער און שיצענדיק מאמעס — אויך אן זיי וואלט דער אויפשטאנד געווען אוממעגלעך.

וועל איך איינמאל, נאכאמאל און נאכאמאל איבערחזרן וואס מען האט מיר דערציילט:

— א דייטשער רוצח האט דערזען ווי עס גייט אויף אים צפורה מיט א רעוואלווער אין האנט, האט ער א געשריי געטאן אויסער זיך: „מיין גאט, איינע פראו קעמפפט!" און — ער האט זיך איבערגעקוליעט א טויטער...

וועל איך איינמאל, נאכאמאל און ווידראמאל איבערחזרן וואס טאפטשע דאוויד־וויטש האט געזאגט צו אירע חברים, וועז זי איז געבליבן זיצן א פארוואונדעטע ביי דעם אונטערערדישן קאנאל פון געטא:

— לאזט מיר דא איבער אליין. איך בין שוואך, איך קען מער ניט גיין. אייך וועט זיין אוממעגלעך מיך דורכצוטראגען...

און אזוי אומגעקומען אין פייער פון געטא.

אזעלכע זיינען זיי געווען, די יידישע טעכטער אין ווארשע און אין קראקע, אין טשענסטאכאוו און אין ביאליסטאק, אין גראדנע און אין בענדין, אין מאידאנעק און אין טרעבלינקע, אין אשוויענטשים און אין כעלמנע.

איך האב מיט מיר א זעלטענעם פאטאגראפישן בילד פון ווארשע. דאס בילד איז גענומען געווארן גלייך נאכדעם ווי די גרויסע, צענטראלע סינאגאגע פון ווארשע איז דורך די דייטשן אויפגעריסן געווארן. א בארג פון חורבן איז געווארן פון דער וועלט בארימטער, פראכטפולער, מאיעסטעטישער יידישער געבוידע — אזוי ווי עס איז חרוב געווארן די גאנצע יידישע געטא, אזוי ווי עס איז חרוב געווארן דער האלבער מיליאן יידן, וואס איז דארט געווען. ביי דעם הויפט אריינגאנג פון דער טלאמאצקער סינאגאגע זיינען שטענדיק געשטאנען אויף הויכע פונדאמענטן צוויי רי־

זיקע מנורות, וועלכע פלעגן אנגעצונדען ווערן אין די יום־טוב־אוונטן. אלץ איז חרוב געוואָרן, די מעכטיקע געבוידע איז געלעגן אין רויגינגן, פון אלץ אוז אלעמען זיינען נעבליבן שטיינער, אייזנס. עס איז געוואָרן בראָך. מעשה־נס זיינען נעבליבן שטיין די צווויי מנורות. זיי זיינען נעבליבן ווי א סימבאל.

די מנורה אויף דער רעכטער זייט שטייט אויף איר פיעדעסטאל, אזוי ווי זי רייסט זיך ארויס העכער איבער די חורבות, וואס זיגנן דאָרט געבליבן, רייסט זיך צו די הימלען, צו דער אייביקייט. די מנורה איז דא, די מנורה איז ניט חרוב געוואָרן, די מנורה וועט נאך לייכטן.

פאר מיין אפפליגן פון פוילן בין איך געווען ביי דער טלאמצקע סינאגאגע צוזאמען מיט א קאמיטעט פון דער יידישער געמיינדע. די דערנעבענדיקע נעבוידע פון דער געוועזענער יודאאיסטישער ביבליאטעק איז געבליבן שטיין. זי איז נאר אינעווייניק א היפש ביסל צעשטערט.

— דא וועלן מיר שאפן דעם פאלאץ פאר יידישער קולטור — האבן מיר נעזאגט די פארשטייער פונם צענטראלן יידישן קאמיטעט.

— דאס ערשטע פערטל מיליאן זלאטעם פארן איבערבוי פון דער „יודאאיסטישער ביבליאטעק" באקומט איר שוין פון די יידישע ארבעטער פון אמעריקע, פון יידישן ארבעטער קאמיטעט — האב איך געענטפערט.

מיר האבן דאָרט בשעת־מעשה געמאכט פלענער מיט ארכיטעקטען וועגן חנוכת־הבית פאר דער הויפט־חיים פון יידישער קולטור אין פוילן.

איך האב אין יענעם מאמענט געטראכט וועגן דער מנורה, וואס איז נעבליבן שטיין א גאנצע, ניט־באשעדיקטע, א דערהויבענע צוויזשן דעם בארג פון חורבן. עס איז דאך נעווען ווי א צייכן, ווי א סימבאלישער אנווייז:

„עס וועט ווידער לייכטן."

איך פארלאז פוילן. איך זענען זיך מיט די חברים וואס האבן מיך באגלייט צום פלי־פלאץ. עס פייניקט דער צער, דאס הארץ איז איבער־נעפולט, עס שטיקט אין האלדז. דער ערשפלאן האט זיך אויפגעהויבן איבער וואַרשע — איבער דעם בארג פון יידישן חורבן, איבער דעם מעכ־טיקן ים פון יידישן צער און אומגליק, און איך האב זיך דערמאנט אז דעם אויסטערליזשן בילד, וואס איך האב געזומען מיט זיך — די מנורה אויפן בארג פון די רואינען: עס וועט ווידער לייכטן!

ניו יאָרק

1946

ביכער דערשינען אין „ציקאָ"-פֿאַרלאַג:

1. י. אפֿאטשו
„ווען פֿוילן איז געפֿאלן" — דערציילונגען — (320 זייטן)
2. אסיף דימאוו
א) „ווּאָס איך געדענק" — זכרונות, באַנד 1 — (350 זייטן)
ב) „ווּאָס איך געדענק" — זכרונות, באַנד 2, — 350 זייטן)
3. ש. גינזבורג
„אמאליקע פֿעטערבורג" — היסטאָרישע שריפטן — (350 זייטן)
4. דניאל טשארני
„א יאָר צענדליק פֿוּנ" (300 זייטן)
5. י. טרונק
„טוביה און מנחם־מענדל אין ייִדישן וועלט־גורל" (300 זייטן)
6. ז. שניאור
א) „קיסר און רבי" — היסטאָרישער ראָמאַן, ב' 1, — (348 זייטן)
ב) „קיסר און רבי" — היסטאָרישער ראָמאַן, ב' 2 — (231 זייטן)
7. פֿון אוונזער אוצר
„מעשיות און לעגענדעס", ב' 1 — מעשיות פֿון בראשית — (352 זייטן)
8. ה. לייוויק
„אין טרעבלינקע בין איך נישט געווען" — לידער און פּאָעמען — 352 זייטן)
9. סטאָלאָוויטש
„דאָרטן" — לידער — 155 זייטן
10. ש. גינזבורג
„משומדים אין צאָרישן רוסלאַנד" — היסטאָרישע שריפטן — (314 זייטן)

סיוועט פּאַרנעמיקט אין דרוק,
און וועט דערשיינען אינגיכן:

אנטאלאגיע פֿון דער ייִדישער פּראָזע אין פּוילן
(צווישן בויידע וועלט־מלחמות)

רעדאַגירט פֿון י. י. טרונק און א. צייטליז

א. לעיעלעס (גלאָנץ)
„א ייִד אויפֿן ים" — לידער און פּאָעמען

ב. ריווקין
„ייִדישע דיכטער אין אמעריקע"

ז. שניאור
„די קאָמאָסטראָפּע". דריטער באַנד פֿון ראָמאַן „קיסר און רבי"

מיט באַשטעלונגען זיך וועגן צום
"CYCO" BICHER FARLAG
425 Laffayette Street, New York, N. Y.

געזעצט און געדרוקט ביי
מאַרסטין פרעס, אינק.,
228 איסט 45 סט., ניו-יאָרק
אייגנטימער: ישראל לאַנדאַן